

Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης

ΔΙΚΑΙΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ (LEGAL PLURALISM)

ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ;
ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΣΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΚΑΙ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ
ΠΡΙΝ ΤΟ ΤΑΝΖΙΜΑΤ*

Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας, Α.Π.Θ.

* Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος», που διοργανώθηκε από την Περιφερειακή Ενότητα Σερρών και την Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών, Σέρρες, 7–8.6.2013. Ευχαριστώ τους φίλους και συναδέλφους Σοφία Λαΐου (Ιόνιο Πανεπιστήμιο) και Αντώνη Αναστασόπουλο (Πανεπιστήμιο Κρήτης) για τις γόνιμες υποδείξεις τους σε μια αρχική μορφή του παρόντος κειμένου.

Ο όρος *δικαιικός πλουραλισμός* (*legal pluralism*) διατυπώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες από τους ανθρωπολόγους και τους κοινωνιολόγους του δικαίου για να περιγράψει και να αναλύσει τη συνύπαρξη πέραν του ενός δικαιικών συστημάτων μέσα στο ίδιο κρατικό μόρφωμα. Πρόσφατα, προτάθηκε ότι ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για ισλαμικές κοινωνίες. Η άποψη ότι το ισλαμικό δίκαιο σε πρακτικό επίπεδο καθορίζει όλες τις όψεις της ζωής των μουσουλμάνων δεν έχει απόλυτη ισχύ, δεδομένου ότι, όπως υποστηρίζεται, το κανονιστικό πλαίσιο του ισλαμικού δικαίου συχνά περιοριζόταν από άλλα δικαιικά συστήματα που λειτουργούσαν μέσα στα ισλαμικά κράτη. Έτσι, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το ισλαμικό δίκαιο θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως στοιχείο της δικαιικής πραγματικότητας ενός κράτους –σίγουρα το πιο ισχυρό– η οποία πραγματικότητα, όμως, συντίθεται και από άλλα εκτός των ισλαμικών δικαστηρίων δικαστικά σώματα. Υπ’ αυτή την οπτική και καθώς «τα ισλαμικά ιεροδικεία δε θα πρέπει να μελετώνται ως κλειστοί και αποκομμένοι θεσμοί, αλλά περισσότερο ως εμπεδωμένοι [θεσμοί] μέσα σε ένα τοπικό δίκτυο αλληλεπιδράσεων με άλλα δικαστήρια», η καταφυγή στην έννοια του *δικαιικού πλουραλισμού* αποτελεί χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για τη διακρίβωση αυτού του αλληλεπιδρώντος χαρακτήρα, αλλά και για την κατανόηση της λειτουργίας του δικαίου στην πράξη.¹

Η έννοια του *δικαιικού πλουραλισμού* αποτελεί πρόκληση για τον ιστορικό της οθωμανικής περιόδου. Είναι γνωστό ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία λειτουργούσε από την ίδρυσή της ένα καλά οργανωμένο δικαστικό σύστημα, το οποίο στηριζόταν στην ισλαμική δικαιική παράδοση. Έτσι, τα ιεροδικεία, όντας εγκατασπαρμένα σε όλη την οθωμανική επαρχία, με τον καθή (*kadi*) ως δικαστή, εκδίκασαν όλες τις υποθέσεις, θεωρητικά στηριζόμενα μόνο στον ιερό νόμο του Ισλάμ (*şaria*). Εδώ και δε-

1. Ido Shahaar, “Legal Pluralism and the Study of Shari’a Courts,” *Islamic Law and Society* 15 (2008): 115-125.

καετίες έχει αποδειχθεί ότι στην πράξη ο καδής, ο οποίος διέθετε επιπλέον των δικαστικών και συμβολαιογραφικές και διοικητικές αρμοδιότητες, εκδίκαζε τις υποθέσεις αντλώντας από ένα ποικίλο ρεπερτόριο νομικού οπλοστασίου, που δεν περιοριζόταν στη σαρία, αλλά περιλάμβανε επιπλέον τα νομοθετικά διατάγματα των σουλτάνων (το *kanun*) και τα τοπικά έθιμα (*örf*, *adet*).² Ωστόσο, και παρ' όλο που για το οθωμανικό κράτος τα ιεροδικεία ήταν τα επίσημα δικαστήρια μέχρι την εποχή του Τανζιμάτ, δεν απαγορευόταν η λειτουργία κι άλλων δικαστικών σωμάτων. Έτσι, η δικαιοκίνητη πραγματικότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία περιλάμβανε τουλάχιστον α) ιεροδικεία των τεσσάρων σχολών ερμηνείας του ιερού νόμου (*madhhab*), με προτεραιότητα σ' αυτά της σχολής *hanafi* που επισήμως ακολουθούσε το οθωμανικό κράτος, β) δικαστήρια που συστήνονταν από τους τοπικούς διοικητές (*mazalim*) και γ) δικαστήρια των μη μουσουλμάνων υπηκόων.

Στα τελευταία εντάσσονται κι αυτά που λειτουργούσαν για λογαριασμό των ελληνορθοδόξων χριστιανών (*Ρωμιών*) οθωμανών υπηκόων. Ως τέτοια δικαστήρια από το οθωμανικό κράτος αναγνωρίζονταν κατ' αρχήν αυτά που λειτουργούσαν υπό την Εκκλησία. Το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης είχε αναγνωριστεί ως κρατικός θεσμός ήδη από την επομένη της Αλώσεως και σταδιακά μέσω του φορολογικού μηχανισμού είχε ενσωματωθεί πλήρως στο οθωμανικό κρατικό σύστημα.³ Όπως και κάθε άλλος αξιωματούχος, ο οποίος επιτελούσε κρατική υπηρεσία, έτσι και ο πατριάρχης λάμβανε από τον σουλτάνο ένα δίπλωμα (*βεράτι*), στο οποίο αναγραφόταν το πλαίσιο (δηλαδή οι αρμοδιότητες και οι υποχρεώσεις), μέσα στο οποίο ο κάτοχός του θα ασκούσε την υπηρεσία του. Συνεπώς, η μελέτη αυτών των πηγών, τις οποίες θα χαρακτηρίζαμε 'καταστατικές' για τη θεσμική λειτουργία της Εκκλησίας στην οθωμανική αυτοκρατορία, μας πληροφορούν μεταξύ άλλων για το πλαίσιο των δικαστικών αρμοδιοτήτων του πατριάρχη. Διαβάζουμε στο παλαιότερο σωζόμενο πατριαρχικό βεράτι του 1483: «Αν μια γυναίκα φύγει κρυφά από τον άνδρα της κι αν ένας άπιστος πρόκειται να χωρίσει την γυναίκα του, ή ένας άπιστος πρόκειται να παντρευτεί, στις τελετές που έχουν σύμφωνα με τις συνήθειές τους, και στις κληρονομίες των απίστων σύμφωνα με τις συνήθειές τους, κανείς να μην μεσολαβεί εκτός από τον Πατριάρχη. Χωρίς αυτόν κανένας άπιστος να μη συνάπτει γάμο σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές τους, και να μη χωρίζει, και να μη γίνεται δεκτός στην εκκλησία».⁴ Παρ' όλο που το σώμα των διατάξεων των βερατίων, όπως πειστικά έχει δείξει ο καθηγητής Παρασκευάς Κονόρτας, εξελισσόταν κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων οθωμανικής κυριαρχίας, σύμφωνα με την κωδικοποίηση των διατάξεων που έχει κάνει ο ίδιος ο κ. Κονόρτας, οι παραπάνω αναφερθείσες διατάξεις παρέμεναν σταθερά ενταγ-

2. Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman law in comparative perspective*, (New York: State University of New York Press, 1994).

3. Δημήτριος Γ. Αποστολόπουλος, «Η ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών. Μια αποτίμηση, είκοσι περίπου χρόνια μετά την Αλώση», στο: 1453. *Η Αλώση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, επιμ. Τόνια Κιουσοπούλου, (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005), 61-71.

4. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1996), 158.

μένες στο σώμα των πατριαρχικών βερατίων.⁵ Αντίστοιχες διατάξεις υπήρχαν και στο σώμα των μητροπολιτικών βερατίων.⁶ Κατά συνέπεια, η απόλυτη αρμοδιότητα των ιεραρχών σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου και σε όλες τις υποθέσεις του κλήρου είναι τεκμηριωμένη ήδη από τον 15^ο αιώνα. Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα φαίνεται ότι η Εκκλησία διεύρυνε τις αρμοδιότητές της. Σε μια κωδικοποιημένη από τον κ. Κονόρτα διάταξη σε πατριαρχικό βεράτι του 1835 διαβάζουμε: «Σε διάφορες επίδικες υποθέσεις Ορθοδόξων κατοχυρώνεται το δικαίωμα του Πατριάρχη και των με βεράτι διορισμένων μελών του Ανώτατου Κλήρου να επιβάλλουν στους διαδίκους όρκο ή αφορισμό και απαγορεύεται η ανάμιξη χωρίς τη συγκατάθεση των παραπάνω κληρικών των μουσουλμανικών δικαστικών Αρχών καθώς και η επιβολή προστίμων από αυτές». Αυτή η διάταξη, σύμφωνα με την έρευνα του κ. Κονόρτα, εισήλθε τόσο στα πατριαρχικά, όσο και στα μητροπολιτικά βεράτια στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.⁷ Σ' αυτήν, κατά την άποψή μου, μπορούμε να δούμε μια διευρυμένη δικαστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας επί των ορθοδόξων λαϊκών με παράλληλα πειθαρχική εξουσία.

Οι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου που μελέτησαν τις ελληνικές πηγές της περιόδου υπογράμμισαν τον πολλαπλό χαρακτήρα του δικαίου, που εφαρμοζόταν στις ελληνικές περιοχές. Υποστήριξαν την συνύπαρξη τριών δικαικών συστημάτων με αλληλεπικαλυπτόμενες αρμοδιότητες: α) του δικαίου που εφάρμοζε η Εκκλησία μέσω των μητροπόλεων και των επισκοπών (εκκλησιαστικό δίκαιο), β) του δικαίου που διαμόρφωσαν οι 'κοινότητες' (εθιμικό-κοινοτικό δίκαιο) και γ) του οθωμανικού δικαίου.⁸ Οι ιστορικοί μιλούσαν για ανταγωνισμό μεταξύ των δικαικών συστημάτων. Τονίστηκε, μάλιστα, ο ανταγωνισμός μεταξύ των τριών δικαικών συστημάτων σε συγκεκριμένες περιπτώσεις (π.χ. στους θεσμούς: *κεπίνιο*, *τράχωμα*, *τριμοιρία*). Επιπλέον, επισημάνθηκε η υπερίσχυση του εθιμικού έναντι του εκκλησιαστικού δικαίου,

5. Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο (17^{ος}-αρχές 20^{ού} αι.)*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998), 79-80, 89, 96-7. Πρβλ. το πατριαρχικό βεράτι του 1525 (Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα*, 176): «Ο Πατριάρχης να επιβλέπει τις υποθέσεις των γάμων ανάμεσα στις κοινότητες των απίστων και σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές τους. Κανένας άλλο εκτός από τον Πατριάρχη αν μην υπεισέρχεται και απρενοχλεί τις κληρονομίες των απίστων, όποιες κι αν είναι οι συνήθειές τους. Εκτός αν απευθυνθούν [οι συγγενείς] στις επαρχιακές αρχές, οπότε οι καδήδες να φροντίσουν για τέτοιου είδους υποθέσεις. [...] Αν ένας άπιστος δεν συνάψει γάμο με την γυναίκα του σύμφωνα με τις θρησκευτικές πρακτικές τους ή αν χωρίσει με την γυναίκα του, χωρίς ενοχή εκ μέρους της, να μην γίνεται δεκτός στην εκκλησία».

6. Βλ. το παλαιότερο σωζόμενο για την Κάρπαθο του 1551 (Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα*, 180): «Αν μια άπιστη γυναίκα εγκαταλείψει τον άντρα της ή ένας άπιστος άντρας πρόκειται να χωρίσει την γυναίκα του, να μη μεσολαβεί ανάμεσά τους κανένας άλλος εκτός από τον επίσκοπο. Και στο ζήτημα γάμου, και επίσης κληρονομιάς των απίστων που πεθαίνουν, με όποιο τρόπο ήσαν από παλιά ο μάταιες θρησκευτικές πρακτικές τους, και πάλι έτσι να είναι». Κατάταξη των δεκαέξι διατάξεων δείγματος μητροπολιτικών βερατίων του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα βλ. στο: Joseph Kabrda, *Le Système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire ottoman: d'après les documents turcs*, (Brno: Universita J.E. Purkyně, 1969), 36-50.

7. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, 79-80 και 109-110. Πρόκειται για το άρθρο 20.

8. Δημήτριος Γκίνης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1966)· Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, (Αθήνα: Σάκκουλα, 1947)· Ο Ίδιος, *Εκκλησία και δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας*, ανάτυπο, (Θεσσαλονίκη: χ.δ., 1960-1963), 754-767.

ειδικά από τον 18^ο αιώνα, ερμηνεύοντας την αλλαγή αυτή από την κοινωνικο-οικονομική ενδυνάμωση του λαϊκού στοιχείου μέσα στην ελληνορθόδοξη κοινωνία της οθωμανικής επικράτειας. Η αλλαγή αυτή, κατά τους ιστορικούς του δικαίου, αποτυπωνόταν τόσο σε πρακτικό επίπεδο (νομολογία δικαστηρίων),⁹ όσο και σε θεωρητικό (νομικά εγχειρίδια). Μένοντας στο δεύτερο, συχνά αναφέρεται ο ρόλος σ' αυτή την αλλαγή της παράφρασης σε δημοτική γλώσσα της *Εξαβίβλου* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, η οποία έγινε το 1744. Το συγκεκριμένο έργο μαζί με τον *Νομοκάνονα* του Μανουήλ Μαλαξού αποτελούσαν τα βασικά νομικά εγχειρίδια για τα εκκλησιαστικά δικαστήρια κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου.¹⁰ Τόσο η δημώδης παράφρασή της, όσο και η ευρύτερη χρήση του έργου του Αρμενόπουλου δείχνουν τη σταδιακή εκλαϊκευση στην απονομή της δικαιοσύνης. Η ελληνική βιβλιογραφία, τέλος, τόνισε ιδιαίτερα την παραχώρηση από το οθωμανικό κράτος στην Εκκλησία της δικαιοδοτικής αρμοδιότητας σε οικογενειακά και κληρονομικά ζητήματα και ενέταξε την ενέργεια αυτή στο πλαίσιο των 'προνομίων' που η οθωμανική εξουσία αναγνώρισε στην ορθόδοξη Εκκλησία εντός του συστήματος των *μιλέτ*.¹¹ Οι απόψεις τους ήταν ιδεολογικά προσανατολισμένες και αποσκοπούσαν σε διπλό σκοπό: πρώτα να τονίσουν τη δυνατότητα και ικανότητα των ελληνικών πληθυσμών να διαμορφώνουν το 'δικό' τους δικαίκο σύστημα μέσα σε ένα αλλόθρησκο κρατικό περιβάλλον. Αυτό το στοιχείο προσπάθησαν να το τεκμηριώσουν πάνω στην έννοια των 'προνομίων', δηλαδή της δικαϊκής αυτονομίας που έχαιραν οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί κατά την οθωμανική περίοδο. Ένας δεύτερος σκοπός εγκεντρίστηκε γύρω από την εθνική συνείδηση αυτών των πληθυσμών. Οι ιστορικοί τόνισαν τη διαπάλη μεταξύ του εκκλησιαστικού και του εθμικού-κοινοτικού δικαίου στις ελληνικές περιοχές και ιδιαίτερα την υπερίσχυση του δεύτερου εις βάρος του πρώτου κατά τον όψιμο 18^ο αιώνα. Στο εθμικό δίκαιο οι ιστορικοί του δικαίου είδαν την έκφραση της γνήσιας ελληνικής λαϊκής συνείδησης διαμέσου των αιώνων σε αντιπαράθεση με το επιβληθέν στο λαό εκκλησιαστικό –και μη εθνικό– δίκαιο. Σήμερα αυτή η προσέγγιση έχει ξεπεραστεί. Το εθμικό δίκαιο θεωρείται προσαρμογή του εκκλησιαστικού δικαίου σε τοπικές συνθήκες.¹² Έτσι, όμως, τίθεται συνολικά υπό επανεξέταση η συνύπαρξη του εκκλη-

9. Πάντως, το δείγμα τους τοπικά προερχόταν κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου –και ιδιαίτερα τις Κυκλάδες– και χρονικά από τον 18^ο αι.

10. Κωνσταντίνος Πιτσάκης, «Το Δίκαιο. Βυζαντινή παράδοση και εκκλησιαστική ανανέωση», στο: *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 2^{ος}, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 274-278.

11. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Τα προνόμια ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων*, ανάπτυπο, Θεσσαλονίκη 1975, 745-895.

12. Κ. Πιτσάκης, «Το Δίκαιο. Βυζαντινή παράδοση και εκκλησιαστική ανανέωση», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, 278: «Η γοητευτική θεωρία για μια διαρκή διαπάλη μεταξύ του δημώδους-εθμικού δικαίου, το οποίο μεταφέρει μέσα από μακρές και υπόγειες διαδρομές την ελληνική νομική παράδοση και εκφράζει τη λαϊκή συνείδηση, και ενός ρωμαϊκής παράδοσης λογίου δικαίου, το οποίο δια της εκκλησιαστικής επιβολής κυριαρχεί επί του δημώδους και το καταπνίγει, σήμερα έχει οριστικά εγκαταλειφθεί. Η λειτουργία του εθίμου είναι σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματική ή διορθωτική του ρωμαϊκού/ βυζαντινού δικαίου και το προϋποθέτει: δεν πρόκειται για αντίπαλα ή ασύμβατα συστήματα. Αντίθετα το έθιμο διαμορφώνεται και λειτουργεί σε «κλίμα» ρωμαϊκού/βυζαντινού δικαίου. Η παρουσία του βυζαντινού δικαίου δεν έλαβε κατ' ανάγκην τον χαρακτήρα της επιβολής ενός «ξένου» δικαίου εις βάρος του εθμικού, που εκφράζει την «εθνική» νομι-

σιαστικού και εθιμικού–κοινοτικού δικαίου στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Πρόσφατα οι ιστορικοί στράφηκαν σε συγκριτικές μελέτες, έχοντας ως βάση τους την έρευνα του μεγάλου όγκου αρχαιακού υλικού των οθωμανικών ιεροδικαστικών κωδίκων που έχουν σωθεί σε πολλά μέρη, τα οποία ανήκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι πηγές αυτές άρχισαν να μελετώνται συστηματικά διεθνώς από τη δεκαετία του 1980 και εξής. Μεταξύ των διαφόρων θεμάτων που έχουν τεθεί ή και αναλυθεί είναι κι αυτό της παρουσίας των μη μουσουλμάνων στα οθωμανικά δικαστήρια.¹³ Η μελέτη περιπτώσεων ανά την οθωμανική επικράτεια έδειξε ότι οι μη μουσουλμάνοι στα ιεροδικεία αναλάμβαναν τους ίδιους ρόλους με τους μουσουλμάνους: δηλαδή ως διάδικοι, ως μάρτυρες, ως πληρεξούσιοι, ως εγγυητές. Το ενδιαφέρον στο όλο θέμα δεν είναι τόσο η παρουσία των χριστιανών στα ιεροδικεία. Κάτι τέτοιο ήταν γνωστό και στους μη γνώστες των οθωμανικών πηγών από παλιά μέσω των συνεχών απαγορεύσεων των εκκλησιαστικών ή κοινοτικών αρχών περί καταφυγής των χριστιανών στα *εξωτερικά κριτήρια*.¹⁴ Ούτε εκπλήσσει η παρουσία τους με διάδικο κάποιον μουσουλμάνο ή μη μουσουλμάνο άλλου δόγματος ή θρησκείας (π.χ. Εβραίο, Αρμένιο, καθολικό). Είναι η παρουσία τους ως διάδικοι μεταξύ χριστιανών, είτε λαϊκών είτε –κυρίως– κληρικών που προκαλεί το ενδιαφέρον του ερευνητή. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το ότι η καταφυγή χριστιανών στο ιεροδικείο για μεταξύ τους διαφορές δεν αφορούσε μόνο τομείς του δικαίου που αρμοδίως εκδικάζονταν από τα οθωμανικά δικαστήρια (π.χ. αγοραπωλησίες, αστικές υποθέσεις, ποινικά), αλλά και σ' αυτούς που ανήκαν, σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο των βερατίων, στη δικαιοδοτική αρμοδιότητα της Εκκλησίας (π.χ. γάμοι, διαζύγια, κηδεμονίες, κληρονομικά).

Στο βασικό ερώτημα γιατί –ειδικώς για θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου– οι χριστιανοί προσέτρεχαν στα οθωμανικά ιεροδικεία έχουν πρόσφατα δοθεί διάφορες απαντήσεις (π.χ. η ευκολία χορήγησης διαζυγίου στα οθωμανικά ιεροδικεία ή και σύναψης γάμων, η κατοχύρωση προγαμιαίας δωρεάς [*mehr*] από το μέλλοντα γαμπρό στη νύφη, το χαμηλότερο τέλος έκδοσης πιστοποιητικού από τα οθωμανικά

κή συνείδηση. Αντίθετα, άφησε πεδίο για τη διαμόρφωση εθιμικού δικαίου, συνδέοντάς το με τη μεγάλη ρωμαϊκή νομική παράδοση και παρέχοντας το πλαίσιο που εξασφάλισε, μέσα και από τα έθιμα, και πέρα από τα έθιμα, την ενότητα δικαίου στο νεότερο ελληνισμό».

13. Ronald C. Jennings, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 21.3 (1978): 225-293. Najwa Al-Qattan, “Dhimmis in the Muslim court: legal autonomy and religious discrimination,” *International Journal of Middle East Studies*, 31.3 (1999): 429-444. Rossitsa Gradeva, “Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century,” *Islamic Law and Society* 4.1 (1997): 37-69. Fatma Müge-Göçek, “The Legal Recourse of Minorities in History: Eighteenth-Century Appeals to the Islamic Court of Galata,” στο: *Minorities in the Ottoman Empire*, ed. Molly Greene, (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2005), 47-69. Antonis Anastasopoulos, “Non-Muslims and Ottoman Justice(s)?” στο: *Law and Empire. Ideas, Practices, Actors*, eds. Jemen Duindam-Jill Harries-Caroline Humfress-Nimrod Hurvitz, (Leiden: E.J. Brill, 2013), 275-292.

14. Phokion Kotzageorgis, “Christian (Ecclesiastical) and Muslim (Ottoman) Juridical Procedure for Settlement of Litigations According to Athonite Documents (15th c.-ca. 1820),” *XIV. Türk Tarih Kongresi*, τ. II/I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 854.

ιεροδικεία σε σχέση με τα εκκλησιαστικά δικαστήρια κτλ.).¹⁵ Οι απαντήσεις είναι πειστικές. Ωστόσο, αναρωτιέται κανείς με ποια συχνότητα κατέφευγαν οι χριστιανοί στα οθωμανικά δικαστήρια, εφόσον λειτουργούσαν τα νόμιμα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Υπήρχε διαφοροποίηση σε υποθέσεις αγωγών (contested) και σε υποθέσεις που απλώς δηλωνόταν μια πράξη (non-contested); Ποια ήταν η πρακτική στο χώρο και στο χρόνο; Η διάσωση ιεροδικαστικών και εκκλησιαστικών κωδίκων από τον ίδιο χώρο και την ίδια περίοδο θα ήταν πολύ βοηθητική για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων. Ωστόσο, μια τέτοια δυνατότητα δεν υπάρχει, τουλάχιστον για τις ελληνικές περιοχές. Ιεροδικαστικοί κώδικες δεν έχουν σωθεί από τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα, ενώ από τους επόμενους δύο αιώνες έχουν σωθεί μόνο για συγκεκριμένες περιοχές (Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο και Ρέθυμνο Κρήτης, Λάρισα, Βέροια), ώστε να μη μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις τοπικές ιδιαιτερότητες σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα, ούτε και την ακολουθούμενη πρακτική στον ίδιο τόπο. Περισσότερο αποσπασματική εικόνα εμφανίζεται για τους εκκλησιαστικούς κώδικες με μοναδική γνωστή εξαίρεση για τον 16^ο αιώνα την Καστοριά.¹⁶ Από τον 17^ο αιώνα έχουν σωθεί κώδικες επίσης από την Καστοριά και τη Σιάτιστα, ενώ από τα τέλη του και κυρίως από τον 18^ο αιώνα σώζονται για περισσότερες περιοχές. Μεγαλύτερο εμπόδιο για το θέμα μου είναι ότι δεν σώθηκαν εκκλησιαστικοί κώδικες από περιοχές, για τις οποίες έχουν σωθεί οι ιεροδικαστικοί.¹⁷ Έτσι δεν έχουμε τη δυνατότητα της συγκριτικής μελέτης στον ίδιο τόπο σε συγχρονικό επίπεδο σχετικών δικαστικών υποθέσεων.

Καθώς η μέχρι τώρα βιβλιογραφία εκτός ελαχίστων πρόσφατων εξαιρέσεων,¹⁸ δείχνει να αγνοεί τη συγκριτική μελέτη των δύο ειδών κωδίκων και όταν αυτό γίνεται, αφορά είτε συγκεκριμένο θέμα¹⁹ είτε συγκεκριμένη περιοχή,²⁰ αναζητήσα δειγματοληπτικά κώδικες και των δύο κατηγοριών, που να αντιπροσωπεύουν όσο το δυνατό ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο και στενότερη χρονική περίοδο, ώστε να απαλυνθούν

15. Βλ. ενδεικτικά: Gradeva, "Orthodox Christians," 62. Sophia Laiou, "Christian women in an Ottoman world: interpersonal and family cases brought before the shari'a courts during the seventeenth and eighteenth centuries (cases involving the Greek community)," στο: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture, and History*, eds. Amila Buturovic–Irvin C. Schick, (London: I.B. Tauris, 2007), 244-245. Evgenia Kermeli, "The Right to Choice: Ottoman Justice vis-à-vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans, Seventeenth–Nineteenth Centuries," στο: *Studies in Islamic Law: A Festschrift for Colin Imber*, eds. Andreas Christmann–Robert Gleave, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 165-210. Najwa Al-Qattan, "Litigants and Neighbors: The Communal Topography of Ottoman Damascus," *Comparative Studies in Society and History* 44.3 (2002): 514-515.

16. Η ύπαρξη των κωδίκων της Καστοριάς –δύο για τον 16^ο αι.– αναιρεί την υπόθεση ότι οι μητροπόλεις άρχισαν να συντάσσουν κώδικες από τον 17^ο αι. (Kermeli, "The Right to Choice," 207-8). Η τήρηση κωδίκων είναι παλαιά βυζαντινή συνήθεια, η οποία κατά την οθωμανική περίοδο για πιθανούς λόγους (χαμηλό επίπεδο εγγραματοσύνης, περιορισμός ρόλου τοπικής Εκκλησίας) παρήκμασε, αλλά δεν εξαλείφτηκε.

17. Στα νησιά του Αιγαίου και ιδίως στις Κυκλάδες έχουν σωθεί εκκλησιαστικοί και κοινοτικοί κώδικες, οι οποίοι δε γνωρίζω αν έχουν μελετηθεί συγκριτικά. Δυστυχώς δεν έχουν σωθεί οθωμανικοί.

18. Kermeli, "The Right of Choice." Anastasopoulos, "Non-Muslims and Ottoman Justice(s?)." Laiou, "Christian women."

19. Laiou, *ό.π.*

20. Π.χ. οι μελέτες των Gradeva, "Orthodox Christians" (για τη Σόφια)· Al-Qattan, "Dhimmis" (για τη Δαμασκό)· Jennings, "Zimmis" (για την Καισάρεια).

οι τοπικές και χρονικές διαφορές. Στόχος μου είναι να δω για ποιου είδους υποθέσεις προσέτρεχαν οι χριστιανοί στα δυο δικαστήρια. Μ' αυτό τον τρόπο θα μπορεί να ιδωθεί η δικαστική πρακτική και να αντιπαραβληθεί με τη θεωρία (δηλαδή το θεσμικό πλαίσιο) των βερατιών. Προκαταρκτικά θα πρέπει να κάνω την εξής επισήμανση. Η συγκριτική μελέτη των δύο ειδών πηγών δεν είναι εύκολη, καθώς εννοιολογικά και τυπολογικά δεν ταυτίζονται. Οι ιεροδικαστικοί κώδικες έχουν τη μορφή πρωτοκόλλου μιας δημόσιας υπηρεσίας, στο οποίο καταχωρούνται δικαστικές πράξεις (ως εξερχόμενα) ή και κρατικά διατάγματα (ως εισερχόμενα). Η τήρησή τους γίνεται συστηματικά και με συνεχή τρόπο. Αντίθετα η τήρηση εκκλησιαστικών κωδίκων δεν ήταν απαραίτητη στις επισκοπές και τις μητροπόλεις κατά την οθωμανική περίοδο. Η τήρησή τους οφειλόταν σε πρωτοβουλία κάποιου συγκεκριμένου ιεράρχη και συχνά η λήξη της θητείας του σήμαινε και την παύση τήρησης του κώδικα. Επιπλέον, παρ' όλο που η λειτουργία επισκοπικών δικαστηρίων αποτελούσε θεσμό, το περιεχόμενο των κωδίκων ήταν πολύ ευρύτερο θεματικά από το να καταχωρεί μόνο δικαστικές αποφάσεις. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, για πρωτόκολλα των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, αλλά για κώδικες ποικίλης ύλης, μεταξύ της οποίας υπήρχαν και δικαστικές πράξεις.²¹ Κατά συνέπεια, δεν είναι ομοειδείς οι πηγές. Η συγκριτική μελέτη τους γίνεται λόγω απουσίας άλλων πηγών που να παρουσιάζουν μια κατά το δυνατό γενική εικόνα του δικαίου στα οθωμανικά και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια.

Περιορίστηκα στον 17^ο αιώνα για τους ιεροδικαστικούς κώδικες και γενικά στους πρώιμους για τους εκκλησιαστικούς.²² Το δείγμα μου περιλαμβάνει δεκαπέντε ιεροδικαστικούς και έντεκα εκκλησιαστικούς κώδικες.²³ Στη συνέχεια προχώρησα σε μια

21. Για το περιεχόμενο των εκκλησιαστικών κωδίκων βλ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, "The Codices of the Bishoprics as a source of Social History," στο: *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit*, eds. Maria Stassinopoulou-Ioannis Zelepou, (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2008), 135-151.

22. Λόγω του πολύ μικρού αριθμού των σωζόμενων και γνωστών εκκλησιαστικών κωδίκων θεώρησα ότι θα ήταν πολύ φτωχό το δείγμα μου για να περιοριστώ μόνο σε όσους χρονολογούνται τον 17^ο αιώνα. Εξάλλου, όπως θα φανεί και παρακάτω, το περιεχόμενο ενός εκκλησιαστικού κώδικα μπορεί να εκτείνεται χρονικά ακόμη και σε δύο αιώνες και άρα είναι δύσκολο να επικεντρωθεί κανείς μόνο στις υποθέσεις του 17^{ου} αι.

23. Το δείγμα μου αποτελείται από τους παρακάτω κώδικες: Εκκλησιαστικοί κώδικες: α) Τρίκης: Δημήτριος Καλούσιος, *Ο κώδικας της Τρίκης, 1688-1857 (Κ. 1471 ΕΒΕ)*, (Λάρισα: Θεσσαλικό Ημερολόγιο, 2005-2007)· β) Σισανίου-Σιατίστης: Μιχαήλ Α. Καλινδέρης, *Ο Κώδιξ της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης (1686-)*, (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1974) και Νικόλαος Πανταζόπουλος-Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, ιζ'-ιθ' αι.*, (Θεσσαλονίκη: χ.ο., 1974) (οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση Πανταζόπουλου-Τσούρκα-Παπαστάθη, επειδή έχει το πλήρες κείμενο του κώδικα)· γ) Σερρών: Paolo Odorico, *Mémoire d' une voix perdue. Le cartulaire de la métropole de Serrès, 17e-19e siècles*, (Paris: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1994)· δ) Καστοριά 17^{ου} αι.: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769 (Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753)*, (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1990)· ε) Καστοριά 16^{ου} αι.: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας, χφ. αρ. 2751 (1530-1546)· στ) Μυτιλήνη: Απόστολος Σπανός, *Κώδιξ Α' Τερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης (18^{ου} αι.)*, (Μυτιλήνη: Ι.Μ. Μυτιλήνης, 2006)· ζ) Λάρισα: Δημήτριος Καλούσιος, *Ο κώδικας της Μητροπόλεως Λαρίσης, ΕΒΕ 1472: 1647-1868*, (Λάρισα: χ.ο., 2009)· η) Παροναξίας: Αρχιμ. Εμμανουήλ Καρπάθιος, «Ο Κώδιξ Α' της μητροπόλεως Παροναξίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς 19 (1935)*: 139-141, 164-172, 200-204, 239-249, 275-281, 322-330, 405-410· θ) Αργυρόκαστρο: Παναγιώτης Πουλίτσας, «Σύνοψις του κώδικος της επισκοπής Δρυϊνουπόλεως και

στατιστική αποτύπωση των υποθέσεων μεταξύ χριστιανών που καταχωρούνται σ' αυτές τις πηγές ακολουθώντας μια ενιαία τυπολογία εννέα κατηγοριών για τους οθωμανικούς κώδικες (αγοραπωλησίες, γάμοι-διαζύγια, αφιερώσεις, κληρονομικά, επιτροπικά, φορολογικά, ιδιοκτησιακά, ποινικά-αστικά, δανεισμοί-χρέη) και μια διαφορετική εφτά κατηγοριών για τους εκκλησιαστικούς, λόγω του λιγότερου τυπικού και περισσότερο διαφοροποιημένου περιεχομένου των δεύτερων σε σχέση με τους πρώτους.²⁴

Οι εκκλησιαστικοί κώδικες παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους, λόγω του διαφορετικού περιεχομένου τους και του μη συστηματικού χαρακτήρα τήρησής τους.²⁵ Ο πίνακας 1 δίνει μια συγκεντρωτική εικόνα του περιεχομένου των χρησιμοποιηθέντων κωδίκων κατά θέματα.

Αργυροκάστρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930): 76-113· ι) Μέτρες: Μιχαήλ Σαράντης, «Κώδικες της επισκοπής Μετρών και Αθύρων», *Θρακικά* 5 (1934): 163-178· ια) Κως: Μητρ. Εμμανουήλ Καρπάθιος, *Αρχείον Ι.Μητροπόλεως Κω*, τχ. Α': *Ο Κώδιξ Α' αρχείου δουλείας*, (Αθήναι: χ.ο., 1958). Ιεροδικαστικοί κώδικες: α) Θεσσαλονίκη: Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, κώδικας αρ. 1 (1106/1695), 4 (1108/1697), 6 (1111/1700)· β) Κωνσταντινούπολη: *Istanbul Mahkemesi 18 numarali sicil* (1086-87/1675-6), ed. Mümin Yıldıztaş, İstanbul: İSAM, 2010)· γ) Κομοτηνή: Αρχείο Μουφτείας, κώδικας αρ. 2 (1052-1055/1642-1645)· δ) Λάρισα: Γεώργιος Σαλακίδης, *Η Λάρισα (Yenişehir) στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1060-1062 (1650-1652)*, (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2004)· ε) ΓΑΚ Ν. Κοζάνης, Ιεροδικαστικός Κώδικας αρ. 8 (1111/1700)· στ) Βέροια: ΓΑΚ Ν. Ημαθίας, Ιεροδικαστικός Κώδικας αρ. 5 (1025/1616), 33 (1097/1688)· ζ) Ηράκλειο: Ελένη Καραντζίκου-Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος κώδικας (1669-1673 και 1750-1767)*, (Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2003)· Μαρία Βαρούχα, Φωτεινή Χαιρέτη και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας, μέρος Α': 1673-1675, μέρος Β': 1688-1689*, (Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2008)· Γκιουλσούν Αϊβαλί-Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τέταρτος κώδικας, μέρος Α': 1672-1674, μέρος Β': 1683-1686*, (Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2010)· Γκιουλσούν Αϊβαλί, Ηλίας Κολοβός και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Δεύτερος Κώδικας (1661-1665, 1670-1671)*, (Ρέθυμνο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, υπό έκδοση).

24. Πολύ περισσότερο τυποποιημένο είναι το υλικό των ιεροδικαστικών κωδίκων, στοιχείο που δείχνει ότι η σύνταξη και διατήρηση των εκκλησιαστικών κωδίκων ενέχει μεγαλύτερο βαθμό τυχαιότητας και πολύ λιγότερη συστηματικότητα σε σχέση με τους οθωμανικούς. Όπως επισημαίνει ο κ. Κρίτων Χρυσοχοΐδης: «Καθορισμός όμως ενιαίας τυπολογίας των κωδίκων δεν είναι δυνατόν, προς το παρόν, να δοθεί, εφ' όσον η θεματική ποικιλία του περιεχομένου τους σχετίζεται α) με την επιτυχία ή μη επεκτάσεως της δικαιοδοσίας των επισκόπων, λόγω *τεκμηρίου αρμοδιότητας*, σε όλο το πλάτος του αστικού δικαίου και β) με την κατά τόπους εθμική παγίωση δικαιωμάτων και αρμοδιοτήτων του αρχιερέως». (Κρίτων Χρυσοχοΐδης, «Σχεδιάγραμμα των εν Ελλάδι εκκλησιαστικών αρχείων», Ελληνική Αρχαιακή Εταιρεία, *Συμπόσιο Αρχαιονομίας. Αρχεία και αρχαιακοί: ένας ιστός*, (Αθήνα: Ελληνική Αρχαιακή Εταιρεία, 1992), 98-9). Αυτό δυσκολεύει ακόμη περισσότερο το έργο του ιστορικού.

25. Γι' αυτούς βλ. Kermeli, "The Right of Choice," 171-182 (περί εκκλησιαστικών κωδίκων) και 189-193 (η διαδικασία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων)· Angelomatis-Tsougarakis, "The Codices."

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Ποσοστιαία κατανομή των υποθέσεων
στους εκκλησιαστικούς κώδικες.**

ΕΙΔΟΣ	Γάμοι- διαζύγια	Πωλητήρια- δάνεια	Κληρονομικά	Αφιερώσεις	Εκκλησιαστικά	Επιτροπικά	Διάφορα
Καστοριά (16 ^{ος} αι.)	48,6	31,9	4,2		12,5		2,8
Καστοριά (17 ^{ος} αι.)	11,6	36	17,7	8,2	4,8	8,2	13,6
Σιάπιστα (17ος αι.) ²⁶	12,8	30	46	4,9	1	4,9	
Μέτρες (16 ^{ος} -18 ^{ος} αι.)	33,3	13,3	1,1	6,6	22,2		23,3
Λάρισα (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.)	10,4	4,8	3,7		75,2 ²⁷		5,9
Κως (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.)	40,8	30,9	16,75	5,2	4,2		2,1
Μυτιλήνη (18 ^{ος} αι.)	38,7	22	17,9	5,4			16,1
Τρίκαλα (18 ^{ος} αι.)	23,3	16,6	7,2	9,4	33,2		10,3
Σέρρες (17 ^{ος} -19 ^{ος} αι.)		34,5			34,5	3,5	27,6
Παροναζία (17 ^{ος} -19 ^{ος} αι.)	19,2	15,1	4,1	6,8	48,6		6,2
Αργυρόκαστρο (17 ^{ος} -19 ^{ος} αι.)	17,2	14	15		42		11,8

Από τον παραπάνω πίνακα τεκμηριώνεται ο ασυστηματοποίητος χαρακτήρας της πηγής. Οι διαφορές στα ποσοστά και οι αποκλίσεις μέσα σε κάθε κατηγορία, κατά την άποψή μου δεν οφείλονται κατ' ανάγκη σε τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλά στην τυχαιότητα του δείγματος. Ας σημειωθεί επίσης, αναφορικά με τη στατιστική εγκυρότητα, ότι σε κανέναν κώδικα δεν υπάρχουν πέραν των 200 περιπτώσεων, ενώ οι περισσότεροι κυμαίνονται μεταξύ 100 και 150 υποθέσεων, που για το ευρύ χρονικό διάστημα που καλύπτουν (συνήθως γύρω στον ενάμισι αιώνα), είναι πολύ λίγες. Παρ' όλους τους παραπάνω περιορισμούς, είναι δυνατό να διαφανούν ορισμένες τάσεις. Με δεδομένη, δε, τη μεγάλη χρονική και τοπική ευρύτητα, αυτές οι τάσεις αποκτούν γενικό χαρακτήρα και ισχύ. Προσπαθώντας να δώσω μια συνολική εκτίμηση του παραπάνω πίνακα και αποφεύγοντας τον κίνδυνο της περιπτώσιολογικής μελέτης, θα υποστήριζα ότι η προτεραιότητα των καταχωρίσεων οικογενειακών υποθέσεων δε μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν ερευνητή. Αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, δεδομέ-

26. Δεν συμπεριλήφθηκαν στην καταμέτρηση οι οκτώ τελευταίες πράξεις του κώδικα που προέρχονται από το 19^ο αι. και δεν αφορούν υποθέσεις δικαστικού χαρακτήρα.

27. Η συντριπτική πλειοψηφία της κατηγορίας, αλλά και του κώδικα αφορά σε πράξεις εκλογής επισκόπων και ομολογίες πίστεώς τους.

νων των διατάξεων των βερατίων. Σχεδόν σε όλους τους εκκλησιαστικούς κώδικες²⁸ περιέχονται υποθέσεις (κυρίως) διαζυγίων, αλλά και συνάψεως γάμων, απόδειξη ότι οι χριστιανοί απευθύνονταν κατά βάση στην τοπική Εκκλησία για τέτοια θέματα.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, εύρημα αυτής της στατιστικής ανάλυσης είναι η αυξημένη παρουσία υποθέσεων που αφορούν σε διευθέτηση περιουσιακών ζητημάτων (διανομές περιουσιών, τακτοποίηση χρεών), χωρίς να υπολογιστούν παρόμοιου περιεχομένου πράξεις που συνάπτονται ως αποτέλεσμα κληρονομικών διαφωνιών.²⁹ Με άλλα λόγια, δεν επρόκειτο για πράξεις που προκαλούνταν από την ανάγκη διαμοιρασμού της περιουσίας αποθανόντα, αλλά για διευθετήσεις περιουσιακών ζητημάτων ζώντων προσώπων. Επιπλέον, οι αγοραπωλησίες είναι παρούσες σε κάθε εκκλησιαστικό κώδικα, και ως συμβολαιογραφικού τύπου καταχωρίσεις (δηλαδή για να δηλωθεί η πώληση ενός ακινήτου),³⁰ αλλά και ως αποτέλεσμα αγωγής για πράξη αγοραπωλησίας.³¹ Η σύναψη δανείου ή η εξόφληση χρέους ήταν επίσης συχνές υποθέσεις στους εκκλησιαστικούς κώδικες. Κατά συνέπεια, υπάρχει ένας αρκετά σεβαστός όγκος υποθέσεων, οι οποίες δεν ενέπιπταν στη δικαστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας με βάση τα βεράτια και δε θα περίμενε κανείς να τις βρει στους σχετικούς κώδικες. Επιπλέον, οι επικυρώσεις αγοραπωλησιών ή η τακτοποίηση χρεών ανήκαν στη σφαίρα αρμοδιότητας του καδή και όχι του επισκόπου. Παρ' όλα αυτά οι χριστιανοί φαίνεται ότι προσέτρεχαν αρκετά συχνά για τέτοια θέματα στον τοπικό ιεράρχη.

Τέλος, οι κληρονομικές υποθέσεις, που εμφανίζονται σε μεγάλα ποσοστά στους κώδικες του 17^{ου} αιώνα και όπως θα δούμε και στους ιεροδικαστικούς κώδικες, δεν ήταν απαραίτητο να υπάρχουν στους εκκλησιαστικούς κώδικες, δεδομένου ότι η αρμοδιότητα της Εκκλησίας για το κληρονομικό δίκαιο, εφόσον ο αποθανών δεν ήταν ιερωμένος, δεν προβλεπόταν σταθερά στα εκκλησιαστικά βεράτια της οθωμανικής περιόδου· σε όσα περιέχονται, μάλιστα, αφορούν υποθέσεις αφιερώσεων αποθανόντων λαϊκών, που είχαν γίνει προς θρησκευτικά ιδρύματα ή μέλη του ανώτερου κλήρου.³² Η πρακτική των εκκλησιαστικών κωδίκων, πάντως, δείχνει ότι οι λαϊκοί χρι-

28. Η απουσία τους από τον κώδικα των Σερρών οφείλεται στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος κώδικας δεν έχει σωθεί, αλλά έχει ανασυντεθεί με βάση σκόρπια δημοσιεύματα επιμέρους περιπτώσεων.

29. Για πράξεις τακτοποίησης χρεών βλ. ενδεικτικά: Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, αρ. 8 (1666), 22 (1674), 17 (1667), 32 (1685)· Πανταζόπουλος–Τσούρκα–Παπαστάθη, *Κώδιξ*, αρ. 10-13 (1688-1690), 24 (1692), 37 (1697)· Καστοριάς 16^{ος} αι., φ. 25β (1530), 33α/1 (1530), 62β (1540)· Odorico, *Mémoire*, αρ. 14 (1630). Για διευθέτηση περιουσιακών ζητημάτων βλ. ενδεικτικά: Πανταζόπουλος–Τσούρκα–Παπαστάθη, *Κώδιξ*, αρ. 4, 5, 15-17, 19· Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, αρ. 23-24, 26, 38· ΕΒΕ 2751, φ. 19β, 20α, 21β/2-3, 24α/2, 25α/2, 26β, 27α· Καλούσιος, *Ο κώδικας*, αρ. 73, 84, 93, 109.

30. Για αγοραπωλησίες ακινήτων βλ. ενδεικτικά: Καλούσιος, *Ο κώδικας Λαρίσης*, 136 (αρ. 175), 174 (αρ. 199)· Καρπάθιος, *Ο κώδιξ Α'*, 25-26 (αρ. 17-19), 38 (αρ. 43), 51 (αρ. 71)· Σπανός, *Κώδιξ*, 165 (αρ. 66), 198-9 (αρ. 92), 262 (αρ. 137), 280-282 (αρ. 157)· Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, 29 (αρ. 67), 30 (αρ. 77), 35 (αρ. 104), 36 (αρ. 110). Βλ.: Πανταζόπουλος–Τσούρκα–Παπαστάθη, *Κώδιξ*, αρ. 52, 78· Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, αρ. 67, 77, 87, 92, 103, 104, 107, 110, 112, 116· ΕΒΕ 2751, φ. 67α· Καλούσιος, *Ο κώδικας*, αρ. 79, 81-83, 138, 203· Odorico, *Mémoire*, αρ. 15, 21.

31. Βλ. για παράδειγμα: Πανταζόπουλος–Τσούρκα–Παπαστάθη, *Κώδιξ*, αρ. 89 (1722).

32. Πρβλ. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις*, 80, 98 και 106-108. Οι σχετικές διατάξεις, σύμφωνα με τον Κονόρτα, εισήλθαν στο σώμα των μητροπολιτικών βερατίων μετά το 1649 ή και μετά το 1732.

στιανοί συχνά απευθύνονταν στην τοπική εκκλησία για να μοιράσουν περιουσίες αποθανόντων ή και να διευθετήσουν, ύστερα από αγωγή, κληρονομικά ζητήματα.³³

Στους ιεροδικαστικούς κώδικες, όπως ανέφερα, απομόνωσα μόνο τις υποθέσεις μεταξύ χριστιανών.³⁴ Η βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί, μεταξύ άλλων, και με το πόσο συχνά κατέφευγαν στα ιεροδικεία οι χριστιανοί. Με βάση το δείγμα μου, το ποσοστό αυτών των υποθέσεων στο συνολικό σώμα των υποθέσεων κάθε μελετηθέντα κώδικα διαφέρει από περιοχή σε περιοχή και εξαρτάται κατά κύριο λόγο –αν και όχι αποκλειστικά– από τη δημογραφική εικόνα της: όσο περισσότεροι χριστιανοί υπάρχουν σε μια περιοχή, τόσο υψηλότερο είναι και το ποσοστό των καταχωρημένων πράξεων μεταξύ χριστιανών. Το ποσοστό των πράξεων κυμαίνεται από 4% (Κωνσταντινούπολη, 1675) μέχρι 19% (Θεσσαλονίκη, 1700) με ένα μέσο όρο να βρίσκεται γύρω στο 10%, ποσοστό που συνάδει και με παραδείγματα από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας (π.χ. Κύπρος, Καισάρεια, Σόφια, Προύσα).³⁵ Στον πίνακα 2 φαίνονται τα συγκριτικά στοιχεία των υποθέσεων μεταξύ χριστιανών κατά κατηγορίες με την ποσοστιαία εκπροσώπησή τους.

33. Βλ. ενδεικτικά: Παναζόπουλος–Γσούρκα–Παπαστάθη, *Κώδιξ*, 15-18 (αρ. 1-3), 29 (αρ. 23), 42 (αρ. 31)· Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, 17 (αρ. 6), 23 (αρ. 37), 24 (αρ. 43), 25 (αρ. 48), 26 (αρ. 53), 29 (αρ. 72)· EBE 2751, 24α/2, 36α/1, 59α, 59β/1· Σπανός, *Κώδιξ*, 80 (αρ. 21), 113-4 (αρ. 32), 125-127 (αρ. 41), 215-6 (αρ. 103), 284-286 (αρ. 159-160)· Καρπάθιος, *Ο κώδιξ Α'*, 15-16 (αρ. 3-4), 20 (αρ. 10), 22 (αρ. 13), 28 (αρ. 22), 34 (αρ. 34-35), 70 (αρ. 99), 77-78 (αρ. 111), 91-92 (αρ. 130), 99-100 (αρ. 138), 101-2 (αρ. 140)· Καλούσιος, *Ο κώδικας Λαρίσης*, 36 (αρ. 55), 92 (αρ. 135), 106-107 (αρ. 145-146), 185 (αρ. 212).

34. Όπως στους επισκοπικούς κώδικες υπάρχουν υποθέσεις μεταξύ λαϊκών (κυρίως), έτσι και στους ιεροδικαστικούς υπάρχουν υποθέσεις μεταξύ χριστιανών ιερωμένων σε κάθε κατηγορία. Αυτό ειδικά το επισημαίνω, δεδομένου ότι η αρμοδιότητα της Εκκλησίας πάνω στους ιερωμένους ήταν αποκλειστική σύμφωνα με τα βεράτια. Τέλος, από τις υποθέσεις μεταξύ χριστιανών απέκλεισα τους Αρμενίους, οι οποίοι είχαν δική τους εκκλησιαστική οργάνωση.

35. Ο μέσος όρος σε δείγμα κωδίκων από την Κύπρο των αρχών του 17^{ου} αι. και από την Καισάρεια της ίδιας περιόδου ήταν 20% και 10% αντίστοιχα (Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, (New York: New York University Press, 1993), 133. Jennings, “Zimmi,” 250), ενώ στη Σόφια μεταξύ 1550-1684, αλλά με χάσματα, το ποσοστό έβαινε μειούμενο από 17% και 19% στο 8% (Gradeva, “Orthodox Christians,” 41-42). Στον Γαλατά του 18^{ου} αι. το ποσοστό των μη μουσουλμάνων (Ρωμιών, Αρμενίων και Εβραίων) έβαινε αυξητικά από την αρχή προς το τέλος του αιώνα, αλλά δε γίνεται διάκριση ποιες υποθέσεις αφορούσαν μόνο Ρωμιούς (Müge-Göçek, “The Legal Recourse,” 58-63). Η παρουσία των μη μουσουλμάνων και σε υποθέσεις με διάδικους μουσουλμάνους ανεβάζει το συνολικό ποσοστό συμμετοχής τους στο 40% κατά περίπτωση. Τέλος, στην Προύσα του 17^{ου} αι. οι χριστιανοί κατέφευγαν στο ιεροδικείο για υποθέσεις τους σε ποσοστό που έφτανε περίπου το 10% του συνόλου (Haim Gerber, “Muslims and Zimmi in Ottoman Economy and Society: Encounters, Culture and Knowledge,” στο: Ο Ίδιος, *State and Society in the Ottoman Empire*, [Ashgate: Variorum, 2010], 116-117).

Πίνακας 2: Ποσοστιαία κατανομή των υποθέσεων μεταξύ χριστιανών σε ιεροδικαστικούς κώδικες.

ΚΩΔΙΚΑΣ	ΑΓΟΡΑ-ΠΩΛΗΣΗ	ΓΑΜΟΣ-ΔΙΑΖΥΓΙΟ	ΑΦΙΕΡΩΣΗ	ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΑ	ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ	ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ	ΔΙΚΟΚΤΗΣΙΑΚΑ-ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ	ΠΟΙΝΙΚΑ-ΑΣΤΙΚΑ	ΔΑΝΕΙΟ-ΧΡΕΟΣ
Βέροια 1616	57,9	2,6		5,2	7,9		7,9	15,8	2,6
Κομοτηνή 1642	40,4		2,1	8,5	17	17		10,6	4,3
Λάρισα 1652	21,1	5		21	17,8	10,1	6,8	10,2	7
Ηράκλειο 1661	4,2	91,6						4,2	
Ηράκλειο 1669	25,8	12,3	2,2	12,4		7,9	22,5	12,4	3,4
Ηράκλειο 1670	33,3	10,2	10,2	12,8		5,1	20,5	5,1	2,6
Ηράκλειο 1672	34,7	11	3,4	11,9		9,3	16,1	3,4	10,2
Ηράκλειο 1673	43,5	14,5	1,6	12,9	3,2	1,6	6,5	8,1	8,1
Κ.Πολη 1675	29,6	7,4		18,5	7,4				37
Ηράκλειο 1683	28	8	4	8	4	4	16	8	20
Βέροια 1687	6,3			31,3	18,8	3,1	15,6	12,5	12,5
Ηράκλειο 1688	31,3		12,5	25		6,3	18,8		6,3
Θεσ/νίκη 1695	40	6,6		33,3			6,6	10	3,3
Θεσ/νίκη 1697	35,8			28,3	6	3	3	14,9	9
Θεσ/νίκη 1700	34,9			14				44,4	6,3
Λάρισα 1700	20			10	50		10	10	
Ηράκλειο 1750	23		7,7	46	7,7				15,4

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 2, το συντριπτικά και σταθερά μεγαλύτερο ποσοστό των υποθέσεων των χριστιανών αφορά αγοραπωλησίες και μάλιστα κυρίως συμβολαιογραφικού τύπου δηλώσεις αγοραπωλησιών.³⁶ Καμιά εντύπωση δεν προκαλεί η προτεραιότητα αυτού του είδους, αφού αφενός οι καδήδες είχαν και συμβολαιογραφικές αρμοδιότητες και αφετέρου η κατοχύρωση μιας αγοραπωλησίας είναι επίσημη πράξη και για να εξασφαλιστούν τα δύο μέρη θα πρέπει να δηλωθεί η πράξη στον επίσημο κρατικό φορέα.

Η δεύτερη σταθερά εμφανιζόμενη κατηγορία αφορά τις κληρονομικές υποθέσεις.³⁷ Εδώ, αντιθέτως με την προηγούμενη κατηγορία, οι υποθέσεις είναι κυρίως αγωγές. Λόγω του υψηλού βαθμού επίσκεψης των χριστιανών στο ιεροδικείο για τέτοια θέματα, αναρωτιέται κανείς ποια ισχύ μπορεί να είχε το κληρονομικό δικαίω της Εκκλησίας επ' αυτών. Το θέμα είναι σύνθετο και χρήζει ενδελεχούς ανάλυσης κάθε υπόθεσης για να οδηγηθούμε σε ένα ασφαλές συμπέρασμα. Πάντως, το γεγονός ότι τα θηλυκά μέλη των κληρονόμων δε λάμβαναν ίσο μερίδιο με τα άρρενα στο ισλαμικό δικαίω, δεν εμπόδισε αρκετές γυναίκες να κινήσουν οι ίδιες αγωγές εναντίον των ανδρών, διεκδικώντας μερίδιο από κληρονομίες.³⁸ Εφόσον, πάντως, δινόταν η δυνατότητα

36. Βλ. ενδεικτικά: Κομοτηνή, κώδ. 2, σελ. 6/1, 17/4, 17/5, 19/1, 20/2, 44/1, 52/3· Σαλακίδης, *Η Λάρισα*, αρ. 2, 4, 59, 153, 178, 184, 203· *İstanbul Mahkemesi 18*, αρ. 288, 406, 430, 446, 615, 634· *Ηράκλειο 3*, αρ. 50, 54, 108, 111, 156, 157, 159· *Ηράκλειο 4*, αρ. 38, 52, 68, 84, 106· *Ηράκλειο 5*, αρ. 12, 37, 38, 81, 122· Θεσσαλονίκη, κώδ. 6, σελ. 5/1, 5/2, 8/1, 14/2, 34/2.

37. Για κληρονομικές υποθέσεις βλ. ενδεικτικά: Κομοτηνή, κώδ. 2, σελ. 11/3, 36/1, 44/6, 161/1· Σαλακίδης, *Η Λάρισα*, αρ. 114, 145, 212, 255, 277· *İstanbul Mahkemesi 18*, αρ. 39, 76, 133, 384, 482· *Ηράκλειο 3*, αρ. 3, 9, 64, 97, 109· *Ηράκλειο 4*, αρ. 60, 61, 89, 105, 146· *Ηράκλειο 5*, αρ. 154, 168, 258, 267, 296· Θεσσαλονίκη, κώδ. 6, σελ. 7/1, 17/2, 71/3, 85/1.

38. Βλ. τις παρακάτω περιπτώσεις, στις οποίες δεν εντάχθηκαν αγωγές που κινούνταν από γυναίκες μαζί με κάποιον άρρεν μέλος. Βέροια, κώδ. 5, 59 (214)/1· Κομοτηνή κώδ. 2, 11/3, 161/1· *Ηράκλειο 3*, αρ. 129, 263, 440, 627· *Ηράκλειο 4*, αρ. 89, 146, 297, 327, 444, 685, 687· *Ηράκλειο 5*, αρ. 267, 296, 467,

στους χριστιανούς να προσφύγουν στα ιεροδικεία, είναι λογικό να υπάρχει μεγάλη προσέλευση για τέτοιου είδους ζητήματα λόγω του επίσημου χαρακτήρα των δικαστηρίων. Πάντως, όσον αφορά τις κληρονομίες, ενδεικτικό είναι το εξής: από μια ευρύτατη έρευνα στα κατάστιχα διανομής περιουσιών αποθανόντων (*tereke defterleri*) της Θεσσαλονίκης για την περίοδο 1695–1770 σε 2.541 περιουσίες που μελετήθηκαν μόνο οι 46 (1,8%) αφορούσαν χριστιανούς, αρκετοί από τους οποίους ήταν είτε χωρίς οικογένεια είτε ούτε καν κάτοικοι της πόλης.³⁹ Αυτό το στοιχείο δείχνει σε πρώτη ανάγνωση ότι στο πεδίο του κληρονομικού δικαίου οι χριστιανοί χρησιμοποιούσαν το ιεροδικείο κυρίως σε περιπτώσεις αγωγών.

Τέλος, μια τρίτη κατηγορία υποθέσεων είναι τα δάνεια ή χρέη. Αυτή η αναμενόμενη για ιεροδικαστικούς κώδικες κατηγορία δεν παρουσιάζει υψηλά ποσοστά, με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη –με τους πολλούς εμπόρους– και το Ηράκλειο. Τέτοιου είδους υποθέσεις επιλύονταν σε μεγάλο βαθμό εξωδικαστικά, ενώ είδαμε ότι αντίστοιχες καταχωρούνταν και σε εκκλησιαστικούς κώδικες και μάλιστα σε υψηλά ποσοστά. Άλλωστε, ας μην ξεχνούμε ότι οι χριστιανοί σύναπταν δάνεια συνήθως με μουσουλμάνους, οι οποίοι διέθεταν κεφάλαια για τέτοια δραστηριότητα και κατά συνέπεια είναι λίγες οι περιπτώσεις σύναψης δανείων μεταξύ χριστιανών που δηλώνονταν στα ιεροδικεία.

Από τις υπόλοιπες κατηγορίες δε θα σταθούμε στα ποινικά–αστικά και στα ιδιοκτησιακά, κατηγορίες που είναι αναμενόμενο να βρίσκονται σε ιεροδικαστικούς κώδικες λόγω της αποκλειστικής αρμοδιότητας των οθωμανικών δικαστηρίων για τέτοιες υποθέσεις. Η μικρή παρουσία των υποθέσεων για φορολογικά ζητήματα αιτιολογείται από το γεγονός ότι τέτοιου είδους διαφορές οι χριστιανοί τις είχαν κυρίως με μουσουλμάνους, οι οποίοι ήταν οι εκμισθωτές της πάσης φύσεως φορολογίας. Οι κώδικες που περιέχουν υψηλό ποσοστό τέτοιων υποθέσεων, χρονολογούνται σε περιόδους διενέργειας κάποιας φορολογικής απογραφής στην περιοχή (κυρίως του κεφαλικού φόρου), ώστε αγωγές μεταξύ χριστιανών για φορολογικά θέματα να βρίσκουν τη θέση τους στους ιεροδικαστικούς κώδικες.⁴⁰ Στην αναμενόμενη μικρή παρουσία υποθέσεων αφιερώσεων-δωρεών, οι οποίες, μάλιστα, είναι εντοπισμένες κυρίως στο Ηράκλειο,⁴¹ η συντριπτική πλειοψηφία τους αφορά σε δωρεές ακινήτων μεταξύ μελών

743, 798, 850· Σαλακίδης, *Η Λάρισα*, αρ. 114, 255, 287, 309, 375, 385, 561, 562, 653, 657· Θεσσαλονίκη κώδ. 1, 9/2, 17/3, 52/3, 53/1· Θεσσαλονίκη, κώδ. 4, 93/1, 94/2, 123/1· Θεσσαλονίκη, κώδ. 6, 85/1, 98/2, 99/1, 99/2, 100/1.

39. Η έρευνα έγινε από τον γράφοντα και τον συνάδελφο, λέκτορα στο Α.Π.Θ., κ. Δ. Παπασταματίου και βρίσκεται σε εξέλιξη. Πάντως, ο Gerber έδειξε ότι στην Προύσα του 17^{ου} αι. το αντίστοιχο ποσοστό χριστιανικών απογραφών κληρονομιών άγγιζε το 10% και αντικατόπτριζε την πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης (Gerber, “Muslims and Zimmis,” 117). Προφανώς για τις αποκλίσεις αυτές υπεύθυνη είναι η τοπική εκκλησία-κοινότητα και η δυνατότητά της να ασκεί έλεγχο στα μέλη της.

40. Το 1642 διενεργήθηκε απογραφή για το φόρο αβαριζί και τον κεφαλικό τουλάχιστον στην Κομοτηνή, το 1670 είναι γνωστό ότι διενεργήθηκε γενική απογραφή μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Κρήτης, ενώ και στη Λάρισα διενεργήθηκε απογραφή για τον κεφαλικό φόρο το 1055/1645 (Σαλακίδης, *Η Λάρισα*, αρ. 764). Βλ. επίσης Σαλακίδης, *ό.π.*, αρ. 193, 365, 784, όπου μνεία στη νέα απογραφή κεφαλικού φόρου.

41. Τα υψηλά ποσοστά του πίνακα είναι πλασματικά, δεδομένων των μικρών αριθμών των υποθέσεων σε κάποιους κώδικες. Έτσι, το 2,1% στην Κομοτηνή αφορά μόνο 1 υπόθεση, ενώ το υψηλότερο 12,5% στην Κρήτη του 1688 αφορά 2 υποθέσεις.

της οικογένειας, ενώ πέντε περιπτώσεις είναι βακουφοποιήσεις ακινήτων προς μοναστήρια (πρόκειται δηλαδή για χριστιανικά βακούφια).⁴² Διπλό ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατηγορία ‘γάμοι-διαζύγια’. Είναι η μοναδική κατηγορία που αναμφισβήτητα ανήκει στο χώρο ευθύνης των εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Η παρουσία τους στους ιεροδικαστικούς κώδικες είλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών και υποστηρίχτηκε ότι η μεγαλύτερη ευκολία στη σύναψη και διάλυση γάμου με βάση το ιερό δίκαιο του Ισλάμ ευθύνεται για την παρουσία τέτοιων περιπτώσεων στους ιεροδικαστικούς κώδικες, ενώ και το υψηλότερο αντίτιμο έκδοσης σχετικού πιστοποιητικού από τις εκκλησιαστικές αρχές έπαιξε ένα ρόλο.⁴³ Το ενδιαφέρον, πάντως, του πίνακα 2 είναι ότι παρά τα όσα έχουν γραφτεί, το ποσοστό καταφυγής των χριστιανών για τέτοιου είδους θέματα στο ιεροδικείο είναι ιδιαίτερα χαμηλό.⁴⁴ Εξαιρέση σ’ αυτή την εικόνα αποτελούν οι παλαιότεροι ιεροδικαστικοί κώδικες του Ηρακλείου Κρήτης, συνταγμένοι αμέσως μετά την κατάκτηση, όταν σ’ αυτούς καταχωρούνται γάμοι και διαζύγια σε σημαντικό ποσοστό (λίγο πάνω από το 10% των υποθέσεων χριστιανών), χωρίς να υπολογιστούν οι πολυάριθμες και ποικίλες υποθέσεις πρόσφατα εξισλαμισμένων που κατέφευγαν για να νομιμοποιήσουν γάμο τους σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο.⁴⁵ Η αιτία του φαινομένου θα πρέπει να αποδοθεί στην πρόσφατη οθωμανική κατάκτηση και στην ακόμη μη καλή οργάνωση της τοπικής εκκλησίας, που θα μπορούσε να αποτρέψει το ποίμνιό της από την προσφυγή στον καδή για τη σύναψη γάμου.⁴⁶ Εις επίρροσιν των παραπάνω, ας επισημανθεί ότι εκτός της Κρήτης, στην οποία ας σημειωθεί

42. *Ηράκλειο 2*, αρ. 474, 597· *Ηράκλειο 3*, αρ. 901· *Ηράκλειο 4*, αρ. 513· *Ηράκλειο 5*, αρ. 890. Για τα χριστιανικά βακούφια βλ. Sophia Laiou, “Diverging realities of a Christian *vakıf*, sixteenth to eighteenth centuries,” *Turkish Historical Review*, 3.1 (2012), 1-18. Elias Kolovos, “Christian Vakıfs of Monasteries in the Ottoman Greek Lands from the Fourteenth to Eighteenth Centuries,” στο: *Les fondations pieuses Waqfs chez les chretiens et les juifs*, ed. Sabine M. Saliba, (Paris: Geuthner, 2016), 103-127.

43. Gradeva, “The Orthodox Christians,” 55-62. Laiou, “Christian women,” 246-250.

44. Πρβλ. και Eleni Gara, “Marrying in Seventeenth-Century Mostar,” *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, eds. E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou, and M. Sariyannis, (Istanbul: Isis Press, 2007), 116-119, όπου πάντως επισημαίνεται η χαμηλή καταχώριση γάμων και διαζυγίων συνολικά στους οθωμανικούς ιεροδικαστικούς κώδικες είτε για μουσουλμάνους είτε για χριστιανούς.

45. *Ηράκλειο 3*, αρ. 51, 77, 85, 177, 289· *Ηράκλειο 4*, αρ. 212, 214, 217, 319, 340· *Ηράκλειο 5*, αρ. 76, 83, 113, 140, 177. Βλ. και τα εντυπωσιακά ποσοστά γάμων σε κώδικα των ετών 1661-1665, δηλαδή πριν από την κατάκτηση του Ηρακλείου (Elias Kolovos, “A Town for the Besiegers: Social Life and Marriage in Ottoman Candia Outside Candia (1650-1669),” *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840*, ed. Antonis Anastasopoulos, (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008), 103-175).

46. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι σε τμήματα κωδίκων του 18^{ου} αι. που ήταν δεμένα μαζί με αυτούς του 17^{ου} αι., οι υποθέσεις γάμων και διαζυγίων ήταν μηδαμινές. Πάντως, στο παλαιότερο σωζόμενο διοριστήριο φερμάνι του μητροπολίτη Κρήτης από το 1688, το οποίο μεταφέρει το (πλήρες;) κείμενο του βερατίου, δε γίνεται καμιά αναφορά σε αρμοδιότητα του αρχιερέα σε θέματα οικογενειακού δικαίου ή κληρονομιάς αποθανόντων λαϊκών (*Ηράκλειο 5*, 456 [αρ. 816]). Ωστόσο, βλ. ένα μεταγενέστερο βεράτι του 1704, στο οποίο γίνεται αναφορά στη δικαστική αρμοδιότητα του μητροπολίτη (Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τ. Γ': Εγγραφα της περιόδου ετών 1694-1715, εγίρας 1105-1127*, [Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1978], αρ. 1082). Ειδικά για τον κώδικα αρ. 2 (1661-1665) βλ. ειδικά: Kolovos, ό.π., όπου αναλύεται και ερμηνεύεται το φαινόμενο σε μια περίοδο προ της οθωμανικής κατάληξης του Ηρακλείου.

ότι συναντούμε αρκετά γαμήλια συμβόλαια μεταξύ χριστιανών, οι υποθέσεις στην κατηγορία ‘γάμοι-διαζύγια’ αφορούν διαζύγια και είναι κυρίως αγωγές.

Συνεπώς, από το δείγμα μου προκύπτει ότι τα ιεροδικεία χρησιμοποιούνταν από τους χριστιανούς κατά κύριο λόγο ως συμβολαιογραφεία. Από τον πίνακα 2, μάλιστα, προκύπτει εναργώς ότι σε όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα και σε διαφορετικές περιοχές του ελληνικού χώρου υπήρχαν δύο κατηγορίες υποθέσεων, για τις οποίες συστηματικά οι χριστιανοί επισκέπτονταν τα ιεροδικεία: οι αγοραπωλησίες και οι κληρονομικές διαφορές. Οι ποινικές υποθέσεις που αρμοδίως ανήκαν σ’ αυτά, καταλάμβαναν ένα σεβαστό ποσοστό των καταχωρημένων υποθέσεων, ενώ ένα αξιόλογο ποσοστό αφορούσε σε δανεισμούς ή χρέη.

Η παραπάνω εικόνα των δυο ειδών κωδίκων, παρ’ όλη τη γενικότητά της, οδηγεί σε ένα βέβαιο συμπέρασμα: ότι και τα δύο είδη πηγών περιέχουν υποθέσεις, οι οποίες διαφοροποιούνται από τις αρμοδιότητες των δικαστικών αρχών που τις επιλύουν, σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί ήδη από τον 15^ο αιώνα από την οθωμανική εξουσία μέσω των βερατίων. Η καταφυγή χριστιανών σε οθωμανικά δικαστήρια για υποθέσεις που αρμοδίως ανήκαν στις εκκλησιαστικές αρχές (οικογενειακό δίκαιο) έγινε προσπάθεια, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να ερμηνευθεί από τους ιστορικούς. Λιγότερο την προσοχή είλκυσαν οι περιπτώσεις που οι χριστιανοί καταχωρούσαν στα εκκλησιαστικά δικαστήρια υποθέσεις που ανήκαν στην αρμοδιότητα των οθωμανικών ιεροδικείων (π.χ. αγωγές επί περιουσιακών στοιχείων, αγοραπωλησίες).

Η παραπάνω εικόνα περιπλέκεται περισσότερο από τη λειτουργία των κοινοτικών δικαστηρίων.⁴⁷ Για την εμβέλεια του θεσμού θα πρέπει να γίνει η εξής επισήμανση. Παρ’ όλο που η ελληνική βιβλιογραφία σταθερά αναφέρεται στη συνύπαρξη και αυτού του είδους δικαστικής αρχής παράλληλα με τις άλλες δύο, στην εν γένει οθωμανική πραγματικότητα φαίνεται ότι αυτό το φαινόμενο ήταν εντοπισμένο γεωγραφικά και δεν εκτεινόταν ούτε καν σε όλο τον ελληνικό χώρο.⁴⁸ Πέραν των νησιών του Αιγαίου, κατεξοχήν των Κυκλάδων, δεν έχουν σωθεί κώδικες ή έγγραφα που να προέρχονται από κοινοτικά δικαστήρια άλλων περιοχών και δη ηπειρωτικών.⁴⁹ Η έκδοση του οθωμανικού διατάγματος (μάλλον βερατίου και όχι *αχνταμέ*) για τις Κυκλάδες το

47. Keimeli, “The Right of Choice,” 182-189 (περί κοινοτικών κωδίκων), 193-196 (περί της διαδικασίας των κοινοτικών δικαστηρίων).

48. Τόσο στους Ρωμιούς της Δαμασκού, όσο και σ’ αυτούς της Καισάρειας ή και της Άγκυρας φαίνεται ότι δεν υπήρχε καν η έννοια ‘κοινοτικό δικαστήριο’. Βλ. Al-Qattan, “Dhimmis,” 430-432, 439. Jennings, “Zimmis,” 274. Suraiya Faruqi, *Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 154, 200-210. Αντίστοιχα, αν και υπάρχουν αναφορές για λειτουργία και οργάνωση κοινοτήτων, κυρίως σε πόλεις του ηπειρωτικού χώρου, δεν σώθηκαν κώδικες ή έγγραφα, εκδομένα από κοινοτικά δικαστήρια της ελληνικής χερσονήσου. Μια παράμετρος αυτού του θέματος είναι η δύναμη που είχε συγκεντρώσει ο τοπικός επίσκοπος έναντι όλης της ρωμείκης κοινότητας της πόλης. Στην πραγματικότητα ήταν ζήτημα σχέσεων εξουσίας.

49. Πρβλ. όμως την καταχώριση κοινοτικών αποφάσεων στους εκκλησιαστικούς κώδικες (Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, 19 [αρ. 20], 21 [αρ. 28], 25 [αρ. 50], 46 [αρ. 141]: Σπανός, *Κώδιξ*, 122-123 [αρ. 38], 203-204 [αρ. 97], 209-210 [αρ. 100], 221-226 [αρ. 111], 242-244 [αρ. 118-9], 246-252 [αρ. 122-123· Καλούσιος, *Ο κώδικας Λαρίσης*, 86 [αρ. 131], 147-8 [αρ. 183-184], 179 [αρ. 203], 181 [αρ. 205]). Ωστόσο, δεν υπήρχε κοινοτικό δικαστήριο.

1580 με τις ανανεώσεις του μέσα στον 17^ο αιώνα έδινε το πλαίσιο διαβίωσης των κατοίκων τους μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο και περιείχε διατάξεις δικαστικού χαρακτήρα. Σ' αυτές, η οθωμανική εξουσία αναγνώριζε το προϋπάρχον καθεστώς για επίλυση διαφορών εντός των τοπικών κοινοτήτων, όπως γενικά έπραττε σε κάθε νεοκατακτημένη επαρχία. Η αναγνώριση από την εξουσία, για παράδειγμα, του ότι οι καδήδες θα αποδέχονται και θα πιστοποιούν το αποτέλεσμα υποθέσεων, στις οποίες οι χριστιανοί θα επιλύσουν μεταξύ τους με τη μέθοδο του συμβιβασμού, χωρίς τη μεσολάβηση των οθωμανικών δικαστικών αρχών, δεν αποτελεί καινοτομία για την οθωμανική εξουσία.⁵⁰ Λόγω ακριβώς των ιδιαιτεροτήτων των νησιών (απομονωμένα από το κέντρο, αμιγώς χριστιανικοί πληθυσμοί) και σε συνδυασμό με την ύπαρξη προοθωμανικής δικαστικής πρακτικής (π.χ. ύπαρξη *νοταρίων*), τα κοινοτικά δικαστήρια αποτέλεσαν προνομιακό χώρο εφαρμογής δικαίου κατά την οθωμανική περίοδο.

Οι τρόποι αλληλεπιδράσεων των τριών δικαστηρίων σε επίπεδο δικαστικής πρακτικής αποτελούν ακόμη ένα ζητούμενο για την έρευνα. Αν το γιατί οι χριστιανοί προσέτρεχαν στο οθωμανικό ή το χριστιανικό δικαστήριο μπορεί να ερμηνευθεί τουλάχιστον με βάση τις διατάξεις που προέβλεπε το κάθε δίκαιο για μια συγκεκριμένη υπόθεση, δυσκολότερο είναι να αντιληφθούμε πότε και γιατί οι χριστιανοί προσέτρεχαν ταυτόχρονα και στα δύο δικαστήρια και με ποια σειρά ή για υποθέσεις που κανονικά προβλέπονταν από άλλο δικαστικό σύστημα.

Η χρήση εγγράφων ως αποδεικτικών στοιχείων στην ακροαματική διαδικασία μπορεί να βοηθήσει στο να διατυπωθούν κάποιες σκέψεις αναφορικά με την ταυτόχρονη προσφυγή των χριστιανών στα δύο δικαστήρια. Είναι γνωστό ότι μη οθωμανικά έγγραφα ως αποδεικτικά στοιχεία σε μια ακροαματική διαδικασία γίνονταν αποδεκτά από τα οθωμανικά ιεροδικεία. Το ίδιο συνέβαινε και με οθωμανικά έγγραφα στα χριστιανικά δικαστήρια. Στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο συνήθως για πριν από την οθωμανική κατάκτηση τεκμηριακό υλικό, το οποίο γινόταν αποδεκτό από την οθωμανική εξουσία ή για δανειστικά χρεόγραφα (*ομολογίες*), τα οποία επικυρώνονταν από τον καδή.⁵¹

Για τη δεύτερη περίπτωση, σε κοινοτικά έγγραφα από τις Κυκλάδες γίνεται συχνή αναφορά σε ιεροδικαστικά έγγραφα (*χοτζέτια*), τα οποία έχουν λάβει προηγουμένως οι διάδικοι και τα προσκομίζουν κατόπιν και στα κοινοτικά δικαστήρια για να λάβουν κι από εκείνα μια απόφαση υπέρ τους.⁵² Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν και σε εκκλησιαστικά δικαστήρια, όπου φαίνεται οι διάδικοι να έχουν λάβει σχετικό έγγραφο από τα οθωμανικά δικαστήρια. Για παράδειγμα, το 1699 ο μητροπολίτης Καστοριάς επικυρώνει μια αγοραπωλησία, σύμφωνα με την οποία, η Μπόζιω πούλησε στο γιό της Θωμά δύο σπίτια «καθώς διαλαμβάνει εις τὸ ἔξωτερικὸν χωτζέτιον ὁποῦ εἰς

50. Βλ. ένταξη των διατάξεων των *βερατίων* στο οθωμανικό πλαίσιο στο: Ηλίας Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο*, (Άνδρος: Καϊρείος Βιβλιοθήκη, 2006), 56-61.

51. Aleksandar Fotić, "Non-Ottoman Documents in the *Kadis'* Courts (*Moloviya*, Medieval Charters): Examples from the Archive of the Hilandar Monastery (15th-18th C.)," στο: *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, eds. Colin Imber-Keiko Kiyotaki-Rhoads Murphey, (London-New York: I.B. Tauris, 2005), 63-73.

52. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17^{ος}-19^{ος} αι.)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 27-28 (1980-1981)*: αρ. 27, 591, 118, 122, 143.

χειρας αὐτοῦ ἐδώθη παρὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ μπόζιος». ⁵³ Πάντως, οι υποθέσεις αυτές δεν αφορούν αγωγές, αλλά καταχώριση περιουσιών αποθανόντων και διανομή κληρονομικών μεριδίων. Αυτές οι περιπτώσεις δεν επιβεβαιώνουν την άποψη ότι τα οθωμανικά δικαστήρια λειτουργούσαν ως επικυρωτικά αποφάσεων των χριστιανικών ή ως εφετεία για τους διάδικους που έχαναν την υπόθεση στα χριστιανικά. Αντιθέτως, δείχνουν μια τάση των χριστιανών να τελούν τη δικαιοπραξία στα οθωμανικά δικαστήρια και να πηγαίνουν στη συνέχεια στα χριστιανικά για επικύρωση. Έτσι, αν και δε γνωρίζουμε ποια ήταν ακριβώς η πρακτική, από τα παραδείγματα του δείγματος προκύπτει ότι οι χριστιανοί καταχωρούσαν ή επέλυαν την υπόθεσή τους στα ιεροδικεία και στη συνέχεια λάμβαναν αντίστοιχη επικύρωση και από τον τοπικό επίσκοπο. ⁵⁴ Αυτό το συμπέρασμα δε συνάδει με τις συχνές απαγορεύσεις των ιεραρχών περί μη καταφυγής των χριστιανών στα οθωμανικά δικαστήρια. Απ' ό,τι φαίνεται και οι ίδιοι οι ιεράρχες αποδέχονταν αυτή την πρακτική με επίσημο τρόπο.

Εις επίρρωσιν του τελευταίου, αναφέρω ότι στον εκκλησιαστικό κώδικα της Σιάτιστας (17^{ος}-18^{ος} αι.) καταχωρούνταν μια πράξη και ο ίδιος ο αρχιερέας προέτρεπε τους διαδίκους να λάβουν και *χοτζέτι* από τον καδή κατά τη συνήθεια, προς επικύρωση της πράξης. ⁵⁵ Αλλού φαίνεται ότι τα οθωμανικά δικαστήρια λειτουργούσαν εκφοβιστικά για να εκτελεστούν οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών. Σε δύο περιπτώσεις ο μητροπολίτης Παροναξίας απειλεί τους διαδίκους ότι αν δεν συμμορφωθούν με την απόφασή του, θα τους παραπέμψει στα οθωμανικά δικαστήρια. ⁵⁶ Αυτό αφενός δείχνει την προσπάθεια της Εκκλησίας να προστατεύσει το δικαίωκό της χώρο και αφετέρου την αντίληψη που καλλιεργούνταν στους ίδιους τους ανθρώπους. Σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, η προσφυγή στα εκκλησιαστικά δικαστήρια προηγούνταν αυτής των οθωμανικών.

Η χρήση του κοινοτικού δικαστηρίου από τους Κυκλαδίτες χριστιανούς ήταν εμπεδωμένη και εναλλασσόταν με αυτή του οθωμανικού δικαστηρίου, χωρίς να υπάρ-

53. Πελαγίδης, *Ο κώδικας*, αρ. 107. Σε μια άλλη περίπτωση, το 1639 ο μητροπολίτης Σερρών δέχεται την αφιέρωση ακινήτου (τσιφλικιού) από ένα αντρόγυνο και αφού έλαβε *χοτζέτιον εξόφλητικόν* από το γιο και κληρονόμο τους ότι δεν έχει αυτός κανένα δικαίωμα επί της περιουσίας (Odorico, *Mémoire*, αρ. 14). Σ' αυτή την περίπτωση, πάντως, ο όρος *χοτζέτιον* μπορεί να αναφέρεται γενικώς σε ένα αποδεικτικό έγγραφο, το οποίο μπορεί να είχε συνταχθεί και στα ελληνικά. Πάντως, η σειρά είναι η ίδια με τις προηγούμενες περιπτώσεις. Για άλλες περιπτώσεις βλ. Καρπάθιος, *Ο κώδιξ Α'*, 90 (αρ. 128), όπου με βάση *χοτζέτι* δίνεται διαζύγιο σε δύο χριστιανούς· 97 (αρ. 136), όπου επικυρώνεται πώληση αμπελιού, έχοντας ήδη εκδοθεί *χοτζέτι*· 117-8 (αρ. 161: επέμβαση οθωμανικών αρχών για έκδοση διαζυγίου), 128-9 (αρ. 173-174), όπου δίνεται άδεια διαζυγίου, ύστερα από προσφυγή και στο οθωμανικό δικαστήριο.

54. Ίσως μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να γίνει αντιληπτή η ύπαρξη τόσο πολλών καταχωρίσεων στους εκκλησιαστικούς κώδικες που να αφορούν επικυρώσεις αγοραπωλησιών ή εξόφληση χρεών.

55. Παναζόπουλος-Τσούρκα-Παπαστάθη, *Κώδιξ*, αρ. 76-79 και αρ. 103. Π.χ. αρ. 78, στ. 24-25: «κατά το αυτό γράμμα να έχω να δίδω και *χοτζέτιον* κατά την εξωτερικήν εξουσίαν». Πρβλ. και Gradeva, "Orthodox Christians," 59.

56. Καρπάθιος, «Παροναξία», 171 (του 1697) και 200 (του 1707). Στην πρώτη, σε υπόθεση μεταξύ ιερέων για μια προίκα, σημειώνεται στο τέλος ότι όποιος παρακούσει την απόφαση του μητροπολίτη θα τεθεί σε αργία και «προς τους έξω κρατούντας επιζήμιος γρόσια δέκα και προς την ημετέραν μητρόπολιν άλλα δέκα». Η δεύτερη αφορά ακύρωση γάμου και σημειώνεται ότι αν δεν υπακούσουν στην απόφαση το ζευγάρι «τους έχομεν δοσμένους προς την εξωτέραν χωρίς καμμίαν λύτησιν».

χει πάντα μια ιεραρχική σχέση μεταξύ των δύο.⁵⁷ Σ' αυτό ασφαλώς καίριο ρόλο έπαιξε το ότι το κράτος παραχωρούσε σιωπηρά αυτό το χώρο στα κοινοτικά δικαστήρια. Στον ηπειρωτικό χώρο οι σχέσεις ήταν περισσότερο συμβατές με τη νόρμα. Εκεί θα μπορούσαμε να δούμε μια ιεραρχική χρήση των δικαστηρίων και τα οθωμανικά να χρησιμοποιούνται είτε ως άτυπα εφετεία για τους δυσαρεστημένους των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, είτε ως αυτά που έχουν το κύρος που δίνει το επίσημο κρατικό δίκαιο και άρα μπορούσαν να επικυρώνουν μια πράξη των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, η οποία δεν αφορούσε οικογενειακές ή κληρονομικές υποθέσεις, αφού αυτές δεν απαιτούσαν επικύρωση των οθωμανικών δικαστηρίων. Το ίδιο το οθωμανικό κράτος, πάντως, δεν απαγόρευε την προσφυγή χριστιανών στα κρατικά δικαστήρια για οποιαδήποτε υπόθεση, υποβοηθώντας έτσι αυτή τη σχετικότητα. Αυτό το στοιχείο νομιμοποιούσε τους χριστιανούς να προστρέχουν στα οθωμανικά δικαστήρια.

Από τα παραπάνω και λόγω του ότι το δείγμα είναι φτωχό σε παράλληλες περιπτώσεις, δε μπορεί να διατυπωθεί μια σαφής θέση για το αν οι χριστιανοί προσέτρεχαν πρώτα στο οθωμανικό ή στο εκκλησιαστικό δικαστήριο. Απ' ό,τι φαίνεται συνέβαιναν εξίσου και τα δύο. Ωστόσο, πιο ενδιαφέρον συμπέρασμα για την ανάλυσή μου είναι το είδος των υποθέσεων που εκδικάζονταν στα δύο δικαστήρια. Οι χριστιανοί φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν τα ιεροδικεία κυρίως ως συμβολαιογραφεία, ενώ η ταυτότητα του ιερωμένου δεν απέκλειε την προσφυγή σ' αυτά, ακόμη και όταν ο αντίδικος ήταν επίσης ιερωμένος.⁵⁸ Η χρήση του ιεροδικείου για οικογενειακά θέματα των χριστιανών δεν ήταν τόσο συχνή, όσο για τα κληρονομικά. Από την άλλη, εντυπωσιακά μεγάλη είναι η χρήση των εκκλησιαστικών δικαστηρίων για αγοραπωλησίες, εκκαθαρίσεις περιουσιών και δάνεια. Αναρωτιέται κανείς, αν οι χριστιανοί θα έπρεπε στη συνέχεια να επισκεφτούν τον τοπικό καδή για επικύρωση της πράξης. Αλλιώς, ποια ισχύ μπορούσε να είχε η καταχώριση ή εκδίκαση μιας τέτοιας πράξης από τον τοπικό αρχιερέα;

Ύστερα από όλα αυτά, το σίγουρο συμπέρασμα είναι ότι τα βεράτια έδιναν ένα γενικό πλαίσιο και σε καμιά περίπτωση δε σήμαινε ότι αυτό τηρούνταν απαρέγκλιτα. Καθώς τα βεράτια ήταν 'δυναμικά' κείμενα και άλλαζαν μέσα στο χρόνο, ήταν προϋόντα της διαπραγματευτικής ισχύος των ιεραρχών προς την Πύλη. Ωστόσο, όταν μελετούμε τις εκδικάσεις υποθέσεων σε ιεροδικεία και εκκλησιαστικά δικαστήρια συναντούμε σε αμφοτέρα υποθέσεις που δε θα έπρεπε κανονικά να υπάρχουν. Ποιες είναι οι αιτίες; Κατ' αρχήν, η ισχύς των δύο δικαιοκτών συστημάτων δεν ήταν ίση. Άρα, όταν ένας χριστιανός προστρέχει στο ένα δικαστήριο κανείς δεν τον απαγορεύει

57. Ας σημειωθεί ότι δικαιοδοτική αρμοδιότητα στα νησιά είχε και ο διερμηνέας του καπουδάν πασά, ο οποίος τον 18^ο αι. ήταν ελληνορθόδοξος (Φαναριώτης). Για τη δικαιοδοτική αρμοδιότητά του βλ. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου-Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, (Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας του Δικαίου/ Ακαδημία Αθηνών, 2002).

58. Για περιπτώσεις μεταξύ ιερωμένων στους ιεροδικαστικούς κώδικες βλ.: Σαλακίδης, *Η Λάρισα*, αρ. 537 (ιδιοκτησιακό): *Ηράκλειο 3*, αρ. 203 (φορολογία), 405 (ιδιοκτησιακό): *Ηράκλειο 4*, αρ. 445 (αγοραπωλησία), 500 (δάνειο), 1063 (ιδιοκτησιακό), 1110 (αγοραπωλησία): Θεσσαλονίκη, κώδ. 4, 110/3 (δάνειο). Ενδεικτικά για φιλονικίες μεταξύ μοναχών στα ιεροδικεία βλ. Kotzageorgis, "Christian (Ecclesiastical) and Muslim (Ottoman)."

να πάει και στο άλλο, αφού οι αποφάσεις των δύο δε λειτουργούν ανταγωνιστικά. Η καταφυγή στα ιεροδικεία για αποφάσεις που ανήκουν στη σφαίρα του εκκλησιαστικού δικαίου αιτιολογείται από το ότι τα πρώτα, ως τα επίσημα κρατικά δικαστήρια, διέθεταν μεγαλύτερο κύρος και ισχύ. Η καταφυγή στα εκκλησιαστικά δικαστήρια για υποθέσεις που δεν ανήκουν στη σφαίρα αυτού του δικαικού συστήματος αιτιολογείται με κοινωνικούς ή θρησκευτικούς όρους, αλλά εξαρτάται και από τις τοπικές συνθήκες. Σε περιοχές που η τοπική εκκλησία ήταν ισχυρή και μπορούσε να ασκήσει επιρροή στο χριστιανικό πληθυσμό, η καταφυγή των χριστιανών στα δικαστήρια ήταν συχνότερη. Σ' αυτές τις περιπτώσεις λειτουργούσε και η κοινωνική κατακραυγή ως συνεκτικό στοιχείο για τη χριστιανική κοινότητα.

Έχει υποστηριχτεί ότι 'ισχυρός' (strong) δικαικός πλουραλισμός υφίσταται εκεί που το κράτος αναγνωρίζει την ισχύ διαφορετικών του κρατικού δικαικών συστημάτων σε διαφορετικές εθνοτικές ή άλλες ομάδες· αντίθετα, 'αδύναμος' (weak) υφίσταται, όταν το κράτος εποπτεύει όλα τα δικαικά συστήματα εντός του. Αντιστρέφοντας την οπτική από την πλευρά των διαδίκων, υποστηρίχτηκε από άλλους ερευνητές ότι ο 'ισχυρός' δικαικός πλουραλισμός είναι αυτός που δίνει τη δυνατότητα επιλογής στον διάδικο να εκδικάσει την υπόθεσή του σύμφωνα με δύο ή περισσότερα δικαικά συστήματα.⁵⁹ Οι χριστιανοί, σαφώς για κάποιους συγκεκριμένους λόγους, αλλά συχνά και χωρίς να γνωρίζουμε την ακριβή αιτιολογία ή την ακολουθούμενη διαδικασία, μπορούσαν να εκδικάσουν υποθέσεις τους –χωρίς κατ' ανάγκη να περιορίζονται από τις διατάξεις των βερατιών– στο οθωμανικό ή σε κάποιο χριστιανικό δικαστήριο. Το τοπικό έθιμο, που αποτελούσε τη συνισταμένη ενός σύνθετου πλέγματος σχέσεων (ενδο-κοινοτικών και δια-κοινοτικών, τοπικής θεσμικά εξουσίας, εν γένει τοπικής ελίτ, κεντρικής εξουσίας, και του συσπειρωτικού ρόλου της τοπικής εκκλησίας), φαίνεται ότι καθόριζε στην πράξη τα δικαιοδοτικά όρια των δικαικών συστημάτων. Από την άλλη, η γεωγραφική θέση, η πληθυσμιακή σύνθεση και ο χρόνος και τρόπος κατάκτησης μιας περιοχής έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη δυναμική του τοπικού εθίμου μέσα στην οθωμανική πραγματικότητα. Ο δικαικός πλουραλισμός στην οθωμανική αυτοκρατορία δε θα πρέπει να νοείται ως ισότιμη συμμετοχή των λειτουργούντων δικαικών συστημάτων στην απονομή δικαιοσύνης. Ακόμη και στις θεσμικά περιχαρακωμένες περιοχές για τους χριστιανούς, το κρατικό δίκαιο διατηρούσε την ηγεμονεύουσα θέση του. Μ' αυτό τον τρόπο το κράτος παραχωρούσε ελεγχόμενη αυτονομία και οι χριστιανοί υπήκοοι αποκτούσαν μια ευρύχωρη ευελιξία.

Η λειτουργία του δικαίου κατά την οθωμανική περίοδο έχει ιδεολογικοποιηθεί, τόσο από τους Έλληνες ιστορικούς, όσο και από τους οθωμανιστές. Από τους πρώτους για να τεκμηριωθεί και μ' αυτό τον τρόπο η λειτουργία των ελληνικών κοινωνιών μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία σε καθεστώς 'προνομίων'. Από τους οθωμανιστές για να τονιστεί ο υψηλός βαθμός ενσωμάτωσης των χριστιανών στο κράτος

59. Shahar, "Legal Pluralism," 120 και 123-4.

και η αμφισβήτηση των απόψεων περί δικαιοκίης αυτονομίας των μη μουσουλμάνων.⁶⁰ Η συγκριτική μελέτη και των δυο ειδών πηγών βοηθά στην αποϊδεολογικοποίηση του δικαίου. Κάθε κοινωνία δεν αντιμετωπίζει το πεδίο εφαρμογής του δικαίου με ιδεολογικούς όρους, αλλά υπό την οπτική των πρακτικών ωφελειών που προκύπτουν από αυτή την εφαρμογή. Οι χριστιανοί οθωμανοί υπήκοοι, λαϊκοί ή κληρικοί, γνώριζαν από πολύ νωρίς και πολύ καλά τις χρήσιμες γι' αυτούς διατάξεις του ισλαμικού νόμου και ήταν σε θέση να ελίσσονταν μεταξύ των δύο δικαιοκίών συστημάτων.⁶¹ Στο βαθμό που αυτά τα συστήματα δεν είχαν το ίδιο κύρος, το κράτος δεν είχε κανένα λόγο να μην επιτρέπει τη λειτουργία των μη χριστιανικών (εκκλησιαστικών, κοινοτικών) δικαστηρίων, ακόμη κι όταν η νομολογία τους διαφοροποιούνταν από αυτήν των επισήμων κρατικών. Για να παραφράσω μια γνωστή φράση της αναγεννησιακής πολιτικής ιδεολογίας, στο χώρο του δικαίου στην οθωμανική επικράτεια ίσχυε το: *cuius regio eius lex*.

60. Πρβλ. Al-Qattan, "Litigants and Neighbors," 524: "...*dhimmis*, deprived of the judicial autonomy to which they were entitled by a Muslim law that presumed the primacy of Muslim status, should end up as beneficiaries of a legal practice that ignored their *dhimmi* status in all but a symbolic sense."

61. Ήδη το 1477 ο πατριάρχης σε εγκύκλιό του προς το ορθόδοξο πλήρωμα στιγματίζει την πρακτική του γάμου με *κεπίνιο* (Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, Δημήτριος Γ. Αποστολόπουλος, *Μετά την κατάκτηση. Στοχαστικές προσαρμογές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη εγκύκλιο του 1477*, [Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2006], 63 και 75-6). Βλ. και την πολύ καλή χρήση του οθωμανικού δικαίου από τους Αγιορείτες κατά την περιπέτεια της δήμευσης το 1568 (John C. Alexander, "The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569," στο: *Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες*, [Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1997], 149-200. Aleksandar Fotić, "The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II," *Turcica* 26 [1994]: 33-54. Evgenia Kermeli, "The Confiscation and Repossession of Monastic Properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568-1570," *Bulgarian Historical Review* 28.3-4 [2000]: 39-53). Αντίστοιχα παραδείγματα αφθονούν.

Αρετή Τούντα-Φεργάδη

Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ

ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*

Ομότιμη Καθηγήτρια Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας Πάντειο Πανεπιστήμιο

«Η Ελλάς ομοιάζει με άνθρωπον τον οποίον γυμνώνουν και τον δένουν χειροπόδαρα, αφήνοντας αυτόν χαμαί όπως τον φάγουν οι ποντικοί και τα έντομα, χωρίς το μέσον ν' αμυνθή υπέρ της σωτηρίας του». Η αποστροφή αυτή, από δημοσίευμα της εφημερίδας *Εμπρός*, της 30^{ης} Αυγούστου 1916,¹ αποτυπώνει με απλά λόγια αλλά και με απόλυτη σαφήνεια και καθαρότητα την κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα το καλοκαίρι του 1916, σε περίοδο, που η εσωτερική της πολιτική ήταν υποχείριο των εξωτερικών επιβουλών και ο αντίκτυπός τους, στο πεδίο των διεθνών της σχέσεων, ήταν απροσμέτρητος. Τα λόγια αυτά, που αντικατοπτρίζουν και τη σημερινή ελληνική, τραγική, πραγματικότητα αναγράφονταν στην ημερήσια, αθηναϊκή εφημερίδα, η οποία μαχόταν τον Βενιζέλο και τις Δυνάμεις, που τον στήριζαν, ενδοχώριες και εξωχώριες.

Ο Εθνικός Διχασμός, που σηματοδοτούσε, εν πολλοίς, τη διάσταση απόψεων των δύο κεντρικών προσώπων της ελληνικής πολιτικής ζωής, του Ελευθερίου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου, πάνω σ' ένα συγκεκριμένο θέμα εξωτερικής πολιτικής, εκείνο της συμμετοχής ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος είχε ξεκινήσει τον Αύγουστο του 1914, είχε επηρεάσει άμεσα και τον ελληνικό λαό, ο οποίος ήταν διαιρεμένος σε βασιλικούς και βενιζελικούς ή σε ουδετερόφιλους και γερμανόφιλους ή επεμβατόφιλους και γαλλόφιλους.² Ο διχασμός του λαού δεν ήταν προϊόν αποκλειστικά και μόνο της διαφορετικής οπτικής από την οποία οι δύο πολιτι-

1. Οι ημερομηνίες στις ελληνικές εφημερίδες ακολουθούν το παλαιό ημερολόγιο, που ίσχυε τότε, στην Ελλάδα. Έτσι, στο κείμενο δίδονται, συνήθως, οι ίδιες ημερομηνίες ή και οι δύο. Η απόσταση των δύο Ημερολογίων ήταν 13 μέρες.

2. Elli Lemonidou, "La Grèce à la Une pendant la Grande Guerre," *Cahier balkaniques* [En ligne], 41| 2013, mis en ligne le 19 mai 2013, πρόσβαση 21 Απριλίου 2016.
URL: <http://ceb.revues.org/3969>; DOI:10.4000/ceb.3669

κοί άνδρες αντιμετώπιζαν τη στάση της Ελλάδας απέναντι στην παγκόσμια σύρραξη, τη διεθνή θέση της απέναντι σ' αυτήν. Οι εσωτερικές έριδες είχαν καταστεί αντικείμενο εκμετάλλευσης και καλλιέργειας από τον Τύπο της τότε εποχής, στον οποίο, ως την έλευση και την εγκατάσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης, υπό τον Βενιζέλο, τον Κουντουριώτη και, λίγο αργότερα, τον Δαγκλή, στην πόλη του Θερμαϊκού, διατυπώνονταν απόψεις υποστηρικτικές της μιας ή της άλλης πλευράς: των βενιζελικών και των βασιλικών. Βεβαίως, ελέγχεται και η περίπτωση δράσης και στάσης του Τύπου ως υποχείριου των δύο ευρωπαϊκών, εμπολέμων παρατάξεων, ώστε να προσεταιριστούν την ελληνική κοινή γνώμη και να την παρωθήσουν προς την πλευρά του εξωτερικού προσανατολισμού της χώρας, την οποία υποστήριζαν.³ Από τη στιγμή, όμως, της διαίρεσης της χώρας, γεωγραφικής σύμφωνα με ορισμένους,⁴ ουσιαστικής στην πραγματικότητα, στο «κράτος των Αθηνών» και στο «κράτος της Θεσσαλονίκης», φράσεις, που αναγράφονταν επανειλημμένως στον Τύπο, οι βενιζελικές, αθηναϊκές εφημερίδες, ανέστειλαν την κυκλοφορία τους, ως τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1917, πράγμα, που συνέβη και στα τέλη Ιουλίου του 1916, όταν ο Σαράιγ έκλεισε για τέσσερις μέρες τις εφημερίδες, που πρόσκεινταν στο κόμμα των Φιλελευθέρων, επικαλούμενος το ότι είχαν παρουσιάσει ως ψευδή την είδηση, σχετικά με την ήττα των σερβικών στρατευμάτων, στην περιοχή της Φλώρινας.⁵

Η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος, έχει απασχολήσει τη γραφίδα έγκριτων ιστορικών, Ελλήνων και μη, σύγχρονων των γεγονότων εκείνων και μεταγενέστερων, οι οποίοι έχουν μελετήσει τις διπλωματικές πτυχές του εν λόγω ζητήματος, βάσει πρωτογενών ιστορικών πηγών τόσο της Ελλάδας, όσο και των κυριότερων Δυνάμεων, που είχαν λάβει μέρος στην παγκόσμια ανάφλεξη.⁶ Ωστόσο, δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας μελέτες, που να εστιάζουν στη στάση του ελληνικού Τύπου απέναντι στην επονομασθείσα και κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας.⁷

3. Για παράδειγμα, ο Μουρέλος, σε μελέτη του σχετική με τα γεγονότα της Αθήνας, του Δεκεμβρίου 1916, κάνει αναφορά στην προσπάθεια των δύο αντιτιθέμενων πολιτικών πλευρών της ελληνικής πολιτικής σκηνής να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Οι βασιλικοί χρησιμοποιούσαν έγγραφα «αμφιβόλου προέλευσης». Yannis Mourellos, "Les événements de décembre 1916 à Athènes: les travaux et les jours de la Commission Mixte d' Indemnités," *La France et la Grèce dans la Grande Guerre. Actes du colloque tenu en novembre 1989 à Thessalonique*, (Thessalonique: Université de Thessalonique Département d'histoire et d'Archéologie-Institut d'histoire des conflits contemporains, 1992), 111-120.

4. Γιώργος Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015), 83.

5. Για τις πληροφορίες, σχετικά με τον Σαράιγ, *Μακεδονία*, 30 Ιουλίου 1916, Νο 1667, 3.

6. Οι σχετικές μελέτες δεν καταγράφονται εδώ, αλλά περιλαμβάνονται στις υποσημειώσεις, όπου δει, για τη θεμελίωση στοιχείων, που έχουμε αντλήσει από αυτές.

7. Από την έως τώρα έρευνά μας και από τα στοιχεία, που έχουν έρθει σε γνώση μας, η μόνη, που έχει διενεργήσει ενδελεχή έρευνα και έχει ασχοληθεί περισσότερο επισταμένα και επικεντρωμένα με τον Τύπο, τις μέρες εγκαθίδρυσης της Προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, είναι η Δέσποινα Παπαδημητρίου, στην Διατριβή της με τίτλο: *Ο Τύπος και ο Διχασμός*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 1990, υπό την επίβλεψη του Γεωργίου Λεονταρίτη, που συγκαταλέγεται στους λίγους Έλληνες Ιστορικούς (Yannis Mourellos, Dimitris Portolos), οι οποίοι εμπάθουν στα της Ελλάδας, την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Νωρίτερα, ο Κωνσταντίνος Βάρφης, έδωσε μια συνοπτική καταγραφή του ελληνικού Τύπου, αφορώσα όλη την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Η μελέτη του αναφέρεται πιο κάτω. Πάντως, ας επισημανθεί πως σποραδικές αναφορές στον ελληνικό Τύπο της εποχής εκείνης έχουν γίνει και σε άλλα, γενικά και ειδικότερα έργα.

Ως προς τον γαλλικό Τύπο, μιας και η Γαλλία είχε άμεση ανάμιξη τότε στα της Ελλάδας πράγματα, υπάρχουν μαρτυρίες πως δεν ασχολείτο, καθ' όλη τη διάρκεια του Πολέμου, με αυτήν. Ο Becker μας διαβεβαιώνει πως «κατά τη διάρκεια μακρών περιόδων, ο γαλλικός τύπος δεν λέει τίποτα για την Ελλάδα».⁸ Εντοπίζει δε τη δραστηριότητα των γαλλικών εφημερίδων ως προς τα όσα τεκταίνονταν στην ελληνική Επικράτεια, σε τρεις περιόδους: τον Οκτώβριο του 1915, όταν τα συμμαχικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη, τον Δεκέμβριο του 1916, όταν σημειώθηκαν τα γεγονότα της Αθήνας, (guet-apens κατά τη γαλλική ορολογία) και τον Ιούνιο του 1917, όταν εξορίστηκε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, βάσει της απόφασης των Συμμάχων, η οποία ελήφθη στη Διάσκεψη του Σαιν Ζαν ντε Μωριέν, στις 19 Απριλίου 1917 (π. ημ.). Στο ίδιο, περίπου, επίπεδο κινούνται και οι θέσεις του Rémy Porte,⁹ ενώ η Λεμονίδου, φέρνει στη δημοσιότητα τις θέσεις του γαλλικού Τύπου και στην περίοδο της Προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης.¹⁰

Τούτο επιβεβαιώνεται και από δημοσιεύματα της εφημερίδας *Εμπρός*, τα οποία αποδεικνύουν ότι οι παρισινές εφημερίδες σχολίασαν τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης. Στην εν λόγω εφημερίδα αναδημοσιεύονταν, περιληπτικώς, πληροφορίες από τον γαλλικό Τύπο, υπό τον τίτλο «Η Αντάντ ζητεί την αναγνώρισιν της κυβερνήσεως του Βενιζέλου». Από τη μελέτη, όμως, των δημοσιευόμενων περιλήψεων, δεν προκύπτει ένα τέτοιο, άμεσο αίτημα των Δυνάμεων της Συνεννόησης. Ίσως, αυτό να εκφραζόταν ή να διατυπωνόταν εμμέσως από την εφημερίδα *Ριζοσπάστη (Le Radical)*, η οποία υποστήριζε πως «η κωμωδία» της «ευμενούς ουδετερότητος» είχε πια τελειώσει και έθετε το ερώτημα εάν με τη συγκατάνευση του βασιλιά Κωνσταντίνου ήταν δυνατόν η κυβέρνηση Βενιζέλου «ν' αποβή κυβέρνησις οριστική». Μια ανάλογη ενέργεια του βασιλιά θα συνιστούσε «απόδειξιν ειλικρινείας» και, ταυτοχρόνως, θα έσωζε «την Δυναστείαν εκ του χείλους της αβύσσου». Σε άλλη παρισινή εφημερίδα επισημαινόταν πως «οιοδήποτε κι' αν είνε οι εν Αθήναις συνδυασμοί, η μάχη απωλέσθη δια το Βερολίνον», οι Σύμμαχοι όμως έπρεπε «να κερδίσουν την μάχην ταύτην».¹¹ Η αναδημοσίευση συγκεκριμένων πληροφοριών από τον Τύπο του Παρισιού, στην εν λόγω εφημερίδα, αφήνει να διαφανεί μια θετική στάση, έναντι της πολιτικής του Βενιζέλου, την επομένη των γεγονότων της Θεσσαλονίκης. Τις αμέσως επόμενες, μέρες, όμως, τα άρθρα της έδειχναν εμπρηστικά και είχαν ως κύριους αποδέκτες τον ίδιο τον

8. Jean-Jacques Becker, "La perception, à travers la presse française, des rapports entre la France et la Grèce pendant la Grande Guerre," *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, 89-100, 90. Η γαλλική κυβέρνηση προχώρησε στην ίδρυση του Agence Radio, την χρηματοδότηση του οποίου ανέλαβε ο sir Basile Zachatof, διάσημος έμπορος όπλων, φίλος του Ελευθέριου Βενιζέλου. Constantin Varfis, "La presse grecque du temps de la discorde nationale," *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, 101-110. Για τον Ζαχάρωφ βλ. και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Πρόλογος Ν. Σβορώνος, (Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1987), 368-369.

9. Rémy Porte, "Comment faire plier un neutre? L'action politique et militaire de la France en Grèce (1915-1917)," *Cahiers de la Méditerranée*, [en ligne], 81| 2010, mis en ligne le 15 juin 2011, πρόσβαση 29 Αυγούστου 2013, 44-62, 51, 52. Centre da la Méditerranée modern et contemporaine.

URL: <http://cdim.revue.org/5461>

10. Lemonidou, "La Grèce à la Une pendant la Grande Guerre."

11. *Εμπρός*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, No 7167, 2.

Βενιζέλο και το κίνημά του, τη σχέση του με τις Δυνάμεις της Αντάντ και τη στάση τους έναντι της Ελλάδας.

Με δεδομένα τα όσα αναφέραμε πιο πάνω, που συνιστούν μια επίγευση των όσων αναγράφονταν σε ελληνικές εφημερίδες για τον Βενιζέλο και τα συμβαίνοντα στη Θεσσαλονίκη, θεωρούμε πως η έρευνα του ελληνικού Τύπου της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, με επίταση στις πρώτες μέρες εγκαθίδρυσης της Προσωρινής κυβέρνησης στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας θα είχε να προσδώσει μια καινούργια διάσταση στο συγκεκριμένο θέμα.¹² Η αρθρογραφία, ωστόσο, καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων.

Επιπροσθέτως, ας τονισθεί πως κατά την ιστορική περίοδο, που ο Βενιζέλος κυριάρχησε στην ελληνική εσωτερική και εξωτερική πολιτική, δημοσιεύτηκαν φυλλάδια υποστηρικτικά των θέσεων του αλλά και αντίθετα αυτών, στα οποία η μισαλλοδοξία, ο φανατισμός και τα κακεντρεχή σχόλια περίσσευαν. Είναι αξιοπρόσεκτο πως την περίοδο 1910-1920 κυκλοφόρησαν φυλλάδια με υβριστικό περιεχόμενο, φαινόμενο που εκδηλώθηκε λόγω των έντονων παθών, που προκάλεσε ο Διχασμός. Οι δύο αντιτιθέμενες πολιτικές παρατάξεις, Βενιζελικοί-Κωνσταντινικοί, «έφθασαν στο σημείο του αγεφύρωτου μίσους, που μοιραία δίχασε με τραγικές συνέπειες τον ελληνικό λαό».¹³

Η διαφανείσα διάσταση απόψεων των δύο εκ των κύριων συντελεστών της επιτυχούς έκβασης των Βαλκανικών Πολέμων επί της ακολουθητέας πολιτικής, του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Βασιλιά Κωνσταντίνου, ιδίως, λίγο πριν τη λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων του Β' Βαλκανικού Πολέμου και την έναρξη της ειρηνευτικής διαδικασίας στο Βουκουρέστι, εντάθηκε από την αρχή, σχεδόν του Μεγάλου Πολέμου και ειδικότερα από τον Φεβρουάριο του 1915, όταν σημειώθηκε η πρώτη διαφωνία του πρώτου με τον άνακτα.¹⁴ Οι λόγοι είναι γνωστοί: η αντίθεση των δύο πολιτικών ανδρών ως προς τη συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο

12. Ο Cosmin, εξετάζει τα γεγονότα ως τα τέλη του 1915, οι δε αναφορές του στον Τύπο αφορούν, εξ όσων γνωρίζουμε, μόνο γαλλικές εφημερίδες. S. Cosmin, *Diplomatie et Presse dans l'affaire grecque, 1914-1916*, (Paris: Société mutuelle d'édition, 1921). Η έρευνα αναγκαστικά περιορίστηκε σε μετρημένα φύλλα, ημερήσιων εφημερίδων, αντιπροσωπευτικά, ωστόσο, των διαφορετικών και αντιτιθέμενων πολιτικών αποχρώσεων. Έτσι, επιλέξαμε τις εφημερίδες *Εμπρός*, *Σκριπ*, *Αθήναι*, *Εσπερινόν Νέον Άστυ* και, εν μέρει, *Ακρόπολις*, που εκδίδονταν στην Αθήνα και υποστήριζαν, με πάθος και φανατισμό, ιδίως η δεύτερη, τις φιλοκωνσταντινικές θέσεις και απόψεις και τους προσκείμενους προς τον βασιλιά και τη Γερμανία. Ακολούθως, συμβουλευτήκαμε την εφημερίδα *Μακεδονία*, της Θεσσαλονίκης, καθώς και την εφημερίδα *Εστία*, οι οποίες είναι γνωστό πως τάσσονταν αναφανδόν υπέρ του Βενιζέλου. Το υλικό των δύο πρώτων εφημερίδων και της *Μακεδονία* διατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Για τις υπόλοιπες, στην ηλεκτρονική διεύθυνση της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.

13. Γεώργιος Πλουμίδης, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολιτικής τους (1910-1935)», στο Θάνος Βερέμης-Οδυσσεάς Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελέτηματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, (Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότη, 1980), 605-631, 606.

14. Στέφανος Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου. Τα Κείμενα*, τ. Β', (Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων, 1981), 520.

πρώτος, πιστός στην Αντάντ και στην ελληνό-σερβική συμμαχία, του 1913,¹⁵ που ήταν δικό του δημιούργημα, τασσόταν, από ένα σημείο και μετά,¹⁶ με την έξοδο της χώρας στον Πόλεμο, διαβλέποντας τη νίκη της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Ρωσίας και, από τον Απρίλιο του 1915, της Ιταλίας, και προσβλέποντας στα εδαφικά κέρδη, που θα προσποριζόταν η Ελλάδα από τη συμμετοχή της στην πολεμική αναμέτρηση με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες (Αυστροουγγαρία, Γερμανία). Ο δεύτερος, έχοντας συγγενικούς, πνευματικούς και πολιτικούς δεσμούς με τη Γερμανία, ήταν πεπεισμένος για την κατίσχυση της επί της Αντάντ και πρέσβευε την διακηρυχθείσα ευμενή ουδετερότητα της Ελλάδας απέναντι στον Πόλεμο. Η αρχή της διαφωνίας εστιαζόταν, κυρίως, στην υποχρέωση ή όχι της Ελλάδας να συνδράμει τη Σερβία ενόπλως, υποχρέωση, που εκπήγαζε από τη Συνθήκη του 1913.

Η πιο πάνω ιστορική ερμηνεία του Εθνικού Διχασμού, που είναι και η πλέον επικρατούσα, έχει αντικρουσθεί από νεότερες έρευνες, σύμφωνα με τις οποίες ο Διχασμός «[π]ροσλαμβάνει τις πραγματικές του διαστάσεις, μόνο εάν μελετηθεί στην πορεία του μέσα στον χρόνο, κορύφωση της οποίας αποτελεί, αναμφίβολα, η τετραετία 1914-1918».¹⁷ Πρέπει, δηλαδή, να εκληφθεί ως ένα φαινόμενο, εντασσόμενο σ' ένα ευρύτερο, ιστορικό πλαίσιο, διαμορφούμενο από ένα πλήθος παραγόντων, αναγομένων στη σφαίρα εσωτερικών και εξωτερικών περιπλοκών, όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και των Δυνάμεων, που συμμετείχαν στο Μεγάλο Πόλεμο.

Η αντιπαλότητα των δύο κορυφαίων ηγετών της Ελλάδας, εκείνη την περίοδο, υποδαυλιζόταν και από την ασκούμενη πολιτική των κυρίαρχων συνασπισμών του ευρωπαϊκού στερεώματος, της Τριπλής Συνεννόησης (Αντάντ, Γαλλία-Βρετανία-τσαρική Ρωσία) και της Τριπλής Συμμαχίας (Γερμανία, Αυστροουγγαρία). Η ευμενής ουδετερότητα της Ελλάδας απέναντι στον Πόλεμο δεν είχε σταθεί απαγορευτικός παράγοντας για τη χρήση του εδάφους της και των θαλάσσιων οδών της από τα ξένα στρατεύματα και τα ξένα, πολεμικά πλοία και υποβρύχια, όπως θα έπρεπε. Οι παραβιάσεις της ελληνικής ουδετερότητας ήταν συχνές και συνεχείς. Στην προσπάθειά τους οι Δυνάμεις της Συνεννόησης να πιέσουν και να πείσουν την Ελλάδα να εισέλθει επισήμως στον Πόλεμο, στο πλευρό τους, και να συμμετάσχει στις πολεμικές επιχειρήσεις, μετήλθαν πλείστα όσα μέσα για την επίτευξη αυτού τους του στόχου, επικαλούμενες, όμως, τα δικαιώματά τους, δικαιώματα εγγυήσεως της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητας της Ελλάδας, που απέρρεαν από τις Συνθήκες, τις ιδρυτικές του Ελληνικού κράτους,¹⁸ επιχείρημα, που υποστηρίχθηκε από τον Βενιζέλο και τους περί αυτόν. Μολοντούτο, η συγκεκριμένη επίκληση των Συμμάχων έχει ερμηνευθεί πως

15. Léon Maccas, "La Grèce et la Serbie," *Revue général de droit international public*, Deuxième Série, Tome I, Tome XXVI, 1919, 177 κ. ε. 419 κ. ε. Του ίδιου, "L'Alliance gréco-serbe. Les faits. Les prétextes juridiques et politiques de l'abstention," *Le Correspondant*, 23 février 1916.

16. Ο Cosmin υποστηρίζει πως ο Βενιζέλος συνέπλεε με τον Κωνσταντίνο στο ζήτημα της μη συμμετοχής της Ελλάδας στον Πόλεμο, ως τον Φεβρουάριο του 1915. S. Cosmin, *Diplomatie et Presse*.

17. Γιάννης Μουρέλος, «Οι ευθύνες του συμμαχικού παράγοντα», *Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1936. Η Μεγάλη Πορεία. Από το Ανάθεμα στην Αποθέωση*, Ιστορικά, (Ελευθεροτυπία, 2008), 119-126.

18. Στη συνεδρίαση της Δούμα, της 22^{ης} Φεβρουαρίου 1916, ο Σαζόνωφ, δήλωνε: «L'art du second traité de Londres du 3 février 1830 [...] donne à chacune des trois Puissances protectrices le droit d'introduire des troupes sur le territoire grec, qu'elles ont libéré sous la condition que les deux autres y consentiront». A.-F. Frangoulis, *La Grèce et la crise mondiale*, (Paris: Librairie Félix Alcan, 1926), 76.

«δεν έπειθε ούτε ως νομικοφανές πρόσχημα που μπορεί να δικαιολογήσει αυτές τις αποκάλυπτες επεμβάσεις». ¹⁹ Από την πλευρά τους, οι Δυνάμεις της Συμμαχίας, ιδίως, η Γερμανία, είχαν επιδοθεί σ' έναν υποβρυχιακό πόλεμο στις ελληνικές θάλασσες, γεγονός, που προξενούσε πλείστους όσους κινδύνους στις θαλάσσιες μεταφορές. Επιπλέον, Αυστροουγγαρία και Γερμανία δρούσαν στη Μακεδονία, μετά, κυρίως, την εκεί παρουσία της Αντάντ, το φθινόπωρο του 1915. ²⁰

Ένα χρόνο, περίπου, αργότερα, το καλοκαίρι του 1916, οι διαφωνίες Βενιζέλου-Κωνσταντίνου είχαν φτάσει σε αδιέξοδες καταστάσεις, οι οποίες προκλήθηκαν από μια σειρά εξακολουθητικών γεγονότων, ιδιαίτερης βαρύτητας και σημασίας: την πτώση του Οχυρού Ρούπελ και την παράδοσή του στους Γερμανούς, τον Μάιο του 1916, ²¹ την επακολουθήσασα μεταφορά του Δ' Σώματος Στρατού στο Γκέρλιτς της Γερμανίας, την έντονη παρέμβαση των Δυνάμεων της Συνεννόησης στα εσωτερικά της Ελλάδας πράγματα, εκφρασθείσα με τη Συμμαχική Διακοίνωση της 8^{ης}/21^{ης} Ιουνίου, βάσει της οποίας αξίωναν από τον Κωνσταντίνο, κυρίως, την άμεση αποστράτευση, την απομάκρυνση του Στέφανου Σκουλούδη από τον πρωθυπουργικό θώκο και τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης, την ολοκληρωτική διακοπή των εργασιών της Βουλής και την προσφυγή στις κάλπες. ²²

Πριν από την επίσημη υποβολή της Διακοίνωσης των Δυνάμεων της Αντάντ, ο Ζαΐμης είχε επισκεφθεί τον Κωνσταντίνο στο Τατόι, συνοδευόμενος από τον Γεώργιο Στρέιτ. Μετά την αποχώρησή του, ο βασιλιάς δέχθηκε τον Σκουλούδη. Την ίδια μέρα, στη 1 μετά το μεσημέρι της 8^{ης} Ιουνίου, οι Πρέσβεις της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Ρωσίας μετέβησαν στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, όπου επέδωσαν τη Διακοίνωση, ενώ ακολούθησε και ο Ιταλός Πρέσβης, εξηγώντας πως η κυβέρνησή του είχε συγκατατεθεί στο περιεχόμενο του συγκεκριμένου διπλωματικού εγγράφου. ²³ Ο Τύπος, ο προσκεϊμένος στον Κωνσταντίνο, θεωρούσε πως η Διακοίνωση της 8^{ης} Ιου-

19. Η άποψη ανήκει στον αείμνηστο Καθηγητή Γ. Δασκαλάκη. Γιώργος Αναστασιάδης, «Από την 'Εθνική Άμυνα' στην Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης», *Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1936*, 69-80.

20. Yannis Mourellos, "Le front d'Orient en 1916, Enjeux et stratégies," *The Salonica Theater of Operations and the outcome of the Great War*, (Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies-National Research Foundation 'Eleftherios K. Venizelos,' 2005), 37-52.

21. Το επίσημο κείμενο του Πρωτοκόλλου Παράδοσης του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανούς, δημοσιεύεται, σε ελληνική μετάφραση, στην εφημερίδα *Μακεδονία*, λίγες μέρες μετά την εγκαθίδρυση της Προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη και φέρει την υπογραφή του Συνταγματάρχη Πεζικού, Ιωάννη Μαυρουδλή. *Μακεδονία*, 10 Οκτωβρίου 1916, Νο 1738, 3.

22. Για το κείμενο της Διακοίνωσης, βλ. κυρίως, *Ακρόπολις*, 9 Ιουνίου 1916, Νο 11273, 4. Παύλος Πετρίδης, *Ξενική Εξάρτηση και Εθνική Πολιτική, 1910-1918, Δίκαιο και Πολιτική*, (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1981), 335-336, όπου διευκρινίζεται πως οι Δυνάμεις, βάσει των Συνθηκών της ελληνικής Ανεξαρτησίας και της Συνθήκης του 1864, δεν είχαν δικαίωμα επέμβασης, δεδομένου ότι οι όροι τους «δημιουργούσαν [μόνο] υποχρεώσεις για τις εγγυήτριες Δυνάμεις». Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Γ. Τενεκίδης, «Η νομική πληρότητα και διεθνούς προσωπικότητας της Ελλάδος δεν αμφισβητήθηκε ποτέ. Αν κατά καιρούς επιβλήθηκαν, άμεσα ή έμμεσα, φραγμοί στους διπλωματικούς της προσανατολισμούς ή και στη δικαιοπρακτική της ικανότητα, αυτό δεν έγινε νομότυπα, με την επίκληση ρητών συμβατικών διατάξεων, αλλά με ενέργειες αθέμιτες: με αποκάλυπτες απειλές ή πιέσεις από τα παρασκήνια και ειδικότερα των διαπιστευμένων στην Ελλάδα πρεσβευτών των Εγγυητριών Δυνάμεων». Γεώργιος Τενεκίδης, *Κοινωνιολογία των Διεθνών Σχέσεων*, (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1978), 94.

23. «Το τέλος της υπουργικής κρίσεως. Η απειληθείσα απόβασις. Ο κ. Ζαΐμης σχηματίζει κυβέρνηση. Παραδοχή όλων των όρων», *Ακρόπολις*, 9 Ιουνίου 1916, Νο 11273, 4.

νίου συνιστούσε περίληψη άρθρων του βενιζελικού Τύπου, η παραίτηση της κυβέρνησης, την οποία επικαλείτο, ήταν «πρόσχημα», απώτερος στόχος της ήταν η αλλαγή πλεύσης στην πολιτική κατεύθυνση της χώρας και η εκ νέου ανάληψη της εξουσίας από τον Κρητικό πολιτικό.²⁴ Η *Ακρόπολις*, θεωρούσε πως «όλοι αι οδοί άγουσιν εις την πρωθυπουργοποίησιν του ξένου πράκτορος».²⁵ Αντιθέτως, οι βενιζελικές εφημερίδες θεώρησαν ότι το τελεσίγραφο των Δυνάμεων απάλλασσε την Ελλάδα από την τυραννία της κυβέρνησης Σκουλούδη, ενώ η *Εστία* μιλούσε για «απολύτρωσ[η]» του λαού.²⁶

Όπως ήταν επόμενο, η άμεση αυτή επέμβαση στα εσωτερικά της Ελλάδας πράγματα επέδρασε ακόμα πιο καταλυτικά στην εσωτερική της πολιτική, ενώ η εισβολή των βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία, στις 5/18 Αυγούστου του ίδιου χρόνου, αποτέλεσε τη θρυαλλίδα, η οποία πυροδότησε τις ραγδαίες και βίαιες εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, των οποίων ο αντίκτυπός στην όλη πολιτική της, αναφάνηκε το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα.

Εξίσου σημαντικό ρόλο στην επίσπευση των εξελίξεων διαδραμάτισε και η διαφανόμενη και συζητούμενη πρόθεση των Σέρβων να αναλάβουν τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης, πρόθεση, η οποία συνεπικουρείτο ή υποδαυλιζόταν και από τον Σαράιγ, τον αρχηγό της Στρατιάς της Ανατολής και τη γαλλική κυβέρνηση. Ο τελευταίος, μάλιστα, δήλωνε στον Ζάννα: «Δεν έχω εμπιστοσύνη εις τον Βενιζέλον. Θα αναγκασθώ να δώσω την διοίκησιν της Θεσσαλονίκης εις τους Σέρβους και να εγκρίνω τον διορισμόν Σέρβου νομάρχου», για να λάβει την απάντηση από τον συνομιλητή του «[θ]α κάμωμεν κίνημα και παρά την γνώμην του Βενιζέλου». Έτσι, μέσα σε δυο μέρες αποφασίστηκε πως μόνο «η εγκαθίδρυσις ελληνικών αρχών εις Θεσσαλονίκην με πρόγραμμα στρατιωτικής ενεργείας υπέρ της Αντάντ θα απεσόβει τον σερβικόν κίνδυνον», όπως μας διαβεβαιώνει ο Βεντήρης, ο οποίος υποστηρίζει πως μια μέρα μετά την έξοδο της Ρουμανίας στο Πόλεμο «και ένεκα της ληφθείσης πληροφορίας περί απειλουμένης ανακηρύξεως της Θεσσαλονίκης εις πρωτεύουσαν της Σερβίας», εξερράγη το κίνημα, αναφέροντας ως ημερομηνία την 17^{ην} Αυγούστου (π. ημ.).²⁷

Διαφορετική, ωστόσο, ήταν η γνώμη του Σαράιγ, ο οποίος υποστήριζε πως το πραξικόπημα, που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη, ήταν η απάντηση, στην εχθρική ενέργεια των Βουλγάρων. Υποστήριζε, δε, ότι ο Κρητικός πολιτικός, από την εποχή

24. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός*, 138.

25. «Οι χάνδρες των αγρίων», *Ακρόπολις*, 9 Ιουνίου 1916, Νο 11273, 1.

26. *Εστία*, 9 Ιουνίου 1916, Νο 8008, 1. Στο φύλο της προηγούμενης μέρας δημοσιεύονταν η Διακοίωση των Δυνάμεων.

27. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Β' (Αθήναι: Ίκαρος, 1970), 168-169. Ως προς το σερβικό ζήτημα, ας υπενθυμισθεί πως η μεταφορά των υπολειμμάτων του σερβικού στρατού από την Κέρκυρα στη Μητρόπολη του Βορρά, η επιτευχθείσα μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις της, υπό τον Στέφανο Σκουλούδη, ελληνικής κυβέρνησης και των πρεσβευτών της Αντάντ, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τους ηγέτες τους, ενίσχυσε το μέτωπο της Θεσσαλονίκης αλλά έδωσε και την ευκαιρία στους Σέρβους να προβάλλουν απαιτήσεις για την υπαγωγή της Θεσσαλονίκης υπό την κυριαρχία τους, οι οποίοι, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του Τύπου προωθούνταν από τη Συνεννόηση. Για το ρόλο της Γερμανίας, στα τεκταινόμενα στη Μακεδονία, από τα τέλη του 1915, βλ. Στράτος Δορδανάς, «Ο εχθρός προ των πυλών: Η Θεσσαλονίκη ως διακόβευμα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη. Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-1913*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 244-255.

της πτώσης του Ρούπελ, είχε κατά νου να προχωρήσει σ' ένα αποσχιστικό κίνημα και «ως φίλος της Αντάντ θα μπορούσε να [το] εγκαθιδρύσει στη Θεσσαλονίκη, με τη συνδρομή των Συμμάχων, έναντι ενός βασιλιά, που παραβίαζε το Σύνταγμα.[...]. [Η]ταν μια επανάσταση νόμιμη, αποδεκτή, ευνοημένη από τις προστάτιδες Δυνάμεις της Ελλάδας».²⁸

Οι Δυνάμεις αυτές είχαν καταλύσει κάθε έννοια ουδετερότητας: αγγλικό εύδρομο κατέπλεε στο Κεραστίνι, δύο πολεμικά μεταγωγικά είχαν αποπλεύσει από το λιμάνι του Βόλου, μεταφέροντας τρόφιμα για τον συμμαχικό στόλο και είχαν φτάσει στον Πειραιά, δύο γαλλικά τορπιλλοαλιευτικά και ένα αντιτορπιλικό είχαν αποπλεύσει, κατευθυνόμενα στον Μούδρο της Λήμνου και στη Μυτιλήνη, όπου είχε σημειωθεί επαναστατική κίνηση. Είχαν κατασχεθεί τρία γερμανικά φορτηγά ατμόπλοια, τα οποία έπλευσαν μέχρι τις Φλέβες, ώστε να διαπιστωθεί αν βρίσκονταν σε καλή κατάσταση και να συνδράμουν επιβοηθητικά τον συμμαχικό στόλο. Ο αγγλογαλλικός στόλος είχε προχωρήσει σε επίδειξη ισχύος, στα ελληνικά χωρικά ύδατα και ο Κλεμανσώ, από το Παρίσι, μέσω της εφημερίδας του, δήλωνε πως, αν η Ελλάδα επιθυμούσε να μειώσει τη σημασία αυτής της ενέργειας, τότε «ο διοικητής του αγγλογαλλικού στόλου θα επενέβαινε». Θεωρούσε, δε, πως η ενέργεια αυτή της Αντάντ θα έπρεπε να είναι η «τελευταία και οριστική διότι τα στρατεύματα καταστρέφονται δι' επιχειρήσεων μη οριστικών και εξ απειλών μη πραγματοποιούμενων». Ο *Χρόνος* [*Le Temps*], των Παρισίων, πίστευε πως το κλειδί για την εξομάλυνση της κατάστασης στη Χερσόνησο του Αίμου, ήταν η Μακεδονία και ήταν «προφανής η σπουδαιότητα του στρατού της Θεσσαλονίκης προς προπαρασκευήν της τελικής νίκης».²⁹ Ο Φιτς Μώρις, της *Le Figaro*, ανέγραφε ότι τα όσα συντελούνταν στα Βαλκάνια, οι επιχειρήσεις, που διεξάγονταν εκεί, αποδείκνυαν πως με το τέλος του πολέμου θα άλλαζε ο χάρτης της Ανατολής και η Βουλγαρία θα βρισκόταν στην πλευρά των ηττημένων, μη δυνάμενη «να αξιώσει ουδέν τμήμα του εδάφους της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήτις θα εκδιωχθή τελείως εξ Ευρώπης».³⁰ Στη Μακεδονία οι μάχες μαίνονταν και ο λαός λιμοκτονούσε.

Τα αλυσιδωτά αυτά γεγονότα και πολλά άλλα ανάλογα συμβάντα σημειώνονταν ταυτοχρόνως, σχεδόν, με τα επεισόδια, τα διαδραματισθέντα στον περίβολο της Γαλλικής Πρεσβείας, τα οποία οδήγησαν τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, και την κυβέρνησή του, σε παραίτηση. Την κίνηση αυτή του Ζαΐμη επικροτούσαν οι φιλοβασιλικές εφημερίδες, επιρρίπτοντας την ευθύνη, για όσα συνέβαιναν στη χώρα, στις Δυνάμεις της Αντάντ και στον Βενιζέλο. Ο αρθρογράφος της εφημερίδας *Εμπρός*, της 30^{ης} Αυγούστου, σε πρωτοσέλιδο άρθρο του, ανέλυε και εξηγούσε τους λόγους παραίτησης του απερχόμενου πρωθυπουργού. Συνέδεε, δε, την αποχώρησή του από την εξουσία, με τα γεγονότα, τα σημειωθέντα στη Γαλλική πρεσβεία και κατηγορούσε άμεσα τις Δυ-

28. Ο Στρατηγός Maurice Sarrail, σημείωνε στις αναμνήσεις του από το μέτωπο της Ανατολής: «le 30 août, comme réponse à l'invention par les Bulgares de la Macédoine orientale, un véritable coup d'État s'était produit à Salonique». Général Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, (Paris: Ernest Flammarion, Editeur, 1920), 152-153.

29. «Κίνησις Συμμαχικών Πολεμικών», «Ο γαλλικός τύπος περί της καταστάσεως εν Ελλάδι», *Εμπρός*, 30 Αυγούστου 1916, No 7139, 4.

30. *Αθήναι*, 31 Αυγούστου 1916, No 328, 3.

νάμεις της Αντάντ για την ασκούμενη πολιτική τους στην Ελλάδα. Δεν καταλόγιζε ευθύνες στον Ζαΐμη, αλλά εντόπιζε τη δυσαρέσκειά του στην παρεμβατική πολιτική των Πρεσβευτών της Αντάντ. Ο παραιτηθείς πρωθυπουργός είχε πασχίσει να τους πείσει «ότι έχουν ενόπιον αυτών κυβέρνησιν ευθείαν και νομιμόφρονα. [...]Ο]υδεμία προθυμία ήτο δυνατή ν' αποπλίση την ακάθεκτον εκείνην ορμήν προς όλων των ειδών τους εξευτελισμούς και τα κτυπήματα». Θεωρούσε τη στάση του Ζαΐμη «τουλάχιστον πράξι[ν] στοιχειώδους αξιοπρεπείας». Δεν έβρισκε τον λόγο να είναι κάποιος πρωθυπουργός, όταν η κυβέρνηση ήταν ανύπαρκτη και το κράτος δεν υφίστατο. Ως κύρια δικαιολογία της απομάκρυνσής του από την κυβέρνηση, ο Ζαΐμης, είχε προβάλει το γεγονός ότι «απώλεσεν την εμπιστοσύνην της Αντάντ». Ως εκ τούτου, θα έπρεπε να αναλάβει την εξουσία πρόσωπο, που θα ενέκρινε η Αντάντ και θα ήταν της εμπιστοσύνης της: ο μοναδικός, που έχαιρε αυτής της εμπιστοσύνης, ήταν ο Βενιζέλος. «Ας καταστή τουλάχιστον δια της πρωθυπουργίας του υπεύθυνος των πράξεών του»,³¹ ήταν η επωδός της φαινομενικά διφορούμενης, αλλά προφανώς ειρωνικής, αυτής φράσης του αρθρογράφου του *Εμπρός*.

Σε ανάλογο κλίμα κινείτο και πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας *Σκριπ*, της 30^{ης} Αυγούστου, ανυπόγραφο και αυτό, που ωστόσο, το περιεχόμενό του ήταν περισσότερο πικρόχολο, για τον Βενιζέλο και την πολιτική του, καυστικό και, ενίοτε, ειρωνικό. Η αρνητική κριτική αφορούσε και τους Πρέσβεις των Δυνάμεων της Αντάντ για την εν γένει στάση, που είχαν τηρήσει απέναντι στον απερχόμενο πρωθυπουργό. Η παραίτηση του Ζαΐμη εκλαμβανόταν και εδώ ως πράξη «στοιχειώδους αξιοπρεπείας και εθνικού εγωισμού»: ήταν το μόνο, που του απέμενε για να σώσει «την τιμήν και την αξιοπρέπειαν» του κράτους και την «υπόληψιν» των μελών της κυβερνήσεώς του. Η ενέργειά του θεωρείτο ως απάντηση «ανδρική, αξιοπρεπής και επιβεβλημένη» προς τις Δυνάμεις, οι οποίες, μολονότι, είχαν εκλέξει την κυβέρνησή του ως «υπηρεσιακή», τώρα, επιζητούσαν να της αφαιρέσουν κάθε δικαίωμα και «πάσας τας εξουσίας εν τω κράτει», να την υποβάλουν σε «ταπεινώσεις και εξευτελισμούς», αποσπώντας της κάθε «κύρος Κυβερνήσεως ελευθέρου και ανεξαρτήτου Κράτους». Στην κυβέρνηση Ζαΐμη, «το κακοποιόν εκείνο κόμμα, το μεταβληθέν εις συμμορίαν πολιτικών δυναμιτιστών δολοφόνων της τιμής του Κράτους και της τιμής του Έθνους», το οποίο ο λαός το μισεί και το περιφρονεί, έριχνε τα «δηλητηριώδη βέλη της συκοφαντίας», τα οποία είχαν γίνει προθύμως δεκτά από τους Πρέσβεις των Δυνάμεων της Αντάντ. Ο αρθρογράφος θεωρούσε τον Βενιζέλο «αρμοστήν των Δυνάμεων». Ο Ζαΐμης όφειλε να «εμείνει» στην παραίτησή του, αφ' ης στιγμής οι Πρέσβεις των Δυνάμεων δεν είχαν μεταβάλει τη στάση τους, αίροντας τη μομφή προς την κυβέρνησή του, καμία πλέον άλλη κυβέρνηση δε θα τύγχανε της εμπιστοσύνης του Στέμματος και του λαού. Επομένως, συνέχιζε ο αρθρογράφος, οι Δυνάμεις της Αντάντ θα κυβερνούσαν την χώρα κατά το δοκούν «καταλύοντας και τυπικώς τας εξουσίας του Ελληνικού Κράτους, τας οποίας προ πολλού ήδη κατέλυσαν ουσιαστικώς». Δεν απέμενε τίποτε άλλο από το να δώσουν την αρχή στον αρχηγό «του εν τη συνειδήσει του Έθνους καταδίκου εκείνου κόμματος», ο δε λαός θα ανέμενε τη στιγμή κατά την οποία θα ορθωνόταν για να διεκδικήσει την τιμή και «την εθνική του φιλοτιμίαν», την οποία «επεβου-

31. «Η χθεσινή παραίτησις της Κυβερνήσεως Ζαΐμη», *Εμπρός*, 30 Αυγούστου 1916, Νο 7139, 1.

λεύθη δια της επαισχύντου και επονειδίστου πολιτείας του». ³² Ας επισημανθεί πως για την εν γένει αρθρογραφία της συγκεκριμένης εφημερίδας, όπως και της εφημερίδας *Χρόνος*, διαμαρτυρήθηκε αργότερα ο ναύαρχος ντε Φουρνέ, προς την ελληνική κυβέρνηση, συστήνοντας την άσκηση «σοβαρής λογοκρισίας», απειλώντας και με «απαγόρευση της κυκλοφορίας τους». ³³

Τις ίδιες μέρες, η φιλελεύθερη, αλλά αντιβενιζελική, *Αθήναι*, του Γεωργίου Πωπ, τασσόταν υπέρ του Ζαΐμη. Τα άρθρα της διαπνέονταν από μια προσπάθεια εξισορρόπησης της τραγικής κατάστασης, την οποία βίωνε η χώρα. Η κυβέρνηση Ζαΐμη είχε συγκροτηθεί «ως αρμοστική [...] εφαρμογής καθωρισμένων αξιώσεων της ετέρας των εμπολέμων ομάδων», όμως αιφνιδίως, όμως, μεταβλήθηκε «εις [...] πολιτικήν, δια της αναβολής των εκλογών», σε στιγμές κρίσιμες κατά τις οποίες η χώρα είχε ανάγκη, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, υπεράσπισης και εκπροσώπησης των συμφερόντων της. Τυχόν παράταση της ανώμαλης κατάστασης θα σήμαινε «εξώθηση προς δεινά των οποίων ουδείς δύναται να προΐδη το μέγεθος». ³⁴ Σε επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας, επισημαινόταν πως ήταν επείγουσα η ανάγκη «εκκαθαρίσεως των πραγμάτων», η Ελλάδα να δηλώσει τι θέλει, τι πιστεύει και τι σκέπτεται και να γνωστοποιήσει τις προθέσεις της σε όσους θέλουν να γνωρίζουν, «ίνα συναρμολογηθώσι κοινά συμφέροντα προς κοινόν σκοπόν». ³⁵

Τα κοινά συμφέροντα της χώρας δεν εξυπηρετήθηκαν με τη σύμπραξη όλου του πολιτικού δυναμικού της. Αντιθέτως, η διαίρεσή του κατέστη ακόμα πιο σφοδρή και οι Δυνάμεις της Αντάντ, ιδίως η Γαλλία, συνέδραμαν τον Βενιζέλο στην επόμενη κίνησή του, ενώ στο διαρρέυσαν χρονικό διάστημα από την παραίτηση του Ζαΐμη, είχε ορκιστεί η μεταβατική κυβέρνηση, υπό τον Νικόλαο Καλογερόπουλο, της οποίας ο βίος ήταν βραχύβιος. Δεν παρέμεινε στην εξουσία περισσότερο από 24 μέρες, μη δύναμενη να επωμισθεί και να αντεπεξέλθει στο βαρύ φορτίο των καταϊγιστικών και κρίσιμων, για το μέλλον της χώρας, εξελίξεων. Την διαδέχθηκε η κυβέρνηση του ιστορικού και Καθηγητή Σπυρίδωνα Λάμπρου. ³⁶

Ο Κρητικός πολιτικός στις 12/25-26 Σεπτεμβρίου 1916, είχε επιβιβαστεί στο πλοίο *Εσπερία*, στον Πειραιά και, συνοδευόμενος από τον Ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και με τη βοήθεια των Γάλλων κατευθύνθηκε προς στην Κρήτη, όπου προκήρυξε την Προσωρινή κυβέρνηση. ³⁷ Μετά από λίγες μέρες, στις 26 Σεπτεμβρίου/9 Ο-

32. «Το καθήκον της Κυβερνήσεως απέναντι των Δυνάμεων». *Σκριπ*, 30 Αυγούστου 1916, Νο 7906, 1.

33. Frangoulis, *La Grèce*, 431.

34. «Μετά την νέαν κρίσιν», *Αθήναι*, 30 Αυγούστου 1916, Νο 327, 1.

35. «Και τι θέλει το κράτος», *Αθήναι*, 31 Αυγούστου 1916, Νο 328, 1.

36. Αντώνης Μακροδημήτρης, *Οι Πρωθυπουργοί της Ελλάδος*, (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1997), 131.

37. Η ενέργεια του Βενιζέλου, δεν είχε μείνει ασχολίαστη από τον αντιβενιζελικό τύπο. Το *Εσπερινόν Νέον Άστυ* έριχνε βέλη εναντίον του: «ο κ. Βενιζέλος απέρχεται προς ανασυγκρότησιν του Έθνους, το οποίον πολλαπλώς και πολυτρόπως συνεκλόνησε και διέσπασε». Τον κατηγορούσε για τα «πάθη» του, τα οποία, επί είκοσι μήνες, δεν τα είχε χαλιναγωγήσει. Η πολιτική του δεν ήταν δικής του «σύλληψ[η]ς», ούτε «ανακάλυψις οφειλομένη εις την μεγαλοφυΐαν του». Ο Βενιζέλος, χαρακτηριζόταν σαν «αντάρτης», ήθελε να «εκστρατεύσει προς αποτροπήν [...] των εθνικών δεινών», στην «πολιτικήν ανταρσίαν» πρόσθετε και την «πολεμικήν». «Η συμμαχία Βενιζέλου και Ανταντισμού είναι ο μεγαλείτερος εχθρός της Ελλάδος». «Αναμένομεν μετά ψυχραιμίας», *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 19 Σεπτεμβρίου 1916, 1. Για την

κτωβρίου, μετέβη στη Θεσσαλονίκη, όπου η κυβέρνηση, η αποκληθείσα και Εθνικής Άμυνας, έγινε αποδεκτή με υπέρμετρο ενθουσιασμό από το συγκεντρωμένο πλήθος.³⁸ Από τη στιγμή εκείνη επισημοποιήθηκε ο Εθνικός Διχασμός. Το κράτος φαινόταν ότι χωρίστηκε στα δύο. Έχει υποστηριχθεί πως επρόκειτο για γεωγραφική διαίρεση και όχι θεσμική, αν και η αρθρογραφία των εφημερίδων, ιδίως των φιλοβασιλικών, μιλούσε απροκάλυπτα για ουσιαστική διαίρεση του κράτους,³⁹ στην προσπάθειά της να συμπαρασύρει την κοινή γνώμη, ώστε να αποδεχθεί τη δική της οπτική των πραγμάτων.

Το προηγούμενο χρονικό διάστημα και ιδιαίτερα το καλοκαίρι του 1916, όταν προκάλεσε το μεγάλο συλλαλητήριο στην Αθήνα, στις 14 Αυγούστου 1916 (π. ημ.), ο Κρητικός πολιτικός, είχε δηλώσει σε όλους τους τόνους πως δεν είχε σκοπό να εναντιωθεί στον Κωνσταντίνο. Τον καλούσε να ανεβεί και πάλι «τας βαθμίδας του Θρόνου» και να σταθεί «εκεί υψηλά». Υποστήριζε πως από τη στιγμή, που ο εχθρός δεν βρισκόταν στα σύνορα της Ελλάδας αλλά «εντός του εδάφους μας, προσφυγή εις τα έσχατα μέσα, δι' ων θα διεσαλεύετο η τάξις, θα ήτο το μέγιστον κατά της χώρας κακούργημα». Αν ο βασιλιάς έδινε στην κυβέρνηση Ζαΐμη τη συγκατάθεσή του για την υιοθέτηση και εφαρμογή της πολιτικής του Βενιζέλου, τότε οι διαφορές των δύο ηγετών θα έπαυαν υφιστάμενες. Όταν, δε, αποφάσισε να ακολουθήσει την οδό του σχηματισμού ξεχωριστής κυβέρνησης και λίγο πριν αναχωρήσει για την Κρήτη, δήλωσε πως «[ε]ίμεθα ηναγκασμένοι να σχηματίσωμεν μίαν Προσωρινήν Κυβέρνησιν. Τούτο όμως όχι διά να καταλύσωμεν το εν Αθήναις καθεστώς, αλλά δια να οργανώσωμεν την ιδικήν μας εμπόλεμον δύναμιν, ήτις θα ταχθή προς υπεράσπισιν της Ελληνικής Μακεδονίας».⁴⁰

Όμως, στον πρώτο λόγο που ο Βενιζέλος απηύθυνε προς τον μακεδονικό λαό, μόλις έφτασε στη Θεσσαλονίκη, στις 26 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου, κατηγόρησε την

Προσωρινή κυβέρνηση, γενικότερα βλ. Γιάννης Μουρέλος «Η Προσωρινή Κυβέρνησις της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)», *Μνήμων*, τ. 8^{ος} (1980-1981), 150-188.

38. *Μακεδονία*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 1725, 1. Ο Βενιζέλος, σε συνέντευξή του, μιλούσε για την «φρενιτίδα» του πλήθους στα νησιά του Αιγαίου και στη Μακεδονία και δήλωνε, «κατενθουσιασμένος» από την υποδοχή, που του είχε επιφυλάξει ο λαός της Θεσσαλονίκης και «εκ της πορείας της υποθέσεως» της Εθνικής Άμυνας, την επιτυχία της οποίας θεωρούσε «εξησφαλισμένην». *Εστία*, 28 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 8107, 3.

39. Ανάλογη ήταν η άποψη της εφημερίδας *Αθήναι*, η οποία μιλούσε για δύο κυβερνήσεις, όταν σχηματιζόταν στην Αθήνα η κυβέρνηση Λάμπρου: «Δια της μορφής, την οποίαν επιδιώκουσι να δώσουν εις την νέα κυβέρνησιν του κράτους αι Δυνάμεις της Αντάντ, έχομεν δύο τοιαύτας εν τω κράτει». Η μια, ήταν εκείνη των ανατολικών επαρχιών, η κυβέρνηση δηλαδή της Τριανδρίας, η άλλη, εκείνη του υπόλοιπου βασιλείου. Με την κυβέρνηση Βενιζέλου οι Δυνάμεις της Συνεννόησης «θα επικοινωνώσι δια θέματα αναγόμενα εις σχέσεις συμμαχικής ομάδος ην και ούτω τείνουσι να αναγνωρίσωσιν ως κράτος. Μετά της κυβερνήσεως Λάμπρου, θα επικοινωνώσιν αφ' ετέρου δια τα άλλα θέματα τα αναγόμενα «εις την ασφάλειαν των συμμαχικών στρατευμάτων» κατά την καθιερωθείσαν φράσιν, την παρέχουσιν την ευχέρειαν των κινήσεων πάσης κινήσεως επί χώρας ην δεν κρίνουσιν εμπόλεμον, ως επαρκώς εξασφαλίζουσιν τας κινήσεις αυτών». Η κυβέρνηση του βασιλείου της Ελλάδας «θα κριθεί ως εκπροσωπούσα εμπράγματον πλέον δήλωσιν της [χώρας], ως απεχούσης πάσης περι εξόδου σκέψεως». «Η αναγνώρισις διπλής Ελλάδος», *Αθήναι*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 355, 5.

40. Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίον Βενιζέλου*, 228, 229, 241.

«κλίκα» των Αθηνών. Δήλωσε πως «[θ]α βαδίσωμεν άνευ των εν Αθήναις και εν ανάγκη εναντίον αυτών».⁴¹ Αυτή του η δήλωση φαινόταν να έρχεται σε αντίθεση με τα όσα ωρύτερα διακήρυττε, αν και δύναται να δικαιολογηθεί από την εκτραχυνθείσα κατάσταση στη Μακεδονία. Όμως, τον σχηματισμό Προσωρινής κυβέρνησης, όπου θα συμμετείχαν οι βουλευτές, οι εκλεγέντες τον Μάιο του 1915, τον είχε προτείνει στους Έλιοτ και Γκυγκιμέν, τον δε «διχασμό του κράτους», τον είχε προαναγγείλει στον Ζαΐμη, όταν τον εξουσιοδότησε να συναντηθεί με τον Κωνσταντίνο. Η προτροπή του προς τον άνακτα ήταν συγκεκριμένη: εάν ενέμενε στην πολιτική της ουδετερότητας, τότε ο ίδιος δεν θα αναλάμβανε «αγώνα εμφυλίου πολέμου», αλλά θα προχωρούσε «εις διχασμόν του κράτους» και θα συνεργαζόταν με όσους ήσαν αποφασισμένοι να θυσιάσουν, ώστε να αποφευχθούν οι κίνδυνοι, που είχε γεννήσει «η γερμανόφιλος πολιτική».⁴²

Οι αντιφατικές του αυτές δηλώσεις έδωσαν επιπλέον τροφή στον αντιπολιτευόμενο Τύπο, ο οποίος κατέφερε με δριμύτητα εναντίον της επαναστατικής κίνησης του Βενιζέλου,⁴³ αλλά δε μείωναν στο ελάχιστο την αξία του εγχειρήματός του, που συγκεφαλαιωνόταν και επικεντρωνόταν στην προσπάθεια εξόδου της Ελλάδας από το αδιέξοδο, στο οποίο την είχαν εμπλέξει οι αντιμαχόμενες στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρατάξεις των δύο αντίπαλων ευρωπαϊκών συνασπισμών Δυνάμεων, η Τριπλή Συμμαχία και η Τριπλή Συνεννόηση, χρησιμοποιώντας το έδαφός της για τις πολεμικές τους επιχειρήσεις, αφήνοντας το απαραβίαστο αυτού, βάσει του καθεστώτος της ευμενούς ουδετερότητας και σχεδιάζοντας, πρωτίστως η πρώτη, την κατάλυση της νεοαποκτηθείσας ελληνικής κυριαρχίας στα βόρεια τμήματα της χώρας. Τόσο ήταν το μένος του προσκείμενου προς τον βασιλιά Τύπου, που έφτασε στο σημείο να παραποιήσει την ουσία των λεχθέντων από τον στρατηγό Σαράιγ, κατά την τελετή άφιξης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη.

Ο Σαράιγ, παρευρισκόμενος στην υποδοχή, που ο λαός της Θεσσαλονίκης επεφύλαξε στον ηγέτη της Προσωρινής κυβέρνησης, έλαβε τον λόγο αναφέροντας πως η εκεί παρουσία του δεν είχε επίσημο χαρακτήρα αλλά επιθυμούσε να απευθύνει χαιρετισμό σε όσους του «έδωσαν ήδη ένα καλόν τάγμα, το οποίον μάχεται ήδη εις το μέτωπον», που θα του έδιναν και άλλα, ώστε να στραφεί εναντίον των «κοινών μας ε-

41. «Δεύτε λάβετε φως». Ολόκληρος ο υπέροχος λόγος του Ελευθερίου Βενιζέλου. 'Θα βαδίσωμεν άνευ των εν Αθήναις και εν ανάγκη εναντίον αυτών'. *Μακεδονία*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 1725, 3.

42. Georges Leon, *Greece and the Great Powers (1914-1917)*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974), 362. Η συγκεκριμένη πρόταση του Βενιζέλου προς τον Ζαΐμη είχε τεθεί, όταν ο τελευταίος είχε δηλώσει πως η Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να παραμείνει ουδέτερη μετά την επέμβαση της Ρουμανίας στον Πόλεμο. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, 170. Τη ρουμανική παρέμβαση στον Πόλεμο ο Γερμανός Φρήντριχ Νάουμαν, συγγραφέας του βιβλίου *Κεντρική Ευρώπη*, σχολίασε σε άρθρο του δημοσιευμένο στο Περιοδικό *Die Hilfe*, αναφέροντας πως η σημασία της έγκειτο στο ότι «η αντίληψις του ξένου κόσμου μας θεωρεί ως καταδικασμένους εις καταστροφήν». «Η σημασία της ρουμανικής παρεμβάσεως», *Εστία*, 28 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 8107, 1.

43. Ο Κλεμανσώ, ο οποίος είχε επικροτήσει τη διοργάνωση του κινήματος από τον Βενιζέλο, αντίθετο στον όρο «επανάσταση». Μάλιστα, συμβούλευε τον Επαμεινώνδα Κυριακίδη να αποφεύγει ο Τύπος τις λέξεις: *Révolution en Grèce, La réveil du peuple hellène, Le mouvement national hellénique*. Κυριακίδης προς Βενιζέλο, Παρίσι 6/19 Σεπτεμβρίου 1916. Μουσείο Μπενάκη. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος 313, 1916-1917. Επιστολαί προς Ελ. Βενιζέλο.

χθρών, των Βουλγάρων».⁴⁴ Τα λεγόμενα του Γάλλου στρατηγού έγιναν αντικείμενο κακεντρεχών σχολίων από τον αρθρογράφο του *Σκριπ*, που στην προσπάθειά του να αποδυναμώσει το εγχείρημα του Βενιζέλου, ανέφερε σε πρωτοσέλιδο κείμενο, τιτλοφορούμενο «Καθημερινά Σημειώματα» πως το «Κράτος του Βενιζέλου εξηυτελίσθη προχθές υπό του Στρατηγού Σαράιγ δια κεραυνοβόλου προσφωνήσεώς του, ήτις και μόνη επετράπη υπό της εν Θεσσαλονίκη λογοκρισίας να μεταβιβασθή ενταύθα». Ενώ ανέμεναν την περιγραφή «της διασαλπισθείσης ενθουσιώδους υποδοχής», την οποία επιφύλαξαν στον αρχηγό «της ψευδεπαναστάσεως εν Θεσσαλονίκη» και τον λόγο, που θα εκφωνούσε «προς τους υπηκόους του ο ηγεμών του Μακεδονικού και Νησιωτικού Κράτους, αντί τούτων πάντων διεβιβάσθη μόνον ο εις τρεις γραμμάς πολλά λέγων χαιρετισμός του στρατηγού Σαράιγ προς αυτόν». Στη συνέχεια, δημοσιευόταν ο λόγος του Γάλλου στρατηγού και αναγράφονταν, με κεφαλαία γράμματα, οι λέξεις, «ΕΝ ΤΑΓΜΑ» και «ΘΑ μου στείλουν και άλλα δύο». Κατέληγε, δε, ο αρθρογράφος δηλώνοντας, ειρωνικά, ότι «Όλαι αι πυροβολαρχίαι του στρατηγού εάν εβρόντουν υπέρ την κεφαλήν του Βενιζέλου δεν θα τω επροξένουν τον αιφνιδιασμόν και την κατάπληξιν την οποίαν επροξένησαν αι βόμβαι αυταί των 42 αίτινες εξερράγησαν προς τα ότα του».⁴⁵ Η αιχμηρή αναφορά του *Σκριπ* στα λεγόμενα του Σαράιγ, αντικρούστηκε από τη βενιζελική εφημερίδα *Εστία*, την οποία διηύθυνε ο Αδωνις Κύρου.

Η πολεμική εναντίον του Βενιζέλου και της πολιτικής του είχε εκφρασθεί, από τον *Σκριπ*, και την προηγούμενη μέρα, την επομένη, δηλαδή, της επίσημης παρουσίας του Κρητικού πολιτικού στην πόλη του Βορρά. Ο ηγέτης του κινήματος της Βόρειας Ελλάδας χαρακτηριζόταν σαν «παράδοξος επαναστάτης», «εγκάθετος των Δυνάμεων της Αντάντ», έβγαλε το «προσωπείον του» και αποκάλυψε «όλην την λύσαν του κατά του Βασιλέως και όλην την χυδαιότητα των αισθημάτων του», κάθε μέρα, που περνούσε έπεφτε στη γη κι' από ένα «ράκος του κατακουρελιασθέντος προσωπείου, με το οποίον [...] προσεπάθησε να καλύψη την ειδεχθεστέραν μορφήν του κατά της πατρίδος του και κατά του Βασιλέως του παρασκευασθέντος και εκτελουμένου εν συνεχεία εγκλήματός του». Το επαναστατικό κίνημα δεν ήταν μόνο ένα «έγκλημα», κατά τον *Σκριπ*. Επρόκειτο για «χυδαίο επινόημα», για ένα κίνημα με «Δονκιχωτικό χαρακτήρα», η δε στρατολογία, στην οποία είχε προχωρήσει ο Βενιζέλος στην πορεία του από την Κρήτη στη Θεσσαλονίκη, είχε μεταβληθεί «εις εμπορικήν επιχείρησιν».⁴⁶ Είναι προφανές πως αναφερόταν στη στρατολόγηση, που έλαβε χώρα στη διάρκεια του ταξιδιού του Βενιζέλου από την Κρήτη προς τη Θεσσαλονίκη, η οποία τους επόμενους μήνες εντάθηκε⁴⁷ και επεκτάθηκε και σε ηπειρωτικές περιοχές της Ελλάδας.

44. «Η προσφώνησις του Σαράιγ», *Μακεδονία*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 1725, 2.

45. «Καθημερινά Σημειώματα», *Σκριπ*, 28 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 7935, 1.

46. «Η Ιστορία του Μέλλοντος. Θ' ανοίξει την μελανωτέραν αυτής σελίδα». *Σκριπ*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 7934, 1.

47. Για λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο, που έγινε η στρατολόγηση, κυρίως σε νησιά του Αιγαίου Πελάγους, βλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας, 1912-1941*, (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2005), 81-154, όπου και η αναφορά στις εξειδικευμένες, σχετικές με το θέμα μελέτες μας. Επιπλέον, τη μελέτη μας, «Η υπαγωγή της Σύρου στο κράτος της Θεσσαλονίκης», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. ΙΓ', 1985-1990, (Αθήνα, 1990), 256-267.

Ειρωνικά, ήταν και τα όσα ανέφερε το *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, για την βενιζελική πολιτική, την οποία χαρακτήριζε «περιβόλιον ανερυθριάστων παραποιήσεων και πλαστογραφιών, με ποικιλίαν παραλογισμών, ασυναρτησιών και ταρταρινισμών», ενώ για τον Βενιζέλο θεωρούσε πως «απήλθε ν' ανακτήση όχι την Μακεδονίαν [...] αλλά την Θεσσαλονίκην».⁴⁸

Δεν δημοσίευαν, όλες οι εφημερίδες, άρθρα με εμπρηστικό ή, ακόμα χειρότερα, με υβριστικό περιεχόμενο για το κίνημα της Θεσσαλονίκης και τον Βενιζέλο. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Αθήναι*,⁴⁹ αρκείτο στη ενημέρωση της κοινής γνώμης με τη δημοσίευση ειδήσεων και πληροφοριών, ασκώντας κριτική σε ήπιους τόνους, υποστηρίζοντας τις Δυνάμεις της Αντάντ και το εγχείρημα του αρχηγού της Εθνικής Άμυνας, προσπαθώντας, όμως, να ερμηνεύσει αυτά βασιζόμενη στην οικτρή κατάσταση, στην οποία οι γερμανόφιλοι και αντίπαλοι της Συνεννόησης, είχαν φέρει την χώρα. Στο κύριο άρθρο της, με τίτλο «Ζητείται ερμηνεία», ενέμενε στο γεγονός ότι δεν υπήρχε «διάσπασις» του κράτους, όπως διατεινόταν οι αντίπαλοι, διότι «η εσωτερική διάσπασις αφίνει ευτυχώς ολόκληρον την Ελλάδα υπέρ της Ελλάδος». Η διάσπασις, εστίαζε στην απελευθέρωση «Ελληνικής γης από τον Βούλγαρον κατακτητήν και εις συγκράτησιν μακράν των ορέξεων ορισμένων φίλων»: ενδιαφερόταν για εδάφη, τα οποία οι άλλοι ζητούσαν «ως ανταλλάγματα ικανοποιούντα παρεμβάσεις αναπληρούσας την απουσίαν της Ελληνικής συμπράξεως». Δικαιολογούσε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Πόλεμο μόνο ως συμμετοχή στον «αγώνα [...] επί τη πίστει ικανοποίησης των εθνικών ημών συμφερόντων».⁵⁰

Οι θέσεις της εφημερίδας *Εστία*, του Κύρου, ήταν κατ' επίφαση αντικειμενικές. Στην ουσία, στήριζαν την φιλοανταντική πολιτική, αλλά, με τρόπο εύσχημο, έριπταν τις ευθύνες στις έως τότε κυβερνήσεις. Ειδικότερα, στην κυβέρνηση Γούναρη, η οποία, αφού είχε προσπαθήσει καθ' οιονδήποτε τρόπο να πείσει τις Δυνάμεις «ότι ουχί και ουσιαστικώς η Ελλάς τηρεί την ευμενή ουδετερότητα, την οποίαν κατά κόρον διεκήρυττε», μερίμνησε, ώστε να πειστεί η κοινή γνώμη ότι ενώ η Ελλάδα «πάντοτε έδιδεν ό,τι της εξήτουν, ουδέποτε αι Δυνάμεις εχόρταιναν και νέας πάντα απέκτων ορέξεις [...]». Έτσι, «αδηφάγοι και εχθρικά και απάνθρωποι εφέροντο αι Δυνάμεις της Συνενοήσεως προς την Ελλάδα», επομένως είχαν μύχιες σκέψεις και «κρυφόν σκοπόν [...] τον εκβιασμόν της Ελλάδος εις έξοδον».⁵¹

Σε άλλο άρθρο της, τιτλοφορούμενο «Η Εθνική των Ελλήνων Κυβέρνησις», έβαλε εναντίον των επικριτών του Βενιζέλου και του κινήματός του αναφερόταν, σε ειρωνικούς τόνους, στον Τύπο «των πατριωτών», ο οποίος παρακολουθούσε τα της Προσωρινής κυβέρνησης «των πατριδοκαπύλων». Και όσοι, ακόμα, είχαν επιλέξει «ως πυξίδα» τους είτε τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες είτε το μίσος για τον Βενιζέλο, «δεν κατορθώνουν ν' αποδώξουν την βαθυτέραν συναίσθησιν ότι κάτι μέγα και υψηλόν και σωστικόν δια την τύχην του Έθνους αποτελεί το κίνημα της Εθνικής Αμύνης». Ο Βενιζέλος παρά το «μαρτύριον», που είχε υποστεί αποφάσισε «ν' ακολουθήση την

48. «Ομιλούν οι παραίτιοι των δεινών», *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, 1,2.

49. Η εφημερίδα *Αθήναι* αναφέρεται ως αντιβενιζελική από τον Βάρφη. Varfis, "La presse grecque du temps de la discorde nationale," 109.

50. «Ζητείται ερμηνεία», *Αθήναι*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, No 355, 1.

51. «Η πολιτική της παρελκύσεως», *Εστία*, 26 Σεπτεμβρίου 1916, No 8105, 1.

υστάτην απομένουσα οδόν σωτηρίας». Η «έννοια» της λέξης «Ελλάς» είχε συγχωρευθεί με τη λέξη «κίνημα» στη σκέψη και στα μάτια των Δυνάμεων. Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε λάβει την ημεπίσημη αναγνώριση των Δυνάμεων της Συνεννόησης και είχε αναγνωριστεί από το ίδιο το Έθνος. Την πλήρη αναγνώριση των Δυνάμεων θα την επιτύγχανε όποτε η ίδια το αποφάσιζε και το ζητούσε. Εργαζόταν για την προώθηση και την ολοκλήρωση του έργου της και το αίσιο τέλος της θα συνιστούσε «την επίσημον καθιέρωσιν του ιστορικού της τίτλου ως Εθνικής Ελληνικής Κυβερνήσεως».⁵²

Οι ως άνω αισιόδοξες θέσεις των υποστηρικτών της βενιζελικής αντίδρασης δεν επαληθεύθηκαν στην πορεία, τόσο γρήγορα. Οι ξένοι «φίλοι», αρνούσαν να αναγνωρίσουν de jure την Προσωρινή κυβέρνηση, υπακούοντας στα συμφέροντά τους, που τους υπαγόρευαν, προ πάντων, την εξυπηρέτησή τους. Δεν έκριναν σκόπιμο να ενισχύσουν πολιτικά ακόμα περισσότερο τον Βενιζέλο, αν και οι ίδιες τον είχαν προωθήσει στην ανάληψη της δράσης του. Αρκέστηκαν, προς το παρόν, στην de facto αναγνώριση. Η καθυστέρηση της αναγνώρισης της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας, η οποία σημειώθηκε περί τα τέλη του 1916, εξέθεσε το κίνημα «στην κοινή γνώμη τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, ενώ η αναβολή [της...θα] δυσκολεύσει τη θέση μας», θα αποφανθεί ο Νικόλαος Πολίτης. Οι συμμετέχοντες στο κίνημα πίστευαν πως το ζήτημα της αναγνώρισης, της υπό τον Βενιζέλο κυβέρνησης, από τα ξένα ανακτοβούλια θα ήταν ένα θέμα «τυπικό» και θα ερχόταν ως «φυσική συνέπεια της γενικής επιδοκιμασίας που συνάντησε η κίνησή μας στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία».⁵³ Ας σημειωθεί πως το ζήτημα της αναγνώρισης έγινε κατόπιν αγγλικής παρέμβασης. Η συμπάθεια των Βρετανών προς τον Βενιζέλο ήταν δεδομένη, σε σημείο, που ο Balfour να δηλώνει, αργότερα, στον Αλέξανδρο Διομήδη, που τον επισκέφθηκε με ειδική αποστολή: «Μεταβιβάσατε στον κ. Βενιζέλον όλην την συμπάθειαν και τον θαυμασμόν μου προς αυτόν. Θεωρείται από όλους μέγας πολιτικός ανήρ και ολόκληρος η Αγγλία είνε βενιζελική».⁵⁴

Η εξυπηρέτηση, πάντως, και η ικανοποίηση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας, τη στιγμή εκείνη, ήταν ζήτημα δύσκολο διαχειρίσιμο. Ο αντίκτυπος των γεγονότων της Θεσσαλονίκης είχε προκαλέσει πραγματικό σεισμό στην πρωτεύουσα, αν και τα ανέμεναν. Η κυβέρνηση Καλογερόπουλου παραιτείτο την ίδια μέρα, που ο Βενιζέλος έφτανε στη Θεσσαλονίκη, όπως προειπώθηκε, και την εξουσία αναλάμβανε η υπό τον ιστορικό, καθηγητή, Σπυρίδωνα Λάμπρο κυβέρνηση. Το καινούργιο υπουργείο, η εφημερίδα *Πρωία (Le Matin)* των Παρισίων, το αποκαλούσε «κωμειδουλλιακόν».⁵⁵

Τις κρίσιμότερες εκείνες στιγμές επέτεινε ακόμα περισσότερο και η άμεση επέμβαση των Συμμάχων, μέσω της Ρηματικής Διακοίνωσης, που ο ναύαρχος Νταρτίζ ντε Φουρνέ, διοικητής του Συμμαχικού Στόλου της Μεσογείου, στις 28 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1916, επέδιδε στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, βάσει της οποίας αξίωνε, κατεπειγόντως, τη λήψη μιας σειράς μέτρων. Ως δικαιολογία των προβαλλομέ-

52. *Εστία*, 28 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 8107, 1.

53. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση», 156.

54. Διομήδης προς Πολίτη, Λονδίνο, 15 Φεβρουαρίου 1917, στο Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο Κυβερνήσεων, 1916-17*, (Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότη, 1988), 184-185.

55. «Ο Τύπος δια τα εν Ελλάδι», *Αθήναι*, 29 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 357, 3.

νων απαιτήσεών του επικαλείτο το γεγονός πως, τελευταία, είχε παρατηρηθεί μεταφορά πυρομαχικών και πυροβολικού, εντός του ελληνικού εδάφους, με ελληνικά πλοία. Τούτο προξενούσε φόβους τόσο για την ασφάλεια των συμμαχικών πλοίων όσο και για τα στρατεύματα της Αντάντ, που βρίσκονταν στα Βαλκάνια. Οι απαιτήσεις του ήσαν εξωφρενικές: εγκατάσταση αστυνομίας, που σήμαινε έλεγχο στην κίνηση επιβατών, στρατιωτών, πολιτών, έλεγχο στις σιδηροδρομικές μεταφορές, τα πυροβολεία, που βρίσκονταν στις ακτές έπρεπε να παροπλισθούν, δύο, που βρίσκονταν στον Πειραιά να παραδοθούν στον ίδιο, να παροπλισθούν τα ελληνικά θωρηκτά Λήμνος, Αβέρωφ και Κιλκίς, οι ναύτες των οποίων έπρεπε να μειωθούν στο ένα τρίτο, τα ελαφρά σκάφη να προσορμισθούν, δίχως ναύτες, στο αγκυροβολείο του Συμμαχικού στόλου. Επίσης, Συμμαχική αστυνομία να εγκαθίστατο και να επέβλεπε την κίνηση στο λιμάνι του Πειραιά. Αν η ελληνική κυβέρνηση δεν συμμορφωνόταν με τις υποδείξεις ή αμελούσε την εφαρμογή κάποιου από τους όρους, τότε ο ναύαρχος αναγνώριζε εις εαυτόν το δικαίωμα να προχωρήσει ο ίδιος στην εκτέλεσή του. Η μόλις αναλαβούσα την εξουσία κυβέρνηση Λάμπρου εξέδιδε ανακοινωθέν, σύμφωνα με το οποίο θεωρούσε καθήκον της να διαμαρτυρηθεί για τις προβαλλόμενες αξιώσεις αλλά «υποκύπτει, λόγω της υπό των περιστάσεων επιβαλλομένης ανάγκης».⁵⁶

Η συγκεκριμένη στάση της κυβέρνησης δικαιολογεί τον προαναφερόμενο χαρακτηρισμό της γαλλικής εφημερίδας αλλά, ταυτοχρόνως, αποδεικνύει περίτρανα την εξόχως δυσχερή θέση στην οποία είχε περιέλθει η κυβέρνηση Λάμπρου, άμα τη αναλήψει των καθηκόντων της. Οι πιέσεις των Δυνάμεων της Αντάντ δεν σταματούσαν στις Ρηματικές Διακοινώσεις του Φουρνέ, ο οποίος είχε υποβάλει και άλλη προς τον Καλογερόπουλο, λίγο πριν την παραίτησή του. Ειδήσεις, προερχόμενες από διπλωματικές πηγές, ενημέρωναν την κοινή γνώμη πως οι Πρέσβεις οι εκπροσωπούντες τις Δυνάμεις της Συνεννόησης, θα υιοθετούσαν, απέναντι στη νέα κυβέρνηση, την ίδια τακτική, που είχαν τηρήσει και έναντι της προηγούμενης, του Ν. Καλογερόπουλου, «μη επιθυμούντες να έλθουν εις ουδεμίαν επικοινωνίαν». Θα ήταν σε επαφή μόνο με το υπουργείο Εξωτερικών για να συζητούν όσα θέματα αφορούσαν «τους όρους των διακοινώσεων επί των οποίων θα λαμβάνη ωρισμένης οδηγίας ο Γάλλος ναύαρχος κ. Φουρνέ».⁵⁷ Είναι πασιφανές πως η στάση των Πρέσβων, υπαγορευμένη από τις κυβερνήσεις τους, αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση της Αθήνας και συνιστούσε επιπλέον πίεση προς το βασιλικό καθεστώς. Αποδεικνυόταν, δε, η σύμπραξη ή η συνδρομή της Αντάντ, προς το καινούργιο καθεστώς, που είχε εγκαθιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη, η επίσημη αναγνώριση του οποίου άργησε να έρθει, αν και ορισμένοι κύκλοι υποστήριζαν πως αυτή θα συντελείτο σύντομα,⁵⁸ ενώ στην Αθήνα χαιρόνταν για το

56. «Η Εθνική Κυβέρνησις των Ελλήνων», «Το Τελεσίγραφον του Γάλλου Ναύαρχου. Η απάντησις της Κυβερνήσεως», *Εστία*, 28 Σεπτεμβρίου 1916, No 8107, 1,3' «Νέα Νότα του κ. Φουρνέ», *Αθήναι*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, No 355, 6.

57. «Αι Δυνάμεις και η Κυβέρνησις. Η στάσις των Πρεσβευτών», *Αθήναι*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, No 355, 6.

58. Τρεις μέρες νωρίτερα, ειδήσεις προερχόμενες από την πόλη του Βορρά, βεβαίωναν πως η Αντάντ δεν θα αναγνώριζε την σχεδιαζόμενη κυβέρνηση της Αθήνας, διότι ήταν αντίθετη προς τις ιδέες και το φρόνημα του νέου πρωθυπουργού καθώς και των μελών της υπό σχηματισμό κυβέρνησης. «Η Κυβέρνησις και αι Δυνάμεις. Η Προσωρινή Κυβέρνησις», *Αθήναι*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, No 355, 3.

αντίθετο. Η ίδια, ωστόσο, εφημερίδα τις επόμενες μέρες διέψευδε την εν λόγω είδηση ή προσπαθούσε να την ανασκευάσει, όταν παρείχε πληροφορίες για τα συγχαρητήρια του Άγγλου πρέσβη, Έλλιοτ, προς την κυβέρνηση Λάμπρου, η οποία ερμήνευε αυτή την κίνηση ως ισοδυναμούσα με αναγνώρισή της από τις Δυνάμεις Αντάντ, λόγω του ότι ο Έλλιοτ θεωρείτο ο «πρύτανης του διπλωματικού εν Αθήναις σώματος».⁵⁹

Λίγες μέρες αργότερα, διαψεύδονταν πληροφορίες κατά τις οποίες το νέο κυβερνητικό σχήμα, υπό τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, είχε ενστερνισθεί τις προτάσεις, της, υπό τον Καλογερόπουλο, προηγούμενης κυβέρνησης, προς τον Γάλλο πρωθυπουργό, Αριστείδη Μπριάν, σχετικά με την συμμετοχή της Ελλάδας στον Πόλεμο. Υποστηριζόταν πως η κυβέρνηση Καλογερόπουλου ήταν υπηρεσιακή και ως εκ τούτου δεν είχε προχωρήσει σε διάβημα προς τις Δυνάμεις της Αντάντ.⁶⁰ Μολοντούτο, ο Καλογερόπουλος, η κυβέρνηση του οποίου χαρακτηρίστηκε ως «ιλαροτραγωδία»,⁶¹ είχε συνεχίσει τις διαβουλεύσεις Ζαΐμη-Αντάντ, οι οποίες είχαν διακοπεί. Τούτο επιβεβαιώνεται από το γεγονός πως την επομένη της ανάληψης της εξουσίας από την κυβέρνηση Καλογερόπουλου, στις 7 Σεπτεμβρίου (v. ημ.), ο Καραπάνος, ο νέος υπουργός Εξωτερικών, είχε επιφορτίσει τον Ρωμάνο, τον Έλληνα πρέσβη στην γαλλική πρωτεύουσα, να προβεί στις ακόλουθες δηλώσεις: «Συμμεριζόμενη τις απόψεις, που είχαν εμπνεύσει τις διαπραγματεύσεις, τις διακοπείσες από τον Ζαΐμη, η βασιλική κυβέρνηση αποφάσισε να τις συνεχίσει υπό το ίδιο πνεύμα και με την ειλικρινή επιθυμία να συσφίξει τους δεσμούς της Ελλάδας με τις Δυνάμεις της Αντάντ».⁶² Οι παράλογες, από κάθε άποψη, απαιτήσεις του Φουρνέ αξιολογήθηκαν από την *Εστία* ως «άγρια μέτρα», τα οποία ήταν το αποτέλεσμα της πολιτικής όσων διαχειρίστηκαν στις κυβερνήσεις του «Γούναρη και Σκουλουδογούναρη» την πολιτική της ουδετερότητας.⁶³

Στην εξόχως δυσχερή θέση, που είχε βρεθεί η Ελλάδα, ο ηγέτης της Προσωρινής κυβέρνησης, έδειχνε αισιόδοξος και δήλωνε πως «η φυσική θέσις της Ελλάδος είνε παρά το πλευρόν των Συμμάχων της Συνεννοήσεως [...] αι ίδια Προστάτιδες Δυνάμεις, αίτινες συνετέλεσαν εις το να ελευθερωθώμεν εκ του Τουρκικού ζυγού, είνε αι ενδεδειγμένοι δια την πλήρωσιν και των περαιτέρω εθνικών μας πόθων, κατ' αντίθεσιν προς το άλλο στρατόπεδον, το εχθρικόν της Αντάντ».⁶⁴ Εμμέσως, πλην σαφώς προδιέγραφε τις προθέσεις του και τις επόμενες δράσεις του. Ωστόσο, ο αρθρογράφος της *Εστίας* σημείωνε πως έπρεπε «το Κράτος να παραμείνει εν τη ουδετερότητί του», θέση η οποία είχε διατυπωθεί και νωρίτερα, θέση, η οποία είχε δώσει τροφή στο *Εσπερινόν Νέον Αστυ* να ειρωνεύεται τους ισχυρισμούς του Βενιζέλου, ότι οι Δυνάμεις δεν επιθυμούσαν να συμμετάσχει η Ελλάδα στον Πόλεμο. Οι εν λόγω απόψεις θεωρήθηκαν πως ήταν ψευδείς και οι εκφέροντες αυτές «πλαστογραφούσαν τα πράγματα», έχοντας κατά νου την εξαπάτηση του λαού. Ο αρθρογράφος επικαλείτο δημοσίευμα της εφημερίδας *Le Temps*, του Παρισιού, το οποίο τους διέψευδε υποστηρίζο-

59. «Η αναγνώρισις της κυβερνήσεως», *Αθήναι*, 30 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 358, 3.

60. «Η πολιτική της κυβερνήσεως. Η εξομάλυνση της καταστάσεως», *Αθήναι*, 2 Οκτωβρίου 1916, Νο 360, 3.

61. «Η αναγνώρισις διπλής Ελλάδος», *Αθήναι*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 355, 5.

62. Frangoulis, *La Grèce*, 417.

63. «Ο μόνος τρόπος να ζήσωμεν ήσυχον», *Εστία*, 29 Σεπτεμβρίου 1916, Νο 8108, 1.

64. *Ibid.*

ντας πως οι Σύμμαχοι δεν θα αναγνώριζαν υπουργείο, που θα στόχευε στο να παρεμποδίσει την συμμετοχή της Ελλάδας στον πανευρωπαϊκό Πόλεμο.⁶⁵

Ενάμισι, περίπου μήνα αργότερα, η *Πατρίς*, διευθυνόμενη από τον επιστήθιο φίλο του Βενιζέλου, τον δημοσιογράφο Γεώργιο Βεντήρη, κυκλοφορούσε με πρωτοσέλιδο άρθρο, υπό τον τίτλο «Σοβαρόταται δηλώσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου. Προς το φως και την ζωή. Έρχου και Ίδε». Το συγκεκριμένο κείμενο ήταν φορτισμένο πολιτικά και το περιεχόμενό του διχαστικό. Δεν έδειχνε την πρότερη μετριοπάθεια της εφημερίδας *Αθήναι*. Έθετε το ερώτημα «τι είναι το Κράτος των Αθηνών και τι αντιπροσωπεύει; [...] το ήμισυ του εδάφους της Ελλάδος δεν ανήκει πλέον εις αυτό». Το ήμισυ αυτού, «η Θεσσαλία, η Ήπειρος και τα νησιά των Κυκλάδων και του Ιονίου είναι, όποτε [το] αποφασίση το Κράτος της Θεσσαλονίκης και το επιτρέψουν αι Σύμμαχοι Δυνάμεις, εις τα χέρια μας». Έδρα του κράτους ήταν «σήμερον η Θεσσαλονίκη». Οι επαναστάτες μάχονταν για να απολυτρώσουν τα εδάφη, που «παρέδωκαν προδοτικώς» στους Βουλγάρους «οι Κυβερνήται των Αθηνών», οι οποίοι αποτελούσαν μια λίαν περιορισμένη μειοψηφία, «δειφθαρμένη και ηθικώς έκφυλον», του λαού της Ελλάδας. Το τέλος του άρθρου έκλεινε με την φράση: «ΤΟ ΣΚΟΤΟΣ απλώνει την σκιάν του προς το ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ των Αθηνών».⁶⁶

Αν τα λόγια αυτά είχαν γραφτεί από τον ηγέτη της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, πράγμα που δεν συνάδει με τα πάμπολλα κείμενα του, που έχουν έρθει στη δημοσιότητα, τούτο δύναται, ενδεχομένως, να ερμηνευθεί από το γεγονός πως την περίοδο που διατυπώνονταν, ο Βενιζέλος αντιμετώπιζε πλήθος προβλημάτων στην άσκηση του έργου του, δεδομένου ότι οι Δυνάμεις της Αντάντ, ιδίως Γαλλία και Βρετανία, αν και τον είχαν προωθήσει στην εξουσία, δεν είχαν ακόμα αναγνωρίσει, επισήμως, το καθεστώς του και στο ελληνικό πολιτικό τοπίο αλλά και στο πατρίο έδαφος παίζονταν άθλια παιγνίδια προπαγάνδας, κατασκοπίας, υψηλής διπλωματίας και υψηλής στρατηγικής. Ενδεχομένως, η δημοσίευση του άρθρου, να είχε σχέση και με την κήρυξη του πολέμου εναντίον της Γερμανίας και της Βουλγαρίας, εκ μέρους της κυβέρνησης τα Θεσσαλονίκης, η οποία σημειώθηκε στις 10/23 Νοεμβρίου 1916. Ας διευκρινισθεί πως η χρονική περίοδος από αυτή τη στιγμή ως την επίσημη έξοδο της Ελλάδας στον Πόλεμο, στα τέλη Ιουνίου του 1917, θα μπορούσε να έχει προσμετρηθεί για την καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων στην Ελλάδα, από τη Γερμανία, όταν το ζήτημα των επανορθώσεων συζητείτο στην αρμόδια Επιτροπή Πολεμικών Αποζημιώσεων. Όμως, το σχετικό αίτημα της νομικής υπηρεσίας της Επιτροπής δεν έγινε δεκτό και θεωρήθηκε πως ο πόλεμος εναντίον της Βουλγαρίας και της Γερμανίας άρχισε από τότε, που διακόπηκαν οι διπλωματικές σχέσεις αυτών των κρατών με την Ελλάδα,⁶⁷ δηλαδή από τα τέλη Ιουνίου, αρχές Ιουλίου 1917, οπότε κηρύχθηκε ο Πόλεμος από την κυβέρνηση Βενιζέλου, μετά την αποπομπή του Κωνσταντίνου και τον ερχομό του πρώτου στην Αθήνα, από τη Θεσσαλονίκη.

65. «Ομιλούν οι Παραίτιοι των Δεινών», *Εσπερινόν Νέον Αστυ*, 27 Σεπτεμβρίου 1916, χ.ν., 1. Ενδεικτικά, η θέση της *Εστίας*: «Από του Φεβρουαρίου 1915, ποτέ δεν επρόκειτο περί εξόδου της Ελλάδος». «Ποία πρέπει να είναι η Νέα Κυβέρνησις», *Εστία*, 22 Σεπτεμβρίου 1916, 1.

66. *Πατρίς*, 9 Νοεμβρίου 1916, Νο 8216, 1.

67. Στ. Π. Σεφεριάδης, *Μαθήματα Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου. Βιβλίον Β'. Διεθνείς Διαφοραί και Συγκρούσεις*, (Αθήναι: χ.ε., 1928-1929), 267-269.

Συμπεράσματα

Η μελέτη ενδεικτικής και αντιπροσωπευτικής, συνάμα, αρθρογραφίας του Τύπου στη διάρκεια της περιόδου, κατά την οποία η Ελλάδα συγκλονιζόταν από την έκρηξη της επανάστασης της Εθνικής Άμυνας, στη Μακεδονία και της εγκαθίδρυσης της Προσωρινής κυβέρνησης, στη Θεσσαλονίκη συνιστά, πιστεύουμε, αξιόπιστο τεκμήριο πολιτικής αντίληψης και ιστορικής μαρτυρίας. Μέσα από τα δημοσιεύματα του αθηναϊκού και ορισμένα του μακεδονικού Τύπου αποκαλύπτονται και επιβεβαιώνονται πτυχές και λεπτομέρειες της επεμβατικής πολιτικής των Δυνάμεων των δύο αντίπαλων συνασπισμών, που κυριαρχούσαν στο ευρωπαϊκό στερέωμα, καθώς και οι πιέσεις, που αυτές ασκούσαν στην ελληνική πολιτική ηγεσία για την υιοθέτηση των πολιτικών τους. Το πρόβλημα, όμως, είναι εμφανές αυτό, δεν προερχόταν και δεν γεννιόταν μόνο από τις έξωθεν απειλές και πιέσεις. Το πρόβλημα εντοπιζόταν και επικεντρωνόταν στην πολεμική, που ασκούσε ο αντιπολιτευόμενος Τύπος στον Βενιζέλο και την κίνησή του, την τείνουσα στην απεμπλοκή της χώρας από τις αδιέξοδες καταστάσεις, στις οποίες την είχαν εμπλέξει οι αντιμαχόμενοι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ευρωπαϊκοί συνασπισμοί Δυνάμεων.

Η χώρα, παρά τη διακηρυγμένη ευμενή ουδετερότητά της απέναντι στον Πόλεμο, είχε γίνει έρμαιο των συμφερόντων των ξένων και στο έδαφός της διεξάγονταν σοβαρότατες πολεμικές επιχειρήσεις. Οι Δυνάμεις, ιδίως, της Συνεννόησης, οι οποίες φοβούνταν την προς το Νότο προώθηση των γερμανο-βουλγαρικών στρατευμάτων, που βρίσκονταν στη Μακεδονία, δε δίσταζαν να παραβιάζουν το Σύνταγμα, να εκβιάζουν με την επίδοση Ρηματικών Διακοινώσεων, άμεσα εκτελεστών, να ερμηνεύουν τους όρους των Συνθηκών της ελληνικής Ανεξαρτησίας, κατά βούληση, ώστε να δικαιολογήσουν τις επεμβάσεις τους, να επιβάλουν την κυβέρνηση, που θα εξυπηρετούσε τους σχεδιασμούς τους, διπλωματικούς και πολεμικούς, να επιδίδονται σε επίδειξη ισχύος, να προωθούν διχαστικά σχήματα, να καταλαμβάνουν εδαφικά κομμάτια της ελληνικής Επικράτειας, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων νησιών του Αιγαίου, να στρατοπεδεύουν, να αποκλείουν τα ελληνικά παράλια, να απαιτούν την παράδοση σιδηροδρόμων και πλοίων και την απόσυρση των θωρηκτών της.⁶⁸ Το συμπέρασμα, η εικόνα, που σχηματίσαμε είναι πως η Ελλάδα και οι ηγέτες της δεν είχαν περιθώρια άσκησης μιας ακηδεμόνευτης εξωτερικής πολιτικής και, συνεπώς, ούτε την δυνατότητα να επιλέξουν την μια ή την άλλη πλευρά του Πολέμου.

Ως συμπέρασμα, από την εν γένει εντρύφησή μας σ' αυτές τις πηγές, προκύπτει πως η ουδέτερη Ελλάδα είχε μετατραπεί σ' ένα πεδίο μάχης. Οι ηγέτες του Έθνους και οι περί αυτών, αντί να αισθανθούν συνυπεύθυνοι απέναντι σ' αυτό, να ομονοήσουν και να συμπλεύσουν με γνώμονα το συμφέρον της πατρίδας, την είχαν εγκαταλείψει στις ορέξεις και στις επιβουλές των ξένων, επηρεαζόμενοι, ή, και καθοδηγούμενοι κάποιες φορές από αυτούς.

Μελετώντας τον Τύπο της εποχής, κατά την οποία διαδραματίστηκαν τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης και διαπιστώνοντας, από πρώτο χέρι, την τραγική κατάσταση,

68. Για ορισμένες αναφορές, Μουρέλος, «Οι ευθύνες...», 120-121.

στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα, βλέποντας τις αλληπάλληλες παραβιάσεις της διακηρυγμένης ευμενούς ουδετερότητάς της από τις «προστάτιδες» Δυνάμεις της, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως ο Βενιζέλος δεν είχε πολλές δυνατότητες επιλογής.

Ο Βενιζέλος και η όλη του πολιτεία από τη στιγμή, που ακολούθησε ξεχωριστό δρόμο, με σκοπό να υπερασπίσει τα προ ολίγων ετών κτηθέντα εδάφη και να ανασυντάξει το Έθνος, έχει κατακριθεί και έχει επικροτηθεί. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν οι αθεράπευτα βασιλικοί και γερμανόφιλοι. Στη δεύτερη, όσοι υποστήριζαν και θεωρούν ακόμα πως για την Ελλάδα του τότε δεν υπήρχε άλλη οδός, δεν υπήρχε άλλο φως. Ενστερνιζόμενοι τη δεύτερη άποψη, πιστεύουμε πως την περισσότερο αντικειμενική θέση, συνεκτιμώντας όλους τους παράγοντες του διεθνούς περιβάλλοντος της εποχής εκείνης, δίνει ο Γεώργιος Λεονταρίτης, μέσα σε λίγα λόγια: «Αν πράγματι το μέτρο της επιτυχίας για την εξωτερική πολιτική είναι αφενός το να πείθει την κοινή γνώμη και αφετέρου το να δικαιώνεται εκ του αποτελέσματος, τότε ο Βενιζέλος δεν ελέγχεται οξυδερκέστερος από τους περισσότερους σύγχρονους του πολιτικούς ηγέτες που οδήγησαν τους λαούς τους στον πόλεμο».⁶⁹

Ο φανατισμός υπέρ της κατ' επίφαση ουδετερότητας, τα κακεντρεχή και υβριστικά δημοσιεύματα του *Σκριπ*, για τον Βενιζέλο και την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας, ήταν έξω από κάθε δημοσιογραφική και πολιτική δεοντολογία, ήταν μέρος μιας κακώς εννοούμενης πολιτικής και μιας μεθόδου αποσκοπούσης στον εξευτελισμό και τον ευτελισμό του πολιτικού άνδρα και της υπ' αυτόν κυβέρνησης, αλλά και στην αποδυνάμωση της ευρωπαϊκής παράταξης, που τον στήριζε, με απώτερο στόχο την επιβολή και επικράτηση της γερμανόφιλης πολιτικής στην Ελλάδα. Δεν έλειπαν, βέβαια, και οι εφημερίδες, όπως η *Αθήναι* και το *Εμπρός*, οι οποίες ενημέρωναν την κοινή γνώμη και ασκούσαν μια ηπιότερη κριτική στο βενιζελικό κίνημα και τον αρχηγό του. Από την άλλη, ο φιλοβενιζελικός Τύπος δημοσίευε πληροφορίες και ειδήσεις και έβαλε κατά της κωνσταντινικής παράταξης. Δεν έλειπαν, δε, οι περιπτώσεις, και από τις δύο πλευρές, παραπληροφόρησης

Την ίδια ώρα, που η Μακεδονία και οι κάτοικοί της αποθέωναν τον Έλληνα πολιτικό άνδρα και επίχαιραν για τη λαμπρή σελίδα, που η πολιτική του άνοιγε στην Ελλάδα, ο φιλοδυναστικός Τύπος, ιδίως ο *Σκριπ*, κατηγορούσε τον Βενιζέλο και την υπ' αυτόν Προσωρινή κυβέρνηση και μιλούσε με χαρακτηρισμούς απαράδεκτους και απολιτικούς: χαρακτηρισμούς, που δεν είχαν τίποτα να προσφέρουν στο Έθνος παρά μόνο να εξάψουν τον φανατισμό και τα πάθη, να εντείνουν ακόμα περισσότερο τον Διχασμό, με κίνδυνο να διαρραγεί ακόμα περισσότερο και άμεσα, όχι μόνο ο πολιτικός ιστός της χώρας, που έτσι κι αλλιώς παρουσίαζε έντονα τα σημάδια της αποσύνθεσης αλλά και ο κοινωνικός της ιστός.

Με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη και με την εκεί εγκαθίδρυση της Προσωρινής, υπό την τριανδρία, κυβέρνησης, το πολιτικό χάσμα ανάμεσα στον Βενιζέλο και τους περί αυτόν και τους υποστηρικτές του Κωνσταντίνου έγινε ακόμα πιο βαθύ. Το κράτος, διαιρέθηκε στα δύο και χρειάστηκαν μήνες διαπραγματεύσεων και συμφωνιών με τις ανταντικές Δυνάμεις για να επανέλθει σε

69. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000), 20.

ομαλότερο βίο, με μια κυβέρνηση, μετά την αποπομπή του Κωνσταντίνου και την ανάληψη της βασιλείας από τον Αλέξανδρο, την κυβέρνηση Βενιζέλου. Έτσι, η φορά της Ιστορίας αλλά και οι συνεχείς διαβουλεύσεις έφεραν και πάλι στο προσκήνιο της Αθήνας τον Κρητικό πολιτικό, ο οποίος ανέλαβε το βάρος να κηρύξει τον πόλεμο στη Γερμανία και τη Βουλγαρία, επισήμως, τώρα πια, στα τέλη Ιουνίου 1917.⁷⁰ Το κράτος, εισήλθε «εις μιαν περίοδον Εθνικής εξελίξεως», αναλαμβάνοντας «έναν νέον αγώνα, τον σημαντικώτερον ίσως εξ όσων ηθέλησέ ποτε η Ελληνική Ιδέα και η Ελληνική Φυλή».⁷¹

70. Αυτή είναι και η επικρατούσα άποψη. Σύμφωνα, όμως, με τον Λεονταρίτη, η Ελλάδα δεν κήρυξε επισήμως τον Πόλεμο στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, δεδομένου ότι η Προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε προχωρήσει σ' αυτή την ενέργεια τον Νοέμβριο του 1916. Για λεπτομέρειες επί του θέματος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 88-89.

71. Απόσπασμα από την αγόρευση του Θεμιστοκλή Σοφούλη στην Ελληνική Βουλή. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα*, 106-107.

Δημήτριος Ντούρος

Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β΄ (1935)

Υποψήφιος Διδάκτωρ Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας (ΕΚΠΑ)

Εισαγωγή

Το 1935 αποτελεί μια σημαντική τομή για τη νεότερη ελληνική ιστορία, καθώς μετά την οριστική επικράτηση των αντιβενιζελικών στην ανανεωμένη εκδοχή του Διχασμού, διαφάνηκε η στροφή του πολιτικού συστήματος προς τον αυταρχισμό, η οποία ολοκληρώθηκε με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Το έτος αυτό βάθυνε η κρίση εξουσίας που ταλάνιζε το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα του Μεσοπολέμου και άνοιξε ο δρόμος για την «Μεταβολή» της 4^{ης} Αυγούστου 1936.¹ Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να εξετάσει τις πολιτικές εξελίξεις που οδήγησαν στην επάνοδο του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στον ελληνικό θρόνο, το Νοέμβριο του 1935, αλλά και τις μετέπειτα συνέπειες της Παλινόρθωσης.

Οι πολιτικές εξελίξεις των αρχών της δεκαετίας του 1930

Η παγκόσμια οικονομική κρίση που πυροδοτήθηκε από το Κραχ του 1929 σηματοδότησε το τέλος της προσπάθειας για επιστροφή στην φιλελεύθερη οικονομία των αρχών του 20^{ου} αιώνα.² Ήταν η δεύτερη, μετά το 1922, μείζονα δοκιμασία που θα

1. Σπυρίδων Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον Μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935: Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*; (Αθήνα: Ευρασία, 2012), 49-56.

2. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009), 17-29. Για τα οικονομικά δεδομένα της κρίσης, βλ. Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση: 1929-1932*, (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος, 1986), 24-42 και Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1989), 93.

αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Μετά την χρεωκοπία της χώρας τον Απρίλιο του 1932, η όξυνση της κοινωνικής αναταραχής, ως επακόλουθο της οικονομικής ύφεσης, είχε ως αποτέλεσμα την εξάπλωση των αντι-φιλελεύθερων ιδεών σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, ως κριτική όχι μόνο στον οικονομικό, αλλά και στον πολιτικό φιλελευθερισμό.³ Η ένταση των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης και η στροφή της προς τα Αριστερά, δημιούργησε υπαρξιακούς φόβους στην αστική τάξη, οδηγώντας στη συντηρητικοποίησή της, όπως καταδεικνύει άλλωστε και η ψήφιση του «Ιδιωνόμου» από την κυβέρνηση Βενιζέλου ήδη από το 1929.⁴ Συν τοις άλλοις, στα πλαίσια της αναζήτησης λύσεων για την αντιμετώπιση των νέων οικονομικών και κοινωνικών προκλήσεων, ανέκυψε στον πολιτικό κόσμο το ερώτημα περί επάρκειας ή μη του κοινοβουλευτισμού, ενώ παράλληλα, η επιβολή μιας δικτατορίας άρχισε να εμφανίζεται ως μια πιθανή εναλλακτική λύση στα προβλήματα της εποχής.⁵ Ήδη από τα χρόνια εκείνα γίνεται λόγος για «κρίση» ή «χρεωκοπία» του κοινοβουλευτισμού και προβάλλεται η ανάγκη θεραπείας ή ακόμα και υπέρβασής του. Οι θεωρητικές αυτές συζητήσεις δεν αποτελούσαν μόνο ελληνικό φαινόμενο, αλλά ήταν αρκετά διαδεδομένες και στην υπόλοιπη Ευρώπη.⁶

Η πιο σημαντική όμως από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης ήταν η αναβίωση του Εθνικού Διχασμού.⁷ Υπό τον φόβο της φθοράς και του κατακερματισμού της παράταξής του, ο Βενιζέλος κατέφυγε στον πολωτικό λόγο εναντίον των αντιβενιζελικών, ελπίζοντας με αυτό τον τρόπο να συσπειρώσει το ακροατήριό του.⁸ Η διάψευση του εκσυγχρονιστικού βενιζελικού οράματος, μαζί με τα δεινά που είχε επισφραγίσει η οικονομική κρίση στην ελληνική κοινωνία είχαν στρέψει μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος προς τον αντιβενιζελισμό. Παρά τις ανησυχίες των Φιλελευθέρων, η δήλωση αναγνώρισης του αβασίλευτου πολιτεύματος από τον Παναγή Τσαλδάρη μετά τη νίκη του στις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου ήταν ένα θετικό στοιχείο και είχε ως αποτέλεσμα την αποδοχή της κυβερνητικής μεταβολής από τον Βενιζέλο. Όμως τα όρια της συνεννόησης των δύο κομμάτων διαφάνηκαν όταν ο ίδιος προκάλεσε την

3. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος», στο *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, επιμ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, (Αθήνα: Δ.Ο.Λ, 2010), 26.

4. Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999), 268· Ρούσσοσ Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, (Αθήνα: Καστανιώτης 1978), 73-78.

5. Ο Σπύρος Βλαχόπουλος υποστηρίζει ότι με την μετάβαση από το φιλελεύθερο στο παρεμβατικό κράτος, ο κοινοβουλευτισμός αδυνατεί να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα και μετέρχεται μια σοβαρή κρίση, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί ως η «θεσμική όψη» της οικονομικής κρίσης. (Βλ. Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, 92.) Για τις ευρύτερες συζητήσεις περί των πολιτευμάτων στη δεκαετία του '30, βλ. Γεώργιος Πάσχος, *Κράτος δικαίου και πολιτική: Πολιτειολογικές θεωρίες (1900-1940)*, (Αθήνα: Πολίτης, 1991), 269-283.

6. Για τη συμβολή της ελληνικής διανόησης στο δίλημμα «κοινοβουλευτισμός ή δικτατορία», βλ. επίσης: Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο: το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, (Αθήνα: Ασίνη, 2017).

7. Χατζηβασιλείου, «Η πτώση», 27.

8. Θανάσης Διμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: 20^{ος} αιώνας – από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρείκη εποχή*, (Αθήνα: Παπαζήσης, 1997), 13. George Mavrogordatos, *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, (Berkeley: University of California Press, 1983), 41.

πτώση της κυβέρνησης, μετά τις προσπάθειες της κυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος να προβεί σε αλλαγές της σύνθεσης των Ενόπλων Δυνάμεων.⁹ Οι νέες εκλογές που προκηρύχθηκαν για τις 5 Μαρτίου 1933 διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα έντονης πόλωσης, με το βενιζελικό στρατόπεδο, συσπειρωμένο γύρω από τον αρχηγό του,¹⁰ να διαβλέπει σε μια ενδεχόμενη νέα επικράτηση των Λαϊκών τον κίνδυνο επαναφοράς του έκπτωτου Γεωργίου.¹¹

Παρόμοιοι φόβοι οδήγησαν στην επέμβαση των βενιζελικής στρατιωτικής φατρίας.¹² Η ανησυχία του Ν. Πλαστήρα για την ενδεχόμενη ανατροπή του πολιτεύματος και επαναφορά της βασιλείας, τον οδήγησε να επιχειρήσει πραξικόπημα μετά την αναγγελία των αρνητικών για τους Φιλελευθέρους αποτελεσμάτων τη νύχτα της 5^{ης} προς την 6^η Μαρτίου.¹³ Ο ίδιος είχε αποφασίσει να κινηθεί αυτόνομα, χωρίς τη συγκατάθεση του Βενιζέλου, καθώς είχε θορυβηθεί από κάποιες δηλώσεις του μεταστραφέντα προς τον αντιβενιζελισμό Γεωργίου Κονδύλη, οι οποίες, κατά τον Πλαστήρα, φανέρωναν την πρόθεσή του να κηρύξει δικτατορία, σε περίπτωση επικράτησης των Λαϊκών. Όμως το κίνημα απέτυχε οικτρά, ιδίως μετά την άρνηση του αρχηγού των Φιλελευθέρων να το υποστηρίξει και έτσι, στις 10 Μαρτίου, η εξουσία παραδόθηκε ομαλά στο Λαϊκό Κόμμα.¹⁴

Οι συνέπειες του αποτυχημένου κινήματος υπήρξαν καταλυτικές για τις εξελίξεις των επόμενων ετών, καθώς ο διχασμός αναζωπυρώθηκε και ανατροφοδοτήθηκε με νέα πάθη και μίση. Η κυβέρνηση προχώρησε άμεσα σε εκκαθαρίσεις βενιζελικών αξιωματικών, ενώ το πολιτικό κλίμα οξύνθηκε ακόμα περισσότερο μετά την απόπειρα δολοφονίας κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου στις 6 Ιουνίου 1933.¹⁵ Μετά από αυτά

9. Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, (Αθήνα: Φυτράκης, 1987), 68.

10. Η πόλωση είχε οδηγήσει στην επανασυγκόλληση των βενιζελικών κομμάτων (Κόμμα Φιλελευθέρων, Προοδευτικό, Αγροτοεργατικό, Συντηρητικό Δημοκρατικό, Αγροτικό) στον Εθνικό Συνασπισμό, ενώ στην αντίπερα όχθη, η φόβος της επανεκλογής του Βενιζέλου συσπείρωσε τα αντιβενιζελικά κόμματα στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση (Λαϊκό Κόμμα, Κόμμα Ελευθεροφρόνων, Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα). Και μόνο η ονομασία του συνασπισμού αυτού, που παρέπεμπε στις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, φτάνει για να καταδείξει τον βαθμό στον οποίο ο Διχασμός αναβίωνε στις συνειδήσεις των πολιτικών δρώντων.

11. Ioannis Koliopoulos, "The last Years, 1933-36" στο *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, επιμ. Paschalis Kitromilides, (Εδιμβούργο: Edinburgh University Press, 2006), 236.

12. Σύμφωνα με την μαρτυρία του συνταγματάρχη τότε Ιωάννη Τσαγγαρίδη, ήδη από το 1932 είχε αναδημιουργηθεί ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, υπό την ηγεσία του στρατηγού Οθωναίου, με σκοπό την άσκηση πίεσης στον Τσαλδάρη να αναγνωρίσει το πολίτευμα, αλλά και την εν ανάγκη κήρυξη δικτατορίας, σε περίπτωση που θα απειλείτο η Β' Ελληνική Δημοκρατία. Μετά την κομβική δήλωση του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, ο Σύνδεσμος διαλύθηκε, καθώς, θεωρητικά τουλάχιστον, δεν υφίστατο πλέον κανένας λόγος ύπαρξής του. Βλ. Ιωάννης Τσαγγαρίδης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού: σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, (Αθήνα: Εστία, 1987), 117.

13. Αναλυτικές λεπτομέρειες για το κίνημα Πλαστήρα, στο: Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική*, (Αθήνα: Οδυσσέας, 1983), 205-208.

14. Ιωάννης Κολιόπουλος, «Η τελευταία πράξη: ο αντιβενιζελισμός στην εξουσία», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης και Ηλίας Νικολακόπουλος, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005), 350.

15. Για τη δολοφονική απόπειρα, βλ. Κολιόπουλος, «Η τελευταία πράξη», 352-353 και την αφήγηση της Πηνελόπης Δέλτα στο Πηνελόπη Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος: ημερολόγιο-αναμνήσεις-μαρτυρίες-*

τα γεγονότα, γεννήθηκε σε αρκετούς βενιζελικούς ο έντονος φόβος ενός «γενικότερου εξοντωτικού σχεδίου» των αντιβενιζελικών εναντίον τους. Η απόταξη βενιζελικών αξιωματικών ενέτεινε τις ανησυχίες περί μιας ενδεχόμενης επιστροφής του βασιλιά και έτσι η βενιζελική μερίδα του στρατεύματος προετοιμαζόταν πλέον συστηματικά να υπερασπιστεί δυναμικά τη δημοκρατία. Αλλά και ο ίδιος ο Βενιζέλος φαίνεται ότι ενστερνιζόταν την ιδέα της πάση θυσία υπεράσπισης του πολιτεύματος, ακόμα και με δικτατορικά μέσα.¹⁶ Παρόμοιες συζητήσεις οδήγησαν στην ίδρυση, ήδη από τα μέσα του 1933, των οργανώσεων Εθνική Στρατιωτική Οργάνωση (ΕΣΟ), και Δημοκρατική Άμυνα.¹⁷

Η αμοιβαία καχυποψία διεύρυνε ακόμη περισσότερο το ρήγμα μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, οδηγώντας την κατάσταση στα άκρα. Τη συνεχιζόμενη ένταση μεταξύ των κομμάτων υποδαύλιζαν όχι μόνο τα γενικότερα ζητήματα της κυβερνητικής πολιτικής, αλλά και κάποια πιο φλέγοντα, όπως η συγκάλυψη της απόπειρας κατά του Βενιζέλου και οι αλλαγές στη σύνθεση των Ενόπλων Δυνάμεων.¹⁸ Συνεπώς, το 1934 ήταν έτος έντονης πολιτικής πόλωσης, αλλά και αυξανόμενων διεργασιών στα παρασκήνια, καθώς οι στρατοκράτες και των δύο πλευρών προετοίμαζαν τις μελλοντικές κινήσεις τους.¹⁹

Το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935

Την αυγή του 1935, η παραμικρή αφορμή ήταν αρκετή για να δυναμιτίσει το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα. Για παράδειγμα, το μνημόσυνο υπέρ του βασιλιά Κωνσταντίνου στις 13 Ιανουαρίου, μετατράπηκε σε διαδήλωση φιλοβασιλικών στοιχείων υπέρ της επανόδου του Γεωργίου Β', ενώ μία εβδομάδα αργότερα, ο Βενιζέλος δήλωνε από τα Χανιά ότι «εάν οι κυβερνώντες την Ελλάδα εξακολουθούν να πιστεύουν, όπως κηρύττουν, ότι είναι καθεστώς, το οποίο δεν επιτρέπεται να ανατραπεί δια συνταγμα-

αλληλογραφία, (Αθήνα: Ερμής, 1983), 194-208. Ο βενιζελικός αξιωματικός Λεωνίδας Σπαής, έγραψε ότι ο ίδιος ο διευθύντης της Ασφάλειας, Ιωάννης Πολυχρονόπουλος, όταν ήταν συνεξόριστος του στη Σκόπελο το 1938, του διηγήθηκε ότι η δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου είχε γίνει εν γνώσει και με την έγκριση των Υπουργών Εσωτερικών (Ι. Ράλλη), Ναυτικών (Αλ. Χατζηκυριάκου), Στρατιωτικών (Γ. Κονδύλη), αλλά και του Ιωάννη Μεταξά. Βλ. Λεωνίδας Σπαής, *Πενήντα χρόνια στρατιώτης: στην υπηρεσία του έθνους και της δημοκρατίας: Αναμνήσεις και στοχασμοί*, (Αθήνα: Μέλισσα, 1970), 204.

16. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, (Αθήνα: χ.ο., 1958), 365.

17. Για τη σύσταση και τους στόχους των οργανώσεων αυτών, βλ. Ιωάννης. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2008), 358. Όπως όμως επισημαίνει ο Κολιόπουλος, η απειλή για τη δημοκρατία και τη συνταγματική διακυβέρνηση δεν ήταν τόσο άμεση όσο νόμιζε ο Βενιζέλος, καθώς ο Τσαλδάρης ήταν ακόμη προσηλωμένος στους δημοκρατικούς θεσμούς και οι αδιάλλακτοι της παράταξής του δεν είχαν τη δύναμη να επιβάλλουν από μόνοι τους τη θέλησή τους για την παλινόρθωση του βασιλιά. Βλ. Κολιόπουλος, "The last years," 243.

18. Τον Αύγουστο του 1933, η κυβέρνηση προχώρησε σε νομοθετικές ρυθμίσεις που στόχευαν στην αποστράτευση βενιζελικών αξιωματικών που είχαν αναμειχθεί στο κίνημα. Οι αποστρατεύσεις δεν ξεπέρασαν τις 50 σε αριθμό, αλλά προκάλεσαν τη σφοδρή αντίδραση του κόμματος των Φιλελευθέρων στη Βουλή. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ. Β', (Αθήνα: Ίκαρος, 1974), 229-230.

19. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, 46. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, 239.

τικών μέσων, η βίαια ανατροπή των θα αποβεί μοιραία ανάγκη και τότε ο στρατηγός Πλαστήρας θα αναγνωρισθεί από άλλους ως μοιραίος εκδικητής». ²⁰ Από την πλευρά του, ο Τσαλδάρης, παρόλο που είχε αναγνωρίσει το αβασίλευτο πολίτευμα, δεν επιθυμούσε να αποκηρύξει τους βασιλόφρονες οπαδούς του κόμματός του, ούτε ήταν όμως σε θέση να τους ελέγξει πλήρως, καθώς οι τελευταίοι αποτελούσαν ένα μεγάλο κομμάτι της βάσης του. ²¹

Η εντεινόμενη ανησυχία των βενιζελικών για τη διατήρηση της αβασίλευτης δημοκρατίας συνέβαλε στην έκρηξη του κινήματος της 1ης Μαρτίου, το οποίο ήλθε ως αποτέλεσμα της δράσης των δύο στρατιωτικών οργανώσεων ²² που προαναφέρθηκαν, οι οποίες είχαν, μεταξύ άλλων ως στόχο την αναχαίτιση της περαιτέρω «αποβενιζελοποίησης» των Ενόπλων Δυνάμεων. ²³ Ο ίδιος ο Βενιζέλος, λίγες ημέρες μετά την έκρηξη του κινήματος, σε επιστολή του προς τον Βρετανό πρεσβευτή στην Ελλάδα, δήλωνε ότι το κίνημα ήταν συνέπεια της πεποίθησης των δημοκρατικών ότι η κυβέρνηση αποσκοπούσε στην κατάλυση του ισχύοντος πολιτεύματος και την παλινόρθωση της μοναρχίας. ²⁴ Στο ίδιο μήκος κύματος, σε επιστολή του προς την Πηνελόπη Δέλτα στις 22 Νοεμβρίου 1935, ο Βενιζέλος δικαιολόγησε την απόφασή του για την έγκριση και την στήριξη του κινήματος, με το σκεπτικό ότι «η επιδιωκόμενη παλινόρθωση δεν απέβλεπε εις την εγκατάστασιν βασιλευομένης δημοκρατίας, αλλ' εις την στερέωσιν της δικτατορίας των κυβερνητικών κομμάτων, υπό την σκιάν βασιλικού στέμματος, εις την εγκατάστασιν δηλαδή βασιλευομένης δικτατορίας». ²⁵

Το κίνημα δεν ξέσπασε ως κεραυνός εν αιθρία, αφού ήδη υπήρχε μια έντονη φημολογία για ένα επικείμενο πραξικόπημα εκ μέρους των βενιζελικών. ²⁶ Λόγω των

20. Βλ. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40: οι σχέσεις της Ελλάδος με τη Βρετανία (1935-1941)*, (Αθήνα: Δ.Ο.Λ., 2009), 24.

21. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις», σ. 359.

22. Η Ελληνική Στρατιωτική Οργάνωση στελεχώθηκε, με πρωτοβουλία του ίδιου του Βενιζέλου και των στενών συνεργατών του, κυρίως από εν ενεργεία αξιωματικούς, όπως για παράδειγμα ο Στέφανος Σαράφης και οι αδελφοί Τσιγάντε, ενώ η Δημοκρατική Άμυνα απαρτιζόταν κυρίως από στελέχη εν αποστρατεία. Αν και ως αρχηγοί της εμφανίζονταν οι απόστρατοι στρατηγοί Αναστάσιος Παπούλας και Στυλιανός Γονατάς, πραγματικός ηγέτης της οργάνωσης ήταν ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο οποίος είχε καταφύγει ως εξόριστος στη Γαλλία μετά την αποτυχία του κινήματος του 1933, χωρίς όμως να παύσει να ασχολείται με τα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας. (Κολιόπουλος, «Η τελευταία πράξη», 359)

23. Ένας από τους πρωταγωνιστές του κινήματος, ο Χριστόδουλος Τσιγάντες, τρεις δεκαετίες αργότερα, με άρθρο του στην εφημερίδα *Έθνος*, περιέγραψε το πώς έζησε ο ίδιος τα παρασκήνια του κινήματος, υποστηρίζοντας ότι ο Πλαστήρας και οι συν αυτό επεδίωκαν να επιβάλουν προσωπική δικτατορία, ενώ ο Βενιζέλος ήταν αντίθετος με αυτό, επιθυμώντας απλά να ανατρέψει τους Λαϊκούς. Το άρθρο παρατίθεται στο Θησεύς Πάγκαλος (επιμ.), *Αρχαίον Θεόδωρου Πάγκαλου*, τ. Β', (Αθήνα: Κέδρος, 1974), 364.

24. Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ο Βενιζέλος και η Παλινόρθωση της Μοναρχίας (1935)», στο *Μελέτηματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (Αθήνα: Φιλιππότης, 1980), 552.

25. Κατά τον Βενιζέλο, η προσπάθεια εφαρμογής «του Νόμου της αλλοίωσης της επετηρίδος», μέσω του οποίου θα πραγματοποιούνταν οι απαραίτητες για τους αντιβενιζελικούς μεταβολές στη διοίκηση του στρατεύματος, φανέρωνε ξεκάθαρα, τις δικτατορικές προθέσεις τους. Βλ. Δέλτα, 313.

26. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, 264· Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988), 23.

δημοσιευμάτων του *Ριζοσπάστη* στα τέλη Φεβρουαρίου,²⁷ στα οποία αποκαλύπτονταν και καταδικάζονταν τα πραξικοπηματικά σχέδια των βενιζελικών, κάποιοι μελετητές εξέφρασαν την άποψη ότι η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε πληροφορίες για την επικείμενη έκρηξη του, αλλά το άφησε να εξελιχθεί σκοπίμως, για να της δοθεί η αφορμή να εκκαθαρίσει τα εναπομείναντα ερείσματα του βενιζελισμού στην κρατική μηχανή.²⁸ Παρόλο που η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παρακινδυνευμένη, δεν παύει να είναι εύλογη, καθώς στους κύκλους των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών επικρατούσε η διάθεση υπέρ μιας οριστικής εκκαθάρισης του στρατεύματος.²⁹

Το δεύτερο ατυχές πραξικόπημα των βενιζελικών είχε καταστροφικές συνέπειες για τους ίδιους.³⁰ Τα αποτελέσματά του ήταν τα ακριβώς αντίθετα εκείνων που ήθελαν να αποτρέψουν όσοι το επιχείρησαν: μαζικές αποτάξεις βενιζελικών αξιωματικών και αθρόες εκκαθαρίσεις στη δημόσια διοίκηση, καταδίκες πολιτικών και στρατιωτικών αρχηγών³¹ που αναμείχθηκαν στο κίνημα και, τελευταίο και σπουδαιότερο, η ανακίνηση του πολιτειακού, καθώς η ιδέα του βασιλιά-συμφιλιωτή είχε αρχίσει να προβάλλεται μετά το κίνημα από μετριοπαθή στοιχεία αμφοτέρων των παρατάξεων.³² Άλλη μία σημαντική συνέπεια του κινήματος ήταν ότι όσοι είχαν φυλακισθεί ή κατηγορηθεί για τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου δύο χρόνια νωρίτερα, απαλλάχθηκαν ή αφέθηκαν ελεύθεροι, καθώς το γεγονός αυτό επισκιάστηκε από τις ραγδαίες εξελίξεις.³³

Η κατάπνιξη του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου εγκαινίασε μια περίοδο οξείας θεσμικής κρίσης. Ενώ ο αντιβενιζελικός Τύπος οργίαζε κατά του Βενιζέλου και των οπαδών του,³⁴ το κυβερνητικό σχήμα ανασχηματίστηκε, με την είσοδο του Μεταξά σε

27. Στις 23 Μαρτίου, στη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του, το ΚΚΕ κατηγορούσε ανοιχτά τον Βενιζέλο για την προσπάθεια εγκαθίδρυσης «φασιστικής δικτατορίας», με πρόσχημα την υπεράσπιση της δημοκρατίας από την παλινόρθωση. Ως αντίδραση ήρθε η σκλήρυνση της πολιτικής της κυβέρνησης, η οποία από τη μεριά της προετοίμαζε τη δική της, «μοναρχοφασιστική δικτατορία». Σύμφωνα με την ανακοίνωση του κόμματος, οι βλέψεις και των δύο πλευρών έβλαπταν το λαό και τα συμφέροντά του. Βλ. ΚΚΕ: *Επίσημα Κείμενα*, τ. Δ', (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975), 161.

28. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 31· Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις», 360.

29. Για περισσότερες λεπτομέρειες για το ίδιο το κίνημα, βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, 251-278· Ανδρικόπουλος, *Η δημοκρατία*, 90-113· Σέφης Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του* (τ. Γ'), (Αθήνα: Επικαιρότητα, 2007), 72-78.

30. Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας*, 79. Κατά έναν μελετητή, ο οποίος στηλιτεύει τις δικτατορικές τάσεις όσων υποτίθεται ότι κόπτονταν για τη δημοκρατία, «μεγάλη μάζα του λαού είχε προσβληθεί αθεράπευτα από αντιβενιζελίτιδα και πλαστηρίτιδα» Γ. Μπενέκος, *Το κίνημα του 1935*, (Αθήνα: Γιαννίκος, 1965), 68.

31. Από τους υπόλοιπους ηγέτες του βενιζελικού χώρου, μόνον ο Γ. Καφαντάρης και ο Ι. Σοφιανόπουλος έπαιξαν κάποιο ρόλο στο κίνημα. Οι υπόλοιποι (Σοφούλης, Μιχαλακόπουλος, Παπαναστασίου, Παπανδρέου, Γονατάς) δεν είχαν καμία ανάμειξη. Βλ. Διονύσιος Χουρμούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης: Πολιτική βιογραφία*, (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2014), 165-167.

32. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά*, 26-27 και του ίδιου, «Ο Βενιζέλος και η Παλινόρθωση», σ. 552-553.

33. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, 272.

34. Ειδικότερα, ο Τύπος του Νίκου Κρανιωτάκη, καταφερόταν με σφοδρότητα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου και απαιτούσε την πλήρη εκκαθάριση των βενιζελικών από το στράτευμα και το κράτος.

αυτό, ως υπουργού άνευ χαρτοφυλακίου, στις 2 Μαρτίου.³⁵ Την ίδια στιγμή, η κυβέρνηση Τσαλδάρη, χωρίς να λάβει την έγκριση της Βουλής, κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας και εξέδωσε μία σειρά από αναγκαστικούς νόμους για τη δίωξη όσων είχαν αναμειχθεί στο κίνημα. Μέχρι τον Ιούλιο, η κυβέρνηση είχε προχωρήσει σε μια άνευ προηγουμένου εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, εκδίδοντας σαράντα περίπου συντακτικές πράξεις, από τις οποίες μεγαλύτερης σημασίας ήταν η ΚΔ΄ Συντακτική Πράξη της 14^{ης} Μαΐου, σύμφωνα με την οποία, σε περίπτωση απειλής ή διατάραξης της δημόσιας τάξης, επιτρεπόταν, μέσω διατάγματος και χωρίς την προηγούμενη έγκριση της Βουλής, η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, καθώς και η αναστολή των άρθρων του Συντάγματος που σχετιζόνταν με τις ατομικές ελευθερίες.³⁶

Στο κυβερνητικό στρατόπεδο, ο Μεταξάς είχε δυσανεσθηθεί από τα επιεική κατ' αυτόν μέτρα που ελάμβανε ο Τσαλδάρης και έτσι, κατά τη διάρκεια της δίκης των κινηματιών, στα μέσα Μαρτίου, παραιτήθηκε από την κυβέρνηση, τασσόμενος υπέρ της παλινόρθωσης του Γεωργίου, ως του μοναδικού παράγοντα πολιτικής σταθερότητας.³⁷ Στις 29 Μαρτίου, από το βήμα της Βουλής, ο ίδιος επιτέθηκε κατά της κυβέρνησης ζητώντας την παραίτησή της, λόγω της αμέλειας που επέδειξε ως προς την προπαρασκευή αλλά και την έκρηξη του κινήματος, ενώ παράλληλα έθεσε ανοιχτά πολιτειακό ζήτημα, ζητώντας εκλογές για τη συγκρότηση συντακτικής συνέλευσης.³⁸ Ο Τσαλδάρης, πιεζόμενος από τους αδιάλλακτους της παράταξής του, δεν αντέδρασε στην επιβολή της εσχάτης των ποινών για τους κινηματίες.³⁹ Οι ποινές που επιβλήθηκαν και κυρίως οι εκτελέσεις των στρατηγών Κοιμήση, Παπούλα και του επίλαρχου Βολάνη, εκτόνωσαν κάπως την οργή των αντιβενιζελικών και αποτέλεσαν μια συμ-

35. Στέλιος Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά*, (Αθήνα: Παπαζήσης, 2009), 13.

36. Οι λόγοι «εσωτερικής ασφάλειας» που η πράξη αυτή επικαλείτο, ήταν προφανώς κάτι πολύ ανοιχτό σε ερμηνείες. Η καθοριστική σημασία του νομοθετήματος αυτού θα γινόταν αντιληπτή αργότερα, όταν σε αυτό θα στηριζόταν ο Ιωάννης Μεταξάς για να εγκαθιδρύσει τη δικτατορία του. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, (Αθήνα: Πόλις 2011), 288 και του ίδιου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, (Αθήνα: Θεμέλιο, 1983), 92.

37. Ο Μεταξάς δήλωσε στους δημοσιογράφους: «Εξερχόμενος της κυβερνήσεως δεν πρόκειται να μείνω άεργος. Τουναντίον πράττω τούτο δια να ηγηθώ αποτελεσματικότερου αγώνος, καθαρώς πολιτικού, προς επικράτησιν των ιδεών και των αρχών του αντιβενιζελισμού». Βλ. Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, 354· Φαίδων Βρανάς, Παναγιώτης Σιφναίος και Χρήστος Χρηστίδης επιμ. *Ιωάννης Μεταξάς: Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ΄, (Αθήνα: Γκοβόστης, 1980), 145-148.

38. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία*, 216· Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, 366. Την 1^η Απριλίου, ο Μεταξάς, μαζί με τον ομοιδεάτη του, Ιωάννη Ράλλη, πρωτοστάτησαν σε μια επεισοδιακή διαδήλωση, η οποία ζητούσε τη θανατική καταδίκη των υπευθύνων για το κίνημα και έφτασαν στο σημείο να απειλήσουν με εισβολή στο κοινοβούλιο. (Gunnar Hering, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1936*, τ. Β΄, (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2004), 1227· Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 44.)

39. Χαρακτηριστικό της ασφυκτικής πίεσης που υφίστατο ο Τσαλδάρης από την πλευρά του Κονδύλη τις πρώτες ημέρες μετά την κατάπνιξη του κινήματος, είναι ένα απόσπασμα που παραθέτει στο βιβλίο του ο Γ. Πεσμαζόγλου, πρώην Υπουργός Οικονομικών των Λαϊκών: «Εις μίαν δραματικήν συνάντησιν του Π. Τσαλδάρη με τον Γ. Κονδύλη, εις την οικίαν του Δ. Μαζιμου, εις την οποίαν παρευρέθην και εγώ, ο Τσαλδάρης, κατατυραννημένος από την επιμονήν του Κονδύλη αναστέναξε: «Θα με πεθάνετε. Δεν καταλαβαίνετε ότι δεν είμαι πλασμένος για τέτοια πράγματα;». Γεώργιος Πεσμαζόγλου, *Το χρονικό της ζωής μου: 1889-1979*, (Αθήνα: χ.ο., 1980), 187.

βολική εκδίκηση για την εκτέλεση των Έξι το 1922.⁴⁰ Στη δίκη των πολιτικών αρχηγών που ακολούθησε, στις αρχές Μαΐου, καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Νικόλαος Πλαστήρας, οι οποίοι βρίσκονταν πλέον εξόριστοι στη Γαλλία.⁴¹

Οι Εκλογές της 9^{ης} Ιουνίου

Ελέω των αδιαλλάκτων, το ρήγμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις ήταν πλέον αβυσσαλέο. Η αποτυχία του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου σήμανε πρακτικά την απρόσκοπτη εγκαθίδρυση και την πλήρη κατίσχυση του μονόπλευρου αντιβενιζελικού κράτους. Επιπροσθέτως, σύμφωνα και με την μελέτη του Γιώργου Μοσχόπουλου, η οποία βασίστηκε στην αλληλογραφία του Γεωργίου Β΄ με σημαντικά πολιτικά πρόσωπα της εποχής, οι κινήσεις για την παλινόρθωση είχαν εντατικοποιηθεί. Ο συγγραφέας αναφέρθηκε στην ύπαρξη μιας «μυστικής φιλοβασιλικής οργάνωσης», η οποία ως στόχο είχε τον επηρεασμό της κοινής γνώμης τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, αλλά και την προώθηση της ιδέας της παλινόρθωσης στο πολιτικό προσωπικό, έτσι ώστε να μεταβληθούν οι ισορροπίες υπέρ του Γεωργίου. Φρονώ, ωστόσο, ότι θα ήταν καλύτερο να βλέπαμε απλούστερα την «οργάνωση» αυτή, ως ένα δίκτυο ανθρώπων που είχαν έναν κοινό στόχο. Το φιλομοναρχικό «δίκτυο» απάρτιζαν άνθρωποι όπως ο μυστικοσύμβουλος και μετέπειτα υπασπιστής του Γεωργίου Β΄, Δημήτριος Λεβίδης, ο διπλωμάτης Παναγιώτης Πιπινέλης καθώς και ο Σπύρος Κοσμετάτος, διευθυντής του Γραφείου Τύπου της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι, αλλά και στενός φίλος και συνεργάτης του Ιωάννη Μεταξά.⁴²

Όπως ομολόγησε ο Πιπινέλης σε επιστολή του προς τον Κοσμετάτο, το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου είχε έρθει ως «θείο δώρο», για να δώσει την ευκαιρία εκκαθάρισης του βενιζελισμού και διευκόλυνε αφάνταστα όσους ήδη απέβλεπαν στην επιστροφή του Γεωργίου. Οι φιλοβασιλικοί κύκλοι προσπάθησαν να συνδεθούν στενότερα με ακραίους αντιβενιζελικούς βουλευτές, δυσαρεστημένους από την κυβέρνηση Τσαλδάρη, όπως τον Ιωάννη Ράλλη, τον Γεώργιο Στράτο και φυσικά τον Ιωάννη Μεταξά.⁴³ Χαρακτηριστική της ιδιαίτερης εκτίμησης που έτρεφαν οι μοναρχικοί κύκλοι του εξωτερικού για τον Μεταξά είναι μια επιστολή του Γεωργίου Στρέιτ προς τον μετέπειτα αυλάρχη του βασιλιά, Αλέξανδρο Μερκάτη, στις αρχές Μαΐου 1935, όπου ο συντάκτης, αφού εκθέτει τις απόψεις του περί της γενικότερης πολιτικής κατάστασης, τονί-

40. Στο έκτακτο στρατοδικείο παραπέμφθηκαν 1.130 στρατιωτικοί και πολίτες, από τους οποίους 60 καταδικάστηκαν σε θάνατο, 57 σε ισόβια δεσμά, άλλοι τόσοι σε φυλάκιση 20 ετών και περίπου 700 σε μικρότερες ποινές. Από αυτούς που επρόκειτο να θανατωθούν, οι 55 είχαν διαφύγει στο εξωτερικό και σε άλλους δύο εδόθη τελικά χάρη. Βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, 273.

41. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 365· Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 48-52.

42. Άλλο ένα σημαντικό πρόσωπο ήταν ο Αθανάσιος Φίλων, επικεφαλής της δραστηρίας «Εθνικής Πολιτικής Εταιρείας», η οποία εξέδιδε την εφημερίδα *Ελληνισμός*, που τασσόταν υπέρ της παλινόρθωσης. Βλ. Γεώργιος Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση στη βασιλο-μεταξική δικτατορία 1935-1940: Φως στα παρασκήνια*, (Αθήνα: Χριστάκης, 1999), 37-45.

43. Αντιθέτως, τα προαναφερθέντα στελέχη δεν εμπιστεύονταν για τους σκοπούς τους τον Κονδύλη, λόγω της φιλοδοξίας του να εγκαθιδρύσει μια προσωποπαγή δικτατορία, έξω από τον έλεγχο άλλων παραγόντων. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση*, 68-71.

ζει ότι «η στάσις του Ι. Μεταξά είναι αρίστη και είμαι της ιδέας ότι θα είναι ο άνθρωπος του μέλλοντος».⁴⁴ Η γνώμη του Γ. Στρείτ έχει βαρύνουσα σημασία, δεδομένης της στενής σχέσης του με το περιβάλλον του Γεωργίου.

Στα τέλη Μαΐου, σε μια προσπάθεια κατευνασμού των παθών και εν όψει των επερχόμενων εκλογών, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανακοίνωσε από το Παρίσι την παραίτησή του από την αρχηγία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Λόγω του ασφυκτικού κλίματος τρομοκρατίας που είχε διαμορφωθεί εις βάρος των βενιζελικών, ο διάδοχος του στην ηγεσία του κόμματος, Θεμιστοκλής Σοφούλης, ζήτησε τη μετάθεση των εκλογών κατά μία εβδομάδα, προκειμένου να σταματήσουν οι διώξεις, να παρασχεθεί αμνηστία στους καταδικασθέντες και να γίνει ανασύσταση των εφορευτικών επιτροπών.⁴⁵ Όταν αυτοί οι όροι απορρίφθηκαν από την κυβέρνηση, το Κόμμα Φιλελευθέρων, μαζί με τα συνεργαζόμενα βενιζελογενή κόμματα (Προοδευτικό, Αγροτικό Εργατικό, Συντηρητικό) αποφάσισαν να απέχουν από την εκλογική διαδικασία, καθώς τίποτα δεν μπορούσε να εγγυηθεί την ομαλή και τίμια διεξαγωγή των εκλογών.⁴⁶

Το πολιτειακό αναδείχθηκε στο μείζον διακύβευμα των εκλογών της 9^{ης} Ιουνίου 1935, καθώς ο Ιωάννης Μεταξάς είχε υψώσει το λάβαρο της Παλινόρθωσης και διεξήγαγε τον προεκλογικό αγώνα υπέρ του Γεωργίου Β', συστήνοντας την Ένωση Βασιλοφρόνων, με τη συμμετοχή των Ι. Ράλλη και Γ. Στράτου. Παρά ταύτα, τα αποτελέσματα δεν δικαίωσαν τον αγώνα του, αφού ο συνασπισμός Τσαλδάρη-Κονδύλη (Λαϊκό και Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα) έλαβε το 65% των ψήφων, ενώ η Ένωση Βασιλοφρόνων απέσπασε μόλις το 15%. Το εκλογικό αποτέλεσμα απέδειξε ότι η βάση των αντιβενιζελικών παρέμενε μετριοπαθής, αποδοκιμάζοντας τις ακραίες μεθόδους και δικαίωσε την εκτίμηση του Τσαλδάρη, ο οποίος υποστήριξε ότι δεν ετίθετο πλέον πολιτειακό ζήτημα.⁴⁷

Η πορεία προς το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου και η επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα

Παρά την αποτυχία των ακραίων φιλομοναρχικών στις εκλογές, η υπόθεση του πολιτειακού δεν επρόκειτο να κλείσει εκεί. Κατά την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησής του, την 1^η Ιουλίου, ο Τσαλδάρης, δήλωνε ότι σκοπός του ήταν η αποκατάσταση της εσωτερικής γαλήνης και η οριστική διευθέτηση του πολι-

44. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αρχείον Παλαιόν Β', φακ. 142: «Προσωπική Αλληλογραφία Βασιλέως Γεωργίου Β' 1935-36, 7», τεκμήριο αρ. 39.

45. Μολονότι ο Σοφούλης, παρουσιάστηκε ως θέσει αρχηγός του κόμματος, φύσει ηγέτοράς του παρέμενε ο ίδιος ο Βενιζέλος, καθώς με την ακτινοβολία και το κύρος που εξέπεμπε η προσωπικότητά του, κατάφερε ακόμα να κινεί τα νήματα στο παρασκήνιο. Βλ. Διονύσιος Χουρμούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης: Πολιτική βιογραφία*, (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2014), 168.

46. Από τους περισσότερους μελετητές έχει αναδειχθεί ως λανθασμένη αυτή η επιλογή, καθώς έδωσε τη δυνατότητα στους αντιβενιζελικούς να μονοπωλήσουν την Ε' Εθνοσυνέλευση και με αυτόν τον τρόπο να επιβάλλουν απόλυτα και χωρίς αντίδραση τη θέλησή τους. Όπως συνέβη το 1915 και το 1923, η αποχή της μιας παράταξης από τις εκλογές οδήγησε σε αποτέλεσμα αντίθετο από εκείνο που αυτή επεδίωκε, καθώς διευκόλυνε, παρά εμπόδισε την άλλη πλευρά. Βλ. ενδεικτικά, Σ. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 58.

47. Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 370· Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, 328-329.

τειακού.⁴⁸ Παρά τις συνεχείς υπαναχωρήσεις του προς τους αδιάλλακτους, θα μπορούσε να παρατηρηθεί η υποβόσκουσα διάσπαση του Λαϊκού Κόμματος σε δύο μερίδες, την «βασιλόφρονα και την «φιλοδημοκρατική».⁴⁹ Την ίδια στιγμή, παρά την απογοήτευση για την αποτυχία του, ο Μεταξάς συνέχιζε να εκφράζει δημόσια από το βήμα της Βουλής την πρόθεσή του να επαναφέρει την βασιλεία στη χώρα.⁵⁰ Η εκστρατεία του βρήκε ένα αναπάντεχο στήριγμα στον Γεώργιο Κονδύλη,⁵¹ ο οποίος στις 21 Ιουνίου, με δηλώσεις του στο γιουγκοσλαβικό ειδησεογραφικό πρακτορείο *Αβαλα*, εξέφρασε την ευχή το μελλοντικό δημοψήφισμα να συντελέσει στην επιστροφή του Γεωργίου στην Ελλάδα.⁵²

Ο ανασχηματισμός, στον οποίο προέβη ο Τσαλδάρης, σε μια απέλπιδα προσπάθειά να διατηρήσει τη συνοχή της παράταξής του, δεν κατάφερε να αμβλύνει τις εσωκομματικές αντιθέσεις.⁵³ Οι συνεχείς υπαναχωρήσεις του στις πιέσεις των φιλομοναρχικών επισφραγίστηκαν με το ψήφισμα της Βουλής τη 10^η Ιουλίου, το οποίο προέβλεπε τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος το αργότερο έως τα μέσα Νοεμβρίου. Όμως ακόμα και μετά την θερινή διακοπή των εργασιών του Κοινοβουλίου, οι φήμες οργιάζαν, κάνοντας λόγο ακόμα και για πραξικόπημα κατά της κυβέρνησης Τσαλδάρη, ο οποίος απουσίαζε στο εξωτερικό, το οποίο θα υποβοηθούσε την παλινόρθωση της μοναρχίας, ενώ την ίδια στιγμή ο Ιωάννης Μεταξάς προσπαθούσε με κάθε τρόπο να προσεταιριστεί τους βασιλόφρονες βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος.⁵⁴ Ιδιαίτερα

48. Δημήτριος Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης: Ο κήρυξ της νομιμότητας και ειρηνευτής του λαού*, (Αθήνα: Πυρσός, 1946), 165.

49. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 77. Ενδεικτικές της σύγκρουσης αυτής είναι οι αγορεύσεις δύο Υπουργών, του Μιχαήλ Κύρκου και του Τζων Θεοτόκη, υπέρ της δημοκρατίας και της βασιλείας αντίστοιχα.

50. Βρανάς κ.α. (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς*, 153. Στο ξεκίνημα των εργασιών της νέας Βουλής, ο Μεταξάς πρότεινε να αλλάξει ο όρκος των βουλευτών, έτσι ώστε να απαλειφθεί η αναφορά στο δημοκρατικό πολίτευμα. Η θέση του αυτή όμως δεν πέρασε, καθώς ο Τσαλδάρης αντέτεινε ότι στον όρο «δημοκρατία» συμπεριλαμβανόταν και η αβασιλευτή και η βασιλευόμενη μορφή της. Λίγες μέρες αργότερα, ο Μεταξάς τάχθηκε αναφανδόν υπέρ της βασιλείας, επιδιώκοντας την υπερψηφίση της με κάθε μέσο. Βλ. Κωνσταντίνος Π. Καλλιγιάς, *Παλινόρθωση και 4^η Αυγούστου*, (Αθήνα: Φυτράκης, 1976), 101-104.

51. Ο δημοσιογράφος Δημήτριος Πουρνάρας ανέφερε ότι «η μεταπήδησις του Κονδύλη από την παλαιοδημοκρατικήν παράταξιν εις την βασιλόφρονα είχε προκαλέσει έντονον αντίδρασιν εις τας τάξεις της πρώτης. Οι ηγέται αυτής, εις δηλώσεις των, τον είχαν κατηγορήσει επί αλλαξοπιστία. Και ο Γ. Παπανδρέου είχε ονομάσει την πράξιν του προδοσίαν». Δημήτριος Πουρνάρας, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, (Αθήνα: Ελευθέρος, χ.η.ε., 285.)

52. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 371. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, χωρίς όμως να προσκομίζει τεκμήρια, ότι η μεταστροφή του Κονδύλη σε ακραίο βασιλόφρονα οφείλεται στις υποσχέσεις του Γεωργίου προς αυτόν ότι «τον προώριζε δι' ανώτατα αξιώματα». Μιλώντας στο κοινοβούλιο, ο Κονδύλης δικαιολόγησε την μεταστροφή του αυτή λέγοντας ότι η έλλειψη ισχυρού ανώτατου άρχοντα και η γενικότερη κατάσταση «αποσύνθεσης» που επικρατούσε στο κράτος κατά την «ανώμαλη» περίοδο της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας είχε οδηγήσει στην επιδείνωση της διεθνούς θέσης της χώρας και γι' αυτόν τον λόγο έκρινε αναγκαία την πολιτειακή αλλαγή, η οποία θα έφερνε την πολυπόθητη σταθερότητα στον τόπο. Για τη στάση του Κονδύλη βλ. επίσης Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, 331-334.,

53. Ο Σπύρος Λιναρδάτος υποστηρίζει ότι ο Τσαλδάρης δικαιολογούσε στους αδιάλλακτους του κόμματός του την εφεκτική του στάση στο πολιτειακό, λέγοντας ότι αν τηρούσε σκληρή στάση, θα δικάιωνε τους κινηματίες του Μαρτίου, οι οποίοι πίστευαν ότι η δημοκρατία κινδύνευε. Βλ. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 74-83.

54. Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία*, 239.

αποκαλυπτική για τον τρόπο που ο Μεταξάς κινείτο στα παρασκήνια είναι η αλληλογραφία του με τον υποστράτηγο Ιωάννη Τσαγγαρίδη, στην οποία ο πρώτος αποκάλυπτε ότι επεδίωκε εναγωνίως να διαδραματίσει ενεργό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις και αναζητούσε περαιτέρω ερείσματα στο στράτευμα.⁵⁵

Μετά τις εκλογές του Ιουνίου, οι κινήσεις του φιλοβασιλικού δικτύου εντάθηκαν, όπως και οι φήμες για την δικτατορική επιβολή της παλινόρθωσης, με πρωταγωνιστές τους Κονδύλη και Μεταξά. Ωστόσο, αυτοί δεν ήταν οι μόνοι που απεργάζονταν μια τέτοια λύση, καθώς ήδη από την άνοιξη του 1935, υψηλόβαθμα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων, όπως ο αρχηγός της Αεροπορίας, πτέραρχος Γεώργιος Ρέππας, σχεδίαζαν ένα νέο πραξικόπημα. Σε μια επιστολή του στις 12 Απριλίου, ο Ρέππας κάλυψε τον Γεώργιο να σκεφτεί πολύ σοβαρά το ενδεχόμενο άμεσης επιστροφής του στην Ελλάδα, βάσει ενός σχεδίου που επεξεργάστηκε ο ίδιος και θα του ανέλυε ο δημοσιογράφος Όμηρος Ευελπίδης, ο οποίος θα μετέβαινε στο Λονδίνο για τον σκοπό αυτό. Το σχέδιο αυτό τελικά δεν ευοδώθηκε, λόγω της άρνησης του βασιλιά να συγκατατεθεί σε μια τέτοια κίνηση, που δεν θα είχε ίχνο νομιμότητας.⁵⁶ Ο Γεώργιος τήρησε την ίδια στάση και απέναντι στο κάλεσμα των βουλευτών Γρ. Ευστρατιάδη, Γ. Στράτου και Ι. Ράλλη για την εспеυσμένη επιστροφή του στην Ελλάδα. Την άρνησή του δικαιολόγησε με το σκεπτικό ότι η παλινόρθωση δεν θα έπρεπε να επιχειρηθεί με έκνομο τρόπο, ειδικά όσο οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για μια τέτοια εξέλιξη. Την περίοδο εκείνη του καλοκαιριού του 1935, όλα έδειχναν ότι η επιστροφή του μέσω ενός πραξικοπήματος δεν θα γινόταν δεκτή από το σύνολο σχεδόν των Ενόπλων Δυνάμεων και γι' αυτό το λόγο ήταν αναγκαία η τήρηση της νομιμότητας, έστω και κατ' επίφασιν.⁵⁷

Λόγω των ισχυρών πιέσεων που δεχόταν, ο Τσαλδάρης ανέθεσε στον τέως Υπουργό Οικονομικών, Γεώργιο Πεσμαζόγλου, να έρθει σε επαφή με τον έκπτωτο μο-

55. Ο Τσαγγαρίδης ήταν γνωστός και παλιός συνάδελφος του Θεόδωρου Σκυλακάκη, απότακτου ταγματάρχη του 1923 και στενού συνεργάτη του Μεταξά. Σε μια επιστολή του προς τον Τσαγγαρίδη, στις 26 Ιουνίου, αφού σπηλίτευσε την διαχείριση της πολιτικής κατάστασης εκ μέρους του Τσαλδάρη, ο Μεταξάς επικαλέστηκε τον βαθμό αποσύνθεσης του κράτους προκειμένου να δικαιολογήσει την αναγκαιότητα επαναφοράς της βασιλείας. Ο αξιωματικός του απάντησε ότι τον εμπιστεύεται, ακόμα και για μια ισχυρή, δικτατορική κυβέρνηση «προς εξύψωση της κρατικής έννοιας δια της ανστηράς και αμερολήπτου λειτουργίας του νόμου υπέρ όλων και εναντίον όλων», η οποία θα επέβαλλε και την πειθαρχία στο στρατό, εκφράζοντας, ωστόσο, την αντίθεσή του στην ιδέα ενός νέου στρατιωτικού πραξικοπήματος. Επίσης, ο Σκυλακάκης, σε επιστολή του προς τον αξιωματικό στις 17 Ιουλίου, του δήλωνε την κρισιμότητα της πολιτικής κατάστασης και την ανάγκη για ανάληψη δράσης, ακαθόριστης όμως μορφής. Τονίζει ιδιαίτερα την εικόνα διάλυσσης που επικρατεί στις Ένοπλες Δυνάμεις, την ίδια στιγμή που ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας πολεμικής σύρραξης. Βλ. Τσαγγαρίδης, *Το ημερολόγιο*, 132-137.

56. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αρχείον Παλαιόν Β', φακ. 142: «Προσωπική Αλληλογραφία Βασιλέως Γεωργίου Β' 1935-36, 7», τεκμήριο αρ. 79. Για το σχέδιο του Ρέππα, βλ. και Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 70-71.

57. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αρχείον Παλαιόν Β', φακ. 142: «Προσωπική Αλληλογραφία Βασιλέως Γεωργίου Β' 1935-36, 7», τεκμήριο αρ. 179. Στις 11 Ιουνίου, ο Πιπινέλης, σε μια επιστολή του προς τον Κοσμετάτο, επέμενε ότι το σχέδιο της παλινόρθωσης έπρεπε να προωθηθεί και να το στηρίζει η κυβέρνηση μέσω του επικείμενου δημοψηφίσματος, αλλιώς «θα ακολουθήσωμεν άλλον δρόμον». Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι ο «άλλος δρόμος» ήταν η πραξικοπηματική επιβολή της επιστροφής του μονάρχη. Μοσχόπουλος, *Από την παλινόρθωση*, 81-82.

νάρχη τον Αύγουστο, για να του εκθέσει την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Ι. Κολιόπουλο, ο Γεώργιος εξέφρασε την πίστη του ότι λόγω της αναταραχής, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, επιβαλλόταν η επιστροφή του στο θρόνο.⁵⁸ Στις 2 Σεπτεμβρίου, ο Πεσμαζόγλου αναχώρησε από το Λονδίνο για το Παρίσι, όπου συναντήθηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, για να βολιδοσκοπήσει τις θέσεις του σχετικά με την ενδεχόμενη επιστροφή του βασιλιά. Η μειονεκτική θέση στην οποία βρισκόταν αυτός και η παράταξή του καθιστούσε σαφές πως δεν υπήρχαν περιθώρια εμμονής στην πάση θυσία αποφυγή της παλινόρθωσης, καθώς ο κίνδυνος πραξικοπηματικής επαναφοράς του Γεωργίου ή ακόμα και εγκαθίδρυσης δικτατορίας εκ μέρους των αδιάλλακτων ήταν ορατός. Από την άλλη μεριά, οι μετριοπαθείς αντιβενιζελικοί έβλεπαν μια πιθανή συγκατάθεση του Βενιζέλου στην παλινόρθωση ως την καλύτερη εγγύηση για τη διασφάλιση της πολιτικής ομαλότητας.⁵⁹

Παράλληλα με τις πολιτικές εξελίξεις, στο κοινωνικό πεδίο η εργατική αναταραχή στην Ελλάδα εντάθηκε τους καλοκαιρινούς μήνες, ως απόρροια της οικονομικής κρίσης, με αποκορύφωμα τις σφοδρές συγκρούσεις ανάμεσα σε απεργούς και δυνάμεις της Χωροφυλακής στην Καλαμάτα, αλλά και στο Ηράκλειο της Κρήτης, όπου υπήρξαν μάλιστα θύματα μεταξύ των πρώτων. Τα γεγονότα αυτά, μεταξύ άλλων, ενίσχυαν την επιχειρηματολογία όσων αποζητούσαν τη σταθερότητα σε αυταρχικές λύσεις.⁶⁰ Πίσω στην Αθήνα, στις 9 Σεπτεμβρίου, ημέρα επιστροφής του Τσαλδάρη από τη Γερμανία, κυκλοφόρησαν φήμες περί κινήματος αξιωματικών, ενδεχομένως με την ανάμειξη του Κονδύλη, που θα αποσκοπούσε στην πραξικοπηματική κατάργηση του αβασίλευτου πολιτεύματος.⁶¹ Το επεισόδιο που ακολούθησε το απόγευμα της ίδιας ημέρας με τη σύρραξη ανάμεσα σε αξιωματικούς προσκείμενους στον Κονδύλη από τη μία μεριά και στον διοικητή του Α΄ Σώματος Στρατού, αντιστράτηγο Χ. Παναγιωτάκο από την άλλη, καταδείκνυε τις δραματικές διαστάσεις που λάμβανε η σύγκρουση μεταξύ των «νομομορφόνων» που ακολουθούσαν τη γραμμή Τσαλδάρη και αυτών που πρότειναν ριζοσπαστικές λύσεις στο πολιτειακό, με προεξάρχοντα βεβαίως τον Κονδύλη.⁶² Κατόπιν τούτων, ο Τσαλδάρης, ο οποίος μέχρι τότε αμφιταλαντευόταν, υποχώρησε εν τέλει στην πίεση των αδιαλλάκτων και εξέδωσε το ίδιο βράδυ διάγγελμα, με το οποίο τασσόταν υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας, συνιστώντας στο λαό να ψηφίσει ανάλογα.⁶³ Ήταν πλέον ολοφάνερο ότι ο πρωθυπουργός είχε χάσει

58. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 375· Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις», 369.

59. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά*, 38. Σημαντικό ρόλο στις επαφές του Βενιζέλου τον καιρό εκείνο διαδραμάτισε ο προσωπικός του φίλος, Sir Arthur Crossfield, ως μεσολαβητής με το Foreign Office, τον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, Χαράλαμπο Σιμόπουλο και τον Γεώργιο Β΄.

60. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 88-92.

61. Τρεις μέρες νωρίτερα, ο Μεταξάς έγραφε στο ημερολόγιό του, συνοψίζοντας το κλίμα των ημερών: «Φήμες δια κινήματα και ο καθένας να ερωτά τι θα κάμη ο Τσαλδάρης». Βρανάς κ.ά. επιμ., *Ιωάννης Μεταξάς*, 158.

62. Για το επεισόδιο αυτό, βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 377-380· Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, 341.

63. Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης*, 173-174.

τον έλεγχο της παράταξής του, καθώς οι στρατοκράτες υπό τον Κονδύλη μπορούσαν, υπό την απειλή του πραξικοπήματος, να επιβάλλουν τη θέλησή τους σε αυτόν.⁶⁴

Στις 18 Σεπτεμβρίου ανακοινώθηκε τελικά από την κυβέρνηση η απόφαση για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό στις 3 Νοεμβρίου. Οι αρχηγοί των βενιζελικών κομμάτων δήλωσαν ότι ελάμβαναν μέρος σε αυτό προκειμένου να υπερασπιστούν τη δημοκρατία. Από την πλευρά του, ο Κονδύλης ήταν αποφασισμένος να επισπεύσει την επιστροφή του βασιλιά, χωρίς καν την προσφυγή στην λαϊκή ευθυμιογία. Βλέποντας την άρνηση του Τσαλδάρη να συναινέσει στα αιτήματα των φιλομοναρχικών για επαναφορά της βασιλείας μέσω ψηφίσματος της Εθνοσυνέλευσης και λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του πρωθυπουργού, αλλά και του φόβου ότι η έντιμη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, με τη συμμετοχή και των δημοκρατικών, ίσως ματαίωνε τα σχέδιά τους, οι Ένοπλες Δυνάμεις, που ήταν πιστές στον Κονδύλη, πήραν την κατάσταση στα χέρια τους.⁶⁵

Το πρωινό της 10^{ης} Οκτωβρίου, ημέρα κατά την οποία θα συγκαλείτο για πρώτη φορά η Βουλή, μετά την θερινή διακοπή, οι επικεφαλής των τριών όπλων των Ενόπλων Δυνάμεων, Αλέξανδρος Παπάγος, Γεώργιος Ρέππας και Δημήτριος Οικονόμου απαίτησαν από τον Τσαλδάρη την άμεση λύση του πολιτειακού μέσω ψηφίσματος της Εθνοσυνέλευσης. Όταν αυτός παρέπεμψε το θέμα στο Υπουργικό Συμβούλιο που θα συγκαλείτο το μεσημέρι, του δήλωσαν επιτακτικά ότι, εκφράζοντας τη θέληση ολόκληρου του στρατεύματος, θεωρούσαν την κυβέρνηση ως καταργηθείσα. Ένα τηλεφώνημα του πρωθυπουργού στον Κονδύλη δεν άλλαξε τα πράγματα, καθώς ο ίδιος συντάχθηκε με την άποψη των Ενόπλων Δυνάμεων. Όταν συγκλήθηκε τελικά το συμβούλιο των υπουργών, οι επικεφαλής των στρατιωτικών υπουργείων ανακοίνωσαν ότι δεν ήταν σε θέση να αντιταχθούν στη θέληση των υφισταμένων τους και έτσι επικυρώθηκε η πτώση της κυβέρνησης Τσαλδάρη. Η ανατροπή της ήταν η τελευταία πράξη του δράματος, της αδυσώπητης αυτής πάλης μεταξύ αδιάλλακτων βασιλοφρόνων και νομιμοφρόνων.⁶⁶ Η εξουσία ανατέθηκε από τους πραξικοπηματίες στον Κονδύλη, ο οποίος σχημάτισε αμέσως κυβέρνηση, η οποία μάλιστα επρόκειτο να ορκιστεί στη Βουλή την ίδια ημέρα. Στην αίθουσα της ολομέλειας, πρώτος αγόρευσε ο πρώην πρωθυπουργός, ο οποίος περιέγραψε τα γεγονότα που είχαν εκτυλιχθεί νωρίτερα. Έπειτα, ο ίδιος, μαζί με τους 165 βουλευτές του κόμματός του αποχώρησε από την αίθουσα εις ένδειξη διαμαρτυρίας, στην οποία έμειναν μόνο οι 82 που στήριζαν τον Κονδύλη, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να καταγγείλει το έκνομο των πράξεων της νέας κυβέρνησης.⁶⁷

64. Στο ΚΚΕ έβλεπαν τις εξελίξεις αυτές ως ένα «καινούργιο βήμα του μοναρχοφασισμού προς την ολοκληρωτική επικράτηση». Οι ιθύνοντες του κόμματος υποστήριζαν ότι ετοιμαζόταν το στρατιωτικό πραξικόπημα και η δικτατορία που θα οδηγούσε στην Παλινόρθωση. Βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα*, 225.

65. Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, 343-344.

66. Αναλυτικότερα για το πραξικόπημα της 10^{ης} Οκτωβρίου, βλ. Καλλιγιάς, *Παλινόρθωση*, 23-25· Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, 347-351.

67. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 382. Για την αγόρευση του Τσαλδάρη, βλ. Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης*, 177. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι η ανακοίνωση του Λαϊκού Κόμματος για τα γεγονότα λογοκρίθηκε από τη νέα, στρατιωτική κυβέρνηση. Βλ. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 111.

Το πραξικόπημα που έφερε τον Κονδύλη στην εξουσία ανέτρεψε τα όποια σχέδια για μια συμβιβαστική λύση στο πολιτειακό ζήτημα, που θα γινόταν αποδεκτή από ολόκληρο τον πολιτικό κόσμο, αλλά και την κοινή γνώμη.⁶⁸ Αμέσως μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης, κατατέθηκε στην ολομέλεια της Βουλής το ψήφισμα με το οποίο επανερχόταν η μοναρχία, με τον ίδιο τον Κονδύλη να αναλαμβάνει τον ρόλο του αντιβασιλέα, μέχρι να καταφθάσει στην Ελλάδα ο Γεώργιος.⁶⁹ Ενώ ο Κονδύλης δήλωνε ότι «ο εφιάλτης της αμφιβολίας διά το μέλλον που επέζε τα στήθη του Ελληνικού Λαού αφηρέθη υπό της νέας κυβερνήσεως»,⁷⁰ ο Μεταξάς φαινόταν ικανοποιημένος με τη λύση που δόθηκε, αλλά όχι και με τον αντιδημοκρατικό τρόπο με τον οποίο αυτή προέκυψε. Ο ίδιος δεν είχε βέβαια ιδιαίτερες δημοκρατικές ευαισθησίες, αλλά αντιτασσόταν με κάθε τρόπο στα δικτατορικά σχέδια του Κονδύλη.⁷¹

Από την πλευρά τους, οι αρχηγοί των βενιζελικών κομμάτων (Σοφούλης, Παναυστασίου, Καφαντάρης, Μυλωνάς) έλαβαν για άλλη μια φορά την απόφαση να απέχουν από τις κάλπες, θεωρώντας ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θα ήταν προϊόν βίας και νοθείας και θα συνιστούσε εμπαιγμό του λαού.⁷² Το αποτέλεσμα όμως του πραξικοπήματος ήταν μη αναστρέψιμο. Όπως επισημαίνει ο Νίκος Αλιβιζάτος, η 10^η Οκτωβρίου ήταν μια ημέρα ταπεινώσης για το ελληνικό κοινοβούλιο, το οποίο κλήθηκε να επικυρώσει την ίδια τη διάλυσή του. Με τη δικτατορία του Κονδύλη, το αντιβενιζελικό κράτος παγίωνε οριστικά την κυριαρχία του.

68. Κολιόπουλος, «Ο Βενιζέλος», 557.

69. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 373. Ήδη από τις 8 Οκτωβρίου είχε λάβει χώρα μια τηλεφωνική συνδιάλεξη ανάμεσα στον Γεώργιο και στον υπουργό Εξωτερικών, Δ. Μάξιμο, ο οποίος του δήλωσε ότι λόγω του εσωτερικού χάους και της διεθνώς κρίσιμης κατάστασης, η κυβέρνηση επιθυμούσε την επιστροφή του στο θρόνο. Ο Γεώργιος απάντησε ότι αισθανόταν πως ήταν καθήκον του να βοηθήσει «τον ατυχή αυτόν λαόν» και να εμποδίσει «περαιτέρω περιττήν αιματοχυσίαν», αν και γνώριζε ότι το έργο του θα ήταν δύσκολο και αμφέβαλε για το αν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στο «υπεράνθρωπον αυτό έργον». Παναγιώτης Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄*, (Αθήνα: Στέγη του Βιβλίου, 1951), 80.

70. Σταμάτης Μερκούρης, *Ο Γεώργιος Κονδύλης: 1879-1936*, (χ.τ.ε.: Μαυρίδης, 1954), 234. Ο συγγραφέας και πρώην βουλευτής του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος, επεσήμανε απολογητικά ότι το κίνημα έγινε διότι ο Κονδύλης «έβλεπεν ότι ο τόπος θα ενεπλέκετο εις νέον εμφύλιον σπαραγμόν». Τα επιχειρήματα του Κονδύλη παρατίθενται και στο Θεμιστοκλής Ζαφειρόπουλος, *Ο Γεώργιος Κονδύλης και η εποχή του*, (Αθήνα, χ.ο.ε.: 1984), 530-532.

71. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 385. Στις 13 Οκτωβρίου, ο Μεταξάς επεσήμανε σε μια συνάντησή του με τον Γ. Στρέιτ ότι ο Γεώργιος έπρεπε να επιστρέψει ως «κοινοβουλευτικός και όχι δικτάτωρ, ούτε να καλύπτει δικτάτορας». Μετά από λίγο, τον Μεταξά επισκέφθηκε και ο Γ. Πεσμαζόγλου, ο οποίος του πρότεινε να αναλάβει την αρχηγία της αντιβενιζελικής παράταξης, όμως ο πρώτος ήταν αρκετά επιφυλακτικός, αν όχι αρνητικός απέναντι μια τέτοια εξέλιξη. Η ηγεσία ενός κόμματος, πόσο μάλλον του Λαϊκού, δεν κάλυπτε τις φιλοδοξίες του Μεταξά, ο οποίος εξάλλου απέβλεπε σε μη κοινοβουλευτικές λύσεις στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας. Βλ. Βρανάς κ.α. επιμ., *Ιωάννης Μεταξάς*, 164.

72. Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2012), 215· Γεώργιος Κασσιμάτης, Παύλος Πετρίδης και Άγγελος Σιδεράτος επιμ., *Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968): Κορυφαίες στιγμές της νεότερης πολιτικής μας ιστορίας*, (Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1988), 59. Από την άλλη μεριά, για το ΚΚΕ, «το δικτατορικό πραξικόπημα του Κονδύλη, που συνοδεύεται από την άμεση μοναρχική παλινόρθωση, εκφράζει την απόφαση των πιο αντιδραστικών τρομοκρατικών κύκλων των κυρίαρχων τάξεων ν' αντιμετωπίσουν με τη φωτιά και το σίδερο την αναπτυσσόμενη λαϊκή δυσφορία και μαζική πάλη, να λύσουν αντιλαϊκά, φασιστικά τις εσωτερικές και εξωτερικές αντιθέσεις της αστικοτσιφλικιάδικης Ελλάδας». Βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα*, 263.

Στο δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου οι φόβοι των βενιζελικών επιβεβαιώθηκαν, καθώς το συντριπτικό ποσοστό 98% υπέρ της Παλινόρθωσης, μιλούσε από μόνο του για το μέγεθος της νοθείας.⁷³ Την επομένη, η κυβέρνηση απέστειλε τηλεγράφημα με το οποίο γνωστοποιούσε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος στον Γεώργιο. Ο τελευταίος, με διάγγελμα του προς τον ελληνικό λαό, εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του και κήρυξε την αναγκαιότητα της λήθης του παρελθόντος.⁷⁴ Τα μικρότερα βενιζελικά κόμματα (Αγροτικό-Εργατικό, Προοδευτικό, Αγροτικό) δήλωσαν ότι δεν αναγνώριζαν το αποτέλεσμα, καθώς ήταν προϊόν νοθείας και με διάγγελμα τους καλούσαν το λαό να αγωνιστεί κατά της μοναρχίας, προειδοποιώντας τον Γεώργιο να μην σκεφθεί καν να επιστρέψει στη χώρα.⁷⁵ Αντιθέτως, ο Σοφούλης και το Κόμμα Φιλελευθέρων ακολούθησε πιστά τις επιταγές του Βενιζέλου, ο οποίος παρά την αρχικά σκληρή του στάση, πλέον θεωρούσε αναπότρεπτη την παλινόρθωση και αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με αυτή, αφού, ως ηττημένη, η παράταξή του είχε ελάχιστα περιθώρια ελιγμών. Σε αντάλλαγμα, προσδοκούσε μια πολιτική ίσων αποστάσεων από τον μονάρχη, η οποία θα οδηγούσε στην επανάκαμψη του κόμματός του στο πολιτικό προσκήνιο.⁷⁶ Έτσι, στις 8 Νοεμβρίου, σε μια συνάντηση του Σοφούλη με τον Πεσμαζόγλου, ο πρώτος συμφώνησε να δώσει πίστωση χρόνου στον Γεώργιο, με την προϋπόθεση ο μονάρχης να επιβάλει τη συμφιλίωση του πολιτικού κόσμου.⁷⁷

Ο βρετανικός παράγοντας στις εξελίξεις του 1935

Οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου στην Ελλάδα δεν έμειναν, ασφαλώς, ανεπηρέαστες από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933 και την ένταση των διεκδικήσεων της μουσολινικής Ιταλίας, το κλίμα στην Ευρώπη οξύνθηκε επικίνδυνα, ενώ το σύστημα συλλογικής ασφάλειας έπνεε τα λοίσθια.⁷⁸ Υπό αυτούς τους όρους, πάγια πολιτική επιδίωξη της Μεγάλης Βρετανίας ήταν ο έλεγχος της Μεσογείου, γεγονός το οποίο επρόκειτο να την φέρει σε σύγκρουση με

73. Λεπτομέρειες για την έκταση της νόθευσης του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος παρατίθενται στο Δαφνής, *Η Ελλάς*, 390.

74. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Δ', (Αθήνα: Πάπυρος, 1966), 232.

75. Για την επιστολή των δημοκρατικών ηγετών, βλ. Κασιμάτης κ.ά. επιμ., *Γεώργιος Παπανδρέου*, 84-85. Ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε ιδρύσει τον Μάιο του '35 το Δημοκρατικό Κόμμα. Αναλυτικότερα, βλ. Δημήτρης Συμεωνίδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου και η 4^η Αυγούστου: Η πορεία προς τη βασιλική δικτατορία», στο Γιώργος Αναστασιάδης και Παύλος Πετρίδης επιμ., *Γεώργιος Παπανδρέου: η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος: Μεσοπόλεμος-Απελευθέρωση-Μεταπολεμικά χρόνια-Δικτατορία: 1915-1968*, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1990), 145.

76. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, 218-219.

77. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε*, 129. Από την άλλη πλευρά, ο Παναγής Τσαλδάρης θεωρούσε ότι η μοναρχία έπρεπε να διαδραματίσει ρόλο ρυθμιστή στην πολιτική ζωή και να γεφυρώσει τις κομματικές διαφορές προς όφελος της ομαλότητας της χώρας, χωρίς ωστόσο να κάνει καμία νύξη για τον τρόπο με τον οποίο προέκυψε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Βλ. Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης*, 185.

78. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945* (α' τόμος), (Αθήνα: Εστία 1992), 235. Οι κινήσεις και οι βλέψεις των αναθεωρητικών δυνάμεων (Γερμανίας, Ιταλίας, Βουλγαρίας) καθιστούσαν το όραμα της διαβαλκανικής συνεννόησης κενό γράμμα, αφού προϊόντος του χρόνου, η έκρηξη μιας σύρραξης φαινόταν ολοένα και πιο πιθανή.

τα ιταλικά συμφέροντα, κυρίως στο ανατολικό τμήμα της. Η Ελλάδα λοιπόν, κατείχε για τους Βρετανούς μια σπουδαία θέση στην περιοχή και γι' αυτό έπρεπε να επιδιωχθεί ο προσεταιρισμός της, καθώς σε περίπτωση αγγλο-ιταλικής σύρραξης, τα ελληνικά λιμάνια θα αποτελούσαν πολύτιμες βάσεις για το βρετανικό ναυτικό.⁷⁹

Έτσι, τα πολιτικά δρώμενα στο εσωτερικό της Ελλάδας διαπλέκονταν με την βρετανική εξωτερική πολιτική. Στο πλαίσιο της δράσης του φιλοβασιλικού δικτύου, για το οποίο έγινε λόγος και παραπάνω, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, ως διευθυντής του διπλωματικού γραφείου του Υπουργείου Εξωτερικών, επεδίωξε μετά τον Μάρτιο του 1935 τη δραστηριοποίηση των πρεσβευτών Αγγλίας και Σερβίας υπέρ της επιστροφής του Γεωργίου στην Ελλάδα. Αντιθέτως, ο σύμβουλος του έκπτου μονάρχη, Δημήτριος Λεβίδης επιζητούσε την επίλυση του πολιτειακού εκ των έσω, χωρίς την ενεργό ανάμιξη ξένων Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας.⁸⁰ Οι ελληνικές κινήσεις βρήκαν ευήκοα ώτα στο Λονδίνο. Ο βρετανός πρέσβης στην Αθήνα, Sydney Waterlow, πρότεινε στο Foreign Office να χρησιμοποιήσει την επιρροή του στην Αθήνα υπέρ της παλινόρθωσης, ενώ το ίδιο έπραξε και ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο, Χαράλαμπος Σιμόπουλος.⁸¹ Στις 14 Απριλίου, μετά από παρότρυνση του Κοσμετάτου, ο επικεφαλής των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών, Sir Basil Thompson, απέστειλε στον Τσαλδάρη επιστολή, με την οποία τασσόταν υπέρ της παλινόρθωσης, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι αυτή «θα εξασφαλίσει τη γαλήνη στη χώρα και θα εμπνεύσει την εμπιστοσύνη στο εξωτερικό». Επισήμως όμως, η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας απέφευγε να πάρει θέση υπέρ της επιστροφής του Γεωργίου στον ελληνικό θρόνο. Την πολιτική αυτή του Foreign Office επιβεβαιώνει ο Ι. Κολιόπουλος, ο οποίος τονίζει ότι οι Βρετανοί δεν ήθελαν να εκδηλωθούν, πριν αποφανθεί για το ζήτημα ο ίδιος ο ελληνικός λαός.⁸²

Το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου, είχε αναδείξει σαφέστατα, σύμφωνα με τον Waterlow, τις αδυναμίες των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων και τα προβλήματα συνοχής που αυτές αντιμετώπιζαν. Σε μια εποχή που στο στράτευμα θα έπρεπε να επικρατεί απόλυτη σύμπνοια, η μαχητική ικανότητα, αλλά και το ηθικό του είχε πληγεί καίρια, λόγω των φατριαστικών διενέξεων, οι οποίες λάμβαναν εμφυλιοπολεμικές διαστάσεις.⁸³ Οι Βρετανοί είχαν κάθε λόγο να ανησυχούν για τη διάσπαση του ελληνικού στρατού σε αντιμαχόμενες μερίδες, καθώς αυτό σήμαινε ότι αχρηστευόταν ως εν δυνάμει σύμμαχος, σε ένα σημαντικό στρατηγικό σημείο της υφελίου, όταν η απειλή μιας πολεμικής σύγκρουσης ήταν κάτι παραπάνω από ορατή. Γι' αυτό το λόγο, είδαν με ανακούφιση την επιστροφή του αγγλόφιλου Γεωργίου στον ελληνικό θρόνο.⁸⁴

79. Δημήτριος Κιτσίκης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις: Τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών 1936-1941*, (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψης, 1990), 30.

80. Μοσχόπουλος, *Από την Παλινόρθωση*, 57-63.

81. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά*, 32. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Βρετανός πρέσβης, μετά την εκλογική αποχή των βενιζελικών τον Ιούνιο, είχε πεισθεί ότι η βασιλεία δεν θα μπορούσε να επανέλθει υπό ομαλές συνθήκες, χωρίς τη βοήθεια ενός πραξικοπήματος ή ενός νόθου δημοψηφίσματος.

82. Μοσχόπουλος, *ό.π.*, 64.

83. Sydney Waterlow, "The decline and fall of Greek democracy: 1933-1936," *Political Quarterly* 18, (1947): 213.

84. Ένας άλλος φόβος των Άγγλων, ήταν, κατά τη μαρτυρία του αμερικανού Laird Archer, παρατηρητή των ελληνικών πραγμάτων και ιδρυτή του Μεσανατολικού Ιδρύματος (Near East Foundation) στην

Οι αγγλικές ανησυχίες εντάθηκαν μετά το ξέσπασμα του αβησσυνιακού πολέμου τον Οκτώβριο του 1935 και η αξία της Ελλάδας ως στρατηγικού εταίρου αναβαθμίστηκε. Έτσι, η ανάγκη εξασφάλισης της φιλίας της ήρε τις όποιες επιφυλάξεις και τις φιλελεύθερες ευαισθησίες των Βρετανών, οι οποίοι αναγνώρισαν de facto τη νέα κυβέρνηση Κονδύλη μετά το πραξικόπημα της 10^{ης} Οκτωβρίου.⁸⁵ Η ανάγκη πολιτικής σταθερότητας στην Ελλάδα ήταν ένα εκ των κριτηρίων που καθόριζαν τη χάραξη της βρετανικής πολιτικής και γι' αυτό το λόγο, αν και σύμφωνα με τους μελετητές δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν την ξεκάθαρη ανάμειξη των Βρετανών στις κινήσεις που οδήγησαν στην παλινόρθωση, αυτοί σίγουρα είδαν στο πρόσωπο του Γεωργίου τον παράγοντα σταθερότητας που διακαώς αναζητούσαν. Ενώ λοιπόν απέφυγαν να πάρουν ανοιχτά θέση στο δημοψήφισμα, δέχθηκαν με ικανοποίηση το αποτέλεσμα, καθώς έβλεπαν στον βασιλιά τον καλύτερο εγγυητή των συμφερόντων τους.⁸⁶

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1936.

Το μεσοδιάστημα ανάμεσα στο δημοψήφισμα και στην επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα ήταν μια περίοδος έντονων πολιτικών ζυμώσεων. Μετά την πανηγυρική επιστροφή του, ο Γεώργιος Β' έπρεπε να διευθετήσει την πολιτική εκκρεμότητα που είχε προκληθεί από το πραξικόπημα του Οκτωβρίου.⁸⁷ Στο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό τόνιζε την ανάγκη της αποκατάστασης της ομαλότητας, της ισότητας και της δικαιοσύνης στη χώρα, μέσω της λήθης του παρελθόντος και της υπέρβασης του παλαιού διχασμού.⁸⁸ Ο μονάρχης ξεκίνησε αμέσως επαφές με τους πολιτικούς αρχηγούς, με σκοπό να ακούσει τις απόψεις τους για την πολιτική κατάσταση, αλλά και να σχεδιάσει τις μετέπειτα κινήσεις του στην πολιτική σκακιέρα. Ο Κονδύλης ήλπιζε ότι ο βασιλιάς θα του ανέθετε τον σχηματισμό κυβέρνησης, ικανοποιώντας έτσι τα σχέδια παραμονής του στην εξουσία, όμως τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν όπως προσδοκούσε. Από την άλλη, ο Μεταξάς, δυσαρεστημένος από τον παραγκωνισμό του, απέρριπτε κάθε σχέδιο συνεργασίας του με τους Λαϊκούς, καθώς πίστευε ότι μετά την επάνοδο του Γεωργίου, τα παλαιά κόμματα δεν ήταν πλέον σε θέση να κυβερνήσουν.

Στα μέσα Νοεμβρίου, όταν ο Γ. Πεσμαζόγλου πρότεινε στον Μεταξά να αναλάβει την ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος, αυτός απέρριψε κάθε τέτοια πρόταση, αποβλέποντας σε πιο ριζοσπαστικές λύσεις.⁸⁹ Ύστερα από την άρνησή του Κονδύλη να υπο-

Αθήνα, ότι η Ελλάδα θα μπορούσε ενδεχομένως να στραφεί προς την Ιταλία εκείνη την περίοδο, κάτι το οποίο θα ήταν καταστρεπτικό για τη στρατηγική της Βρετανίας στην ανατολική Μεσόγειο. Βλ. Laird Archer, *Βαλκανικό ημερολόγιο (1934-1941)*, (Αθήνα: Εστία, 1993), 60.

85. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις», 370.

86. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά*, 45.

87. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 235.

88. «Παραδίδω εις την λήθην το παρελθόν και έχω την απόφασιν να εξασφαλίσω την ισότητα και δικαιοσύνην δι' όλους». Ολόκληρο το διάγγελμα παρατίθεται στο Δαφνής, *Η Ελλάς*, 394-395.

89. Σύμφωνα με τις εγγραφές του ημερολογίου του, ο Μεταξάς αντιπρότεινε να στηρίξουν οι Λαϊκοί μία δική του κυβέρνηση, κάτι που τελικά δεν έγινε αποδεκτό. Βρανάς κ.ά. επιμ., *Ιωάννης Μεταξάς*, 167-

γράφει τα διατάγματα περί αμνήστευσης των κινηματιών του Μαρτίου, η οποία μάλιστα τον οδήγησε σε παραίτηση, ο Γεώργιος ανέθεσε τον σχηματισμό της μεταβατικής κυβέρνησης στον καθηγητή του αστικού δικαίου, Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Αυτή ορκίσθηκε στις 30 Νοεμβρίου και μία από τις πρώτες κινήσεις της ήταν να υπογράψει τα διατάγματα περί αμνηστίας, τα οποία είχε αφήσει εκκρεμή η προηγούμενη κυβέρνηση.⁹⁰

Υστερα από λίγες ημέρες, ο Γεώργιος απέσπασε τη συναίνεση και του Σοφούλη, ο οποίος τόνισε ότι το κόμμα του θα έκανε το παν για να τερματισθεί ο διχασμός και να επανέλθει η ομαλότητα στη χώρα. Η δήλωσή του αυτή ήταν μέγιστης σημασίας για τον μονάρχη, καθώς ο τελευταίος αγωνιούσε, σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη, όχι μόνο για το ενδεχόμενο συνέχισης του διχασμού, το εμφυλιοπολεμικό κλίμα του οποίου θα μπορούσε να κλονίσει τον επισφαλή θρόνο του, αλλά και για το ενδεχόμενο έκρηξης ενός νέου πολέμου στην Ευρώπη. Αν η Ελλάδα βρισκόταν διχασμένη και απροετοίμαστη, όπως μέχρι τώρα, ο κίνδυνος μιας καταστροφής θα ήταν μεγάλος.⁹¹ Εν συνεχεία, διαβλέποντας τη σύγκρουση των απόψεων για τη συνέχιση ή μη της ύπαρξης της μονόπλευρης Ε' Εθνοσυνέλευσης, ο Δεμερτζής εισηγήθηκε στον μονάρχη τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών για τις 26 Ιανουαρίου του νέου έτους. Ο Γεώργιος, βλέποντας ότι μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να ξεκαθαρίσει η κατάσταση, προσυπέγραψε αυτή την εισήγηση, εκκινώντας με αυτό τον τρόπο την προεκλογική περίοδο.⁹²

Επίλογος

Τα γεγονότα του 1935 ενθάρρυναν την περαιτέρω αυταρχική εκτροπή μετά την οριστική εγκαθίδρυση του μονόπλευρου αντιβενιζελικού κράτους. Πάνω σε αυτό το υπόβαθρο βασίστηκε τόσο η απολυταρχική προδιάθεση (ή αν δεχτούμε αυτό το ενδεχόμενο, η μεταστροφή προς τις αυταρχικές λύσεις) του Γεωργίου Β' όσο και η παλαιόθεν διαμορφωμένη πεποίθηση του Μεταξά για την χρεωκοπία της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης και την ανάγκη αντικατάστασής της από μια ισχυρή δικτατορία. Η διεθνής συγκυρία του 1936 ήταν μη αποτρεπτική, αν όχι ευνοϊκή για μια τέτοια εκτροπή, αφενός λόγω της εξάπλωσης του φασιστικού προτύπου και του αυταρχισμού στην Ευρώπη, αφετέρου, λόγω του φόβου της επικείμενης πολεμικής σύγκρουσης, η οποία απαιτούσε μια ισχυρή και απρόσκοπτη διακυβέρνηση, την οποία υποτίθετο ότι τα κοινοβούλια, με τις χρονοβόρες συζητήσεις και τις κομματικές συγκρούσεις, δύσκολα μπορούσαν να παρέχουν. Κατά πάσα πιθανότητα, στο πρώτο μισό του 1936 οι σκέψεις των δύο υπευθύνων για την επιβολή δικτατορίας δεν ήταν ούτε ταυτόσημες ούτε ταυτόχρονες. Όμως εκεί που συνέκλιναν οι στόχοι των δύο ανδρών ή-

168. Για τις συζητήσεις αυτές, βλ. Γεώργιος Πεσμαζόγλου, *Γύρω από την παλινόρθωση του 1935*, (Αθήνα: Ίκαρος, 1950), 82-84· Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 233.

90. Η επιλογή του Δεμερτζή είχε θετικό αντίκτυπο στον πολιτικό κόσμο, καθώς αυτός αναγνωριζόταν ως μια έντιμη υπερκομματική προσωπικότητα, ενώ το 1926 είχε προταθεί και για τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας. Για τη σύνθεση της κυβέρνησης, βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 398.

91. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 240-243.

92. Δαφνής, *Η Ελλάς*, 400-401.

ταν αφενός στον αποκλεισμό των βενιζελικών από το στράτευμα και αφετέρου στη σύνταξη της Ελλάδας στο βρετανικό στρατόπεδο, δύο παράγοντες ύψιστης σημασίας για την ομαλή πορεία της χώρας.

Μετά από τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου, η αποτυχία των κομμάτων να συμφωνήσουν στον σχηματισμό κυβέρνησης έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στον ήδη αμφισβητούμενο κοινοβουλευτισμό. Η εκλογική επανάκαμψη των Φιλελευθέρων και η επακόλουθη ανακίνηση του αποτακτικού είχε θορυβήσει τους ακραίους αντιβενιζελικούς, οι οποίοι απέκλειαν με κάθε τρόπο την επαναφορά των αντιπάλων τους στις τάξεις των Ενόπλων Δυνάμεων. Η αδυναμία του κοινοβουλίου να υπηρετήσει τους σκοπούς του είχε διαφανεί ήδη από την σύσταση της εξωκοινοβουλευτικής κυβέρνησης Δεμερτζή, της οποίας η αρχηγία ανατέθηκε αργότερα στον Μεταξά. Αρκετοί ήταν οι πολιτικοί που διαφωνούσαν με τη συγκρότησή της, θεωρώντας την «παρέκκλιση» από τους συνταγματικούς τύπους, όμως την έβλεπαν ως αναγκαίο κακό, προκειμένου να αποφευχθεί η ακυβερνησία.⁹³

Ειδικά μετά από τα γεγονότα του Μαΐου στη Θεσσαλονίκη, οι φόβοι περί δικτατορίας και κομμουνιστικής εξέγερσης είναι αλληλένδετοι και αλληλοτροφοδοτούμενοι. Κατόπιν τούτων, ο Μεταξάς χρησιμοποίησε τεχνηέντως την θεωρία του «κομμουνιστικού κινδύνου», για να καταφέρει να αποσπάσει τη συγκατάθεσή του Γεωργίου για τη δικτατορική εκτροπή της 4^{ης} Αυγούστου. Ο τελευταίος, βλέποντας το αδιέξοδο των συνεννοήσεων με τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς, οι ικανότεροι των οποίων είχαν φύγει από τη ζωή, μάλλον σύρθηκε προς την ήδη ειλημμένη απόφαση του Μεταξά, ο οποίος έβλεπε τη δικτατορία ως το ιδανικό πολίτευμα και όχι απλά ως ένα προσωρινό μέσο ομαλοποίησης της πολιτικής κατάστασης.

93. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, 229. Ο Σπύρος Λιναρδάτος έκανε λόγο για χρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού από τη στιγμή που τα ίδια τα κόμματα υπερηγήφισαν αυτή την αντικοινοβουλευτική μεθόδευση και παρέδωσαν στον αρχηγό των Ελευθεροφρόνων την εξουσία, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος, το στέλεχος των Ελευθεροφρόνων, Μιλτιάδης Μάλαινος, κατηγορήσε τον πολιτικό κόσμο ότι με τη στάση του προπαρασκεύασε το έδαφος για την επιβολή της δικτατορίας και γι' αυτό τον λόγο δεν θα μπορούσε πλέον να παρουσιάζεται ως υπέρμαχος των λαϊκών ελευθεριών. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988)· Μιλτιάδης Μάλαινος, *4^η Αυγούστου: Πώς και διατί επεβλήθη η δικτατορία του Ι. Μεταξά*, (Αθήνα: χ.ο.ε., 1963), 127.

Γεώργιος Στ. Παλαιόπουλος

ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ
ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΛΑΪΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
(1948-49).

Μια προσέγγιση της τοπικής διάστασης στη Δυτική Μακεδονία.

Η αναγγελία, από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς των όμορων Λαϊκών Δημοκρατιών, τον Φεβρουάριο του 1948, της οργάνωσης και εκτέλεσης αποστολών Ελληνοπαίδων πέρα από τα βόρεια σύνορα της Ελλάδος αιτιολογήθηκε με μια σειρά από επιχειρήματα εκ μέρους της ηγεσίας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος (ΔΣΕ). Πολύ σύντομα η απομάκρυνση των παιδιών από τις εστίες τους είτε με την έγκριση των γονέων τους, είτε με την αποφυγή της άρνησης υπό τον φόβο των αντιποίνων, είτε ακόμα με τον εξαναγκασμό τους από τους διοργανωτές και εκτελεστές, ήταν μία πραγματικότητα από τις πρώτες κιόλας μέρες του Μαρτίου 1948. Το αμφιλεγόμενο αυτό ζήτημα της μετακίνησης χιλιάδων Ελληνοπαίδων, κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου, με προορισμό τις Λαϊκές Δημοκρατίες αποτελεί μέχρι σήμερα ένα από κεντρικά θέματα ενδιαφέροντος των μελετητών της περιόδου. Η ηγεσία, λοιπόν, της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (ΠΔΚ) σε μία προσπάθεια να αιτιολογήσει την επιλογή της αυτή, με ανακοίνωσή της στις 3 Μαρτίου 1948 μέσα από τα ερτζιανά του σταθμού της ανέφερε, μεταξύ άλλων, τα εξής:

«[...] Τελευταία τα λαϊκά συμβούλια στις ελεύθερες περιοχές συζήτησαν πολλές φορές με τους γονείς το ζήτημα της διατροφής των παιδιών. Ύστερα από πολλές συσκέψεις και συνεδριάσεις αποφάσισαν και απευθύνθηκαν στις λαϊκές οργανώσεις των λαϊκών δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης που ανέλαβαν να πάρουν τα παιδιά στις χώρες τους. [...] αποφασίστηκε να σταλούν στην Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία μέχρι στιγμής από 59 μόνο χωριά δύο επαρχιών 4.784 παιδιά από 3-13 χρόνια».¹

1. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (στο εξής ΑΣΚΙ), Ψηφιακό Αρχείο/Δελτίο Ειδήσεων ΔΣΕ, 3 Μάρτη 1948, 2.

Συγκεκριμένα τα ανωτέρω αφορούσαν την αποστολή παιδιών ηλικίας έως 14 ετών από την περιοχή της Φλώρινας και της Καστοριάς. Οι ελληνικές Αρχές ήταν ενήμερες² για τις πολυπληθείς αποστολές που οργανώθηκαν στις υπό των ανταρτών ελεγχόμενες περιοχές και διαπέρασαν την βορειοελλαδική μεθόριο από τον Μάρτιο του 1948 και μετά. Με βάση τα στοιχεία που είχαν στην διάθεσή τους, οι αποστολές πέρασαν από μεθοριακές διόδους της Δυτικής Μακεδονίας με κατεύθυνση το βορρά, προερχόμενες όχι μόνο από ορεινούς αλλά και από πεδινούς οικισμούς της ευρύτερης περιοχής. Εκεί όμως που το φαινόμενο είχε λάβει δραματικές διαστάσεις ήταν οι περιοχές της Πρέσπας στη Φλώρινα και Κορσεστίων στη Καστοριά, από όπου χιλιάδες Ελληνόπουλα υπό την επίβλεψη των οδηγών-καθοδηγητών και των γυναικών-συνοδών διέσχισαν τα ορεινά περάσματα, του Τρικλάριου, του Μάλι-Μάδι και του Βαρνούντα κατά την μετακίνησή τους προς την Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, την επίμαχη περίοδο της εμφύλιας διαμάχης.

Η United Nations Special Committee on the Balkans (UNSCOB), ή Βαλκανική Επιτροπή, που συστάθηκε προ ολίγων μηνών, (21/10/1947), με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) και είχε ήδη εγκατασταθεί στην Βόρειο Ελλάδα, θεωρήθηκε ως το αρμοδιότερο όργανο για την διερεύνηση της κατάστασης. Ο πρεσβευτής της Ελλάδος στο Belgrade, Αλ. Δαλιέτος, με την ιδιότητα του επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στην UNSCOB διεθνοποίησε το ζήτημα καταθέτοντας επίσημη καταγγελία εκ μέρους της ελληνικής Κυβέρνησης, στις 4 Μαρτίου 1948.³ Τα σχετικά αποδεικτικά στοιχεία που έθεσε στη διάθεσή της παρείχαν λεπτομέρειες για την οργάνωση και εκτέλεση αποστολών Ελληνοπαίδων από τους οικισμούς Βίτσιτσα, Μελάνθιον⁴ και Λάγκα στην περιοχή της Καστοριάς. Σε ό,τι αφορά τις κινήσεις των διοργανωτών στην περιοχή της Πρέσπας κατήγγειλε ότι στις Κρανιές οι αντάρτες αφού συγκρότησαν κατάλογο των παιδιών από 2 μέχρι 15 ετών, τα απομάκρυναν από τις εστίες τους με ειδική αποστολή στις 2 Μαρτίου 1948 και προορισμό τις τρεις όμορες Λαϊκές Δημοκρατίες, τη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία, τη Βουλγαρία αλλά και τη Ρουμανία.⁵ Υπογράμμισε μάλιστα την σοβαρότητα των επιχειρήσεων «[...] από την εκτέλεσιν του σχεδίου τούτου του αποβλέποντος εις την εξόντωσιν του ελληνικού έθνους»,⁶ ζητώντας την επίλυση του ζητήματος από τον Οργανισμό με βάση το διεθνές δίκαιο. Ας σημειωθεί ότι από τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους (1948), πιθανόν και νωρίτερα, υπήρξε έντονη κινητικότητα και διεργασία

2. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΑΥΕ), 1948/126/1: A. DALIETOS Representant de Liaison du Gouvernement R. Hellnique, SERVICE DE LIAISON DU GOUVERNEMENT R. HELLENIQUE AUPRES DE LA COMMISSION SPECIALE DE L'ONU POUR LES BALKANS, Thessalonique, le 4 Mars 1948, No. 2391.

3. *Ελληνικός Βορράς*, 3 Μαρτίου 1948.

4. Στο 2^ο κλιμάκιο παρατηρητών της Βαλκανικής Επιτροπής στα μέσα Μαρτίου 1948 κατέθεσαν δύο παιδιά από το Μελάνθιο, καθώς και μία γυναίκα και άλλα δύο παιδιά από το Κρανοχώρι. Έτσι έγινε γνωστό ότι πολλοί γονείς από το Μελάνθιο για να αποφύγουν την απομάκρυνση των παιδιών τους από τους αντάρτες τα έκρυψαν σε κοπάδια προβάτων και με αυτόν τον τρόπο τα μετακίνησαν στο Νεστόριο και στην πόλη της Καστοριάς, όπου ήταν ασφαλέστερα, βλ. *Καθημερινή*, 17 Μαρτίου 1948.

5. *Καθημερινή*, 3 Μαρτίου 1948.

6. *Καθημερινή*, 12 Μαρτίου 1948.

από πλευράς του ΔΣΕ προκειμένου να γίνει καταρτισμός καταλόγων με άμεση καταγραφή των Ελληνοπαίδων στους οικισμούς που είχε υπό τον έλεγχό του⁷ καθώς επίσης και σχετική ενημέρωση των γονέων για την εξασφάλιση της συναίνεσής τους. Όπου αυτή απουσίαζε, την αντικαθιστούσε η βία.⁸ Στόχος η ομαλότερη διεκπεραίωση του σχεδίου, μακριά από κάθε δημοσιότητα και πριν την αντίδραση του Ελληνικού Στρατού.

Ενδεικτικά, λοιπόν, με τις πρώτες αποστολές (Μάρτιος 1948), τον δρόμο προς τις βόρειες Λαϊκές Δημοκρατίες⁹ ακολούθησαν Ελληνόπουλα από τους οικισμούς Κάτω Υδρούσα, Φιλώτεια και Θηριόπετρα¹⁰ στην περιοχή της Αριδαίας. Υπό την καθοδήγηση συνοδών-ανταρτών η πλειονότητα των αποστολών εισήλθε αρχικά στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας ενώ ένας μικρότερος αριθμός στο αλβανικό έδαφος, για να προωθηθεί κατόπιν βορειότερα, όπως είχε προγραμματιστεί από τον ΔΣΕ είτε με την αρωγή είτε απλά με την ανοχή των όμορων Λαϊκών Κυβερνήσεων. Με την δημοσιοποίηση των επιχειρήσεων η ηγεσία των ανταρτών αναγκάστηκε άμεσα να αιτιολογήσει την πρωτοβουλία της, διακηρύττοντας ότι σε κάθε περίπτωση υπήρχε η συγκατάθεση των γονέων. Ωστόσο παρ' όλες τις διαβεβαιώσεις της καταγράφηκαν περιπτώσεις κατά τις οποίες Ελληνόπουλα απομακρύνθηκαν παρά τη θέλησή τους από τις εστίες τους μαζί με τους γονείς τους ή και τους συγγενείς τους, όπως στην περίπτωση του οικισμού Πωγωνίου¹¹ στην περιοχή των Ιωαννίνων.¹²

Από την άλλη, όπως ήταν αναμενόμενο, η εξωτερική πολιτική του Belgrade δεν άφηνε περιθώρια παραδοχής περί ανάμειξης στο μέτωπο του ελληνικού Εμφυλίου. Ας μη διαφεύγει το γεγονός ότι η Γιουγκοσλαβία κατείχε την ιδιότητα μέλους του ΟΗΕ και κατά συνέπεια είχε αυξημένη ευθύνη καθώς και επιπτώσεις επεμβαίνοντας στα εσωτερικά ενός άλλου κράτους μέλους, όπως ήταν στην περίπτωση αυτή η Ελλάδα. Έτσι για το ζήτημα αυτό η επίσημη αντίδραση του Belgrade, η οποία έγινε γνωστή αρκετά αργότερα, το 1951, παρουσίασε την δική της εκδοχή στις εξελίξεις. Σε ενημερωτικό, λοιπόν, που εξέδωσε ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός (ΓΕΣ), ισχυρίστηκε πως τα παιδιά διέσχισαν τη μεθόριο και εισήλθαν στο γιουγκοσλαβικό έδαφος αφού απομακρύνθηκαν από τις εστίες τους χωρίς καμιά οργάνωση και εποπτεία, α-

7. Γεώργιος Στ. Παλαιόπουλος, *Στη Μεθόριο του Εμφυλίου. Η United Nations Special Committee on the Balkans στο μέτωπο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 117, 119, 121-2.

8. ΑΥΕ, 1949/23/1: Κέντρον Αλλοδαπών Φλωρίνης, «Εκθεσις εξετάσεως παραδοθείσης συμμοριτήσης. Εν Φλωρίνη τη 4 Απριλίου 1949», Φλώρινα, 6 Απριλίου 1949.

9. *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1948.

10. *Καθημερινή*, 10 Μαρτίου 1948.

11. Μετά την έρευνα που πραγματοποίησε η UNSCOB στην περιοχή Πωγωνίου, κατά το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου 1950, την επισκέφθηκαν στην Ηγουμενίτσα και την Κέρκυρα αντιπροσωπευτικές επιτροπές από 42 οικισμούς της περιοχής Γράμμου-Κόνιτσας, προκειμένου να θέσουν στην διάθεσή της ονομαστικές καταστάσεις και αποδεικτικά στοιχεία για την εγκατάσταση στις Λαϊκές Δημοκρατίες, μεταξύ άλλων, και 1.512 παιδιών από την περιοχή τους, βλ. *Εμπρός*, 13 Ιουνίου 1950.

12. ΑΥΕ, 1949/42/2: Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς Υπουργείο Εξωτερικών, α.π.Ε.Π.586, Αθήνα, 24 Αυγούστου 1949.

πλώς υπό την επίβλεψη γυναικών-συνοδών από την περιοχή τους.¹³ Για ανθρωπιστικούς δε λόγους δεν εμποδίστηκε η είσοδός τους στην απέναντι πλευρά της μεθορίου.

Στην μελέτη του ζητήματος συνεισέφερε σημαντικά ένας αξιόλογος αριθμός αδημοσίευτων εκθέσεων που συντάζαν οι διεθνείς παρατηρητές τους οποίους εγκατέστησε η UNSCOB σε όλο το μήκος της βορειοελλαδικής μεθορίου. Περιέχουν καταθέσεις μαρτύρων και επικεντρώνονται σε λιγότερο γνωστές ή άγνωστες πτυχές του. Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιεχόμενο των εκθέσεων της 2^{ης} ομάδος παρατηρητών. Τα μέλη της δραστηριοποιήθηκαν στον δυτικομακεδονικό χώρο και συνέλεξαν αποδεικτικά στοιχεία, έχοντας στη ζώνη ευθύνης την περιοχή της Φλώρινας και της Καστοριάς, περιοχές με πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα.

Η πρώτη κίνηση του κυρίου σώματος της UNSCOB, στη συνεδρίαση της 4^{ης} Μαρτίου 1948, ήταν να παράσχει συγκεκριμένες οδηγίες στα διεθνή μέλη του αρμοδίου κλιμακίου της σχετικά με την επικείμενη έρευνα στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Πράγματι υπό το βάρος των εξελίξεων η εσπευσμένη αποστολή του 2^{ου} κλιμακίου παρατηρητών, πραγματοποιήθηκε προκειμένου να διερευνήσει τις ελληνικές καταγγελίες και να συντάξει σχετική έκθεση προς το σώμα.¹⁴ Κατά συνέπεια οι παρατηρητές βρέθηκαν στον κατεξοχήν χώρο των επιχειρήσεων συλλέγοντας πολύτιμα στοιχεία. Τα μέλη του αφίχθησαν στην πόλη της Καστοριάς στις 12 Μαρτίου. Μετά την καταγραφή των σχετικών πληροφοριών που τέθηκαν στην διάθεσή τους, έγινε γνωστό πως από την περιοχή της Πρέσπας απομακρύνθηκαν 4.000 περίπου Ελληνόπουλα από τους αντάρτες, μόνο μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του τρέχοντος μηνός Μαρτίου. Επίσης την ίδια περίοδο από την περιοχή της Καστοριάς προωθήθηκαν, μεταξύ άλλων, με αποστολές προς τις όμορες Λαϊκές Δημοκρατίες, είκοσι οκτώ παιδιά από τη Λεύκη,¹⁵ οκτώ από την Αγία Κυριακή και από το Πεύκο, οικισμός του Γράμμου, άλλα σαράντα.¹⁶ Παράλληλα επιβεβαιώθηκαν αναχωρήσεις αποστολών, εκτός από τη Λεύκη και από το Μελάνθιο. Μάλιστα πολλοί γονείς των δύο αυτών οικισμών σε μια προσπάθειά τους να μην απομακρυνθούν τα παιδιά τους, κατέφυγαν στην πόλη της Καστοριάς και στο Νεστόριο αντίστοιχα. Επιπλέον ένας σημαντικός αριθμός γονέων και παιδιών από το Βαψώρι ήταν μεταξύ των κατοίκων που επίσης ζήτησαν καταφύγιο στην πόλη της Καστοριάς προκειμένου να αποφύγουν τις αποστολές.¹⁷ Εκεί είχαν την προστασία του Ελληνικού Στρατού.

Περισσότερο περίπλοκη θεωρήθηκε η κατάσταση στους ορεινούς οικισμούς της Φλώρινας και της Καστοριάς, ιδίως κατά το πρώτο δεκαήμερο Μαρτίου 1948. Η συνεχής ροή πληροφοριών ανέφερε ότι οι αντάρτες συνέλεξαν όλα ανεξαιρέτως τα παι-

13. Ειρήνη Λαγάνη, *Το «Παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, (Αθήνα: Ι. Δ. Σιδέρης, 1996), 51-2.

14. *Ελευθερία*, 6 Μαρτίου 1948 και *Καθημερινή*, 7 Μαρτίου 1948.

15. Για τις ανάγκες της έρευνας, στα μέσα Μαρτίου του 1948, ο οικισμός της Λεύκης δέχθηκε τους διεθνείς παρατηρητές της UNSCOB, οι οποίοι συνέλεξαν στοιχεία, βλ. *Καθημερινή*, 17 Μαρτίου 1948.

16. *Καθημερινή*, 13 Μαρτίου 1948.

17. United Nations, Report of the United Nations Special Committee on the Balkans, General Assembly, Official Records: Third Session, Supplement No8 (A/574), Lake Success, New York, (στο εξής UNSCOB Report, A/574, 1948), ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/2/(b), 30.

διά των οικισμών της Βυρσινιάς και του Σιδηροχωρίου στο Βίτσι, της Χαλάρας, του Μελά και του Μακροχωρίου στα Κορέστια, του Πυξού, της Οξιάς, και του Ανταρτικού στην Πρέσπα καθώς και της Κορυφής στη Φλώρινα.¹⁸ Όπως ήταν αναμενόμενο υπό αυτές τις συνθήκες μέσα στους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο του 1948 οι οργανωτές συγκέντρωσαν και απομάκρυναν από τις πατρικές τους εστίες τους έναν ανεξακρίβωτο αριθμό παιδιών από τους νομούς Καστοριάς και Φλώρινας, μεταξύ δε αυτών και από την περιοχή της Ιεροπηγής και της Διποταμιάς, εντάσσοντάς τα στις αποστολές προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας.¹⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο η επίσημη ενημέρωση του Οργανισμού, δεν καθυστέρησε. Η έκθεση που έλαβε η UNSCOB από το κλιμάκιό της, είχε ημερομηνία περί τα μέσα Απριλίου του ίδιου έτους και αναφέρονταν στις δρομολογηθείσες αποστολές από τους οικισμούς Κρανιές και Βροντερό της Πρέσπας, καθώς και άλλων περιοχών της περιφέρειας της Φλώρινας.²⁰ Επιβεβαίωσε την οργάνωση της απομάκρυνσης των παιδιών από τους μαχητές του ΔΣΕ τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι ίδιοι συνόδεψαν Ελληνόπουλα των οικισμών της Πρέσπας, οδηγώντας τα στο γιουγκοσλαβικό έδαφος.²¹ Επιπλέον, με βάση πάντα την έκθεση, κατά τις πρώτες μέρες του Μαρτίου 1948 είχαν αναχωρήσει αποστολές παιδιών και από την Λάγκα, τη Βίτσιτσα, το Μελάνθιο, την Κάτω Λεύκη²² και το Κρανοχώρι²³ της περιοχής Καστοριάς, όπως επίσης από το Βέντζιον,²⁴ τον Αιμιλιανό και το Μελίσι της περιοχής Γρεβενών, επιβεβαιώνοντας τα στοιχεία που κατέθεσε στο σώμα η ελληνική αντιπροσωπεία στις 11 Μαρτίου.

Στο πλαίσιο αυτό υπήρξε κινητικότητα από την πλευρά της ελληνικής Κυβέρνησης προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των μέτρων προστασίας των περιοχών που εμπλέκονταν στις επιχειρήσεις με σκοπό τη διακοπή ή έστω ανακοπή της έντασης των επιχειρήσεων. Σε δηλώσεις του ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως, Ρέντης σημείωσε πως το ζήτημα ήταν ούτως ή άλλως διεθνές και έτσι έπρεπε να αντιμετωπιστεί, αφού αποδεδειγμένα διαπιστώθηκε εμπλοκή, μεταξύ άλλων, και δυνάμεων εκτός των συνόρων με την μεταφορά των Ελληνόπουλων στις όμορες Λαϊκές Δημοκρατίες. Όπως ανέφερε

18. *Ελευθερία*, 17 Μαρτίου 1948.

19. *Εμπρός*, 28 Ιανουαρίου 1950.

20. *Ελληνικός Βορράς*, 20 Απριλίου 1948.

21. *Ελληνικός Βορράς*, 7 Μαρτίου 1948.

22. Τα παιδιά του οικισμού οδηγήθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες παρά τη θέληση των γονέων τους, βλ. σχετικά: “*In the village of Kato Lefki (Kastoria region), Observation Group 2 found that in five cases investigated (out of twenty-eight cases) all five fathers were guerrillas. The group found no proof that any child was taken against the wishes of its parents (20)*,” στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/3(a), 30.

23. *Ελληνικός Βορράς*, 20 Απριλίου 1948. Σύμφωνα με δηλώσεις παιδιών στη Βαλκανική Επιτροπή, στο Κρανοχώρι μόνο όσοι γονείς είχαν ενταχθεί στη δύναμη των ανταρτών παρείχαν την συγκατάθεση για την απομάκρυνση των παιδιών τους, ενώ οι υπόλοιποι ήσαν αντίθετοι. “*Two children of Kranohori (Kastoria region) stated that some fifty children, whose fathers were guerrillas, had left, but that the children whose fathers were not guerrillas did not go (23)*,” στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/3(d), 30.

24. *Καθημερινή*, 6 Μαρτίου 1948.

«[...] κατά πληροφορίας της κυβερνήσεως οι συμμορίται απεφάσισαν να απαγάγουν από την περιφέρειαν Φλωρίνης 15.000 παιδιά. Ένας αριθμός τούτων έχει απαχθή ήδη και απεστάλη εις τας γειτονικάς χώρας. [...] τα στρατιωτικά τμήματα έχουν αποχωρήσει από την περιφέρειαν των συνόρων, οι συμμορίται δε επωφελούμενοι τούτου επιτίθενται και επιτυγχάνουν την απαγωγήν των παιδιών»,²⁵

εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο την έντονη ανησυχία των ελληνικών Αρχών.

Φυσικό ήταν την επίμαχη περίοδο οι συνθήκες και τα γεγονότα στο μέτωπο των επιχειρήσεων να αποτελέσουν αντικείμενο καθημερινών ανταποκρίσεων του Τύπου δεδομένου ότι το ενδιαφέρον του πολίτη ήταν έντονο. Πράγματι όλες αυτές οι εξελίξεις αλλά και η δραστηριοποίηση της Βαλκανικής Επιτροπής τέθηκαν στο επίκεντρο του δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος. Πλήθος, λοιπόν, δημοσιευμάτων και αναλύσεων κατέκλυσαν τα ενημερωτικά έντυπα της εποχής. Ενδεικτικά σημειώνω την προσπάθεια της *Ελευθερίας* να μεταφέρει το κλίμα της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί στην ορεινή περιοχή της Φλώρινας και το οποίο δεν απείχε από εκείνο στη Δυτική Μακεδονία, γενικότερα:²⁶

«Το κλιμάκιον της ΟΗΕ επεσκέφθη τας περιοχάς Πρέσπας και διεπίστωσεν ότι οι συμμορίται είχαν προβή εις απογραφήν των παιδιών των περιοχών Πρέσπας, Καστορίας και Νεοχωρίου. Επίσης διεπίστωσε ότι διενηργήθησαν μέχρι τούδε δύο αποστολαί παιδιών εις τα Βαλκάνια και ότι ετοιμάζεται τρίτη». [...] «Πληροφορία εξ εγκύρου πηγής αναφέρουν ότι εις την περιοχήν της Φλωρίνης και ιδίως της Πρέσπας, έχουν συγκεντρωθή τα αρπαγέντα υπό των συμμοριτών παιδιά, όπου ιδρύθησαν σλαυϊκά σχολεία με διδασκάλους Βουλγάρους και Γιουγκοσλαύους, οι οποίοι αναγκάζουν τα ελληνόπουλα να μάθουν την σλαυϊκήν γλώσσαν, απαγορεύοντες εις αυτά να ομιλούν την ελληνικήν».

Άλλου καταγγέλθηκε πως

«πρόκειται να απαχθούν εις τα διάφορα κράτη 60 χιλιάδες Ελληνόπουλα! Η Βαλκανική Επιτροπή εις την οποίαν κατηγγέλθη επισήμως το φρικαλέον γεγονός απεφάσισε την άμεσον ενέργειαν ερευνών εις τας περιφερείας Καστορίας και Κοζάνης».²⁷

Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν ενδιαφέροντα δεδομένου ότι οι πληροφορίες προήλθαν και από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές.

«Όμηρος προερχόμενος εκ της περιοχής Φλωρίνης κατέθεσεν ότι πολυάριθμα καρβάνια Ελληνοπαίδων ευρίσκονται εν πορεία προς την Γιουγκοσλαβίαν»,²⁸

25. *Ελευθερία*, 6 Μαρτίου 1948.

26. *Ελευθερία*, 12 Μαρτίου 1948.

27. *Ελληνικός Βορράς*, 5 Μαρτίου 1948.

28. *Εμπρός*, 5 Μαρτίου 1948.

σημείωσε η εφημερίδα *Εμπρός* την πρώτη εβδομάδα του Μαρτίου 1948. Όπως πληροφορούμαστε από το άρθρο της, ο Π.Η. κάτοικος του παραλίμιου οικισμού Ψαράδες, στη Μεγάλη Πρέσπα, ο οποίος επιστρατεύθηκε παρά τη θέλησή του από τον ΔΣΕ το καλοκαίρι του 1947, μετά την εθελοντική παράδοσή του σε μεθοριακό φυλάκιο της Φλώρινας το επόμενο έτος, κατέθεσε ότι οι διοργανωτές απομακρυναν τα παιδιά όλων των οικισμών της περιοχής των Πρεσπών, με τη βία. Στην περίπτωση που κάποιιοι γονείς τους δεν παρείχαν την έγκρισή τους «[...] είτε εξηφανίσθησαν είτε ενεκλείσθησαν εις στρατόπεδα ως αντιδραστικοί». Σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του ο ίδιος συμμετείχε στη μετακίνηση των παιδιών με βάρκες. Μετά την άφιξή τους στη μεθόριο, ακολούθησε η επιβίβασή τους σε αυτοκίνητα και η μεταφορά τους εντός του γιουγκοσλαβικού εδάφους. Από τον οικισμό του απομακρύνθηκε ένας αριθμός τετρακοσίων παιδιών, ηλικίας δύο ετών και πάνω, ανάμεσά τους και δύο από την δική του οικογένεια. Πρόκειται για μία από τις πολυάριθμες αποστολές της ορεινής Πρέσπας η οποία αναχώρησε από τους Ψαράδες τη 2^α Απριλίου 1948. Στοιχεία για την ανωτέρω αποστολή εντοπίζονται στην έκθεση του συνδέσμου της 2^α ομάδος παρατηρητών της UNSCOB η οποία συντάχθηκε στις 27 Απριλίου του ίδιου έτους. Σε αυτήν δύο ακόμη μάρτυρες από τον εν λόγω οικισμό, πρώην αντάρτες επιστρατευθέντες με τη βία, οι Κ.Σ. και Π.Α., κατέθεσαν ότι τέσσερα παιδιά από την οικογένεια του καθενός ενσωματώθηκαν στην συγκεκριμένη αποστολή της 2^α Απριλίου.²⁹

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τις αποστολές Ελληνοπαίδων από την ευρύτερη περιοχή της Πρέσπας, οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν προήλθαν από διαφορετικές πηγές. Πράγματι ο Τ.Α. από τους Ψαράδες, κάτοικος Λευκώνα, σε κατάθεσή του στους διεθνείς παρατηρητές της Βαλκανικής Επιτροπής σημείωσε ότι τον Φεβρουάριο του 1948 πραγματοποιήθηκε από τους αντάρτες καταγραφή των ογδόντα έξι παιδιών του οικισμού του, ηλικίας 3 έως 15 ετών, σε ειδικό κατάλογο για τον συγκεκριμένο σκοπό. Στη συνέχεια στις αρχές του επόμενου μήνα (Μάρτιος 1948) συγκεντρώθηκαν και ακολούθησαν τον δρόμο προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες, παρά την αντίθετη άποψη των γονέων τους. Μάλιστα όσοι εξ αυτών δεν άλλαξαν γνώμη οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο για δύο εβδομάδες, έως ότου υπέγραψαν σχετική δήλωση με την οποία συναινούσαν στην απομάκρυνση των παιδιών τους,³⁰ γεγονός που επιβεβαίωσε στην σχετική κατάθεσή του ο προαναφερθείς Π.Η.

Μία πτυχή της μεταφοράς των παιδιών από την Δυτική Μακεδονία προς το έδαφος της Αλβανίας, κατά τον μήνα Μάρτιο του 1948, μας γνωστοποιείται και από άλλη πηγή. Οι αποστολές ακολουθούσαν συγκεκριμένη διαδρομή ανάμεσα από τους οικισμούς Μακροχώρι και Βατοχώρι της ορεινής περιοχής του νομού Φλώρινας. Σύμφωνα με την μαρτυρική κατάθεση του Μ.Π. στους παρατηρητές της UNSCOB γίνεται γνωστό ότι, στα τέλη του ίδιου μηνός, έγινε αντιληπτή η κίνηση ομάδος εκατόν πενήντα παιδιών στην ανωτέρω περιοχή με κατεύθυνση το αλβανικό έδαφος. Η ηλικία των παιδιών δεν ξεπερνούσε τα 13 έτη, ενώ μεταξύ τους υπήρχαν και μικρά

29. ΑΥΕ, 1948/126/1: «ΕΚΘΕΣΙΣ Συνδέσμου 2^α Ομάδος Παρατηρητών της 27^{ης} Απριλίου 1948», Θεσσαλονίκη, 11 Μαΐου 1948.

30. ΑΥΕ, 1948/126/1: «Εκθεσις Συνδέσμου 2^α Ομ. Παρατηρητών της 29^{ης} Απριλίου 1948», α.π.63, Θεσσαλονίκη, 11 Μαΐου 1948.

του ενός έτους. Η επιχείρηση πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη δέκα γυναικών, ισάριθμων αντρών και μιας μικρής ομάδος έξι μαχητών του ΔΣΕ. Για παρόμοια αποστολή επίσης εκατόν πενήντα Ελληνοπαιδών, βρεφικής ηλικίας μέχρι 7 περίπου ετών, έκανε λόγο ο Κ.Θ. από τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής.³¹ Όπως σημείωσε ο μάρτυρας η ομάδα, η οποία συνοδεύονταν από μητέρες κάποιων παιδιών καθώς επίσης και από τέσσερις νέους και τέσσερις νέες, εντοπίστηκε στον κεντρικό οδικό άξονα Βατοχωρίου-Κρυσταλλοπηγής στα μέσα Φεβρουαρίου του 1948 και είχε κατεύθυνση επίσης προς το αλβανικό έδαφος.

Ο κύριος, λοιπόν, κορμός των αποστολών γινόταν δεκτός στο γιουγκοσλαβικό έδαφος με πρώτο σταθμό, συνήθως, την πόλη του Μοναστηρίου, ακόμη και εκείνων που αρχικά εισέρχονταν στην Αλβανία. Εξαιτίας της αδυναμίας των αλβανικών Αρχών να συντηρήσουν τα παιδιά, αυτά προωθούνταν στην όμορη Λαϊκή Δημοκρατία όπου η κυβέρνηση του Belgrade είχε ήδη λάβει κάποια μέτρα. Η συνεργασία της τελευταίας με την ηγεσία του ΔΣΕ ήταν προσυμφωνημένη και στηρίχθηκε σε συγκεκριμένες αλληλοπαραχωρήσεις. Στελέχη, λοιπόν, των ανταρτών παραλάμβαναν τα Ελληνόπουλα στο γιουγκοσλαβικό έδαφος και κατόπιν ακολουθούσαν συγκεκριμένο σχέδιο προώθησής τους προς τις βορειότερες Λαϊκές Δημοκρατίες, έχοντας πάντα την πολύπλευρη αρωγή της Κυβέρνησης του Josip Broz Tito. Πράγματι σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, μεταξύ άλλων, τα στελέχη-σύνδεσμοι των ανταρτών στην απέναντι πλευρά των συνόρων ανέμεναν οδηγίες και ενημέρωση από το στρατηγείο του ΔΣΕ, όπως εκείνη του Μ. Βαφειάδη προς συνεργάτη του σχετικά με τις λεπτομέρειες μετακίνησης ομάδος τετρακοσίων παιδιών, το φθινόπωρο του ιδίου έτους (1948), από το Μοναστήρι –ως ενδιάμεσου σταθμού– με κατεύθυνση τον βορρά.³² Κύρια μέριμνα η λήψη όλων των απαραίτητων μέτρων για την χωρίς προσκόμματα ολοκλήρωση της διαδικασίας, όπως είχε γίνει και πρωτύτερα, με την αρχική μετακίνηση παρόμοιων πολυπληθών ομάδων παιδιών από το ελληνικό προς το γιουγκοσλαβικό έδαφος.³³ Ας σημειωθεί πως το ζήτημα αυτό προβλημάτισε την ηγεσία του ΔΣΕ και είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των δικλίδων ασφαλείας κατά τη διενέργεια των επιχειρήσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η χρήση πολλαπλών εναλλακτικών διαδρομών τόσο στην ελληνοαλβανική όσο και στην ελληνογιουγκοσλαβική μεθόριο, αποτέλεσε μονόδρομο επιλογή.

Εντωμεταξύ οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες από τον Μάρτιο του 1948 και μετά στο μέτωπο του Εμφυλίου. Ουσιαστικά οι αντάρτες και οι ελληνικές Αρχές είχαν επιδοθεί σε έναν άτυπο αγώνα δρόμου μεταξύ τους με κύριο αντίπαλο τον χρόνο και στόχο την απομάκρυνση των παιδιών προς διαφορετικούς προορισμούς. Οι πληροφορίες που κατέφθαναν από το πεδίο των επιχειρήσεων στην περιοχή της Πρέσπας, ήταν χαρακτηριστικές και στηρίζονταν σε μαρτυρίες των ιδίων των πρωταγωνιστών. Με βάση τα ανωτέρω δεδομένα ο Ολλανδός επικεφαλής του 2^{ου} κλιμακίου παρατηρητών,

31. ΑΥΕ, 1948/138/1: «Εκθεσις Συνδέσμου 2^ας Ομάδος Παρατηρητών της 20^{ης} Μαΐου 1948», α.π.92, Θεσσαλονίκη, 26 Μαΐου 1948.

32. ΑΣΚΙ, Ραδιοτηλεγράφημα, *Μάρκος προς Κόστα*, 9 Νοεμβρίου 1948.

33. ΑΙ, ACK SKJ, KMOV, Greece. IX, 33/I-288-532, 1948-1949, κ-3, Αρ. 23, Ψαράς προς το Μάρκο, 2 Νοεμβρίου 1948, στο Milan Ristic, *Ένα μακρύ ταξίδι. Τα παιδιά του «παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία 1948-1960*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2000), 59.

εκτελώντας την εντολή που είχε λάβει από το κυρίως σώμα της UNSCOB στη Θεσσαλονίκη, για διενέργεια έρευνας στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας προέβη στη συλλογή τεκμηρίων. Καρπός της έρευνάς του, μεταξύ άλλων, ήταν η λήψη καταθέσεων από τρία αγόρια 11, 12 και 13 ετών, με καταγωγή από την περιοχή της Μεγάλης Πρέσπας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέθεσαν αφού αρχικά απήχθησαν από τους διοργανωτές στη συνέχεια έγινε προσπάθεια να μεταφερθούν με βάρκα στη Γιουγκοσλαβία, μέσω της υδάτινης λεκάνης της Μεγάλης Πρέσπας. Ωστόσο η επιχείρηση δεν στέφθηκε με επιτυχία αφού κατόρθωσαν να διαφύγουν και να επιστρέψουν στον οικισμό τους. Για το ίδιο ζήτημα, εκτός της κατάθεσης των παιδιών, μαρτυρία δόθηκε και από τον χειριστή της βάρκας, ο οποίος περιέγραψε συνοπτικά τη διαδικασία μεταφοράς των παιδιών με τον τρόπο αυτό στο γιουγκοσλαβικό έδαφος, μια διαδικασία στην οποία προφανώς είχε εμπειρία και αποτελούσε εναλλακτική λύση των διοργανωτών.³⁴

Σχετικά με την εκτέλεση του σχεδίου στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας και προκειμένου να οργανωθούν και να προωθηθούν με επιτυχία οι αποστολές, θεωρήθηκε αναγκαίος ο καταρτισμός συγκεκριμένου ελεγχόμενου τρόπου διεκπεραίωσής τους. Υπό αυτές τις συνθήκες η συμμετοχή καθοδηγητών και γυναικών-υπευθύνων κατά τη διάρκεια της μετακίνησης των παιδιών προς τη μεθόριο και κατόπιν στις Λαϊκές Δημοκρατίες, αποτέλεσε βασική παράμετρο και πάγια τακτική. Βέβαια εκτός των παραπάνω οργανωμένων μετακινήσεων, εντοπίστηκαν και μεμονωμένα περιστατικά προώθησης Ελληνοπαίδων από τους αντάρτες. Πράγματι με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία τέτοια περίπτωση συναντούμε στην περιοχή του οικισμού Τροπαιούχος του νομού Φλώρινας. Πρόκειται για τρία παιδιά, κάτοικοι του οικισμού, ηλικίας 11 έως 13 ετών, τα οποία ενώ ψάρευαν σε ποτάμι της περιοχής τους, απήχθησαν από περαστικούς αντάρτες και οδηγήθηκαν με τη βία στην περιοχή της Πρέσπας. Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης επιχείρησης και προκειμένου να μην γίνουν αντιληπτοί από κατοίκους της υπαίθρου ή τις ελληνικές Αρχές, ακολούθησαν τη δύσβατη διαδρομή που διαπερνά από τους ορεινούς οικισμούς Άνω Υδρούσα, Τριανταφυλλιά, Βαψώρι και Μελάς. Το περιστατικό έγινε στις 30 Ιουλίου 1948. Αρχικά, λοιπόν, μετά την άφιξή τους διέμειναν στον παραλίμνιο οικισμό της Μικρής Πρέσπας, Μικρολίμνη ενώ στη συνέχεια μεταφέρθηκαν σε άλλο γειτονικό οικισμό του λεκανοπεδίου με σκοπό να προωθηθούν στο γιουγκοσλαβικό έδαφος, όπως τους είχε ανακοινωθεί από τους αντάρτες. Παρ' όλα αυτά λίγες μέρες αργότερα κατάφεραν να διαφύγουν³⁵ και επιστρέφοντας από την ίδια ορεινή διαδρομή έφτασαν στις 7 Αυγούστου 1948 στον οικισμό Κορυφή, κοντά στην πόλη της Φλώρινας, όπου και παρουσιάστηκαν στον Ελληνικό Στρατό.³⁶ Ας σημειωθεί πως, ειδικότερα, στις πεδινές περιοχές του νομού Φλώρινας, όπου και ο οικισμός του Τροπαιούχου, υπήρξε έντονη αρνητική αντίδραση από την πλευρά των γονέων στη συγκρότηση καταλόγων και αποστολών. Μάλιστα

34. *Εμπρός*, 30 Οκτωβρίου 1948.

35. Παρά τα μέτρα που είχαν λάβει οι διοργανωτές δεν έλειπαν παρόμοια περιστατικά. Περίπτωση, λοιπόν, διαφυγής παιδιού από τους αντάρτες δημοσιεύτηκε στον Τύπο τον Σεπτέμβριο του 1948. Πρόκειται για τον Τ.Β. από τον οικισμό Κέλη της Φλώρινας, βλ. *Ελληνικός Βορράς*, 12 Σεπτεμβρίου 1948.

36. ΑΥΕ, 1948/138/1: «Εκθεσις Συνδέσμου 2^{ης} Ομάδος Παρατηρητών της 11^{ης} Αυγούστου 1948», α.π.2091, Φλώρινα, Αύγουστος 1948.

στις Λεπτοκαρυές, έναν οικισμό σε μικρή απόσταση από τον Τροπαιούχο, όπου βρέθηκαν τα μέλη της Βαλκανικής Επιτροπής, πήραν τη διαβεβαίωση από τους γονείς ότι ήταν σταθερά αντίθετοι στην έγκριση της απομάκρυνσης των παιδιών τους από τους αντάρτες.³⁷ Αυτό σε αντίθεση με τους ορεινούς οικισμούς της Πρέσπας, όπου η κατάσταση είχε διαφορετική εξέλιξη αφού η στάση των γονέων διαμορφώθηκε υπό την έντονη παρουσία και την ένοπλη δραστηριότητα του ΔΣΕ, όπως ενδεικτικά καταγράφεται στον οικισμό του Βροντερού.³⁸

Δύο και πλέον χρόνια αργότερα οι τοπικές Αρχές στη Φλώρινα έκαναν μία προσπάθεια υπολογισμού του αριθμού των συγκεκριμένων παιδιών. Όπως σημειώθηκε σε διαβαθμισμένο έγγραφο,³⁹ του Ιουνίου του 1950, της νομαρχίας Φλώρινας προς το υπουργείο Εξωτερικών μόνο από τον νομό μετακινήθηκαν προς τις βορειότερες Λαϊκές Δημοκρατίες συνολικά 5.104 παιδιά, κυρίως από τους οικισμούς της περιφέρειας που ήταν και ο βασικός τροφοδότης. Ασφαλώς η προσέγγιση στηρίχτηκε σε μη επαρκή στοιχεία, αφού η εκτίμηση υπολειπόταν του αριθμού των επίσημων αναφορών του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (ΔΕΣ), των παραρτημάτων του αλλά και πληροφοριών του Τύπου. Ο τελευταίος μάλιστα σημείωσε πως συγκεκριμένα από την περιοχή των Κορεστέων και της Πρέσπας 15.000 περίπου Ελληνόπουλα ακολούθησαν τις αποστολές.⁴⁰ Άλλωστε και ο ΓΕΣ από την πλευρά του επιβεβαίωσε ότι μόνο τις τελευταίες ημέρες του Μαρτίου 1948 ο αριθμός των Ελληνοπαίδων που διέσχισε τη μεθόριο ξεπέρασε τις 5.000, των οποίων την είσοδο επέτρεψε, παρ' όλο που δεν είχε τη δυνατότητα περίθαλψής τους, γι' αυτό και ζήτησε ενισχύσεις από τα παραρτήματά του σε άλλα κράτη.

Ωστόσο για να έχουμε μία διαυγέστερη εικόνα της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί κυρίως στους δύο υπό μελέτη νομούς, είναι σημαντικό καθώς επίσης και ενδιαφέρον να λάβουμε γνώση της παράθεσης των στοιχείων που προέρχονταν και από άλλους ορεινούς οικισμούς της ευρύτερης περιοχής και καταδείκνυαν, μεταξύ άλλων, τη δυσμενή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι κάτοικοί τους. Με βάση, λοιπόν, τις διαθέσιμες πηγές, ενδεικτικά σημειώνω πως η πλειονότητα των παιδιών που προέρχονταν από τον οικισμό της Βυσσιτιάς στην Καστοριά πέρασαν αρχικά την ελληνοαλβανική μεθόριο και στη συνέχεια από εκεί χωρίς καθυστέρηση προωθήθηκαν με αποστολές στην Ουγγαρία.⁴¹ Όπως αναφέρουν τα στοιχεία μόνο στις αρχές Απριλίου του ιδίου έτους (1948), στο ουγγρικό έδαφος εστάλησαν τρεις αποστολές παιδιών, που αριθμούσαν συνολικά 2.100 Ελληνόπουλα.⁴² Η κατάσταση παρέμεινε ίδια σε όλο

37. "All the parents in the village of Leptokaries (Florina region) with whom members of Observation Group 2 spoke were firmly opposed to letting their children go," στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/2/(a), 30.

38. "A witness from Slav-speaking village of Vronderon (Lake Prespa region) said many parents were happy to see their children go (21)," στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/3/(b), 30.

39. ΑΥΕ, 1950/124/3: Νομαρχία Φλώρινης προς Υπουργείον Εσωτερικών, Δ/σιν Διοικήσεως, α.π.122, Φλώρινα, 20 Ιουνίου 1950.

40. *Καθημερινή*, 6 Απριλίου 1948 και *Μακεδονία*, 6 Απριλίου 1948.

41. ΑΥΕ, 1949/33/1: Βενετσιάνος, «Πληροφοριακό σημείωμα», Βουδαπέστη, 2 Μαρτίου 1949.

42. AJ, ACK SKJ, KMOV, Greece. IX, 33/I-288-532, 1948-1949, k-3, Ap. 9, τηλεγράφημα στο Μάρκο από το Βελιγράδι, 6 Απριλίου 1948, στο Ristovic, *Ένα μακρύ ταξίδι*, 35.

το διάστημα των μηνών που ακολούθησαν. Παρά την παρουσία των παρατηρητών της UNSCOB οι αποστολές όχι μόνο δεν διακόπηκαν αλλά σε πολλές των περιπτώσεων εντάθηκαν, ανάλογα με τις εντολές της ηγεσίας του ΔΣΕ. Πράγματι ένα χρόνο σχεδόν μετά, στις αρχές του 1949, αντάρτες απήγαγαν δεκαοκτώ παιδιά από τη Σλήμνιτσα Καστοριάς σύμφωνα με έγγραφο της Γενικής Διεύθυνσης Αλλοδαπών του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως προς το υπουργείο Εξωτερικών, μετά από σχετική ενημέρωση που έλαβε από το Κέντρο Αλλοδαπών Καστοριάς, για τα οποία μάλιστα απέστειλε τις φωτογραφίες τους.⁴³

Εκτός αυτού στις περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας που είχαν τεθεί υπό τον έλεγχο του ΔΣΕ, διεξάγονταν και ένας άλλου είδους πόλεμος, αυτός της προπαγάνδας, με την κάθε πλευρά να καταθέτει τα δικά της επιχειρήματα, γεγονός που περιέπλεκε ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Υπό αυτές τις συνθήκες κάποιιοι από τους γονείς αντέδρασαν στην κινητοποίηση των ελληνικών Αρχών διακηρύττοντας ότι τα παιδιά τους απομακρύνθηκαν από τις εστίες τους με τη σύμφωνη γνώμη τους, επικαλούμενοι διαφόρους λόγους. Η πτυχή έχει καταγραφεί και στο παράρτημα της έκθεσης της Βαλκανικής Επιτροπής, σχετικά με το ζήτημα, τον Ιούνιο του 1948.⁴⁴

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το έντονα φορτισμένο κλίμα ογδόντα επτά μητέρες από τον οικισμό Βαψώρι⁴⁵ της Καστοριάς σε δικό τους σχετικό *Ψήφισμα* διακήρυξαν ότι δέχτηκαν την αποστολή των παιδιών τους

«[...] εις τις Λαϊκοδημοκρατικές χώρες για να τα γλυτώσωμε [...] καθημερινά και από το 1945 κυνδίνευαν από τους βομβαρδισμούς και το πυροβολικό των Αγγλοαμερικανών και του ντόπιου μοναρχοφασισμού που βομβαρδίζαν και εξακολουθούν με μεγαλύτερη μανία και σήμερα το χωριό μας, το οποίο σήμερα το κατέστρεψαν τελείως [...]».

Είναι αξιοσημείωτο πως μόνο από τον μικρό αυτόν οικισμό αναχώρησαν συνολικά διακόσια σαράντα ένα παιδιά για τις Λαϊκές Δημοκρατίες.⁴⁶ Το κείμενο είχε την

43. ΑΥΕ, 1949/33/1: Υπουργείο Δημ. Τάξεως, Γεν. Δνσις Αλλοδαπών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Δνση Πολιτ. Υποθέσεων, «Παιδομάζωμα», α.π.366/4/10^α, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1949.

44. “*Observation Group 2 (Florina) considered it certain that the guerrillas intended to send the children in the area under guerrilla control to the countries north of Greece. This was especially true in Macedonia. [...] In Macedonia, house-to-house enquiries appeared to be the most common procedure in making a census and the majority of parents, fearing the possible consequences of their refusal, enrolled their children unwillingly. A fairly large number of parents, and especially guerrilla sympathizers, favoured the departure of their children, but there was lively opposition from the majority of parents. When a village sympathized with the guerrillas, the guerrillas left the parents free to refuse to hand over their children and in Slav-speaking villages the majority of parents willingly accepted the offer. In Greek-speaking villages the process resembled conscription; attempts were made to convince the parents and, after a minority of them volunteered, a list of all the children in the village was drawn up notwithstanding the parents’ desires. The summary report of Group 2 did not, however, establish the actual removal of children from its area to foreign countries (29),*” στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/5/(a), 31.

45. Παλιά ονομασία του Ποιμενικού, στο βόρειο τμήμα του νομού Καστοριάς. Ακατοίκητο χωριό του Βιτσιού με τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου.

υπογραφή είκοσι γυναικών ως εκπρόσωπων των ογδόντα επτά μητέρων των παιδιών του οικισμού. Παρ' όλα αυτά η UNSCOB κατέγραψε και την διαφορετική διάσταση του ζητήματος. Μάρτυρας που κατέθεσε στα μέλη της γνωστοποίησε ότι στο Βαψώρι μόνο το 10% των γονέων παρείχε την συγκατάθεση για την μετακίνηση των παιδιών τους στις Λαϊκές Δημοκρατίες και ότι ένας μεγάλος αριθμός από αυτά, που ήταν κάτοικοι του οικισμού, βρήκαν καταφύγιο στην πόλη της Καστοριάς αποφεύγοντας τους αντάρτες⁴⁷.

Παρόμοιες πρωτοβουλίες μητέρων που υποστήριζαν την ανωτέρω θέση συναντούμε και σε άλλες διαθέσιμες πηγές. Ενδεικτικά σημειώνω το *Ψήφισμα* μητέρων παιδιών από το Δενδροχώρι Καστοριάς. Απευθυνόμενες στον ΟΗΕ τόνισαν ότι

«[...] τα παιδιά που πήγαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες τα στήλαμε εθελοντικά για να τα σώσουμε από τους βομβαρδισμούς των χωριών μας από τους μοναρχοφασίστες του Τρούμαν»,

ενώ απαντώντας στις σχετικές ευθύνες που τους καταλόγιζαν υπογράμμισαν:

«Αντιτασόμεθα ενάντια στην έκκληση που έκανε η Φρειδερίκη προς τον Ο.Η.Ε. πως τα παιδιά μας πάρθηκαν βιαίως από τους αντάρτες πράγμα το οποίον δεν έγινε».⁴⁸

Αλλά και στην περιοχή της Φλώρινας υπήρξε αντίστοιχη αντίδραση. Η ίδια, λοιπόν, φρασεολογία χρησιμοποιήθηκε σε παρόμοιο *Ψήφισμα* δεκατεσσάρων μητέρων του οικισμού Κρυσταλλοπηγή της Φλώρινας. Απευθυνόταν στον ίδιο αποδέκτη, μέσω της ΠΔΚ, γεγονός που ενισχύει την πιθανότητα μιας συντονισμένης προσπάθειας της ηγεσίας του ΔΣΕ να εμφανίσει την απομάκρυνση των Ελληνοπαίδων από τις εστίες τους ως εθελοντική κατά βάση και αναγκαία για την ασφάλειά τους, αλλά κυρίως με τη σύμφωνη γνώμη των γονέων τους.⁴⁹ Ας ληφθεί υπόψη πως το κοινό συνδυακό στοιχείο των ανωτέρω οικισμών ήταν πως βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του ΔΣΕ και ασφαλώς παρέχει τη δική του ερμηνευτική διάσταση.

Σε ό,τι αφορά την άλλη πλευρά, την ίδια περίοδο της εμφάνισης των ανωτέρω *Ψηφισμάτων* (Νοέμβριος 1948) η βασίλισσα Φρειδερίκη απευθυνόμενη σε διεθνείς γυναικείες οργανώσεις έκανε έκκληση προσφοράς βοήθειας προς την Ελλάδα με

46. ΑΥΕ, 1949/43/1: «Ψήφισμα. Των ογδόντα επτά (87) μανάδων από το χωριό Βαψώρι που έχουν στείλει τα παιδιά των εις τις Λαϊκοδημοκρατικές χώρες. Προς τον Ο.Η.Ε.», 18 Νοεμβρίου 1948.

47. "A witness from the village of Vapsori (Kastoria region) told Observation Group 2 that a large number of children from his village took refuge in Kastoria to avoid being taken by the guerrillas, and that, in his opinion, only 10 per cent of the parents consented to the removal of their children (17)," στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/2/(b), 30.

48. ΑΥΕ, 1949/43/1: «Ψήφισμα. Προς την Προσωρινή Δ. Κυβέρνηση Ελλάδος. Για τον Ο.Η.Ε.», Δενδροχώρι, 22 Νοεμβρίου 1948.

49. ΑΥΕ, 1949/43/1: «Ψήφισμα. Προς την Προσωρινή Δ. Κυβέρνηση Ελλάδος. Για τον Ο.Η.Ε.», Κρυσταλλοπηγή, 18 Νοεμβρίου 1948.

σκοπό τον άμεσο επαναπατρισμό των παιδιών.⁵⁰ Η ανταπόκριση από το εξωτερικό ήταν θετική λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία της σχετικής αρωγής που προσφέρθηκε, όπως αυτά καταγράφηκαν στον «*Απολογισμό του έργου της Προνοίας Βορείων Επαρχιών κατά τα έτη 1948 και 1949*»,⁵¹ αλλά όχι αποτελεσματική στην αντιμετώπιση της κατάστασης.

Ωστόσο στο εσωτερικό η αντίδραση των γονέων που αρνήθηκαν να δώσουν την έγκριση απομάκρυνσης των παιδιών τους αυξανόταν συνεχώς. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η έντονη διαμαρτυρία της κοινότητας Ανταρτικού στην περιοχή της Πρέσπας που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1950. Πιο συγκεκριμένα πέντε τηλεγραφήματα που συνέταξε ο πρόεδρος της προωθήθηκαν από τον νομάρχη Φλώρινας προς το υπουργείο Εξωτερικών.⁵² Σε αυτά σημειώνονταν χαρακτηριστικά πως

«Γονείς απαχθέντων παιδιών Ανταρτικού-Φλωρίνης, απευθύνονται σήμερα με σπαραγμόν ψυχής εις τα ανθρώπινα αισθήματα ολοκλήρου πεπολιτισμένου Κόσμου και ζητούν την επέμβασίν του δι' επαναπατρισμόν παίδων και απελευθέρωσιν [...]».⁵³

Σχετική με την κατάσταση στον ανωτέρω οικισμό ήταν το περιεχόμενο της κατάθεσης του παραδοθέντα αντάρτη, Μ.Α., στο 3^ο κλιμάκιο παρατηρητών της Βαλκανικής Επιτροπής. Ως ηγετικό στέλεχος των ανταρτών και οργανωτής των αποστολών στην περιοχή της Πρέσπας ήταν παρών στην κατάρτιση του καταλόγου των παιδιών του Ανταρτικού. Από τη θέση αυτή διαβεβαίωσε πως κανένας από τους γονείς δεν συμφωνούσε⁵⁴ να παραδώσει τα παιδιά του προκειμένου να μετακινηθούν πέρα από

50. Μεταξύ άλλων σημείωσε: «*Το μήνυμά σας υπήρξε μεγάλη ενθάρρυνσις [...] κύριον μέλημα αποτελεί σήμερα η επιστροφή των παιδιών μας εις τας εστίας των. Εξ άλλου η υιοθέτησις υπό της Νομικής Επιτροπής της Γενικής Συνελεύσεως των Ηνωμένων Εθνών, του όρου "βιαία μεταφορά παιδιών εις άλλην ανθρωπίνην ομάδα" ως μέρος του ορισμού της γενοκτονίας, τοποθετεί την απαγωγή των Ελληνοπαίδων, υπό την πραγματικήν του μορφήν [...]. «Η πρωτοβουλία την οποίαν έλαβον αι διάφοροι διεθνείς γυναικείαι οργανώσεις [...] πρέπει να σημάνη μίαν παγκόσμιον σταυροφορίαν δια μίαν τιαυτήν ηθικήν υπόθεσιν, όπως είναι η σωτηρία των Ελληνοπαίδων από τον ηθικόν θάνατον και η απόδοσίς των εις τας οικογενείας και τας εστίας των [...]. «Ποιούμαι έκκλησιν εις τας οργανώσεις σας, ως και εις όλας τας γυναικάς του κόσμου να με βοηθήσουν και να λάβουν μέρος εις την σταυροφορίαν αυτήν [...], βλ. Ελληνικός Βορράς, 12 Νοεμβρίου 1948.*

51. Συγκεκριμένα ανέφερε: «*Αι εν Αθήναις Πρέσβειραι του Βελγίου, Βραζιλίας, Γαλλίας, Δανίας, Ελβετίας, Ηνωμένων Πολιτειών, Ισπανίας, Ιταλίας, Καναδά, Κίνας, Μεγάλης Βρετανίας, Νοτίου Αφρικής, Νορβηγίας, Ολλανδίας, Σουηδίας και Τουρκίας συγκινηθείσαι από τα παιδομάζωμα και εις ένδειξιν μιας θαυμασίας διεθνούς αλληλεγγύης έναντι μιας πρωτοφανούς προσβολής του διεθνούς ηθικού Νόμου, ανέλαβον την δαπάνην της συντηρήσεως της Παιδοπόλεως 'Οι φίλοι της Ελλάδος [...], βλ. Ελευθερία, 4 Μαρτίου 1950.*

52. ΑΥΕ, 1950/45/2: Νομαρχία Φλωρίνης προς Υπουργείον Εξωτερικών, αρ.πρωτ.108, Φλώρινα, 4 Ιανουαρίου 1950.

53. ΑΥΕ, 1950/45/2: Πρόεδρος Κοινότητος Ανταρτικού προς Οργανισμόν Ηνωμένων Εθνών, Πρωθυπουργόν Μεγάλης Βρετανίας, Πρόεδρον Ηνωμένων Πολιτειών, Πρόεδρον Γαλλικής Δημοκρατίας, «*ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ*», α.π.455.

54. «*A witness from Andartikon (Lake Prespa region) said that parents were in principle free to refuse to send their children and that, even after guerillas had insisted, forty out of 240 families refused to*

τα σύνορα.⁵⁵ Αυτό δεν ανέστειλε την, από τον Μάρτιο του 1948 ακόμη, εγκατάσταση πεντακοσίων περίπου Ελληνόπουλων των αποστολών στο Bulkes προκειμένου να παρακολουθήσουν μαθήματα σε σχολείο με βάση την κομμουνιστική ιδεολογία. Μάλιστα ο ίδιος βρέθηκε στο Bulkes προκειμένου να λάβει εκπαίδευση στην εκεί Σχολή Πολιτικών Στελεχών.

Ασφαλώς και ήταν φυσικό να υπάρξουν παρόμοιες κινητοποιήσεις. Στο ίδιο κλίμα, λοιπόν, κινήθηκαν οι πρόεδροι των κοινοτήτων των Ψαράδων, του Βροντερού, της Μικρολίμνης, των Καρυών, του Λαιμού, του Λευκώνα, και άλλων, στην υπό τον έλεγχο των ανταρτών περιοχή της Πρέσπας, οι οποίοι επέδωσαν στον νομάρχη Φλώρινας *Υπόμνημα* διαμαρτυρίας για την απομάκρυνση των παιδιών τους από την περιοχή τους. Στις παραπάνω διαμαρτυρίες ήρθαν να προστεθούν και εκείνες των γονέων των παιδιών που ακολούθησαν τον δρόμο προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες εγκαταλείποντας τις εστίες τους στο Ανταρτικό, το Τύρνοβο,⁵⁶ τη Σφήκα, το Πισοδέρι και το Τρίγωνο. Με τους γονείς ένωσαν τη δική τους φωνή συμπαράστασης σύλλογοι, μαθητές, καθώς και το Οικοτροφείο της πόλης της Φλώρινας. Μεταξύ των αποδεκτών συγκαταλέγονταν ο πρόεδρος των ΗΠΑ, οι πρωθυπουργοί της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας καθώς επίσης και ο ΟΗΕ.⁵⁷

Δύο μήνες μετά την ανωτέρω διαμαρτυρία της κοινότητας Ανταρτικού, μέλη της Βαλκανικής Επιτροπής επισκέφθηκαν τη μεθοριακή γραμμή με τις τρεις όμορες Λαϊκές Δημοκρατίες. Πράγματι στις αρχές Μαρτίου του 1950, κλιμάκιο με διεθνείς παρατηρητές της UNSCOB μετά την ολοκλήρωση της περιήγησής του στη μεθόριο του Εμφυλίου, ανέφερε χαρακτηριστικά τα εξής:

«Όπου δήποτε μετέβημεν, αυτή ήτο η κυριώτερα των γενομένων ημίν εκκλήσεων. Η κραυγή αυτή κατέστη ισχυροτέρα εφ' όσον επλησιάζαμεν την Αλβανίαν και εκορυφώθη εν Φλωρίνη ένθα ο Νομάρχης εδήλωσεν ημίν ότι 5.020 Ελληνόπαιδες βιαίως απεσπάρθησαν των μητέρων τους».⁵⁸

Γίνεται κατανοητό ότι υπό αυτές τις συνθήκες η βορειοελλαδική ύπαιθρος, είχε περιέλθει σε δυσχερή κατάσταση, με το ζήτημα των Ελληνοπαιδών να αποτελεί κεντρικό θέμα ενασχόλησης των επιτελείων των ελληνικών Αρχών αλλά κυρίως ένα πρόβλημα στο οποίο εναγωνίως ζητούσαν λύση οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, γονείς και συγγενείς. Η αντίδρασή τους συνεχίστηκε και εκδηλώθηκε σε κάθε ευκαιρία, προς κάθε κατεύθυνση και με τη συνδρομή του Τύπου.⁵⁹ Το κυρίαρχο αίσθημα των ανθρώπων αυτών ήταν πως με την πάροδο του χρόνου οι ληφθείσες πρωτοβουλίες είχαν βαλτώσει και δεν διαφαίνονταν η λύση του άμεσου επαναπατρισμού όπως απαιτού-

send their children (24),” στο UNSCOB Report, A/574, 1948, ANNEX 2/III FORCIBLE OR VOLUNTARY REMOVAL OF CHILDREN/ A/3/(e), 31.

55. *Ελληνικός Βορράς*, 23 Μαρτίου 1948.

56. Αναφέρεται και ως Τίρνοβο. Η σύγχρονη ονομασία του είναι Πράσινο και ανήκει στον Δήμο Πρεσπών.

57. *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1948.

58. *Ελευθερία*, 16 Μαρτίου 1950.

59. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Σεπτεμβρίου 1950.

σαν. Και αυτό γιατί, δύο χρόνια μετά την αναχώρηση των πρώτων αποστολών, η καταγραφή των διαπιστώσεων της UNSCOB στην ανωτέρω περιοδεία της στα βόρεια σύνορα κατέδειξε με παραστατικό τρόπο την εγκατάλειψη των οικογενειών της Δυτικής Μακεδονίας μετά την ολοκλήρωση της εκτέλεσης του σχεδίου. Η ειδική αναφορά της στην περιοχή της Φλώρινας όπου ο νομάρχης δήλωσε την απομάκρυνση 5.000 παιδιών της περιφέρειας του από τις εστίες τους με τη βία, καταδεικνυε την σημασία που είχε δοθεί από την ηγεσία των ανταρτών σε ό,τι αφορά το μέγεθος της επιχείρησης και την επιτυχή εκτέλεσή της. Κατά συνέπεια οι διαμαρτυρίες των κοινοταρχών και των μαθητών σχολείων στους δρόμους από τη μία και οι προσωπικές εκκλήσεις μητέρων προς τα μέλη της Βαλκανικής Επιτροπής, από την άλλη, ήταν κάποιες από τις ελάχιστες επιλογές που είχαν στη διάθεσή τους οι κάτοικοι της εν λόγω περιοχής.⁶⁰ Πρακτικά στο ζήτημα της επιστροφής των παιδιών τους οι κάτοικοι των οικισμών της Πρέσπας δεν είχαν ουσιαστική ανταπόκριση, παρά τις έντονες και συνεχείς παραστάσεις τους, επί δύομισι και πλέον χρόνια. Αυτό διαφάνηκε σε περιοδεία του νομάρχη Φλώρινας στην περιοχή, στις αρχές Δεκεμβρίου 1950, όταν δέχτηκε γονείς των παιδιών του Εμφυλίου που βρίσκονταν στις Λαϊκές Δημοκρατίες οι οποίοι τον παρακάλεσαν για τις δικές του ενέργειες προκειμένου αυτά να επιστρέψουν. Το γεγονός αυτό απεδείκνυε πως η κατάσταση δεν έδειχνε σημεία ομαλοποίησης. Μάλιστα στον οικισμό των Ψαράδων είχε συνάντηση με τα λιγοστά Ελληνόπουλα που είχαν απομείνει και είχαν γεννηθεί μετά το 1944 για τα οποία αποφάσισε την ίδρυση *Στέγης Παιδιού* στον όροφο του σχολείου.⁶¹

Εντωμεταξύ όλες οι εν λόγω κινητοποιήσεις και αντιδράσεις δεν ήταν απλά μόνο τοπικού χαρακτήρα. Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης σε όλη την Ελλάδα αντικατοπτρίστηκε σε ένα πλήθος ψηφισμάτων⁶² και αποφάσεων⁶³ που έλαβαν διάφοροι φορείς, με τα οποία εξέφραζαν την διαμαρτυρία τους για τα τεκταινόμενα. Προς την κατεύθυνση αυτή σύλλογοι,⁶⁴ σωματεία,⁶⁵ κοινότητες από κάθε γωνιά της επικρά-

60. Οι εκκλήσεις των γονέων προς τη Βαλκανική Επιτροπή για την επιστροφή των παιδιών τους, ήταν συνεχείς. Κατά την διάρκεια της προαναφερθείσας περιοδείας του κλιμακίου της στις αρχές Μαρτίου του 1950, δέχτηκε στις 11 του μηνός στην πόλη της Φλώρινας, έκκληση μητέρας που είχε κόρη 15 ετών στην Τσεχοσλοβακία και γιο 19 ετών στην Πολωνία, σύμφωνα με τις επιστολές τους που είχε λάβει. Ακολούθως κατευθυνόμενη προς την πόλη της Καστοριάς έγινε αποδέκτης παρόμοιας έκκλησης από μητέρες του οικισμού Βατοχωρίου, βλ. *Εμπρός*, 14 και 16 Μαρτίου 1950.

61. *Εμπρός*, 5 Δεκεμβρίου 1950.

62. ΑΥΕ, 1950/45/2: Δήμαρχος Αραχώβης, «ΨΗΦΙΣΜΑ Του Λαού Αραχώβης (Λειβαδείας)», 29 Δεκεμβρίου 1949· ΑΥΕ, 1950/45/2: Κοινότητας Παλαιοχωρίου Καβάλας προς τον Υπουργόν των Εξωτερικών, «ΨΗΦΙΣΜΑ», 29 Δεκεμβρίου 1949· ΑΥΕ, 1950/45/2: Ιατρική Εταιρεία Καλαμών, «ΨΗΦΙΣΜΑ»· ΑΥΕ, 1950/45/2: Νομαρχία Μεσσηνίας προς Υπουργείον Εξωτερικών, 30 Δεκεμβρίου 1949.

63. ΑΥΕ, 1950/45/2: ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ ΑΘΗΝΩΝ, 4 Ιανουαρίου 1950.

64. Μεταξύ αυτών ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης και ο Σύλλογος Πολυτέκνων Γονέων νομού Θεσσαλονίκης, βλ. *Ελληνικός Βορράς*, 11, 25 και 26 Μαρτίου 1948.

65. Ενδεικτικά σημειώνεται η πραγματοποίηση μεγάλης συγκέντρωσης την Κυριακή 6 Νοεμβρίου 1949 στην αίθουσα «*Ιλαρνασσός*» με πρωτοβουλία των Γυναικείων Σωματείων των Αθηνών. Σύμφωνα με την ανακοίνωση που εξέδωσαν: «*Σκοπός της συγκεντρώσεως αυτής είναι να εκδηλωθή ακόμη μία φορά ο πόνος των Ελληνίδων γυναικών δια τα 28 χιλιάδες Ελληνόπουλα που απήχθησαν από τας οικογενείας των και την Πατρίδα των, και την απογοήτευσίν των και την έντονη διαμαρτυρία των γιατί κανένα απ'*

τειας, απευθύνθηκαν προς κάθε κατεύθυνση εντός και εκτός της χώρας, γνωστοποιώντας το ζήτημα και κατ' επέκταση διεθνοποιώντας το.⁶⁶ Αποδέκτες τα αρμόδια υπουργεία Εξωτερικών,⁶⁷ Εσωτερικών,⁶⁸ ο πρόεδρος της Κυβέρνησης,⁶⁹ αλλά και ο ΟΗΕ, όπως επίσης οι πρεσβείες των ΗΠΑ, της Σουηδίας, της Μ. Βρετανίας, της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Ελβετίας, της Νορβηγίας, του Καναδά, και της Ολλανδίας. Με τα κείμενά τους καταδίκάζαν την απομάκρυνση των παιδιών από τις εστίες τους και απαιτούσαν την άμεση επιστροφή τους.

Παράλληλα ένα ζήτημα που ίσως δεν εκτιμήθηκε ανάλογα από τις ελληνικές Αρχές ήταν το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του Ελληνικού Στρατού στην περιοχή του Βιτσιού, το καλοκαίρι του 1949, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα προπαγανδιστικού υλικού των ανταρτών. Ανάμεσά τους ένας σημαντικός αριθμός επιστολών που είχαν στείλει Ελληνόπουλα από τους χώρους συγκέντρωσης και φιλοξενίας τους στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Επρόκειτο για παιδιά που είχαν απομακρυνθεί από οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας και συγκεκριμένα από την ορεινή περιοχή των Κορεστέϊων και της Πρέσπας και αυτό όπως ήταν φυσικό προσέφερε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της τοπικής διάστασης του ζητήματος. Στη συνέχεια το σύνολο σχεδόν του υλικού πήρε τον δρόμο της άμεσης καταστροφής από τον Ελληνικό Στρατό και τη Χωροφυλακή. Ενδεχόμενα η συνεισφορά του μέσα από την έρευνα, θα παρείχε τη δυνατότητα προσέγγισης και ερμηνείας λιγότερο γνωστών πτυχών, κυρίως δε σε ό,τι αφορά την αποστολή και την εγκατάσταση των παιδιών αυτών στις χώρες υποδοχής τους.⁷⁰

Την άποψη αυτή ενισχύει η συνέχεια της τύχης κάποιων εξ αυτών. Οι ελάχιστες, αυτού του είδους, επιστολές που διασώθηκαν μας παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες

αυτά, παρ' όλας τας αποφάσεις Διεθνών Οργανισμών και της Ο.Η.Ε. δεν επεστράφη στην Πατρίδα των», βλ. Ελευθερία, 4 Νοεμβρίου 1949 και Εμπρός, 6 Ιανουαρίου 1950. Σχετικά, με το ζήτημα, ενδιαφέρον είχε η τοποθέτηση Βέλγου δημοσιογράφου, σε εφημερίδα της χώρας του, με τίτλο: «Μια απόπειρα εναντίον του πολιτισμού». Σημείωσε: «[...] δεν δυνάμεθα όμως να εννοήσωμεν πως η Αμερική έδωσε εν δολλάριον εις τον Τίτο, προτού ούτος αποδώσει εις τας οικογενείας των τους φυλακισμένους Ελληνοπαίδας και επιτρέψη εις τον Διεθνή Ερυθρόν Σταυρόν να προβή εις ερεύνας καθ' όλην την Γιουγκοσλαβίαν. Δεν δυνάμεθα να μην σκεφθώμεν ότι, εάν επρόκειτο περί 28.000 παίδων Αμερικανών, Αγγλων ή Γάλλων, η αντίδρασις της Ουασιγκτων, του Λονδίνου και των Παρισίων θα ήτο ιδιαιτέρως ζωηρά. Εάν η τύχη των 28.000 αθών μικρών Ελληνοπαίδων δεν δύναται να συγκινήση την ομαδικήν συνείδησιν του ΟΗΕ, διερωτώμεθα τι θα είναι εκείνο το οποίο θα ηδύνατο να την συγκινήση και εις τι θα ηδύνατο να χρησιμεύση η Οργάνωσις αυτή», βλ. Ελευθερία, 19 Ιανουαρίου 1950.

66. *Ελληνικός Βορράς*, 16 Μαρτίου 1948.

67. ΑΥΕ, 1950/45/2: ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΕΝΩΣΙΣ ΓΟΝΕΩΝ «Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ», ΤΜΗΜΑ ΠΥΡΓΟΥ προς τον Υπουργόν Εξωτερικών, 31 Δεκεμβρίου 1949' ΑΥΕ, 1950/45/2: ECOLE ABET LE CAIRE (EGYPTE) προς τον Υπουργόν των Εξωτερικών, 7 Ιανουαρίου 1950. ΑΥΕ, 1950/45/2: ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΩΝ ΚΑΙ ΒΙΟΤΕΧΝΩΝ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 31 Δεκεμβρίου 1949. ΑΥΕ, 1950/45/2: Νομαρχία Φλώρινας προς Υπουργείον Εξωτερικών, «Υποβολή Ψήφισματος των σπουδαστών της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Φλώρινας. Προς τον ΟΗΕ», Φλώρινα 29 Δεκεμβρίου 1949.

68. ΑΥΕ, 1950/45/2: Κοινότης Ν. Ψαρρών προς Υπ. Εσωτερικών, 29 Δεκεμβρίου 1949.

69. ΑΥΕ, 1950/45/2: Ιερά Μητρόπολις Λευκάδος και Ιθάκης προς τον Πρόεδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως, «Ψήφισμα Λαού Λευκάδος», 29 Δεκεμβρίου 1949.

70. ΑΥΕ, 1949/43/1: Αρχηγός ΓΕΣ προς Γεν. Δνσιν Βορ. Ελλάδος, «Υποβολή επιστολών Ελληνοπαίδων προς τους εν Ελλάδι συγγενείς αυτών εις Γ.Ε.Σ.», α.π.Φ9974/36, 30 Νοεμβρίου 1949.

για τη διαβίωση των παιδιών στα κέντρα φιλοξενίας των Λαϊκών Δημοκρατιών. Αναφέρομαι σε αυτές που εντόπισαν τα μέλη του 2^{ου} κλιμάκιου παρατηρητών της UN-SCOB σε Κέντρο Αλλοδαπών της Δυτικής Μακεδονίας, τον Φεβρουάριο του 1949. Όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία οι εν λόγω επιστολές είχαν φτάσει με το κρατικό ταχυδρομείο στην Ελλάδα αλλά δεν προωθήθηκαν στους παραλήπτες εξαιτίας της διαμονής τους σε περιοχή που βρισκόταν υπό τον έλεγχο του ΔΣΕ. Παρακάμπτοντας την ενδεχόμενη περίπτωση μη γνησιότητάς τους –σε αυτό συνηγορεί η ύπαρξη γραμματώσεων και ταχυδρομικών σφραγίδων των χωρών από όπου εστάλησαν– καταγράφουμε ενδιαφέροντα θέματα τα οποία αφορούν τα παιδιά του Εμφυλίου.⁷¹ Σύμφωνα, λοιπόν, με το περιεχόμενό τους κέντρα φιλοξενίας, εκτός από μία πληθώρα εντός του Γιουγκοσλαβικού εδάφους, είχαν οργανωθεί στη Ρουμανία, στην Τσεχοσλοβακία και στην Ουγγαρία, από όπου και ταχυδρομήθηκαν.⁷² Πράγματι εξαιρετικό ενδιαφέρον για τους ερευνητές παρουσιάζει ο καταρτισμός ενός ενδεικτικού χάρτη κατανομής των Ελληνοπαίδων που μεταφέρθηκαν ως τις αρχές του Φεβρουαρίου 1949 στις βορειότερες Λαϊκές Δημοκρατίες, καθώς επίσης και των κέντρων εγκατάστασής τους, όπως αυτά σημειώνονταν στις ανωτέρω επιστολές.

Πιο συγκεκριμένα στην Ουγγαρία στις περιοχές Iska, Ujpest, Labatlan, Zamardi, Hajdu Hadhazi της Budapest και στην πόλη της Budapest υπήρχαν παιδιά από το Μακροχώρι, τη Βυσσιτιά, τον Σταυροπόταμο, τον Κρανιώνα, και τη Λεύκη, οικισμοί του νομού Καστοριάς. Στο ρουμανικό έδαφος στις περιοχές του Kluz και του Bucharest είχαν μεταφερθεί Ελληνόπουλα από το Βαγώρι και το Άργος Ορεστικό επίσης του νομού Καστοριάς. Ένας μεγάλος αριθμός παιδιών των αποστολών προερχόμενα από την Ιεροπηγή, την Ομορφοκλησιά, τη Φτελιά,⁷³ το Δενδροχώρι, το Κεφαλάρι, το Τοίχειον⁷⁴ του ίδιου νομού, καθώς και από και το Βαρικό και το Βατοχώρι της ορεινής Φλώρινας, έστειλαν επιστολές από τις περιοχές Sturava, Orava, Gotvald, Ljurse και Pecenady της Τσεχοσλοβακίας. Τέλος, σύμφωνα πάντα με την ίδια πηγή, οι αποστολείς των συγκεκριμένων επιστολών από την Γιουγκοσλαβία βρίσκονταν σε κέντρα φιλοξενίας στο Krusevlje, στο Lazarevac, στο Belgrade και στην Ohrid, ενώ οι παραλήπτες τους ήταν συγγενείς στην πόλη της Καστοριάς, καθώς επίσης και στους οικισμούς της, Άργος Ορεστικό, Λιθιά και Βασιλειάδα.⁷⁵

Όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των επιστολών των παιδιών, οι οποίες είχαν σταλεί όχι μόνο σε συγγενείς τους στην Ελλάδα αλλά και σε μέλη των Λαϊκών Συμ-

71. Σχετικό με τη διαμονή των Ελληνοπαίδων στις Λαϊκές Δημοκρατίες το άρθρο της *Μαχήτριας* με τίτλο «*Τα παιδιά μας ζουν χαρούμενα και εντυχισμένα την καινούρια τους ζωή*». Τόνισε ότι στα διάφορα κέντρα φιλοξενίας των Λαϊκών Δημοκρατιών είχαν εγκατασταθεί, ως τις αρχές του φθινοπώρου 1948, περισσότερα από 12.000 παιδιά. Επίσης αναφέρθηκε σε επιστολές παιδιών στις οποίες περιέγραφαν την χαρούμενη ζωή τους στα κέντρα αυτά. Τα συγκεκριμένα παιδιά κατάγονταν από την Τριανταφυλλιά Φλώρινας και από τη Βύσιανη Ηπείρου, βλ. *Μαχήτρια*, Όργανο των Μαχητριών του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, 25 Σεπτεμβρίου 1948, 6.

72. ΑΥΕ, 1949/33/1: «Εκθεσις Συνδέσμου 2^{ας} Ομάδος Παρατηρητών της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1949», α.π.9040, 6 Φεβρουαρίου 1949.

73. Είναι η Πτελέα στην περιοχή του Νεστορίου.

74. Σημερινή ονομασία Τοιχίό, βρίσκεται στους πρόποδες του Βιτσιού.

75. ΑΥΕ, 1949/33/1: «Εκθεσις Συνδέσμου 2^{ας} Ομάδος Παρατηρητών της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1949», α.π.9040, 6 Φεβρουαρίου 1949.

βουλίων και των Λαϊκών Δικαστηρίων του Λαϊκού Απελευθερωτικού Μετώπου, *Naroden Osvoboditelen Front (NOF)* στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, εκτός των άλλων, παρακολουθούσαν εκπαίδευση σε σλαβικά σχολεία στα οποία έδιναν τον χαρακτηρισμό *Μακεδονικά*. Ήταν εμφανές ότι είχαν εσφαλμένη ενημέρωση και εικόνα για την κατάσταση στην Ελλάδα την συγκεκριμένη περίοδο. Είχαν λάβει τη διαβεβαίωση πως η πλειοψηφία των οικισμών στην Ελλάδα ελέγχονταν από τους μαχητές του ΔΣΕ και έτσι η παράδοση των επιστολών τους θα πραγματοποιούνταν ανεμπόδιστα στους παραλήπτες τους, γεγονός όμως που τελικά απείχε από την πραγματικότητα δεδομένου ότι η κατάσταση συνεχώς μεταβαλλόταν με αποτέλεσμα πολλές από αυτές τις περιοχές να έχουν ήδη περιέλθει στον έλεγχο του Ελληνικού Στρατού.⁷⁶

Ασφαλώς οι ανωτέρω επιστολές δε θα μπορούσαν να παρέχουν πλήρη στοιχεία για το ζήτημα. Η διασπορά, η εγκατάσταση και η διαμονή των Ελληνοπαίδων της Δυτικής Μακεδονίας σε κέντρα φιλοξενίας στις Λαϊκές Δημοκρατίες –ειδικότερα για το έτος 1949 οπότε και είχε ολοκληρωθεί το βασικό σχέδιο της μετακίνησης– αποτυπώνεται σε έναν ικανό αριθμό ανέκδοτων τεκμηρίων που φυλάσσονται στο διπλωματικό και ιστορικό αρχείο του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών. Μέσα από αυτά σχηματίζουμε μια συνολική εικόνα για την γεωγραφική κατανομή των εν λόγω κέντρων, τον αριθμό των παιδιών σε αυτά, την περιοχή προέλευσής τους και τον τόπο κατοικίας τους στην Ελλάδα, την ηλικία τους, ακόμη των στοιχείων της παρεχόμενης εκπαίδευσής τους, καθώς επίσης και πολλές άλλες ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

Κατά συνέπεια, με βάση τα ανωτέρω αξιόπιστα διαθέσιμα στοιχεία, στη Γιουγκοσλαβία ο Σλοβενικός Ερυθρός Σταυρός (ΣΕΣ), στις αρχές του 1949, ενδιαφέρθηκε για την εγκατάσταση εκατόν πενήντα Ελληνοπαίδων σε σανατόριο στο Dutonlje, κοντά στο Sejana και άλλων τόσων στο φιλανθρωπικό ίδρυμα Rojnadolina σε κοντινή απόσταση από τη Stara Gora. Όπως πληροφορούμαστε τα παιδιά ήταν ηλικίας 2 έως 7 ετών.⁷⁷ Παράλληλα οι σλοβενικές Αρχές φιλοξενούσαν τετρακόσια ακόμη παιδιά από την Ελλάδα.⁷⁸ Επίσης στο λιμάνι Rijeka,⁷⁹ Έλληνας πλοίαρχος κατέθεσε στις 10 Μαρτίου 1949 ότι αναγνώρισε ομάδα 15-20 παιδιών από την Ελλάδα τα οποία διέμεναν σε κέντρο φιλοξενίας της περιοχής.⁸⁰

Άλλη περιοχή στην οποία μεταφέρθηκαν και εγκαταστάθηκαν διακόσια δέκα έξι Ελληνόπουλα από την περιοχή της Μακεδονίας, ήταν το νησί της Αγίας Αικατερίνης κοντά στο λιμάνι Rovinj σε απόσταση 200μ. από την ακτή της Istria.⁸¹ Τα παιδιά ήταν ηλικίας 2 έως 10 ετών.⁸² Την ίδια περίοδο αναφορά στον ιταλικό Τύπο κάνει λόγο για

76. ΑΥΕ, 1948/130/1: Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Καστοριάς, Γραφείο Πον προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας Θράκης, «Παιδομάζωμα», α.π.3/31/16^α, Καστοριά, 14 Οκτωβρίου 1948.

77. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ. ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ ΑΠΑΧΘΕΝΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ», Υπουργείου Εξωτερικών, (στο εξής «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ»), α.π.18130, 28 Ιανουαρίου 1949.

78. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.28648, 27 Απριλίου 1949.

79. Πόλη με λιμάνι στην Κροατία, νοτιοδυτικά του Zagreb.

80. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.23614, 18 Μαρτίου 1949.

81. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.25249, 28 Μαρτίου 1949.

82. ΑΥΕ, 1949/33/1: Α' Πολιτική, Τμήμα Βαλκανικής προς Υπηρεσία Συνδέσμου παρά τη Β. Επιτροπή, τον Ε.Ε.Σταυρόν, «Παιδομάζωμα», α.π.25249, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1949.

το ίδιο νησί, σημειώνοντας πως οι γιουγκοσλαβικές Αρχές είχαν εγκαταστήσει εκεί, πεντακόσια Ελληνόπουλα ηλικίας 2 έως 12 ετών.⁸³ Για το ίδιο ζήτημα, στις 9 Μαρτίου 1949, εκπομπή του ραδιοφωνικού σταθμού του Belgrade μετέδωσε ότι ένας σημαντικός αριθμός παιδιών φιλοξενούνταν 60χλμ. ανατολικά της γιουγκοσλαβικής πρωτεύουσας, στην περιοχή της επαρχιακής πόλης Smederevo.⁸⁴ Το γεγονός επιβεβαιώθηκε από τον ομογενή Π.Α. που επέστρεψε τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους από την Γιουγκοσλαβία.⁸⁵

Εκτός των προαναφερθέντων, παρόμοια κέντρα για τα Ελληνόπουλα του Εμφυλίου είχαν οργανωθεί στην Crikvenica⁸⁶ όπου είχαν εγκατασταθεί εκατό από αυτά, στη Bela Crkva⁸⁷ για την φιλοξενία πεντακοσίων σαράντα και στο Dubronnik, μαζί με την περιφέρειά του, άλλων οκτακοσίων.⁸⁸ Μάλιστα σχετικό δημοσίευμα της καθημερινής εφημερίδας *Rad* ανέφερε ότι συνολικά 2.000 παιδιά βρίσκονταν σε χώρους συγκέντρωσης σε Bela Crkva, Crikvenica, Rovinj και Dutovlje.⁸⁹ Ο Milan Ristovic μας πληροφορεί πως η πλειοψηφία των Ελληνοπαιδών στη Bela Crkva προερχόταν από τους οικισμούς της Πρέσπας Πισοδέρι, Ανταρτικό, Τρίγωνο, Λαιμός και Άγιος Γερμανός.⁹⁰

Επιπλέον, στη διάρκεια της περιόδου που ακολούθησε, αποστολές από τη Μακεδονία και την Ήπειρο φιλοξενήθηκαν στο τσεχοσλοβακικό έδαφος σε κέντρο στο Hurvaldy, νότια της Moravska Ostrava, όπως εκείνη των εκατόν εννέα παιδιών ηλικίας 8 έως 22 ετών. Πολλά παιδιά από την περιφέρεια της Φλώρινας είχαν εγκατασταθεί ανατολικά της πόλης Olomouc, σε κέντρο φιλοξενίας του οικισμού Klokoci. Το σύνολο των παιδιών στο συγκεκριμένο κέντρο, ανέρχονταν σε εκατόν τριάντα πέντε και ήταν ηλικίας 4 έως 20 ετών. Επίσης από την περιοχή της Φλώρινας προέρχονταν τα περισσότερα από τα τριακόσια ενενήντα πέντε Ελληνόπουλα, ηλικίας έξι μηνών έως 22 ετών, σε κέντρο φιλοξενίας στην πόλη Kysibl-Kysilka, βορειοανατολικά του Karlovy-Vary.

Εξίσου σημαντικό στην εξέλιξη του Εμφυλίου ήταν το θέμα της στρατιωτικής εκπαίδευσης των παιδιών σε κέντρα φιλοξενίας ή σε ειδικές εγκαταστάσεις στις Λαϊκές Δημοκρατίες και αυτό ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε ιδιαίτερος και τις δυο πλευρές. Σε ό,τι αφορά τη Τσεχοσλοβακία, τμήμα των διαθέσιμων πηγών διατυπώνει την άποψη πως η στρατιωτική εκπαίδευση Ελληνοπαιδών στο έδαφος της⁹¹ και η αποστολή τους στο επιχειρησιακό πεδίο στην Ελλάδα ολοκληρώθηκε έως τον Μάρτιο

83. *Εμπρός*, 13 Μαΐου 1948.

84. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.24628, 4 Απριλίου 1949.

85. ΑΥΕ, 1949/33/1: Α2 ΓΕΣ προς Υπουργείο Εξωτερικών, «Παιδομάζωμα», α.π.Φ.9930/35, 16 Μαρτίου 1949.

86. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.25931, 14 Απριλίου 1949.

87. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.27985, 19 Απριλίου 1949.

88. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.32374, 10 Ιουνίου 1949.

89. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.28641, 27 Απριλίου 1949.

90. Ristovic, *Ένα μακρύ ταξίδι*, 77.

91. ΑΥΕ, 1949/23/1: Αντ/ρχης Βαφόπουλος Φ., στρατιωτικός σύμβουλος προς Υπην. Έλληνας Συνδέσμου παρά τη Β. Ε. ΟΗΕ, «Υποβολή εκθέσεων», α.π.1619, Αθήνα, 17 Ιουλίου 1949. ΑΥΕ, 1949/33/1: Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Καστοριάς προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας Θράκης, «Παιδομάζωμα», α.π.3/31/17στ, Καστοριά, 14 Ιανουαρίου 1949.

του 1949.⁹² Μεταξύ αυτών και ο Τσέχος ερευνητής Pavel Hradečný που υποστήριξε ότι η εκπαίδευση στα κέντρα της Τσεχοσλοβακίας, όπως και της Πολωνίας, διακόπηκε την άνοιξη του 1949. Παρ' όλα αυτά το καλοκαίρι του ίδιου έτους τέτοιου είδους κέντρα εξακολουθούσαν να λειτουργούν στην Bratislava και στο Kosice, σύμφωνα με το υπουργείο Εξωτερικών.⁹³

Επιστροφή στην Ελλάδα στρατιωτικά εκπαιδευθέντων παιδιών οργανώθηκε με τελικό προορισμό την περιοχή του Βιτσίου, εκτός ενός αριθμού που τοποθετήθηκε στην περιοχή του Γράμμου. Η ένταξή τους σε ομάδες μαχητών του ΔΣΕ πραγματοποιήθηκε αφού αρχικά συγκεντρώθηκαν σε κέντρα εκπαίδευσης στην Αλβανία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία και ακολούθως στάλθηκαν πίσω στην Ελλάδα για τον σκοπό αυτό.⁹⁴ Σε ό,τι αφορά το εν λόγω θέμα ο Έλληνας σύνδεσμος στην UNSCOB ήταν ενήμερος για το περιεχόμενο των καταθέσεων παραδοθέντων ανταρτών, οι οποίοι εξετάστηκαν από το Κέντρο Αλλοδαπών Φλώρινας. Με βάση, λοιπόν, τις εκθέσεις αυτές, που εντωμεταξύ είχαν τεθεί στη διάθεση της Βαλκανικής Επιτροπής από το Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης επιβεβαιώθηκε, μεταξύ άλλων, η συγκέντρωση εκπαιδευμένων και κατόπιν εξοπλισμένων παιδιών στην περιοχή του Βιτσίου και ακολούθως η ένταξή τους στη δύναμη των ανταρτών. Στο ίδιο κλίμα κινούνταν και η ενημέρωση του αντιπροσώπου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ) στη Sofia προς τον Βασίλη Μπαρτζιώτα. Ανέφερε ότι τον Ιανουάριο του 1949 πολυάριθμη εκπαιδευμένη στρατιωτικά ομάδα Ελληνόπουλων στη Βουλγαρία, ήταν έτοιμη να ενταχθεί στο πλευρό των μαχητών ανταρτών.⁹⁵

Ωστόσο η πλειονότητα των παιδιών ηλικίας άνω των 13 ετών, που επέστρεψε στην Ελλάδα και συγκρότησε πολυάριθμες ομάδες για να ενταχθούν στη δύναμη του ΔΣΕ, «[...] εις τα Τμήματα κρούσεως», προέρχονταν κυρίως από κέντρα συγκέντρωσης εντός του γιουγκοσλαβικού εδάφους.⁹⁶ Εκτός, λοιπόν, των προαναφερθέντων κέντρων, στρατιωτικού τύπου εκπαίδευση σε παιδιά του Εμφυλίου παρέχονταν και στις εγκαταστάσεις του Bulkes. Μάλιστα πολύ νωρίς, τον Ιούλιο του 1948, σύμφωνα με συγκεκριμένη μαρτυρία, δεκαπεντάχρονα Ελληνόπουλα επέστρεψαν στο Μάλι-

92. ΑΥΕ, 1949/42/2: Τμήμα Βαλκανικής, Υπουργείο Εξωτερικών προς ΓΕΣ Υ/Α2, α.π.45913, Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 1949. Pavel Hradečný, "Zdrzenlivy internacionalismus: Obcanska valka v recku a ceskoslovenska materialni pomoc Demokracicke armade Reska," (Prague: 2003), στο Ήλιος Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο *“Το όπλο παρά πόδα” Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005), 7-8.

93. ΑΥΕ, 1949/43/1: «ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΙ», α.π.45093, 29 Αυγούστου 1949.

94. ΑΥΕ, 1949/23/1: Αντίρρητης Βαφόπουλος Φ., στρατιωτικός σύμβουλος προς Υπηρ. Έλληνας Σύνδεσμου παρά τη Β. Ε. ΟΗΕ, «Υποβολή εκθέσεων», α.π.1619, Αθήνα, 17 Ιουλίου 1949.

95. Γρηγόρης Φαράκος, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα μας», στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα*, 21.

96. ΑΥΕ, 1949/33/1: Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Κέντρο Αλλοδαπών Καστοριάς προς Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας Θράκης, «Παιδομάζωμα», α.π.3/31/17στ, Καστοριά, 14 Ιανουαρίου 1949.

Μάδι, στα Κορέστεια, εξοπλίστηκαν και ενίσχυσαν τις θέσεις των ανταρτών.⁹⁷ Αλλά και λίγο αργότερα, το φθινόπωρο του ίδιου έτους, στην περιοχή της Πρέσπας 14χρονα και άνω παιδιά μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους στις Λαϊκές Δημοκρατίες είτε στελέχωσαν τοπικές αντάρτικες ένοπλες ομάδες, είτε συμμετείχαν σε βοηθητικές υπηρεσίες του ΔΣΕ.⁹⁸

Παρ' όλα αυτά κέντρα στρατιωτικής εκπαίδευσης των ανταρτών, μεταξύ αυτών και παιδιών, είχαν οργανωθεί και εντός του ελληνικού εδάφους. Ένα εξ αυτών είχε συγκροτηθεί στον οικισμό Πλατύ της Πρέσπας. Για το ζήτημα αυτό κατέθεσε στο 2^ο κλιμάκιο παρατηρητών της UNSCOB μάρτυρας από τη Βέροια. Μετά την επιστροφή του από τους αντάρτες, τον Απρίλιο του 1949, μεταφέρθηκε στο ανωτέρω κέντρο εκπαίδευσης όπου και παρέμεινε για σαράντα μέρες. Σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του, εκεί εκπαιδεύτηκαν μαζί του εκατόν είκοσι Ελληνόπουλα του «παιδομαζώματος», ηλικίας 12 έως 17 ετών. Τα περισσότερα από αυτά είχαν επιστρέψει από τη Ρουμανία, μέσω του γιουγκοσλαβικού εδάφους καθώς και από την περιοχή της Berkovitsa της Βουλγαρίας. Οι εκπαιδευτές τους ήταν πρώην τραυματίες προερχόμενοι κυρίως από νοσοκομεία της Αλβανίας. Κατά τη διάρκεια των μαθημάτων τους έλεγαν ότι στη συνέχεια θα εντάσσονταν στη δύναμη των μαχόμενων ανταρτών και πως ο αγώνας τους θα έληγε σύντομα. Τελικά με την ολοκλήρωση των στρατιωτικών μαθημάτων προωθήθηκε μαζί με άλλα ογδόντα Ελληνόπουλα του Νίκου Κέντρου,⁹⁹ στο τάγμα του Τζαβέλλα ενώ ακολούθως, όλοι μαζί, τοποθετήθηκαν σε θέσεις άμυνας στο Βίτσι.¹⁰⁰ Η επιστροφή παιδιών από τις Λαϊκές Δημοκρατίες για την ενίσχυση της δύναμης του ΔΣΕ, μετά την παροχή στρατιωτικής εκπαίδευσης, αλλά και η προώθησή τους από ανάλογο κέντρο στην περιοχή της Πρέσπας, διασταυρώνεται και με άλλες διαθέσιμες στρατιωτικές πηγές,¹⁰¹ καθώς επίσης και από την έρευνα της UNSCOB.¹⁰² Ας σημειωθεί ότι στο κέντρο εκπαίδευσης στο Πλατύ παρείχαν τις υπηρεσίες τους δύο Βούλγαροι γιατροί, γεγονός που θέτει ιδιαίτερους προβληματισμούς.

Σχολιάζοντας τις ανωτέρω εξελίξεις ας σημειωθεί πως η παρουσία των παιδιών του Εμφυλίου στις χώρες υποδοχής χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων τους ήταν ένα ζήτημα που αντίβαινε στο διεθνές δίκαιο αλλά και στους ηθικούς κανόνες, αποδεικνύοντας ότι ο διακρατικός πόλεμος έχει άτυπους νόμους σε αντίθεση με τον Εμφύ-

97. ΑΥΕ, 1949/23/1: Κέντρον Αλλοδαπών Φλώρινης, «Εκθεσις εξετάσεως παραδοθείσης συμμοριτήσης. Εν Φλώρινη τη 4 Απριλίου 1949», Φλώρινα, 6 Απριλίου 1949.

98. *Εμπρός*, 16 Οκτωβρίου 1948.

99. Μέλος της Επιτροπής Πόλης της Κομματικής Οργάνωσης του ΚΚΕ Φλώρινας το 1946, το επόμενο έτος εντάσσεται στη δύναμη του ΔΣΕ. Υπηρετεί ως πολιτικός επίτροπος με το προσωνύμιο «Νάκος». Με τη λήξη του Εμφυλίου μεταβαίνει ως πολιτικός πρόσφυγας στην Τασκένδη και κατόπιν στη Ρουμανία. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα διετέλεσε ιδρυτικό μέλος και γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου των Αρχαίων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Έργο του: Νίκος Κέντρος, *Ο εμφύλιος στη Φλώρινα, [Μαρτυρίες-Περίοδος Β']*, (Αθήνα: Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, 2011).

100. ΑΥΕ, 1949/23/1: «Εκθεσις Αξ/κού Συνδέσμου της 2^{ας} Ομάδος Παρατηρητών της 26^{ης} Ιουνίου 1949», α.π.9150.

101. ΑΥΕ, 1949/23/1: Στρατιωτικός σύμβουλος Υποστράτηγος Ε. Αποκορίτης προς Υπηρεσία Έλληνας Συνδέσμου παρά Β. Ε. Ο.Η.Ε., «Υποβολή εκθέσεως», α.π.1067, 8 Μαΐου 1949.

102. ΑΥΕ, 1949/23/1: «Εκθεσις Συνδέσμου 2^{ας} Ομάδος Παρατηρητών της 2^{ας} Μαΐου 1949», α.π.9119.

λιο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο σχεδιασμός και η εκτέλεση του σχεδίου των αποστολών των Ελληνοπαίδων έθιγε τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδος στους Έλληνες πολίτες. Γίνεται αντιληπτό ότι στο μέσον αυτής της πολιτικής αντιπαράθεσης που είχε προκύψει στο εσωτερικό της χώρας κυρίως για τη μορφή διακυβέρνησης της νεοαπελευθερωμένης Ελλάδος, βρέθηκαν τα Ελληνόπουλα. Λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία όσων συγκρότησαν τις αποστολές προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες ή στάλθηκαν στις παιδοπόλεις, είτε είχαν γεννηθεί λίγο πριν τον πόλεμο του 1940 είτε εν μέσω αυτού, είχαν ζήσει τουλάχιστον ένα τμήμα της Κατοχής και στη συνέχεια την εμφύλια σύρραξη. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν είχαν γνωρίσει ειρηνική περίοδο και θα χρειαζόταν πολύς χρόνος να περάσει, για κάποια από αυτά προκείμενου να βρεθούν σε φυσιολογικές οικογενειακές ή κοινωνικές συνθήκες και να προσπαθήσουν, πιθανόν, να ερμηνεύσουν τα γεγονότα τα οποία βίωσαν. Για την πλειονότητα όσων πέρασαν τη μεθόριο η συνέχεια δεν τους επεφύλαξε την άμεση επιστροφή στην πατρική τους εστία, για λόγους ανεξάρτητους της θέλησής τους. Πράγματι το μέλλον απέδειξε ότι ελάχιστα παιδιά κατάφεραν να επαναπατριστούν παρακάμπτοντας χρονοβόρες διαδικασίες και πολιτικά προσκόμματα των Κυβερνήσεων των χωρών φιλοξενίας τους, γεγονός που προξένησε έντονο προβληματισμό στα χρόνια που ακολούθησαν τη λήξη της εμφύλιας διαμάχης. Αναφορικά με τις εξελίξεις στους νομούς Καστοριάς και Φλώρινας παρά τις προσπάθειες του ΟΗΕ και του ΔΕΣ ολιγάριθμη ήταν η επιστροφή τους.

Υπό αυτές τις δυσμενείς συνθήκες στις οποίες είχε περιέλθει το ζήτημα, τον Νοέμβριο του 1950 ο πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (ΕΕΣ), Κ. Γεωργακόπουλος με διαβαθμισμένο έγγραφο ενημέρωσε το υπουργείο Εξωτερικών αποστέλλοντας του ονομαστικό κατάλογο εβδομήντα τριών Ελληνοπαίδων που επαναπατρίζονταν από τη Γιουγκοσλαβία,¹⁰³ σε μία από τις ελάχιστες αποστολές. Το αρμόδιο τμήμα του υπουργείου προώθησε άμεσα την εν λόγω κατάσταση στην πρεσβεία στο Βελgrade¹⁰⁴ για τα περαιτέρω. Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό της, εκτός των ονομάτων των παιδιών, συμπεριλαμβάνονταν και τα ονόματα των γονέων τους, καθώς επίσης και οι διευθύνσεις διαμονής τους στην Ελλάδα. Έτσι διαπιστώνουμε ότι τριάντα δύο παιδιά προέρχονταν από τον νομό Καστοριάς, ενώ από τον νομό Φλώρινας είκοσι επτά συνολικά. Συγκεκριμένα επαναπατρίζονταν παιδιά του Εμφυλίου με καταγωγή από τους οικισμούς του νομού Φλωρίνης: Τριανταφυλλιά, Κορυφή, Ανταρτικόν, Τρίγωνο, Ασπρόγεια, Άγιος Γερμανός, Λαιμός, Τύρνοβον, Τρίβουνον, Πολυπόταμος όπως και από την πόλη της Φλώρινας. Στο νομό Καστοριάς επέστρεφαν στους οικισμούς Ομορφοκκλησιά, Τσουκά Νεστορίου, Λεύκη, Βυσσινιά, Τοιχίό, Κορομηλιά, Βίτσιτσα, Άγιος Δημήτριος, Καστανόφυτο, Γάβρος, Μαυροχώριον, Μακροχώριον, Νεστόριον, Κοντορόπη αλλά και στην πόλη της Καστοριάς.

Ωστόσο το ερώτημα σχετικά με την τύχη των χιλιάδων μη επαναπατρισθέντων Ελληνοπαίδων των αποστολών δεν έχει πλήρως απαντηθεί. Αυτό το οποίο θεωρείται

103. ΑΥΕ, 1950/125/2: Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς Υπουργείον Εξωτερικών, α.π.917, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1950.

104. ΑΥΕ, 1950/125/2: Α΄ Πολιτική Επιτροπή, Τμήμα Βαλκανικής προς την εν Βελγραδίω Β. Πρεσβείαν, α.π.52746/Α/Γ5/Βα, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1950.

βέβαιο είναι πως μετά από την παρέλευση πολλών δεκαετιών, έχοντας πλέον οργανώσει την διαβίωσή τους, κατά βάση, στην αυστραλιανή και αμερικανική ήπειρο αλλά και στις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες, η αρχική τους επιθυμία και επιδίωξη για επαναπατρισμό μάλλον τέθηκε στο περιθώριο για λόγους που κατά καιρούς επεδίωξαν να ερμηνεύσουν αναλυτές. Στην τελική επιλογή τους ανασταλτικοί παράγοντες θεωρήθηκαν, μεταξύ άλλων, η αρχική ενημέρωσή τους για καταστροφή και εγκατάλειψη των οικισμών τους στη βόρειο κυρίως Ελλάδα, από όπου προέρχονταν, η εγκατάσταση σε αυτούς πληθυσμού άλλων περιοχών, αλλά και η μη παροχή έγκρισης επανόδου τους από τις ελληνικές Αρχές την περίοδο που ακολούθησε, στη σκιά του αναδυόμενου Ψυχρού Πολέμου.

Εμμανουήλ Αντ. Εμμανουηλίδης

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΝ
ΑΡΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1974-1981:

Η οπτική των ηγετών της Βαλκανικής

για τις εξελίξεις στην Ανατολική Μεσόγειο και στη Μέση Ανατολή.

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών Πειραιά, Διδάκτωρ
Νομικής Α.Π.Θ.

Εισαγωγή

Η ελληνική υψηλή στρατηγική, όπως υλοποιήθηκε από τις κυβερνήσεις της περιόδου 1974-1981, είχε διπλό σκοπό. Αφενός να ενισχύσει τη διαπραγματευτική θέση της χώρας έναντι της Τουρκίας, και στα ελληνοτουρκικά και στο Κυπριακό, μέσω της αλλαγής του δόγματος σε από βορρά στον από ανατολή κίνδυνο· αφετέρου να βελτιώσει τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές στερέωμα, στο πλαίσιο της Ύφεσης και της ενίσχυσης των επαφών με κράτη διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων. Ο δεύτερος σκοπός εξυπηρετούσε ασφαλώς και την οικονομική διπλωματία, αφού μέσω αυτής όχι απλώς θα συντελούνταν η αντιμετώπιση των ενεργειακών και εξαγωγικών αναγκών της χώρας αλλά και θα προλειανόταν το έδαφος για την περαιτέρω ενίσχυση της πολιτικής συνεργασίας.

Το παρόν άρθρο εστιάζει στο κατά πόσο τα ανοίγματα στα Βαλκάνια και στον αραβικό κόσμο συνετέλεσαν στην επίτευξη των παραπάνω στόχων. Στο πρώτο μέρος του άρθρου γίνεται συγκριτική μελέτη των διπλωματικών ενεργειών των κυβερνήσεων της περιόδου 1974-1981 με τις βαλκανικές και αραβικές χώρες, στο πλαίσιο της ενίσχυσης του περιφερειακού ρόλου της Ελλάδας και της ανάσχεσης της τουρκικής προκλητικότητας. Στο δεύτερο μέρος γίνεται αναφορά στις συζητήσεις που είχε ο Καραμανλής με τους ηγέτες των βαλκανικών χωρών σχετικά με τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, αφού χώρες όπως η Γιουγκοσλαβία ή η Ρουμανία ασκώντας αυτόνομη πολιτική έναντι της Σοβιετικής Ένωσης –αλλά και η Βουλγαρία ως «δορυφόρος» της ΕΣΣΔ– έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ελληνικά ανοίγματα στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο.

Γίνεται προσπάθεια να μελετηθούν συνδυαστικά οι ελληνικές δράσεις στους δύο χώρους. Αυτές τόσο παρουσίαζαν σημαντικές ομοιότητες, όσο αποτελούσαν η μία

πλεονέκτημα που η ελληνική πλευρά επικαλούνταν στους συνομιλητές της. Ιδίως τα ελληνικά ανοίγματα στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο εκλαμβάνονταν ως θετικά από τους ηγέτες των βαλκανικών κρατών, αφού επιδίωκαν να έχουν και αυτοί στενές επαφές με τις αραβικές χώρες. Το γεγονός αυτό φρόντιζαν να επιδεικνύουν οι ελληνικές κυβερνήσεις για να ενισχύσουν το επιχείρημα πως η χώρα αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ Δυτικής Ευρώπης, Βαλκανίων και Μέσης Ανατολής.

Α' μέρος

Το έτος 1974 αποτέλεσε σημείο καμπής για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Τότε μεταβλήθηκε πλήρως το ελληνικό αμυντικό δόγμα, καθώς ο κίνδυνος προερχόταν πλέον από την ανατολή και όχι από το βορρά. Κυρίαρχη πεποίθηση στην Ελλάδα ήταν ότι με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο προοιωνιζόταν μια υπαρκτή και όχι δυνητική απειλή για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.¹ Οι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής τόσο στα Βαλκάνια όσο και στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο δεν ήταν δευτερεύοντες. Όσο σημαντική ήταν η ένταξη στην ΕΟΚ, οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις και η συμμετοχή στο ΝΑΤΟ (έστω και εκτός στρατιωτικής ομπρέλας) άλλο τόσο σημαντική ήταν η προστασία εκ του εξ ανατολών κινδύνου και η θωράκιση της οικονομίας από τις ενεργειακές κρίσεις. Μετά τη Μεταπολίτευση, επιθυμία της κυβέρνησης ήταν η αποσύνδεση της εξωτερικής πολιτικής από τα συμφέροντα των ΗΠΑ. Αποφάσεις όπως η αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, η επιδίωξη για άμεση ένταξη στην ΕΟΚ, οι επαφές με την Ανατολική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή και βέβαια η νέα βαλκανική πολιτική συνετέλεσαν στο να γίνεται λόγος για πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική.

Η Τουρκία, ως χώρα των Βαλκανίων αλλά και ως μουσουλμανικό έθνος, επεδίωκε αυξημένη συνεργασία τόσο στη χερσόνησο του Αίμου όσο και στην Εγγύς και Μέση Ανατολή. Μάλιστα, ιδίως στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο διατηρούσε προνομιακές σχέσεις, έναντι της Ελλάδας, με χώρες όπως η Λιβύη, το Πακιστάν και το Ιράν. Στα Βαλκάνια δεν είχε τέτοιου είδους καλές σχέσεις, ωστόσο επ' ουδενί δεν επιθυμούσε να μετατραπούν τα κράτη της χερσονήσου σε κοινωνοί αποκλειστικά των ελληνικών θέσεων. Η ανησυχία της Τουρκίας ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να δημιουργήσει στενές σχέσεις στα Βαλκάνια σε βάρος της, ιδίως με τη Βουλγαρία, την έκανε να επιδιώκει ανάπτυξη των διμερών σχέσεων με τα κομμουνιστικά Βαλκάνια αλλά και συμμετοχή της στη διαβαλκανική συνεργασία. Η ίδια ανησυχία υπήρξε και για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, με χαρακτηριστική περίπτωση τον ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό για την εύνοια των Παλαιστινίων, της Λιβύης ή και των Ιράν-Πακιστάν.² Ακόμα και σε επίπεδο Ισλαμικής Διάσκεψης, η ελληνική προσπάθεια να εξομοιώσει τους Παλαιστινίους με τους Κύπριους πρόσφυγες δημιουργούσε ερείσματα υπέρ των ελληνικών θέσεων μεταξύ των ομόδοξων με την Τουρκία χωρών.

1. Στέλιος Αλειφαντής, «Ελληνική εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση της βαλκανικής πολιτικής, 1974-1981», (διδακτ. διατριβή, Πάντειος ΑΣΠΕ, 1987), 106-113, 117-122 και 125-132.

2. Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, «Η στάση της Ελλάδας στην ιρανική καθεστωτική αλλαγή. Μεταξύ σάχη Παχλαβί και αγιατολάχ Χομείνι», *Ιστορία*, τ. 588, (2017): 86-101.

Βέβαια η βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με τα βαλκανικά και τα αραβικά κράτη, παρ' ό,τι είχε το χαρακτήρα «κλεισίματος μετώπου» ή αντίβαρου, ώστε να αντιμετωπιστούν οι τουρκικές προκλήσεις, δεν ήταν ο μοναδικός στόχος της Ελλάδας. Η πολιτική προσέγγισης της Ελλάδας με τα σοσιαλιστικά κράτη των Βαλκανίων και τις χώρες του αραβικού και μουσουλμανικού τόξου θεωρείται πως είχε αυτόνομο χαρακτήρα.³ Άλλωστε η διεθνής συγκυρία ευνοούσε το βαλκανικό άνοιγμα, αφού η Ύφεση είχε μειώσει την ένταση ανάμεσα στους δύο μεγάλους συνασπισμούς. Την ίδια στιγμή η Τελική Πράξη του Ελσίνκι έπαιξε καίριο ρόλο για τη νέα εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, τόσο σε διμερές όσο και σε πολυμερές επίπεδο, αφού η νέα αυτή πολιτική θεωρούνταν ως υλοποίηση του πνεύματος του Ελσίνκι σε περιφερειακό-βαλκανικό επίπεδο.⁴ Επίσης σημαντικά ήταν τα κίνητρα στην οικονομική διπλωματία. Η οικονομική συνεργασία στα Βαλκάνια αποτελούσε το πρώτο βήμα για να ακολουθήσει και η πολιτική συνεργασία. Ομοίως και στον αραβικό κόσμο –ιδίως με τις φιλοτουρκικές χώρες– η προσέγγιση ξεκινούσε από τον οικονομικό τομέα· ασφαλώς δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η Ελλάδα στόχευε στους Άραβες για την κάλυψη των ενεργειακών της αναγκών, εξάρτηση που δεν υπήρχε στις οικονομικές συναλλαγές με τα βαλκανικά κράτη.

Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας φαινόταν πως αποκτούσε νέο προσανατολισμό όχι μόνο με τις αραβικές χώρες, αλλά και με τις χώρες της Μεσογείου ή και των Βαλκανίων. Οι στόχοι της νέας εξωτερικής πολιτικής δεν ήταν παροδικοί αλλά σαφείς, ορισμένοι. Αναφέρθηκαν ήδη, η προώθηση του Κυπριακού με τη σαφή σύνδεσή του με τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, η αναζήτηση και ενίσχυση των οικονομικών δεσμών της Ελλάδας, ιδίως την περίοδο μετά την ενεργειακή κρίση, και τέλος η αναζήτηση στηριγμάτων στον αραβικό κόσμο για τα ελληνοτουρκικά από κράτη ομόθρησκα με την Τουρκία. Ασφαλώς υπήρχε ήδη ένα βραχυπρόθεσμο πλάνο για τις διεθνείς επαφές που θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν, με σκοπό την επίτευξη των στόχων της αραβικής πολιτικής σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, πλάνο το οποίο μετά το 1975 άρχισε να υλοποιείται. Βέβαια, η ελληνική κυβέρνηση, σε γνώση των προβληματισμών για το διεθνή προσανατολισμό της χώρας, φρόντιζε να διαψεύδει τους φόβους για αλλαγή δόγματος ή εγκατάλειψης του δυτικού μπλοκ. Τόνιζε πως οι επαφές με τον αραβικό κόσμο είχαν σκοπό τη δημιουργία μιας γέφυρας μεταξύ Ευρώπης και Μεσογείου, ρόλο τον οποίο ξεκάθαρα επεδίωκε να παίζει η Ελλάδα.

Με τις ενέργειες σε Βαλκάνια και αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο, η Ελλάδα ενίσχυε τη θέση της σε περιφερειακό επίπεδο. Η εξωτερική πολιτική ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τις εξελίξεις στον άμεσο περίγυρο της χώρας. Αυτός ήταν η βαλκανική χερσόνησος και η ανατολική Μεσόγειος. Οι ελληνικές δράσεις δεν αφορούσαν όμως μόνο την αντιμετώπιση της τουρκικής προκλητικότητας αλλά αποτελούσαν και πλεονεκτήματα που προέβαλλαν και στις διαπραγματεύσεις για ένταξη στην ΕΟΚ. Η γεωγραφική θέση της χώρας ως σταυροδρόμι μεταξύ Δύσης, Βαλκανίων και Μέσης Ανα-

3. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια, 1974-1981*, (Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1987), 22.

4. Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στα Βαλκάνια, 1974-1989*, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015), 65.

τολής αποτελούσε κίνητρο για τις ευρωπαϊκές χώρες να εγκρίνουν την είσοδο της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Αυτό ήταν, ασφαλώς, σε γνώση των ελληνικών κυβερνήσεων και το επικαλούνταν στις συζητήσεις που είχαν κατά τις ενταξιακές διαπραγματεύσεις.

Ανοίγματα στα Βαλκάνια

Η ελληνική βαλκανική πολιτική διακρινόταν σε δύο σκέλη. Αφενός, στις διμερείς επαφές μεταξύ της Ελλάδας και των βαλκανικών χωρών· αφετέρου, στις προσπάθειες διαβαλκανικής συνεργασίας. Τα σκέλη αλληλοσυμπληρώνονταν και αλληλοενισχύονταν. Ήδη από το 1975 που άρχισε η προώθηση της νέας βαλκανικής πολιτικής, με τις επισκέψεις του Καραμανλή στις βαλκανικές πρωτεύουσες, υπήρχε ο προφανής στόχος της βελτίωσης των διμερών σχέσεων. Παράλληλα, όμως, εκδηλωνόταν και η βούληση του Καραμανλή για προώθηση της διαβαλκανικής συνεργασίας.

Η ανάγκη για ταυτόχρονη ανάπτυξη διμερών και διαβαλκανικών σχέσεων προέκυπτε από τη δυσκολία πολυμερών συζητήσεων μεταξύ των κρατών, αφού υπήρχαν ανοικτά προβλήματα που torπίλιζαν κάθε προσπάθεια ουσιαστικής ανάπτυξης τέτοιας συνεργασίας. Χαρακτηριστικά ήταν οι ελληνοτουρκικές έριδες για το Αιγαίο και την Κύπρο, το Μακεδονικό στις βουλγαρογιουγκοσλαβικές σχέσεις, το ζήτημα της τουρκικής μειονότητας στις βουλγαροτουρκικές σχέσεις, οι διαφορές των καθεστώτων της Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας με τις επιταγές της σοβιετικής πολιτικής για τα Βαλκάνια και η στείρα άρνηση της Αλβανίας για ανάπτυξη σχέσεων με τους γείτονές της.⁵ Παρά τις δυσκολίες, το κλίμα της Ύφεσης, που φάνηκε να εμπεδώνεται μετά την Τελική Πράξη του Ελσίνκι, έδινε στα βαλκανικά κράτη –άρα και στην Ελλάδα– τη δυνατότητα να αυτονομηθούν από τους δύο πόλους, να παραμερίσουν, στα πλαίσια του εφικτού, τις διαφορές τους και να αναπτύξουν περιφερειακή συνεργασία.⁶

Κρίσιμη ήταν η σταθερή επιδίωξη της Ελλάδας να μην εμπλακεί σε ζητήματα-αγκάθια της εξωτερικής πολιτικής των βαλκανικών κρατών, ιδίως σε στιγμές έντασης. Η στάση αυτή εύστοχα χαρακτηρίστηκε ως πολιτική «ίσης φιλίας». Η κυβέρνηση Καραμανλή επεδίωξε να αμβλύνει και να αντιπαρέλθει τα προβλήματα μεταξύ των βαλκανικών κρατών προς όφελος της ομαλής ανάπτυξης διαβαλκανικών συνεργασιών και των διμερών σχέσεων της Ελλάδας.⁷

Ταυτόχρονα, ήδη από τις πρώτες ημέρες της Μεταπολίτευσης, φαινόταν η στροφή που πραγματοποιούσε η Ελλάδα στις σχέσεις της με τους Άραβες. Οι παραδοσιακά καλές σχέσεις επιθυμούσε να βελτιωθούν περισσότερο. Τα οφέλη θα ήταν ορατά σε τρία επίπεδα. Πρώτον στην προώθηση του Κυπριακού, όπως αυτό γινόταν μέσω της συσχέτισης του θέματος της Κύπρου με το Μεσανατολικό και την εξομοίωση των όσων βίωναν οι κάτοικοι του νησιού με αυτά στα κατεχόμενα από το Ισραήλ αραβικά

5. Στέλιος Αλειφαντής, «Η Ελλάδα στο βαλκανικό χώρο», σε Χρήστος Γιαλλουρίδης και Στέλιος Αλειφαντής (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στο σταυροδρόμι των εξελίξεων*, (Αθήνα: Ροές, 1988), 380.

6. Σβολόπουλος, 21-22 και 73-74.

7. Πρακτικά Βουλής (Ε' Αναθεωρητική, περ. Α', συν. Α'), 9-61.

εδάφη. Δεύτερον στην εξασφάλιση αφενός μεν των ενεργειακών αναγκών της χώρας· αφετέρου δε στην αύξηση των ελληνικών εξαγωγών προς τα κράτη του μουσουλμανικού τόξου, τόσο σε επίπεδο αγροτικών προϊόντων όσο και στον τομέα των κατασκευών, ιδίως σε εποχές που τα αραβικά κεφάλαια ήταν πολλά και αναζητούσαν επενδυτικές ευκαιρίες και που οι ανάγκες βελτίωσης ή επισκευής των υποδομών στα αραβικά κράτη ήταν επιτακτικές. Τέλος, συνδυαστικά με τα δύο παραπάνω, το αραβικό άνοιγμα εντασσόταν στην πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική που επιθυμούσε να ακολουθήσει η Ελλάδα μετά από χρόνια πλήρους πρόσδεσης στο αμερικανικό άρμα. Η πολιτική στον αραβικό και μουσουλμανικό χώρο, όπως και στα Βαλκάνια, δε θα άλλαζε το δυτικό προσανατολισμό της χώρας, όμως στόχευε να διευρύνει το πεδίο δράσης της ελληνικής διπλωματίας.

Η βελτίωση των σχέσεων με τις ομόθρησκες με την Τουρκία χώρες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής αποτέλεσε βασικό άξονα της διπλωματίας την περίοδο 1974-1981. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η τουρκική απειλή η Ελλάδα, ενισχύθηκε αμυντικά.⁸ Ωστόσο θα έπρεπε να ενισχυθεί όχι μόνο η στρατιωτική αποτρεπτική ισχύς της χώρας αλλά και η διπλωματική. Ως προς την αντιμετώπιση των ενεργειακών κρίσεων της δεκαετίας του '70 –η κρίση του 1973 ακόμα επηρέαζε τις δυτικές οικονομίες– η Ελλάδα αναζήτησε φθηνές εισαγωγές και ευκολίες πληρωμής από τα πετρελαιοπαραγωγά κράτη του Κόλπου και της Βόρειας Αφρικής.⁹ Τα αποτελέσματα της κρίσης του '73 επηρέαζαν όχι μόνο την εθνική οικονομία αλλά υπονόμειναν και την προσπάθεια της χώρας να ενισχυθεί αμυντικά έναντι της γειτονικής Τουρκίας, ενώ η Ελλάδα επεδίωκε να αποφύγει τις επιπτώσεις μιας επόμενης ενεργειακής κρίσης, που ξέσπασε τελικά το 1979.

Ύστερα από τον Ιούνιο του 1976 οι εξελίξεις στη βαλκανική πολιτική της Ελλάδας ήταν λιγότερο σημαντικές σε σχέση με αυτές των δύο πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης. Αυτό ήταν αναμενόμενο αλλά και αποτέλεσμα «θερμών» εξελίξεων σε άλλα μέτωπα της εξωτερικής πολιτικής. Άλλωστε την ίδια περίοδο η Ελλάδα στράφηκε σε άλλα ζητήματα που είχε θέσει ως προτεραιότητες ή ανέκυπταν με τη μορφή κρίσεων, όπως την ένταξη στην ΕΟΚ, τις επαφές με αραβικές χώρες και την εκτόνωση της ελληνοτουρκικής κρίσης. Το 1977 σημειώθηκαν καθυστερήσεις στις σχέσεις με τα βαλκανικά κράτη εξαιτίας της στροφής της κυβερνητικής πολιτικής σε θέματα οικονομίας, της κινητικότητας στο Κυπριακό και του προεκλογικού κλίματος που επικράτησε στη χώρα. Την ίδια χρονιά επιδεινώθηκε και το διεθνές κλίμα στα Βαλκάνια λόγω του Μακεδονικού και της κινεζικής εμπλοκής στις βαλκανικές υποθέσεις. Μετά την παραπάνω στασιμότητα η Ελλάδα προσπάθησε να επιβεβαιώσει τις πολύ καλές διμερείς σχέσεις με τα γειτονικά κράτη και να ενισχύσει την πολιτική του βαλκανικού ανοίγματος που ξεκίνησε το 1975. Στο πλαίσιο αυτό ο Καραμανλής είχε επαφές με τους ομολόγους του της Βουλγαρίας, τον Ιούλιο του 1978 και τον Απρίλιο του 1979, και της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, το Μάρτιο του 1979. Η προ-

8. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας (1908-1990)*, (Αθήνα: ιδρ. Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, 2000), 104.

9. Volbert Alexander & George Demopoulos, *Stabilization policies in Greece in the context of modern macroeconomic theory*, (Βερολίνο: Dunker & Humblot, 1989), 79.

σπάθεια αυτή αποκτούσε μεγαλύτερο ειδικό βάρος αφού λάμβανε χώρα σε μια περίοδο που βασικός στόχος της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας ήταν η ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων και η πλήρης ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Οι επαφές σε επίπεδο κορυφής και η προσπάθεια για τη συνέχιση της διαβαλκανικής συνεργασίας αποτελούσαν συνέχεια της πολιτικής του 1975-1976. Τα αποτελέσματα ήταν εξίσου ικανοποιητικά στο επίπεδο των διμερών σχέσεων, αφού επιβεβαιώθηκε το πολύ καλό των σχέσεων με όλα τα βαλκανικά κράτη (ακόμα και με την Αλβανία) αλλά και στο επίπεδο της πολυμερούς συνεργασίας. Η πύκνωση των επαφών καταδείκνυε ότι οι διμερείς σχέσεις είχαν αναπτύξει αξιοσημείωτη δυναμική. Αντίθετα, η αποτελεσματικότητα της διαβαλκανικής συνεργασίας τέθηκε εν αμφιβόλω γιατί η διάσκεψη της Άγκυρας του 1979 και όσες την ακολούθησαν (Σόφια 1981, Βουκουρέστι 1982, Βελιγράδι 1984) δεν είχαν πολιτική σημασία αντίστοιχη με εκείνη της Αθήνας και αποτελούσαν περισσότερο συνάντηση τεχνικών συμβούλων και εμπειρογνομόνων, με περιορισμένη θεματολογία. Γινόταν, έτσι, φανερό ότι η πολιτική της διαβαλκανικής συνεργασίας, όπως την εμπνεύστηκε ο Καραμανλής, είχε φτάσει στο όριο των δυνατοτήτων της.¹⁰

Στο πεδίο των ελληνοαραβικών σχέσεων το 1977-1978 η πολιτική συγκυρία σε αρκετές χώρες δεν ευνοούσε την πραγματοποίηση επισκέψεων. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν η κυβερνητική αστάθεια σε Ιράν και Πακιστάν και η ψύχρανση των σχέσεων με την Αίγυπτο λόγω του επεισοδίου της Λάρνακας. Το διάστημα από τον Ιούνιο έως τον Δεκέμβριο του 1978 ο Καραμανλής δεν πραγματοποίησε επίσκεψη σε κάποιο από τα αραβικά ή μουσουλμανικά κράτη, σε αντίθεση με τις συχνές μεταβάσεις του σε ευρωπαϊκές και βαλκανικές πρωτεύουσες. Το κενό αυτό η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να καλύψει, αναγγέλλοντας στις 23 Δεκεμβρίου 1978 την πραγματοποίηση ταξιδιών και διμερών επαφών σε πρωθυπουργικό επίπεδο. Επρόκειτο για επισκέψεις του Καραμανλή όχι μόνο σε πρωτεύουσες αραβικών χωρών αλλά και βαλκανικών. Επισήμως αναφέρθηκε πως η μη πραγματοποίηση των επισκέψεων, για τις οποίες οι προσκλήσεις προϋπήρχαν, οφειλόταν στην εστίαση των προσπαθειών του Καραμανλή στις ενταξιακές διαπραγματεύσεις για την ΕΟΚ. Οι σχεδιαζόμενες επαφές σε επίπεδο κορυφής ήταν μια έμμεση αλλά σαφής διακήρυξη πως οι κατευθυντήριες γραμμές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής περί καλλιέργειας αμοιβαία επωφελών σχέσεων με τις αραβικές και μουσουλμανικές χώρες δεν επρόκειτο να μεταβληθούν. Επιβεβαιώθηκε, ακόμα, ο ρόλος που επεδίωκε να διαδραματίσει η Ελλάδα στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Η χώρα θα λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος της ΕΟΚ, με την ιδιότητα του 10^{ου} μέλους της Κοινότητας, με τον ευπαθή χώρο είτε της Βαλκανικής Χερσονήσου είτε της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής.¹¹

Σε κάθε περίπτωση τα κοινά στοιχεία και τα αποτελέσματα της πολιτικής της πρώτης διετίας 1975-1976 με αυτή του 1978-1979 οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα υλοποιούσε τόσο ένα νέο βαλκανικό όσο και ένα προς τον αραβικό και μου-

10. Εμμανουηλίδης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στα Βαλκάνια, 1974-1989*, 81.

11. Ενημέρωση των δημοσιογράφων από τον υφυπουργό κ. Αθ. Τσαλδάρη, απομαγνητοφωνημένο δελτίο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως, 23 Δεκεμβρίου 1978.

σουλμανικό κόσμο άνοιγμα. Στο τέλος της δεκαετίας του '70 η Ελλάδα επεδίωκε να εστιάσει εκ νέου στην πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, με έμφαση στις επαφές με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο. Η προσπάθεια αυτή αποκτούσε μεγαλύτερο ειδικό βάρος αφού λάμβανε χώρα σε μια περίοδο που βασικός στόχος της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας ήταν η ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων και η πλήρης ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Το 1979, αφού είχαν κορυφωθεί και ολοκληρωθεί επιτυχώς οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και αναζητούνταν τρόποι επανένταξης στο στρατιωτικό σκέλος του NATO αλλά και ειρηνικής αντιμετώπισης των ελληνοτουρκικών, η Ελλάδα πύκνωνε τις επαφές με αραβικές χώρες όπως η Συρία και η Σαουδική Αραβία, πραγματοποιώντας ταυτόχρονα ένα νέο γύρο επαφών με τους Βαλκάνιους ηγέτες. Τα αποτελέσματα ήταν ικανοποιητικά αφού επήλθε πλήρης ομαλοποίηση με κράτη με τα οποία υπήρξαν προβλήματα τα προηγούμενα χρόνια, ιδίως με τη Σαουδική Αραβία. Η πύκνωση των επαφών καταδείκνυε ότι οι διμερείς σχέσεις είχαν αναπτύξει αξιοσημείωτη δυναμική. Το δεύτερο αυτό άνοιγμα δεν τελούσε υπό την ασφυκτική πίεση της αντιμετώπισης της τουρκικής προκλητικότητας, όμως είχε να αντιμετωπίσει, ως προς τους Άραβες, την αρχόμενη πετρελαϊκή κρίση. Παρότι δεν ήταν το κυρίαρχο θέμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αφού προείχε ο στόχος της ένταξης στην ΕΟΚ, η αντιμετώπιση της ενεργειακής κρίσης και της τουρκικής προκλητικότητας έδινε στην ακολουθούμενη πολιτική αυτοτελές περιεχόμενο και ανταποκρινόταν σε μακροπρόθεσμους σκοπούς. Ουσιαστικά αποτελούσε δευτερεύουσα συνιστώσα, ενταγμένη όμως στον ίδιο αξονικό στόχο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Τέλος, την επιτυχία της πολιτικής αυτής αναγνώριζε έμμεσα και η τουρκική πλευρά. Ο νέος υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Demirel Hayrettin Erkmenev αναφέρθηκε στην πολύπλευρη εξωτερική πολιτική που και η Τουρκία θα έπρεπε να ακολουθεί, εστιάζοντας δηλαδή στη βελτίωση των σχέσεων με τις ομόδοξες χώρες αλλά και με τα βαλκανικά κράτη.¹²

Διαφορές μεταξύ βαλκανικού και αραβικού ανοίγματος

Η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ των ελληνικών ανοιγμάτων σε Βαλκάνια και αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο ήταν η πολυμερής συνεργασία. Η ελληνική βαλκανική πολιτική διακρινόταν σε δύο σκέλη: αφενός, στις διμερείς επαφές μεταξύ της Ελλάδας και των βαλκανικών χωρών και αφετέρου, στις προσπάθειες διαβαλκανικής συνεργασίας. Τα δύο αυτά σκέλη, όπως ειπώθηκε, συμπλήρωναν και ενίσχυαν το ένα το άλλο. Η ανάγκη για ταυτόχρονη ανάπτυξη διμερών και πολυμερών σχέσεων πήγαζε από τη δυσκολία συνεννόησης μεταξύ των βαλκανικών κρατών, αφού υπήρχαν ανοικτά προβλήματα που torpılıζαν κάθε προσπάθεια ουσιαστικής ανάπτυξης διαβαλκανικών σχέσεων. Ωστόσο έγιναν σημαντικά βήματα στην κατεύθυνση αυτή με αξιολογότερη τη Συνδιάσκεψη της Αθήνας του 1976.

Αντίθετα στις σχέσεις με τα αραβικά κράτη δεν μπορούσε να γίνει λόγος για πολυμερή συνεργασία. Ο μεγάλος αριθμός των αραβικών κρατών, οι διαφορετικές αντιλήψεις που είχαν για την αντιμετώπιση του Ισραήλ και το Παλαιστινιακό, οι διαφορές

12. Πρακτορείο ειδήσεων Associated Press, τηλεγράφημα 27 Δεκεμβρίου 1979.

στις σχέσεις τους με τις δύο υπερδυνάμεις αλλά και η απουσία κοινών συνόρων των κρατών μεταξύ τους αποτελούσαν αποτρεπτικούς παράγοντες. Στις όποιες μορφές διαραβικής συνεργασίας υπήρχαν (ΟΠΕΚ, Αραβικός Σύνδεσμος, Ισλαμική Διάσκεψη) δεν προβλεπόταν η συμμετοχή άλλων κρατών. Συνεπώς δεν ήταν εφικτή η προώθηση πολυμερούς συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας και αραβικού κόσμου. Μικρές προσπάθειες που έλαβαν χώρα, με χαρακτηριστικότερες το ελληνοαραβικό επιμελητήριο και την ελληνοαραβική τράπεζα, ουσιαστικά αφορούσαν είτε ζητήματα που επιλαμβάνονταν οικονομικοί και όχι πολιτικοί θεσμοί, όπως τα επιμελητήρια ή οι ενώσεις εξαγωγέων είτε πρόκειται για τριμερείς προσπάθειες μεταξύ Ελλάδας και ορισμένων αραβικών χωρών (π.χ. Κουβέιτ-Λιβύη).

Εντούτοις, με αφορμή τη Διαβαλκανική Διάσκεψη της Αθήνας στα τέλη Ιανουαρίου 1976, η ελληνική πλευρά εμφάνιζε τόσο τις προσπάθειες εμβάθυνσης της συνεργασίας στα Βαλκάνια όσο και το αραβικό άνοιγμα ως μέρος της ίδιας πολιτικής. Η πολυδιάστατη αυτή πολιτική, όπως προαναφέρθηκε, είχε σκοπό όχι μόνο την ανάσχεση της τουρκικής επιθετικότητας αλλά και την ενίσχυση της ελληνικής παρουσίας σε περιοχές όπως τα Βαλκάνια, η Μέση Ανατολή και η Βόρεια Αφρική. Μπορεί επομένως να γίνει λόγος για αυτόνομη πολιτική. Στην περίπτωση των σχέσεων με τα αραβικά και μουσουλμανικά κράτη, αυτή στόχευε σε οικονομικά ή εμπορικά οφέλη αλλά και στην προστασία των ελληνικών συμφερόντων (παροικιακά και θρησκευτικά), ιδίως την εποχή που είχε επικρατήσει η Ύφεση στις διεθνείς σχέσεις. Τα αραβικά κράτη αποδέχονταν τα ελληνικά ανοίγματα, ιδίως αφού συνδέονταν με το πνεύμα της Διάσκεψης του Ελσίνκι. Μάλιστα, έδειξαν, διακριτικά, το ενδιαφέρον τους για τη Διαβαλκανική Συνδιάσκεψη της Αθήνας της 26^{ης} Ιανουαρίου 1976. Στη διάσκεψη αυτή τα αραβικά κράτη μελέτησαν τη στάση της ελληνικής πλευράς, η οποία σκοπούσε στα ίδια με τις επαφές μαζί τους. Πρεσβευτές των αραβικών χωρών διέρρεαν πως στήριζαν τη διάσκεψη και εκδήλωσαν την ικανοποίησή τους και για τη σύγκλησή της, ενώ η Αίγυπτος τάχθηκε σαφώς υπέρ της διάσκεψης και γενικότερα της πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας.¹³

Μια ακόμα διαφορά ήταν η προσωπική συμμετοχή του Καραμανλή στην ασκούμενη πολιτική. Πέραν του προφανούς ότι ως πρωθυπουργός ήταν υπεύθυνος για τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, οι επαφές σε επίπεδο κορυφής κυμαίνονταν σε διαφορετικά επίπεδα.

Η νέα βαλκανική πολιτική της Ελλάδας είχε έντονα το προσωπικό στοιχείο και το διπλωματικό στυλ του Έλληνα πρωθυπουργού.¹⁴ Ο Καραμανλής χρησιμοποίησε κατ'αρχάς τις θερμές σχέσεις που διατηρούσε με το Γιουγκοσλάβο ηγέτη Τίτο. Έπειτα χρησιμοποίησε το διεθνές κύρος του, έχοντας τη δυνατότητα να συζητά με τους Βαλκάνιους ηγέτες ζητήματα διεθνούς πολιτικής. Από τα διμερή θέματα οι συζητήσεις επεκτείνονταν σε γενικότερες ανταλλαγές απόψεων για τη ΔΑΣΕ, τον αφοπλισμό ή το Μεσανατολικό. Ακόμα και η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος

13. *Καθημερινή*, φύλλο 11^{ης} Ιανουαρίου 1976.

14. Nicolaos Stavrou, "Greek-American relations and their impact on Balkan Cooperation," σε Thanos Couloumbis and John Iatridis (επιμ.), *Greek-American relations. A critical review*, (Νέα Υόρκη: Πέλλα, 1980), 161.

του ΝΑΤΟ μπορεί να ιδωθεί υπό θετικό πρίσμα, καθώς έδινε στην Ελλάδα περισσότερη ελευθερία κινήσεων, αλλά και μεγαλύτερη ευχέρεια στα βαλκανικά κράτη, ιδίως στη σοβιετόφιλη Βουλγαρία, να δεχθούν την προσέγγιση μιας χώρας που δεν αποτελούσε πλέον φερέφωνο των ΗΠΑ στην περιοχή.

Από την άλλη, ιδίως κατά την πρώτη περίοδο 1974-1977 οι επαφές με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο, ήταν περιορισμένες. Με την εξαίρεση της επίσκεψης στην Αίγυπτο ο Καραμανλής δεν είχε ιδιαίτερες επαφές με ηγέτες αραβικών χωρών. Την περίοδο 1977-1980 επισκέφθηκε τη Συρία, τη Σαουδική Αραβία και το Ιράκ. Ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκαν προσωπικές επαφές με ηγέτες άλλων αραβικών και μουσουλμανικών χωρών όπως της Λιβύης, της Ιορδανίας, του Ιράν. Αντιθέτως, ήταν συχνότερες οι επαφές είτε σε επίπεδο υπουργών ή διπλωματών, είτε ακόμα σε επίπεδο οικονομικών παραγόντων και θεσμών. Υπήρξαν δυσχέρειες όπως η ακύρωση επισκέψεων του Καραμανλή σε Σαουδική Αραβία και Τυνησία. Επίσης, οι πολύ καλές επαφές του Καραμανλή με τον Πακιστανό ηγέτη Ζουλφικάρ Αλί Μπούτο –ο Καραμανλής μετέβη το 1976 στο Ισλαμαμπάντ– δεν στάθηκαν ικανές να συμβάλουν αρκετά στην προώθηση των διμερών σχέσεων λόγω των συχνών εσωτερικών προβλημάτων στα αραβικά και μουσουλμανικά κράτη.

Τέλος, ήδη έγινε αναφορά στο ότι η οικονομική διπλωματία ήταν πιο σημαντική στις σχέσεις με τον αραβικό κόσμο. Η κυβέρνηση Καραμανλή έδινε ιδιαίτερη σημασία στην οικονομική πτυχή του ανοίγματος στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο, ως μέρος της γενικότερης οικονομικής πολιτικής της χώρας για το β' μισό της δεκαετίας του '70. Μάλιστα όσο εμφανιζόταν πρόοδος στις ενταξιακές διαπραγματεύσεις με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, τόσο η κυβέρνηση τόνιζε τη σημαντική γεωγραφική θέση της χώρας στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Ελλάδα επεδίωκε, και το τόνιζαν αξιωματούχοι σε κάθε ευκαιρία που τους δινόταν, να καταστεί «σημαντικό οικονομικό κέντρο, μια γέφυρα» της ΕΟΚ με τις αραβικές και μουσουλμανικές χώρες.¹⁵ Σημαντική ήταν η προσπάθεια της ελληνικής διπλωματίας για τη βελτίωση των μεταφορών και επικοινωνιών μεταξύ Ελλάδας-Μέσης Ανατολής. Στα πλαίσια αυτά οι πορθμειακές συνδέσεις αποτελούσαν συνέχεια των οδικών και σιδηροδρομικών αξόνων και ενίσχυαν το επιχείρημα περί «σταυροδρομίου» της χώρας μεταξύ Δύσης και Ανατολής.¹⁶ Για την επίτευξη του στόχου η κυβέρνηση επεδίωξε σε συνεργασία τους παραγωγικούς φορείς, όπως τις τράπεζες, τα επιμελητήρια και τους εξαγωγείς ώστε να ξεπεραστούν τα εμπόδια που παρουσιάζονταν στη διμερή συνεργασία με τις χώρες που συνδεόταν οδικά, αεροπορικά και ακτοπλοϊκά η Ελλάδα.¹⁷

Η ενεργειακή κρίση του 1979 ήταν παράγοντας που ανάγκασε την Ελλάδα να επιμείνει στα ανοίγματά της στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο ώστε να συναφθούν νέες συμφωνίες εισαγωγής πετρελαίου με περισσότερες χώρες. Αντίστοιχα α-

15. Ομιλία Παπαληγούρα σε συνέδριο οικονομικών επιστημονικών οργανώσεων, *Απογευματινή*, φύλλο 5^{ης} Μαρτίου 1976.

16. Δημήτριος Τσαμπούλας, «Διευρωπαϊκός Αυτοκινητόδρομος Βορρά-Νότου», *Ελληνικοί Αυτοκινητόδρομοι*, τ. 6-7, (1986), καθώς και του ίδιου Δημήτριος Τσαμπούλας, «Οι Θαλάσσιοι αυτοκινητόδρομοι της Μεσογείου», *Greece and International Transport*, αρ. 212, (2003).

17. Συλλογή, *Πρακτικά Διάσκεψης «Η Ελλάς ως κέντρο διεθνών μεταφορών και οι ελληνικές εξαγωγές»*, Αθήνα 20-23 Μαρτίου 1978, (Αθήνα: ΕΒΕ και ΠΣΕ, 1978).

σφαλώς έπρατταν και άλλες δυτικές χώρες μεταξύ των οποίων και η Τουρκία. Ο ίδιος ο Καραμανλής χαρακτήρισε τις συνέπειες της ενεργειακής κρίσης «επικίνδυνες για τη διεθνή ειρήνη», κάνοντας νύξη στις πολιτικές εξελίξεις σε Ιράν και Μεσανατολικό. Αντιλαμβανόταν τους κινδύνους που υπήρχαν για την Ελλάδα, οι οποίοι θα μπορούσαν να επηρεάσουν καταλυτικά τόσο τις προοπτικές της οικονομίας όσο κατ' επέκταση, λόγω της αποδυνάμωσης της πολιτικής ισχύος εξαιτίας των επιπτώσεων στα οικονομικά μεγέθη, και της εθνικής ασφάλειας.¹⁸ Προκειμένου να αποφευχθούν τέτοιες καταστάσεις η κυβέρνηση Καραμανλή ενίσχυσε περαιτέρω τους δεσμούς της με τα αραβικά πετρελαιοπαραγωγά κράτη ώστε να περιοριστούν οι συνέπειες της ενεργειακής κρίσης και να αποφευχθούν αρνητικές καταστάσεις για την εθνική ασφάλεια.

Από την άλλη πλευρά, η οικονομική συνεργασία Ελλάδας-βαλκανικών χωρών ήταν αξιόλογη, αλλά υπολειπόταν σημαντικά σε σχέση με τις ανταλλαγές με τον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο. Με τις βαλκανικές χώρες αποφασίστηκε η προώθηση της οικονομικής συνεργασίας. Τους ηγέτες των βαλκανικών κρατών προβλημάτιζαν ιδίως οι συνέπειες από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και την κατάργηση του συστήματος clearing στις εμπορικές ανταλλαγές.¹⁹ Ως προς τη Βουλγαρία η συνεργασία εστίαζε όχι μόνο στο εμπόριο αλλά και στη σύνδεση ηλεκτρικών και τηλεπικοινωνιακών δικτύων²⁰ και στην υδροοικονομία.²¹ όσον αφορά την τελευταία το θέμα της εκμετάλλευσης των υδάτων του Νέστου αποτέλεσε ένα ζήτημα που για 7 χρόνια ως το 1981 δεν κατέστη δυνατή η επίτευξη συμφωνίας.²² Και με τη Γιουγκοσλαβία υπήρξαν σχέδια –ως ένα βαθμό μεγαλεπήβολα λόγω των τεχνικών δυσκολιών που παρουσίαζαν– για τις μεταφορές και επικοινωνίες, όπως η κατασκευή πετρελαιογωγών Σκοπίων-Θεσσαλονίκης και ιδίως η σύνδεση του Δούναβη με το Αιγαίο,²³ ενώ ταυτόχρονα δεν είχαν επιλυθεί πιο πρακτικά ζητήματα όπως η χορήγηση αδειών για διελεύσεις ελληνικών οδικών και σιδηροδρομικών φορτίων προς την Κεντρική Ευρώπη.²⁴ Από την άλλη, με τη Γιουγκοσλαβία αξιόλογη ήταν η συμφωνία της 11^{ης} Μαρτίου 1977 για την κατάργηση του συστήματος συμψηφισμού-clearing και την πραγματοποίηση συναλλαγών μέσω ελεύθερα μετατρέψιμου συναλλάγματος.²⁵ Επίσης, με τη Ρουμανία επιδιώχθηκε ο διπλασιασμός των εμπορικών συναλλαγών, η λειτουργία μικτών επιχειρήσεων και οι κοινές επενδύσεις στους τομείς της βιομηχανίας,

18. Πρακτικά Υπουργικού Συμβουλίου 10^{ης} Απριλίου 1979: εισήγηση πρωθυπουργού κ. Κ. Καραμανλή.

19. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή–Τ. Ζίβκοφ, 29 Απριλίου 1979.

20. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, (Αθήνα, εκδ. ΙΚΚ, 2005), τ. 8, 306.

21. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή–Τ. Ζίβκοφ, 29 Απριλίου 1979 και *Απογευματινή*, φύλλο 30^{ης} Απριλίου 1979.

22. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 53B, πρακτικό 12^{ης} και 15^{ης} Οκτωβρίου 1980.

23. Κοινό Ανακοινωθέν Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας και Ελληνικής Δημοκρατίας, 18 Μαρτίου 1979.

24. *Απογευματινή*, φύλλο 24^{ης} Μαρτίου 1977.

25. Η συμφωνία αυτή ήταν η πρώτη μιας σειράς αντίστοιχων συμφωνιών που αφορούσαν την κατάργηση του clearing και με άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στο πλαίσιο της προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας με την ΕΟΚ. Σημαντικότερη ήταν σχετική συμφωνία της Ελλάδας με την ΕΣΣΔ στις 29 Απριλίου 1977.

της ενέργειας, των μεταφορών και της γεωργίας.²⁶ Ιδίως η Ρουμανία ανέλαβε να συνδράμει στις έρευνες της Ελλάδας για εξόρυξη πετρελαίου.²⁷ Η προώθηση της οικονομικής συνεργασίας συχνά γινόταν μέσω των συνόδων της Μικτής Κυβερνητικής Επιτροπής.²⁸ Παρά την υπογραφή οικονομικής συμφωνίας το 1976²⁹ οι ανταλλαγές παρουσίαζαν παθητικό για την Ελλάδα.³⁰ Τέλος, το γεγονός ότι με την Αλβανία συνάφθηκε εμπορική συμφωνία και αντίστοιχη αερομεταφορών,³¹ δεν επαρκούσε βέβαια για την πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων αλλά καταδείκνυε την προσπάθεια βελτίωσής τους· τη βελτίωση επιθυμούσαν και οι Αλβανοί που είχαν απομονωθεί παντελώς μετά τη ρήξη στις σινοαλβανικές σχέσεις.³²

Β' μέρος

Ελληνοβουλγαρικές επαφές και εξελίξεις στη Μέση Ανατολή

Μεταξύ των βαλκανικών χωρών όχι μόνο οι Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία, αλλά και η Βουλγαρία εκφράστηκαν θετικά για τις ελληνικές κινήσεις στον αραβικό κόσμο. Η Βουλγαρία έβλεπε την Ελλάδα ως χώρα που μέσω αυτής θα μπορούσε να αυξήσει τις επαφές της όχι μόνο με τη δυτική Ευρώπη αλλά και με τη Μέση Ανατολή. Χαρακτηριστικό είναι πως σε συνομιλίες που είχε ο υπουργός Μεταφορών και Επικοινωνιών Γεώργιος Βογιατζής με συναδέλφους του της βουλγαρικής κυβέρνησης στη Σόφια στις 10 Ιουνίου 1975, προτάθηκε οι τηλεπικοινωνίες της Βουλγαρίας με τη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική να γίνονται μέσω των ελληνικών δικτύων.³³ Η πρόταση αυτή, παρότι υπείχε τον κίνδυνο παρακολούθησεων των συνομιλιών από την Ελλάδα, μια χώρα πολιτικό μέλος του ΝΑΤΟ, έδειχνε τη γεωπολιτική σημασία της Ελλάδας ως κρίκου ανάμεσα στα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο.

Ακολούθως, στην επίσκεψη του Καραμανλή στη Σόφια στις 2-4 Ιουλίου 1975, έγινε αναφορά στο Μεσανατολικό. Ο Βούλγαρος πρόεδρος Τοντόρ Ζίβκοφ συντάχθηκε με τις ελληνικές απόψεις για την επίλυση της κρίσης στη Μέση Ανατολή. Τόνισαν αμφότερες οι πλευρές την ανάγκη εφαρμογής των αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών (όπως και για την Κύπρο) και τάχθηκαν υπέρ του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των Παλαιστινίων. Στο Κυπριακό ο Ζίβκοφ εκδήλωσε ενδιαφέρον να προωθήσει, εάν και η Ελλάδα συμφωνούσε, τη σύγκληση μιας ευρύτερης διάσκεψης για λύση του προβλήματος, εάν δεν απέδιδαν οι διακοινοτικές συνομιλίες, και να μεταφέρει ως βουλγαρικές τις ελληνικές απόψεις για το Κυπριακό στον Τούρκο πρωθυπουργό που θα

26. Κοινό Ανακοινωθέν Ελληνικής Δημοκρατίας και Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας, 27 Μαΐου 1975.

27. *Καθημερινή*, φύλλο 22^{ης} Μαρτίου 1977.

28. Είχε συσταθεί και συνήλθε για πρώτη φορά το Φεβρουάριο του 1972, Πρωτόκολλο της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1972, δημοσ. σε ΦΕΚ 155/Α/1972.

29. *Το Βήμα*, φύλλο 30^{ης} Μαρτίου 1976.

30. *Ibid.*

31. Σβολόπουλος, 69.

32. Αλειφαντής, 384-385.

33. *Καθημερινή*, φύλλο 11^{ης} Ιουνίου 1975.

συναντούσε για τα εγκαίνια κοινού έργου. Σε αναλυτικότερες συζητήσεις δεν μπήκαν οι δύο πλευρές, δεδομένου ότι η εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας ήταν σε απόλυτη αρμονία με αυτή της Σοβιετικής Ένωσης και δεν είχε αυτόνομα χαρακτηριστικά όπως της Γιουγκοσλαβίας ή και της Ρουμανίας.³⁴

Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξαν οι δύο πλευρές και κατά την ανταποδοτική επίσκεψη του Ζίβκωφ στην Αθήνα στις 9-11 Απριλίου 1976. Για να διασκεδάσει τις εντυπώσεις περί βουλγαρικής ουδετερότητας στο Κυπριακό –για να μη διαταράσσονταν οι βουλγαροτουρκικές σχέσεις– ανέφερε ξεκάθαρα πως οι Βούλγαροι «είμεθα κατά της διχοτομήσεως, άρα δεν είμεθα ουδέτεροι». Ταυτόχρονα συνέδεσε την αποχώρηση όλων των ξένων στρατευμάτων από την Κύπρο όπως και των ισραηλινών από τα αραβικά εδάφη. Αναφέρθηκε στην Κύπρο και τις εξελίξεις στο Λίβανο ως μέρος του ίδιου προβλήματος, δηλαδή του Μεσανατολικού. Τέλος, στην απάντησή του ο Καραμανλής, συνέδεσε τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή με αυτές στα Βαλκάνια, αφού αν δεν διευθετούνταν ειρηνικά το Μεσανατολικό οι επιπτώσεις θα επηρέαζαν αρνητικά και την ειρήνη στα Βαλκάνια.³⁵

Προκύπτει από τα παραπάνω πως ο Ζίβκωφ δεν επεδίωκε πιο ενεργό ρόλο στα τεκταινόμενα της Μέσης Ανατολής, πόσο μάλλον όταν τα αραβικά κράτη είχαν αυξήσει τους δεσμούς τους με την ΕΣΣΔ. Άλλωστε το θέμα του Μεσανατολικού το έθεσε η ελληνική αντιπροσωπεία περισσότερο προκειμένου να έχει τη στήριξη της Βουλγαρίας στις πρωτοβουλίες που θα αναλάμβανε, παρά για να προωθήσει δράσεις στο πλαίσιο κοινών συμφερόντων, όπως λ.χ. το κίνημα των Αδέσμευτων. Όμως η σύμπτωση των απόψεων στις εξελίξεις στις μουσουλμανικές χώρες ήταν σημαντική, για τη συνέχιση του ελληνικού ανοίγματος. Η αναφορά στη διακινδύνευση της ειρήνης στα Βαλκάνια από την αναταραχή στη Μέση Ανατολή, ήταν σημάδι ότι η Ελλάδα επεδίωκε να εντάξει στη νέα πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική της τα ανοίγματα στα Βαλκάνια και τον αραβικό κόσμο. Η ταύτιση ελληνικών και βουλγαρικών απόψεων ήταν ενθαρρυντική για την αραβική πολιτική του Καραμανλή, όχι μόνο για την επιδοκιμασία του Ζίβκωφ, αλλά και των Σοβιετικών.

Η Βουλγαρία επιδείκνυε ενδιαφέρον για την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο και μετά το 1977. Ελλάδα και Βουλγαρία είχαν ταύτιση απόψεων στο σημαντικότερο θέμα που ταλάνιζε τη Μέση Ανατολή, αυτό της αραβοϊσραηλινής σύγκρουσης. Στις επαφές που είχε ο Καραμανλής με το Ζίβκωφ, στις 6-7 Ιουλίου 1978 στο Ευξείνογκραντ, διαπιστώθηκε η κοινή οπτική των δύο χωρών. Εκφράστηκε η ανησυχία για τις εξελίξεις στο Μεσανατολικό και δήλωσαν υπέρ της αποχώρησης των ισραηλινών στρατευμάτων από τις καταληφθείσες εκτάσεις με τον πόλεμο του 1967. Ουσιαστικά η ελληνική πλευρά, έχοντας προηγηθεί και συζήτηση για το Κυπριακό, επεδίωξε να συνδέσει την τουρκική κατοχή στη βόρεια Κύπρο με την κατοχή των αραβικών εδαφών από τους Ισραηλινούς. Επίσης στο παλαιστινιακό έκαναν νύξη στο σεβασμό των νόμιμων, όπως τα χαρακτήρισαν, δι-

34. Αρχείο, Φ. 50B, Σημείωμα περί συνομιλίας του πρωθυπουργού κ. Κ. Καραμανλή μετά του προέδρου της Βουλγαρίας, κ. Τ. Ζίβκωφ, Σόφια 4 Ιουλίου 1975.

35. Αρχείο, Φ. 33B, Σημείωμα περί συνομιλίας Α.Ε. κ. πρωθυπουργού μετά του προέδρου Λ.Δ. Βουλγαρίας κ. Ζίβκωφ.

καιωμάτων των Αράβων της Παλαιστίνης και στην αναγνώριση του δικαιώματος ύπαρξης όλων των κρατών της περιοχής. Η διατύπωση ήταν εξαιρετικά προσεκτική και στόχευε, ιδίως από ελληνικής πλευράς, στη διατήρηση αποστάσεων σχετικά με την ανακήρυξη παλαιστινιακού κράτους. Αντίθετα επιλέχθηκε η αναφορά στο σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας των υφιστάμενων κρατών στη Μέση Ανατολή και η εγκατάλειψη των κατεχομένων από τους Ισραηλινούς. Σε συνδυασμό με τις προαναφερθείσες συζητήσεις για το Κυπριακό και το σεβασμό στην ανεξαρτησία, στην εδαφική ακεραιότητα, στην κυριαρχία και στο αδέσμευτο της Κύπρου, γινόταν σαφές πως Ελλάδα και Βουλγαρία συμφωνούσαν στο ότι το Κυπριακό αποτελούσε ουσιώδες ζήτημα για την επίτευξη σταθερότητας στη Μέση Ανατολή· η αναφορά στο αδέσμευτο έγινε δεκτή από τη Βουλγαρία γιατί εκ νέου η ελληνική πλευρά διακήρυσσε πως το νησί δε θα εντασσόταν στον αμυντικό σχεδιασμό του ΝΑΤΟ, ενώ ταυτόχρονα η Ελλάδα επεδίωκε τη στήριξη των άλλων αραβικών και μουσουλμανικών αδέσμευτων χωρών. Η Βουλγαρία δεν έφερε καμία αντίρρηση στις ελληνικές θέσεις και ο Ζίβκωφ παραδέχθηκε πως σε αυτά τα κρίσιμα διεθνή ζητήματα οι απόψεις των δύο χωρών είτε συνέπιπταν είτε συνέκλιναν σε σημαντικό βαθμό.³⁶ Από τις ελληνοβουλγαρικές επαφές φαινόταν πως οι ομαλές διμερείς επαφές επέτρεπαν στην Ελλάδα να εξεύρει στήριγμα στις θέσεις της στα πολιτικά ζητήματα που απασχολούσαν Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική (ιδίως στο Κυπριακό και στο Μεσανατολικό). Η Βουλγαρία δεν έθετε προσκόμματα στην ασκούμενη ελληνική πολιτική· αντίθετα η βελτίωση των ελληνοβουλγαρικών επαφών και η προσέγγιση Ελλάδας-αραβικού και μουσουλμανικού κόσμου θα επέτρεπαν και στους Βούλγαρους να χρησιμοποιήσουν για ίδιο όφελος την Ελλάδα ως «γέφυρα» για τις επαφές τους με τις χώρες των περιοχών αυτών.

Οι δύο ηγέτες είχαν τη δυνατότητα να συζητήσουν εκ νέου τις εξελίξεις που μεσολάβησαν έκτοτε, στις 29-30 Απριλίου 1979 στην Κέρκυρα. Ο Καραμανλής ενημέρωσε το Ζίβκωφ για τις συνομιλίες που είχε με τους ηγέτες της Σαουδικής Αραβίας και της Συρίας. Ταυτόχρονα του μετέφερε τις απόψεις Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας (βλ. ευθύς παρακάτω) σχετικές με τις εξελίξεις στο ενεργειακό και στο Μεσανατολικό, σχολιάζοντας πως οι Τίτο και Ceausescu δεν έλαβαν συγκεκριμένη θέση στα θέματα αυτά. Παρότι η Βουλγαρία δεν είχε τόσο στενές επαφές με τις αραβικές χώρες όπως η Γιουγκοσλαβία πρωτίστως και η Ρουμανία δευτερευόντως, η γνώμη του Ζίβκωφ ήταν σημαντική καθώς αποτελώντας στενό σύμμαχο των Σοβιετικών, η άποψή του αντανάκλούσε και τις σοβιετικές θέσεις για τα ζητήματα στη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική.³⁷

Ο Καραμανλής αναφέρθηκε στις συμφωνίες του Camp David δικαιολογώντας τον Σαντάτ για την υπογραφή τους, αφού οι πόλεμοι Αράβων-Ισραηλινών ήταν ουσιαστικά μεταξύ Αιγύπτου και Ισραήλ με αποτέλεσμα την οικονομική εξόντωση της Αιγύπτου. Μέμφθηκε τους Αμερικανούς που δεν πίεσαν το Ισραήλ να είναι διαλλακτικότερο έναντι των Παλαιστινίων αλλά ανέφερε πως και οι Άραβες θα έπρεπε να σέβο-

36. Κοινό Ανακοινωθέν Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας και Ελληνικής Δημοκρατίας, Ευξείνογκραντ, 7 Ιουλίου 1978.

37. Εμμανουηλίδης, *ό.π.*, 127.

νται την ύπαρξη του ισραηλινού κράτους. Η άποψη του Ζίβκωφ ήταν στα περισσότερα σημεία ταυτόσημη με αυτή του Καραμανλή. Ο Βούλγαρος ηγέτης θεωρούσε πως οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή επηρέαζαν άμεσα και τα Βαλκάνια λόγω της γειτνίασης των δύο περιφερειών. Δεν εκλάμβανε τα αραβικά κράτη, όπως το Ιράκ, την Αίγυπτο, τη Συρία ή την Αλγερία κομμουνιστικά αλλά έκανε λόγο για ένα δικό τους δρόμο. Τόνισε πως σεβόταν το δικαίωμα κυριαρχίας και αυτοδιάθεσης τόσο του Ισραήλ όσο και των Παλαιστινίων, ενώ στο θέμα της αιγυπτιοϊσραηλινής προσέγγισης ήταν επικριτικός προς τις ΗΠΑ που δεν έλαβαν υπόψη τις διαφωνίες των άλλων αραβικών κρατών, ακόμα και των συμμάχων τους Σαουδαράβων. Ο Καραμανλής ανταπάντησε πως η ειρήνευση στην περιοχή θα έπρεπε να ξεκινήσει από τέτοιες συμφωνίες και πως θα έπρεπε και οι Άραβες να τηρήσουν κοινή στάση. Στην τοποθέτηση του Καραμανλή ο Ζίβκωφ ήταν σύμφωνος, εστιάζοντας ταυτόχρονα στην ανάγκη επίλυσης του Παλαιστινιακού κάνοντας λόγο –υπονοώντας τους τυχόν κινδύνους ανατροπής του καθεστώτος Σαντάτ– για παράγοντα αστάθειας για κάθε αραβικό κράτος που δε στήριζε τους Παλαιστίνιους.³⁸ Σύμπνοια απόψεων υπήρξε ως προς την αναγνώριση των νομίμων δικαιωμάτων του αραβικού λαού της Παλαιστίνης και δη της αυτοδιάθεσής του αλλά και το δικαίωμα όλων των κρατών της περιοχής τόσο των αραβικών όσο και του Ισραήλ να ζουν με ειρήνη και ασφάλεια. Αμφότεροι τόνισαν πως η ειρήνευση στην περιοχή θα επερχόταν μόνο με την εφαρμογή των αποφάσεων του ΟΗΕ αλλά και την αποχώρηση των ισραηλινών στρατευμάτων από τα κατεχόμενα μετά το 1967 αραβικά εδάφη. Τα ίδια ανέφεραν τέλος και για το Κυπριακό ως προς την επίτευξη μιας λύσης που θα σεβόταν την ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα, την κυριαρχία και το αδέσμευτο της Κύπρου, στο πλαίσιο των αποφάσεων του ΟΗΕ. Ουσιαστικά τόσο στο Κυπριακό όσο και στο Μεσανατολικό, δύο θέματα που οι δυο πλευρές θεώρησαν ως κίνδυνο για την ασφάλεια στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου που επηρέαζε και τα Βαλκάνια, οι απόψεις για τη λύση τους ήταν όμοιες.³⁹

Στο θέμα της ενεργειακής κρίσης, ο Καραμανλής ήταν αναλυτικός ως προς τις συνέπειές της αλλά και την προτεινόμενη λύση, δηλαδή τη σύναψη διεθνούς συμφωνίας που θα εξασφάλιζε τα συμφέροντα και των πετρελαιοπαραγωγών κρατών και των καταναλωτριών χωρών. Ο Βούλγαρος πρόεδρος συμφώνησε πως το ενεργειακό δυσκόλευε τις προσπάθειες για ειρήνευση στο Παλαιστινιακό και πως το πρώτο είχε αναχθεί σε παγκόσμιο ζήτημα. Ωστόσο δεν έδειξε ανησυχία για την κάλυψη των βουλγαρικών ενεργειακών αναγκών καθώς από τους 13 εκ. τόνους αργού πετρελαίου τους 11 εκ. τόνους παρείχε η ΕΣΣΔ ενώ ταυτόχρονα εστίαζε στη χρήση λιθάνθρακα και μελλοντικά στην πυρηνική ενέργεια· πρότεινε μάλιστα τη διμερή συνεργασία στον κλάδο της εκμετάλλευσης του ελληνικού λιγνίτη. Παρότι ο Βούλγαρος πρόεδρος δεν έδειξε ανησυχία για το ενεργειακό, στάθηκε στο θέμα της συνεργασίας στις οδικές και σιδηροδρομικές μεταφορές. Έτσι θέλησε να εκμεταλλευτεί προς βουλγαρικό όφελος τις πορθμειακές συνδέσεις της Ελλάδας με τις χώρες της Μέσης Ανατο-

38. Αρχείο Καραμανλή, Φ.52Β, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή–Τ. Ζίβκωφ, 29 Απριλίου 1979.

39. Κοινό Ανακοινωθέν της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, Κέρκυρα, 30 Απριλίου 1979.

λής.⁴⁰ Τέλος, στις εξελίξεις στο Ιράν σημαντική ήταν η άποψη του Ζίβκωφ. Αυτός διατηρούσε άριστες προσωπικές σχέσεις με το Σάχη, γεγονός που οδηγούσε και σε ομαλές πολιτικές σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας και Ιράν, παρά το διαφορετικό προσανατολισμό στην εξωτερική τους πολιτική. Ο Ζίβκωφ ανησυχούσε έντονα για τις εξελίξεις στο Ιράν αφού διέβλεπε αποσταθεροποίηση του Χομεϊνί· η αναφορά του σε «αναρχία και κατεστραμμένη οικονομία και κανείς δεν ξέρει που θα καταλήξει αυτή η κατάσταση» έδειχναν πως οι Βούλγαροι εκτιμούσαν σωστά τις εξελίξεις στο Ιράν και δεν αντιμετώπιζαν θετικά την πτώση του Σάχη μόνο στηριζόμενοι στην αμερικανόφιλη εξωτερική πολιτική του. Ο Καραμανλής δεν σχολίασε από την πλευρά του το Ιρανικό και αρκέστηκε στην άποψη του συνομιλητή του, την οποία εκτίμησε κυρίως λόγω των πολύ στενών προσωπικών επαφών που διατηρούσε με τον έκπτωτο Ιρανό μονάρχη.⁴¹

Μετά την ανάληψη των καθηκόντων της Προεδρίας της Δημοκρατίας από τον Καραμανλή, ο τελευταίος είχε συνάντηση με το Ζίβκωφ στη Σόφια 12-15 Οκτωβρίου 1980. Τόσο στις δημόσιες τοποθετήσεις τους όσο και στις κατ' ιδίαν συνομιλίες οι δύο πρόεδροι αναφέρθηκαν στο Μεσανατολικό. Συμφώνησαν εκ νέου στην ανάγκη αποχώρησης των Ισραηλινών από τα κατεχόμενα εδάφη, εξέφρασαν ανησυχία για τις συγκρούσεις Ιράν-Ιράκ ενώ ο Καραμανλής αναφέρθηκε και στο αφγανικό –ο Ζίβκωφ δεν έλαβε θέση καθώς η τοποθέτηση του Καραμανλή ερχόταν σε αντίθεση με τις σοβιετικές επιδιώξεις και έτσι επέλεξε να μην αναφερθεί στο ζήτημα– τασσόμενος κατά των επεμβάσεων στα εσωτερικά κάθε χώρας.⁴² Τέλος συνέδεσε το Κυπριακό με τα παραπάνω ως προβλήματα που επηρέαζαν όχι μόνο την ειρήνη σε περιφερειακό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο.⁴³ Οι Καραμανλής και Ζίβκωφ είχαν νέες συνομιλίες στις 27-29 Μαΐου 1981 στη Ρόδο. Συζήτησαν τις εξελίξεις στο Μεσανατολικό και την τοποθέτηση του Ζίβκωφ πως έπρεπε να στηριχτούν οι αποφάσεις του ΟΗΕ στο ζήτημα· παρατήρησε ο Καραμανλής πως το ίδιο θα έπρεπε να γίνει και στο Κυπριακό. Οι δύο πλευρές είχαν συζητήσεις για το θέμα της εγκαθίδρυσης αμερικανικών βάσεων στη Μέση Ανατολή. Ο Ζίβκωφ, συντασσόμενος με τη σοβιετική άποψη, τάχθηκε κατά των εξοπλισμών στη Μέση Ανατολή και ασφαλώς ενάντια στην ύπαρξη νατοϊκών βάσεων στις χώρες της περιοχής. Δήλωσε πως δεν απασχολούσε τη Βουλγαρία ή τις άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες το πετρέλαιο των Αράβων –αφού η ΕΣΣΔ τους παρείχε τις απαραίτητες ποσότητες– αλλά αντίθετα τους απασχολούσε να διασφαλίζονται οι διεθνείς εμπορικές (χερσαίες και θαλάσσιες) οδοί. Στο αφγανικό επίσης προέβαλλε τη θέση της ΕΣΣΔ πως η τελευταία αναγκάστηκε να επέμβει λόγω απειλών που δεχόταν στο έδαφός της από ένοπλες ομάδες που επιχειρούσαν από αφγανικά εδάφη. Σε παρατήρηση του Καραμανλή πως η ανατραπέισα κυβέρνηση του Αφγανιστάν ήταν σοσιαλιστική, ο Ζίβκωφ ανταπάντησε πως ούτε στο Αφγανιστάν αλλά ούτε και σε άλλες αραβικές χώρες που επικαλούνταν σοσιαλιστικά συστήματα, όπως

40. Αρχείο Καραμανλή, Φ.52Β, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή–Τ. Ζίβκωφ, 29 Απριλίου 1979.

41. *Ibid.*

42. Αρχείο Καραμανλή, Φ.53Β, Πρακτικό 15^{ης} Οκτωβρίου 1980.

43. Κοινό Ανακοινωθέν Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας και Ελληνικής Δημοκρατίας, 15 Οκτωβρίου 1980.

στο Ιράκ ή στη Λιβύη, υπήρχε «επιστημονικός» (όπως τον χαρακτήρισε) σοσιαλισμός.⁴⁴

Η αδέσμευτη Γιουγκοσλαβία και η στάση της προς τον αραβικό κόσμο

Κατά τις επίσημες επαφές της Ελλάδας με τη Γιουγκοσλαβία, τόσο στις 4-5 Ιουνίου 1975 στη Λιουμπλιάνα όσο και στις 10-13 Μαΐου 1976 στην Αθήνα, οι Καραμανλής και Τίτο είχαν εκτενείς συζητήσεις για την κατάσταση στη Μέση Ανατολή. Ο Τίτο επιθυμούσε η λύση του Κυπριακού να μη μεταβάλλει την αδέσμευτη πολιτική της Κύπρου. Υπό το πρίσμα αυτό, δήλωσε ότι στηρίζει τις θέσεις της Κύπρου αλλά και ότι το σημαντικότερο για τη χώρα του ήταν να παραμείνει η Κύπρος αδέσμευτη και να αποφευχθεί ελληνοτουρκική σύρραξη που θα μπορούσε να επεκταθεί και στο Αιγαίο με απρόβλεπτες εξελίξεις στην ανατολική Μεσόγειο.⁴⁵ Μάλιστα έγινε μνεία στο Κοινό Ανακοινωθέν της συμβολής των Αδεσμευτών κρατών στις προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού.⁴⁶ Την ίδια στάση κράτησε ο Τίτο με συνομιλίες με τον Demirel στις 2 Ιουνίου 1976 στην Άγκυρα.⁴⁷

Οι Καραμανλής και Τίτο συζήτησαν εκτενώς το Μεσανατολικό, όπου αμφότεροι εμφανίστηκαν να στηρίζουν τις αραβικές θέσεις σε σχέση με την αποχώρηση του Ισραήλ από τα κατεχόμενα εδάφη του 1967 και σε σχέση με το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των Παλαιστινίων. Οι δύο πλευρές ήταν επικριτικές για τη μαξιμαλιστική και επιθετική στάση των Αράβων έναντι του Ισραήλ. Θεώρησαν πως ο πρόεδρος της Αιγύπτου θα έπρεπε να προβεί σε υποχωρήσεις έναντι του Ισραήλ, όμως ανησυχούσαν για το αρραγές του αραβικού μετώπου σε περίπτωση υπαναχώρησης σε ρεαλιστικότερες θέσεις. Τέτοια ήταν η νομική αναγνώριση του κράτους του Ισραήλ, προκειμένου το τελευταίο να αναγκαστεί στη συνέχεια να αποχωρήσει από τα κατεχόμενα εδάφη.⁴⁸ Ακόμα αναφορές έγιναν και σε άλλα κράτη της περιοχής, όπως το Ιράν του Σάχη και το Μαρόκο, κυρίως σε ό,τι αφορούσε το ραγδαίο στρατιωτικό εξοπλισμό τους προκειμένου να παραμείνουν εδραιωμένες οι τοπικές δυναστείες.⁴⁹ Στην επόμενη συζήτηση που είχαν στην Αθήνα, ο Τίτο πρόέβλεψε την αδυναμία των Ισραηλινών να αντέξουν στην πίεση των διαρκώς εξοπλιζόμενων αραβικών κρατών και πως οι ΗΠΑ θα αδυνατούσαν να στηρίζουν διαρκώς το Ισραήλ. Τέλος, αμφότεροι οι ηγέτες ανησυχούσαν για τις εξελίξεις στο Λίβανο και τον κίνδυνο που υπήρχε για την ειρήνευση στη Μέση Ανατολή.⁵⁰

44. Αρχείο Καραμανλή, Φ.54Β, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή–Τ. Ζίφκοφ, 27 και 28 Μαΐου 1981.

45. Arhiv Josipa Broza Tita, KPRI-3-a/31-24, σε Σπυρίδων Σφέτας, *Η Τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία και η μεταπολιτευτική Ελλάδα του Καραμανλή 1974-1979*, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012), 173.

46. Κοινό Ανακοινωθέν Ελληνικής Δημοκρατίας και Σοσιαλιστικής Ομόσπονδου Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, Αθήνα, 13^η Μαΐου 1976.

47. Arhiv Jugoslavije, Fond 837, KPR 1-2/166-167, σε Σφέτας, 214.

48. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 50Β Πρακτικόν συνομιλίας μεταξύ στρατάρχου Τίτο και Α. Ε. κ. προέδρου Κυβερνήσεως την 5^η Ιουνίου 1975.

49. Κοινό Ανακοινωθέν της Σοσιαλιστικής Ομόσπονδου Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας και της Ελληνικής Δημοκρατίας, Λιουμπλιάνα, 5^η Ιουνίου 1975.

50. Κοινό Ανακοινωθέν Ελληνικής Δημοκρατίας και Σοσιαλιστικής Ομόσπονδου Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, Αθήνα, 13^η Μαΐου 1976.

Η στήριξη της Γιουγκοσλαβίας στο αραβικό άνοιγμα της Ελλάδας ήταν όχι απλώς επιθυμητή αλλά μέχρι και απαραίτητη. Από τη μια, επικαλούμενη η ελληνική κυβέρνηση τις πολύ καλές ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις και σε συνδυασμό με την κυρίαρχη θέση του Τίτο στο κίνημα των Αδέσμευτων, στο οποίο είχαν συμπράξει σχεδόν όλα τα αραβικά κράτη, θα μπορούσε να προωθήσει ευχερέστερα την αραβική πολιτική της. Από την άλλη η εξομοίωση, της κατοχής εδαφών μέσω στρατιωτικής βίας – τόσο στην Κύπρο όσο και στην χερσόνησο του Σινά και στα υψώματα του Γκολάν– ενοούσε σαφώς τις ελληνικές θέσεις.

Στην επίσκεψη του Καραμανλή στο Σπλιτ της Κροατίας στις 17 Μαρτίου 1979 συζητήθηκαν εκτενώς οι εξελίξεις στη Μέση Ανατολή μεταξύ των δύο ηγετών.⁵¹ Δημοσίως οι δύο χώρες τάχθηκαν υπέρ της ειρήνευσης στη Μέση Ανατολή καλώντας σε σεβασμό των νομικών δικαιωμάτων των Παλαιστινίων, στηρίζοντας όλες τις προσπάθειες προς ειρήνευση στην περιοχή από όπου και αν αυτές προέρχονταν· στις κατ' ιδίαν συνομιλίες εκφράστηκαν διαφορές ως προς το θέμα της αιγυπτιοϊσραηλινής προσέγγισης. Επίσης, τόνισαν πως οι δύο χώρες ενδιαφέρονταν για την προώθηση της οικονομικής συνεργασίας με τη Μέση Ανατολή. Άλλωστε στην κατεύθυνση αυτή σημαντικές για τη Γιουγκοσλαβία ήταν οι πορθμειακές συνδέσεις που είτε λειτουργούσαν είτε προωθούνταν μεταξύ Ελλάδας και αραβικών κρατών. Οι Γιουγκοσλάβοι επέμειναν ιδιαίτερα στο θέμα της δημιουργίας σιδηροδρομικής πορθμειακής σύνδεσης αφού προωθούσαν την ηλεκτροκίνηση και την κατασκευή διπλής σιδηροδρομικής γραμμής Νις-Θεσσαλονίκης με σκοπό τη σιδηροδρομική διακίνηση προϊόντων προς τη Μέση Ανατολή.⁵²

Στις κατ' ιδίαν συζητήσεις ο Τίτο έθεσε πρώτος το ζήτημα, καλώντας τον Καραμανλή να τον ενημερώσει για τα αποτελέσματα των επισκέψεών του στις χώρες της Μέσης Ανατολής. Πριν από αυτό του ανέφερε πως κατ' αυτόν η κατάσταση στη Μέση Ανατολή ήταν πολύ καλή και πως θα έπρεπε να διαφυλασσόταν η ενότητα των Αδέσμευτων· ο Καραμανλής απάντησε πως το κίνημα των Αδέσμευτων είχε περισσότερο ηθικό χαρακτήρα παρά πολιτικό εξαιτίας των μεγάλων αντιθέσεων μεταξύ τους. Επίσης, ο Τίτο τάχθηκε κατά της αραβοϊσραηλινής προσέγγισης χαρακτηρίζοντας λάθος τις συμφωνίες του Camp David, αιτιολογώντας πως δεν περιλάμβανε την επίλυση του Παλαιστινιακού ζητήματος αλλά και δε λάμβανε υπόψη τη συμμετοχή και γνώμη των άλλων χωρών της περιοχής όπως της Συρίας και της Ιορδανίας. Μάλιστα ήταν ξεκάθαρος σε ερώτηση του συνομιλητή του λέγοντας πως οι συμφωνίες του Camp David θα χειροτέρευαν την κατάσταση στη Μέση Ανατολή αντί να προωθήσουν την ειρήνευση. Ο Καραμανλής διαφώνησε λέγοντας πως η ειρήνη στη Μέση Ανατολή θα έπρεπε να ξεκινήσει από κάπου και πως η Αίγυπτος κάλεσε τις άλλες αραβικές χώρες να συμμετάσχουν αλλά εκείνες αρνήθηκαν. Μάλιστα δήλωσε πως αντιλαμβανόταν την πρόθεση του Σαντάτ για ειρήνευση, αφού η Αίγυπτος έφερε τα τελευταία χρόνια το βάρος της σύγκρουσης με το Ισραήλ και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική της φθορά και την πτώση του βιοτικού επιπέδου του λαού της.

51. Εμμανουηλίδης, *ό.π.*, 158, 161.

52. Κοινό Ανακοινωθέν Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας και Ελληνικής Δημοκρατίας, Σπλιτ 18 Μαρτίου 1979.

Επίσης, ο Έλληνας πρωθυπουργός μετέφερε τη συνομιλία του με τον Άσαντ στη Δαμασκό και το γεγονός ότι τον κάλεσε να συμπράξει με το Σαντάτ στην ειρήνευση, ειδάλως θα ήταν κακό για το αραβικό μέτωπο η Αίγυπτος να προχωρήσει μόνη της σε συμφωνίες με το Ισραήλ· μετέφερε στον Τίτο πως διαφωνούσε με την άποψη του Άσαντ πως ο Σαντάτ θα ανατρεπόταν εξαιτίας της προσέγγισης με το Ισραήλ, άποψη στην οποία συμφώνησε και ο Τίτο θεωρώντας πως ο Σαντάτ έλεγχε την κατάσταση στο εσωτερικό της Αιγύπτου. Ο Καραμανλής κάλεσε τον Τίτο να ασκήσει την επιρροή του στους ηγέτες των αραβικών κρατών ώστε να κατανοήσουν τις πράξεις του Σαντάτ –δήλωσε πως ο ίδιος εκτιμούσε το πολιτικό θάρρος του Σαντάτ να διαπραγματεύεται με το Ισραήλ– αφού αυτές αποτελούσαν βήμα για την ειρήνευση στη Μέση Ανατολή. Ο Γιουγκοσλάβος πρόεδρος δήλωσε πως καλούσε τους Άραβες ηγέτες να μην εξωθήσουν την κατάσταση στα άκρα, αλλά θεωρούσε πως τα άλλα αραβικά κράτη θα πίεζαν πολιτικά την Αίγυπτο ακόμα και αν επικυρώνονταν⁵³ οι συμφωνίες του Camp David.⁵⁴

Οι δύο ηγέτες πάντως συμφώνησαν πως η εκκρεμότητα του ζητήματος εξακολουθούσε να καθιστά τη Μέση Ανατολή επικίνδυνη εστία για την παγκόσμια ειρήνη· ίσης σπουδαιότητας θέμα χαρακτήρισαν την ενεργειακή κρίση. Στις αυξήσεις των τιμών του πετρελαίου επέμεινε κυρίως ο Καραμανλής, λέγοντας πως θα έπρεπε να γινόταν μια συμφωνία σε διεθνές επίπεδο για την προστασία τόσο των παραγωγών κρατών όσο και των καταναλωτών. Αντίθετα ο Τίτο δεν επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα. Δεν απάντησε στις προτάσεις του Καραμανλή και το μόνο που σχολίασε ήταν οι φήμες για στρατιωτική επέμβαση των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή σε περίπτωση που η ενεργειακή κρίση προξενούσε ζημιά στα αμερικανικά ζωτικά συμφέροντα στην περιοχή. Η στάση του αυτή ήταν ενδεικτική των προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο Τίτο στην άσκηση των καθηκόντων του. Φαινόταν πως έχασε τη διορατικότητά του και την ικανότητά του να αντιλαμβάνεται τις συνέπειες των τεκταινόμενων σε διεθνές γίγνεσθαι. Έτσι δεν αντιλήφθηκε τη σημασία της ενεργειακής κρίσης και το οικονομικό της σκέλος, αφού ενδιαφερόταν περισσότερο για τη μη ανάμιξη των Αμερικανών στην περιοχή παρά για την αντιμετώπιση των παρενεργειών από την άνοδο των τιμών του πετρελαίου, οι οποίες όμως επηρέαζαν και τη χώρα του. Πόσο μάλλον όταν η ενεργειακή κρίση του '79 ενέτεινε τα σημαντικά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Γιουγκοσλαβία και συνέβαλε στην όξυνση της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του '80.⁵⁵ Πάντως στο θέμα της αμερικανικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή ο Καραμανλής παραδέχθηκε πως οι ΗΠΑ δεν ασκούσαν την πίεση που έπρεπε στο Ισραήλ για να γίνει διαλλακτικότερο παρά τις προσπάθειες του Carter, ενώ και ο Τίτο ανέφερε πως παρά το ότι ο Carter ήταν ελαστικότερος σε σχέ-

53. Τέθηκαν σε ισχύ στις 8 Απριλίου 1980.

54. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή στη Γιουγκοσλαβία, 16-18 Μαρτίου 1979.

55. Susan Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, (Πρίνσετον Νιου Τζέρσεϋ: Princeton University Press, 1995), 345 επ.

ση με τους προηγούμενους προέδρους, η αμερικανική πολιτική παρέμενε ετεροβαρής υπέρ του Ισραήλ.⁵⁶

Ως προς τις εξελίξεις στο Ιράν ο Καραμανλής μετέφερε στον Τίτο τη συριακή άποψη πως το καθεστώς Χομεϊνί ήταν για τους Άραβες προτιμότερο από αυτό του Σάχη, γιατί ο Αγιατολάχ στρέφεται ενάντια στο Ισραήλ σε αντίθεση με τον προκάτοχό του. Ωστόσο ο Καραμανλής εξέφρασε την ανησυχία του για την τροπή του ιρανικού καθεστώτος προς τον ακραίο ισλαμισμό ή το μαρξισμό. Αντίθετα ο Τίτο δε θεώρησε επικίνδυνη τη στροφή του Ιράν στην «ισλαμική δημοκρατία» που πρόβαλε ο Χομεϊνί. Ο Τίτο θεώρησε πως ο Χομεϊνί θα εγκαθίδρυε ένα καθεστώς όμοιο με του Καντάφι στη Λιβύη, καθιστώντας παράλληλα το Ισλάμ κύριο παράγοντα στην πολιτική ζωή της χώρας. Παρότι ο Καραμανλής τόνισε πως η θρησκεία δε θα μπορούσε να λύσει πολιτικά προβλήματα και πως υπήρχε ο κίνδυνος επέκτασης της αναταραχής με πτώση καθεστώτων υπέρ των ισλαμιστών σε Αίγυπτο, Σαουδική Αραβία ακόμα και στην Τουρκία και το Πακιστάν, ο Τίτο τόνισε πως η πολιτική αναταραχή σε Ιράν και Πακιστάν ήταν θετικό γεγονός για τους Αδέσμευτους αφού τα κράτη αυτά αποσύρθηκαν από τη CENTO και εξέφρασαν επιθυμία ένταξης στο κίνημα των Αδέσμευτων.⁵⁷ Για άλλη μια φορά, όπως και στην περίπτωση της ενεργειακής κρίσης, φάνηκε πως ο Τίτο είχε πάψει να αναλύει ορθά τις εξελίξεις στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο και πως η εμμονή του με το κίνημα των Αδέσμευτων σε βάρος των δύο υπερδυνάμεων τον έκανε να παραβλέπει τις συνέπειες από την άνοδο των ακραίων ισλαμικών καθεστώτων που θα προκαλούσαν πολιτική αστάθεια και φόβους για την ειρήνη στη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική.

Η ρουμανική άποψη

Συζητήσεις για τα τεκταινόμενα στη Μέση Ανατολή και τις αραβικές χώρες είχε η ελληνική διπλωματία και με τη Ρουμανία. Είχε μεσολαβήσει στα τέλη Φεβρουαρίου 1975 η υποβολή ρουμανικής πρότασης στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ για σύγκληση διάσκεψης για το Κυπριακό με τη συμμετοχή χωρών και της Μέσης Ανατολής. Ο Καραμανλής σε επίσημη επίσκεψή του στο Βουκουρέστι στις 26-27 Μαΐου 1975 είχε εκτενείς συνομιλίες με τον πρόεδρο Nicolae Ceausescu. Ο Καραμανλής αναφέρθηκε στην κατάσταση στη Μέση Ανατολή, προσομοιάζοντάς την με αυτή στην Κύπρο και τάχθηκε όχι μόνο υπέρ της τήρησης των αποφάσεων του Συμβουλίου Ασφαλείας και της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ αλλά και γενικότερα του αυξημένου ρόλου του ΟΗΕ για την ειρήνευση στην περιοχή.⁵⁸ Ο Ceausescu αναφέρθηκε στην ανάγκη αποχώρησης των κατοχικών στρατευμάτων στην Κύπρο όπως και στην εγκατάλειψη των εδαφών που είχε καταλάβει το Ισραήλ το 1967, συντασσόμενος με το επιχείρημα περι

56. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή στη Γιουγκοσλαβία, 16-18 Μαρτίου 1979.

57. *Ibid.*

58. Κοινό Ανακοινωθέν Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας και της Ελληνικής Δημοκρατίας, Βουκουρέστι, 27^η Μαΐου 1975.

εξομοίωσης του Κυπριακού με το Μεσανατολικό. Η αναφορά αυτή σαφώς και ικανοποίησε την ελληνική πλευρά.⁵⁹

Η στήριξη της Ρουμανίας στα ελληνικά ανοίγματα στο μουσουλμανικό κόσμο επιβεβαιώθηκε κατά την επίσκεψη του Ceausescu στην Αθήνα στις 26-29 Μαρτίου 1976. Ο Ρουμάνος πρόεδρος σε δημόσια τοποθέτησή του αναφέρθηκε στο ενδιαφέρον που επιδείκνυαν οι δύο χώρες για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή. Επανέλαβε την ανάγκη αποχώρησης των ισραηλινών στρατευμάτων από τα κατεχόμενα αραβικά εδάφη –κατά το πρότυπο που έπρεπε να ακολουθηθεί, όπως είχε προαναφέρει, και στο Κυπριακό– και την εγκαθίδρυση ανεξάρτητου Παλαιστινιακού κράτους στα εδάφη της Δυτικής Όχθης.⁶⁰

Ο Καραμανλής συζητούσε, και κατά τη δεύτερη διακυβέρνηση την περίοδο 1977-1980, τις εξελίξεις στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο και με τους Ρουμάνους. Σε μετάβασή του στο Βουκουρέστι στις 19 και 20 Μαρτίου 1979, μετά τις δύο επισκέψεις σε Συρία και Σαουδική Αραβία, είχε συνομιλίες με τον Nicolae Ceausescu.⁶¹ Ο Ρουμάνος πρόεδρος ζήτησε από τον Έλληνα πρωθυπουργό να του μεταφέρει τις εντυπώσεις του από τις επισκέψεις στις αραβικές χώρες και ιδίως τις συνομιλίες με τον Άσαντ ενώ και ο ίδιος μετέφερε τις δικές του από την προ ολίγων ημερών συνάντησή του με τον Σαντάτ. Οι δύο ηγέτες συμφώνησαν πως η Μέση Ανατολή τόσο λόγω αραβοϊσραηλινών διενέξεων όσο και λόγω της ενεργειακής κρίσης αποτελούσε την πλέον ευαίσθητη και κρίσιμη περιοχή του πλανήτη. Ως προς τις συμφωνίες του Camp David αμφότεροι συμφώνησαν πως αποτελούσε πρόοδο για την επίτευξη ειρήνης στην περιοχή, αν και ο Ceausescu αντέλεξε πως καλύτερη θα ήταν μια διαδικασία σε επίπεδο είτε ΟΗΕ είτε διάσκεψης, ώστε να λαμβανόταν υπόψη και η σοβιετική άποψη για τις εξελίξεις και να μη δινόταν η εντύπωση πως οι διαπραγματεύσεις στη Μέση Ανατολή αγνοούσαν τα συμφέροντα της ΕΣΣΔ. Ο Καραμανλής απάντησε λέγοντας πως μια τέτοια διάσκεψη δε θα μπορούσε να καταλήξει σε λύση, λόγω ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων, αλλά πως θα ήταν καλοδεχούμενη ως εξέλιξη αφού υπογράφηκαν οι συμφωνίες στο Camp David ώστε να μη δημιουργηθεί θέμα γοήτρου για την ΕΣΣΔ. Παρόλα αυτά αμφότεροι συμφώνησαν πως η πρωτοβουλία του Σαντάτ για διαπραγματεύσεις με το Ισραήλ κινούνταν στην ορθή οδό και πως θα έπρεπε να ενισχυθεί.⁶² Και επίσημα οι δύο πλευρές εξέφρασαν την ανησυχία τους για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, τόνισαν πως παρέμεναν अपαρέγκλιτα πιστές στην ανάγκη τήρησης των αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών, την εκκένωση όλων των κατεχομένων εδαφών, την αναγνώριση των δικαιωμάτων των Παλαιστινίων (αυτοδιάθεσης, ειρηνικής και ασφαλούς διαβίωσης)· τα ίδια τόνισαν και για την Κύπρο, τονίζοντας επιπλέον το σεβασμό στην εδαφική ακεραιότητα, ενιαία κυριαρχία και αδésμευτο της Κυπριακής Δημοκρατίας.⁶³ Ακολούθως, οι δύο πλευρές συζήτησαν το ενεργειακό, με τον Καραμανλή να τάσσεται υπέρ μιας διεθνούς συμφωνίας που θα

59. *Απογευματινή*, φύλλο 27^{ης} Μαΐου 1975.

60. *Βραδυνή*, φύλλο 28^{ης} Μαρτίου 1976.

61. Εμμανουηλίδης, *ό.π.*, 187.

62. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή στη Ρουμανία, 19-26 Μαρτίου 1979.

63. Κοινό Ανακοινωθέν Ρουμανικής Λαϊκής Δημοκρατίας και Ελληνικής Δημοκρατίας, Βουκουρέστι, 20 Μαρτίου 1979.

εξασφάλιζε τα συμφέροντα των παραγωγών κρατών αλλά και των κρατών που εισήγαγαν αργό πετρέλαιο. Ο Ceausescu δεν έδειξε να συμερίζεται τις ελληνικές ανησυχίες, αφού θεωρούσε το πρόβλημα παροδικό και πως θα λυνόταν με τους κανόνες της αγοράς περί προσφοράς-ζήτησης και πως ως την εξάντληση των γνωστών αποθεμάτων σε ορυκτά καύσιμα θα είχαν εφευρεθεί νέες μορφές ενέργειας.⁶⁴ Ως προς το ενεργειακό, η προσέγγιση του Ρουμάνου προέδρου ήταν επιπόλαιη και βασιζόταν στο ότι η χώρα του διέθετε πετρελαιοπηγές αλλά και πως θα στρεφόταν στην κάλυψη των αναγκών της από την πυρηνική ενέργεια. Δεν έδειχνε να αντιλαμβάνεται τα προβλήματα που η ενεργειακή κρίση θα προκαλούσε σε μεσοπρόθεσμο επίπεδο· δυστυχώς η χώρα του ήρθε αντιμέτωπη με ένα τεράστιο εξωτερικό χρέος (προήλθε και από τις μεγάλες εισαγωγές σοβιετικού αργού πετρελαίου και φυσικού αερίου) το οποίο περιορίσε μεν αλλά με ραγδαία πτώση το βιοτικό επίπεδο των Ρουμάνων.⁶⁵ Όμοιες συζητήσεις έγιναν και στο διάστημα 3-6 Σεπτεμβρίου 1980 που ο Καραμανλής πραγματοποίησε την πρώτη του επίσκεψη σε άλλη χώρα με την ιδιότητα του προέδρου της Δημοκρατίας. Οι συζητήσεις στο Βουκουρέστι αφορούσαν όχι μόνο τις τρέχουσες εξελίξεις στο Μεσανατολικό αλλά και τον ανταγωνισμό Ιράν-Ιράκ και το αφγανικό. Ο Καραμανλής τάχθηκε υπέρ της αιγυπτιοϊσραηλινής προσέγγισης εκθειάζοντας το πολιτικό θάρρος του Σαντάτ να αντιταχθεί σε άλλους Αραβες ηγέτες και να βελτιώσει τις σχέσεις με το Ισραήλ. Η δήλωση πως η εκκρεμότητα του Μεσανατολικού είχε επιπτώσεις όχι μόνο στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο αφού η ενεργειακή κρίση που ταλάνιζε τη Δυτική Ευρώπη ήταν απότοκη των πολιτικών εξελίξεων στη Μέση Ανατολή. Ο Ceausescu επέρριψε ευθύνες στις ΗΠΑ για τα προβλήματα τόσο στο Μεσανατολικό όσο και στον ιρανοϊρακινό ανταγωνισμό και στις εξελίξεις στο Αφγανιστάν. Τάχθηκε υπέρ της αποχώρησης των ισραηλινών στρατευμάτων από τα κατεχόμενα εδάφη και χαρακτήρισε αναπόφευκτη την ίδρυση ανεξάρτητου παλαιστινιακού κράτους. Απαντώντας ο Καραμανλής επέρριψε ευθύνες και στις δύο υπερδυνάμεις για τη μη ορθή αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανέκυπταν στη Μέση Ανατολή και επανέλαβε τη θέση του για άσκηση πιέσεων από τους Αμερικανούς στους Ισραηλινούς να μετακινηθούν σε διαλλακτικότερες θέσεις. Για τα προβλήματα που δημιουργούσε η ενεργειακή κρίση δήλωσε πως θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν στη βάση για διευθέτηση ή/ και απόσβεση χρέους των λιγότερο ανεπτυγμένων κρατών προς τα ανεπτυγμένα· η τοποθέτηση του Ρουμάνου ηγέτη ήταν απότοκο των δυσκολιών που είχε αρχίσει να έχει η Ρουμανία σχετικά με τη διαχείριση του εξωτερικού χρέους της.⁶⁶

Η αναφορά στα ζητήματα του αραβικού και μουσουλμανικού κόσμου κατά τις επαφές του Καραμανλή με τους Βαλκάνιους ηγέτες έδειχνε τα βήματα προόδου που είχαν σημειωθεί στην αραβική πολιτική της Ελλάδας. Οι Βούλγαροι, Γιουγκοσλάβοι και Ρουμάνοι αντιλαμβάνονταν πως τα ελληνικά ανοίγματα στη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική είχαν μετατρέψει την Ελλάδα σε μία χώρα που η γνώμη της και η

64. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 52B, Συνομιλίες Κ. Καραμανλή στη Ρουμανία, 19-26 Μαρτίου 1979.

65. Wally Bacon, "Economic Reform," σε Henry Carey (επιμ.), *Romania since 1989: Politics, Economics, and Society*, (Λάνχαμ Μέρυλαντ: Lexington Books, 2004), 372.

66. Αρχείο Καραμανλή, Φ. 53B.

στάση της έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη. Η ανάπτυξη των διμερών σχέσεων Ελλάδας-αραβικών κρατών και οι επαφές του Καραμανλή με τους ηγέτες των χωρών της περιοχής καθιστούσαν την Ελλάδα παράγοντα στις εξελίξεις. Τα άλλα κράτη ζητούσαν την ελληνική άποψη για τις εξελίξεις, ζητούσαν να πληροφορηθούν τα αποτελέσματα των ανοιγμάτων στον αραβικό κόσμο, ζητούσαν να εκμεταλλευτούν ακόμα και τις στενές οικονομικές επαφές της Ελλάδας με τις χώρες αυτές. Ήθελαν να εκμεταλλευτούν τόσο τη γεωπολιτική θέση όσο και τη καλή φήμη που είχε αποκτήσει η Ελλάδα μεταξύ των αραβικών και μουσουλμανικών κρατών με σκοπό το ίδιο όφελος. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η εκμετάλλευση της πορθμειακής σύζευξης, για την οποία έριζαν Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία, δηλαδή μέσω ποιού από τα δύο κράτη θα διακινούνταν τα εμπορεύματα της Ανατολικής Ευρώπης προς τη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική με transit χώρα την Ελλάδα. Τα παραπάνω καταδείκνυαν πως οι Βαλκάνιοι αλλά και οι Ανατολικοευρωπαίοι εκτιμούσαν την επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, προσπαθώντας να την εκμεταλλευτούν· τα παραπάνω αντιλαμβάνονταν η ελληνική διπλωματία και τα προέβαλλε ως συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας με αμοιβαίο τρόπο. Όπως στους Άραβες εμφανιζόταν ως πύλη εισόδου προς και τη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη, έτσι στους Ευρωπαίους τόνιζε πως θα αποτελέσει τον ενδιάμεσο κρίκο στην αλυσίδα της ευρωπαϊκής συνεργασίας.

Συμπεράσματα

Η ελληνική εξωτερική πολιτική στα Βαλκάνια και στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο παρουσίαζε κοινά χαρακτηριστικά. Ασφαλώς και οι διαφορές δεν ήταν τέτοιου βαθμού ώστε να μη γίνει λόγος για ομοιότητα.

Αμφότερες στόχευαν στην αντιμετώπιση της τουρκικής προκλητικότητας και της ενίσχυσης της διεθνούς θέσης της Ελλάδας σε δύο περιφέρειες που αποτελούσαν τον περίγυρο της χώρας. Οι επαφές με τις βαλκανικές χώρες και τα κράτη της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής αποτελούσαν και συγκριτικό πλεονέκτημα της Ελλάδας, γεγονός που η τελευταία προέβαλλε στις διαπραγματεύσεις με την ΕΟΚ. Οι κυβερνήσεις Καραμανλή τόνιζαν το ρόλο της χώρας ως ενδιάμεσο κρίκο στην αλυσίδα μεταξύ Δυτικής Ευρώπης, Βαλκανίων και Μέσης Ανατολής. Ουσιαστικά, τα ανοίγματα στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή ήταν ξεχωριστοί κλάδοι της ασκούμενης εξωτερικής πολιτικής. Είχαν εξίσου μεγάλη σημασία με τον πρωταρχικό στόχο της ένταξης στην ΕΟΚ και της αποτροπής της τουρκικής επιθετικότητας, ενώ ταυτόχρονα τους συμπλήρωναν. Στην αραβική πολιτική έπαιζαν μεγαλύτερο ρόλο οι οικονομικές επαφές από ότι στις σχέσεις με τα βαλκανικά κράτη, ενώ αντίθετα ήταν λιγότερες οι προσωπικές επαφές του Καραμανλή με τους Άραβες ηγέτες.

Η επιτυχία του ανοίγματος στον αραβικό κόσμο καταφάνηκε από το ενδιαφέρον που επιδείκνυαν οι ηγέτες των βαλκανικών κρατών για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή. Ο Ζίβκοβιτς, εκφράζοντας τη σοβιετική οπτική για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, έδινε το στίγμα της ΕΣΣΔ για τα τεκταινόμενα. Ο Τίτο ως ηγετική μορφή των Αδέσμευτων, στους οποίους συμμετείχαν πολλές αραβικές και μουσουλμανικές χώρες, επιδείκνυε έντονο ενδιαφέρον για τα ελληνικά ανοίγματα ενώ και η Ελλάδα επεδίωκε να ασκήσει η Γιουγκοσλαβία κάθε επιρροή στα άλλα κράτη μέλη των Αδέ-

σμευτων υπέρ των ελληνικών θέσεων. Τέλος ο Ceaușescu ενδιαφερόταν για την ελληνική πολιτική στη Μέση Ανατολή διότι, θέλοντας να αυτονομηθεί από τη σοβιετική πολιτική, θεωρούσε τον αραβικό κόσμο προνομιακό πεδίο για την προώθηση των ρουμανικών θέσεων. Άπαντες οι ηγέτες των βαλκανικών χωρών έβλεπαν την Ελλάδα ως πύλη εισόδου για τη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική και προσδοκούσαν ότι μέσω των διμερών επαφών θα αποκτούσαν προσβάσεις και στον αραβικό και μουσουλμανικό κόσμο. Η Ελλάδα με τον τρόπο αυτό φαινόταν πως πετύχαινε το στόχο της και συνδυάζοντας τα ανοίγματα στις δύο αυτές περιφέρειες ασκούσε πράγματι μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική.

Ελένη Παπαμερή

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΙΔΙΩΜΑ ΤΗΣ ΤΕΝΕΔΟΥ

Η Τένεδος είναι ένα μικρό νησάκι του βορειοανατολικού Αιγαίου, που ανήκει στο σύμπλεγμα των Θρακικών Σποράδων, 12 μίλια από το στόμιο του Ελλήσποντου και 3 από τα παράλια της Μικρασίας. Βρίσκεται στο μέσο τριών πελάγων (Αιγαίου, Ελλήσποντου και Μέλανος κόλπου), γι' αυτό αναφέρεται ενίοτε και ως Τρίδος. Το νησί λέγεται ότι πήρε το όνομά του από τον μυθικό οικιστή και βασιλιά του, τον Τέννητα, γιο του ήρωα Κύκνου (γιου του Ποσειδώνα) από τους Κολωνούς της Τρωάδος και της Πρόκλειας, κόρης του Λαομέδοντα.

Η Τένεδος έχει μήκος 6 μίλια από ΔΒΔ προς ΑΝΑ, πλάτος 3 μίλια από βορρά προς νότο και ανάπτυγμα 14 μίλια. Με εμβαδόν 37 τετραγωνικά χιλιόμετρα¹ είναι ένα από τα πιο εύφορα νησιά του Αιγαίου. Δεν έχει σχεδόν καθόλου βουνά και η υψηλότερη κορυφή της είναι η κορυφή του Προφήτη Ηλία (Άγιο-Λιάς) που έχει ύψος 190 μέτρα. Η σημαντική θέση που κατέχει η Τένεδος στο χώρο της ιστορίας οφείλεται αναμφίβολα στη γεωγραφική της θέση.

Η προσπάθεια μελέτης αυτού του ιδιώματος ξεκίνησε χωρίς πείρα και έχοντας ένα επιπλέον εμπόδιο, τη μεγάλη απόσταση από την περιοχή που θα μελετούνταν, όμως αποτέλεσε αντίβαρο της κοπιαστικής προσπάθειας το θέμα και το υλικό που παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον. Το ιδίωμα αυτό επιλέχθηκε γιατί θεωρήθηκε ότι είναι απαραίτητη η μελέτη του ιδιώματος, καθώς οι κάτοικοι της Τενέδου συνεχώς λιγοστεύουν, άρα το ιδίωμα τους πρέπει να μελετηθεί όσο ακόμα υπάρχουν ομιλητές, πριν οδηγηθούμε σε γλωσσικό θάνατο. Άλλωστε οι συγκυρίες είναι πλέον ευνοϊκές για μια τέτοια έρευνα, αλλά και την καθιστούν αναγκαία.

1. Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια, Ελευθερουδάκη, Αθήνα, τόμος 23, 85 και Α. Ποντικάκης «η Τένεδος».

Αρχικά αναζητούνται τα χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων που μαρτυρούνται στο ιδίωμα της Τένεδου, προκειμένου να εξεταστεί κατά πόσο το ιδίωμα ανήκει όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και γλωσσικά στο χώρο των βορείων ιδιωμάτων. Έτσι παρατίθενται χαρακτηριστικά παραδείγματα από το διαθέσιμο φωνητικό υλικό, όπως αυτό προέκυψε από την έρευνα. Με σκοπό την συλλογή αντιπροσωπευτικότερου υλικού, πραγματοποιήθηκε μια επιτόπια έρευνα στην Τένεδο, αλλά και σε άλλα μέρη που ζουν Τενεδιοί, προκειμένου να διαπιστωθεί η εξέλιξη ή και αλλοίωση του ιδιώματος και η διαφοροποίηση του ανάμεσα στους Τενεδιούς που ζουν στην Τένεδο ακόμη και σε αυτούς που ζουν στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Έπειτα από την απομαγνητοφώνηση των συλλεχθέντων κασετών και την μελέτη του υλικού, φάνηκαν κάποια φαινόμενα και παρατηρήθηκε η ύπαρξη κάποιων φωνητικών χαρακτηριστικών της διαλέκτου αυτής της περιοχής.

Οι ομιλητές στους οποίους στηρίχθηκε η έρευνα είναι:

A) άνθρωποι που ζουν ακόμη στην Τένεδο, με τους οποίους ήρθα σε επαφή το καλοκαίρι του 2003 και του 2004 κατά την παραμονή μου στην Τένεδο, στο πλαίσιο μιας επίσκεψης που πραγματοποιήθηκε για συλλογή υλικού.

B) Τενεδιοί που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Τένεδο. Τα τελευταία χρόνια όμως ζουν στην Ελλάδα μόνιμα πλέον. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι Τενεδιοί που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα και δέχθηκαν να μας μιλήσουν δεν ζουν σε κοινότητες Τενεδιών αλλά αποτελούν μεμονωμένες οικογένειες που ζουν σε κάποιες περιοχές με ελάχιστους Τενεδιούς.

Η έρευνα έγινε έχοντας σαν βάση ένα ερωτηματολόγιο ειδικά διαμορφωμένο για ζητήματα φωνητικής, αλλά και με μαγνητοφώνηση και καταγραφή αυθόρμητης ομιλίας των κατοίκων του χωριού, αποσκοπώντας στην συλλογή όσο τον δυνατόν πληρέστερων στοιχείων, και θέλοντας να διακριθούν όχι μόνο τα στοιχεία που αναγνωρίζουν ακουστικά οι κάτοικοι, ανακαλώντας τα από τις αναμνήσεις του παρελθόντος, αλλά και να επισημανθούν τα διαλεκτικά στοιχεία που ακόμα και σήμερα είναι σε χρήση στην περιοχή και διακρίνουν τη διάλεκτο της περιοχής από άλλες και την κατατάσσουν στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΒΟΡΕΙΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ

Στένωση

Η στένωση ή κόφωση είναι ένα φαινόμενο της φωνητικής που εμφανίζεται με την μετατροπή του άτονου $e > i$ και του άτονου $o > u$.² Αποτελεί ένα από τα φαινόμενα που είναι χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων³ και είναι ένα είδος βαλκανισμού, αφού παρατηρείται και σε ιδιώματα διαφόρων βαλκανικών χωρών, όπου οι διάλεκτοί τους σε αντίθεση με την κοινή παρουσιάζουν στένωση, όπως ακριβώς συμβαίνει και

2. B. Newton, *The generative interpretation of dialect A study of the greek phonology*, University Press, Cambridge, 1972, 16

3. Μ. Τριανταφυλλίδης Άπαντα, τόμος τρίτος, Νεοελληνική Γραμματική - Ιστορική Εισαγωγή (1938), Θεσσαλονίκη, 1993, 67 και Α. Παπαδόπουλος, *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1926, 11

στο πλαίσιο της ελληνικής σε σχέση κυρίως με τα βόρεια ιδιώματα. Η κώφωση ίσχυε στο παρελθόν χωρίς εξαιρέσεις, γεγονός που εν μέρει ισχύει και σήμερα στο ιδίωμα, πρόκειται για το κλείσιμο των άτονων φωνηέντων μεσαίου ανοίγματος *e* και *o* σε *i* και *u* αντίστοιχα, το οποίο όπως φαίνεται εξαρτάται από τον τονισμό.⁴

A) Άτονο *e > i*

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/abilófila/	/abelófila/ «αμπελόφυλλα»	/ilítsis/	/elítses/ «ελίτσες»
/skánumi/	/skánume/ «σκάβουμε»	/kla dénumi/	/kla dénume/ «κλαδεύουμε»
/tʃafízumi/	/tʃafízume/ «θειαφίζουμε»	/tedzerédis/	/tendzerédes/ «τεντζερέδες»
/açilóna/	/çelóna/ «χελώνα»	/mastrapádis/	/mastrapádes/ «μαστραπάδες»
/idó/	/edó/ «εδώ»	/ini/	/ine/ «είναι»

B) Άτονο *o > u*

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/thérus/	/théros/ «θέρως»	/musxárja/	/mosxárja/ «μοσχάρια»
/iguní/	/egoní/ «εγγονή»	/tnázu/	/tinázo/ «τινάζω»
/písu/	/píso/ «πίσω»	/γρυθζά/	/γροθζά/ «γροθιά»
/prutú/	/protú/ «προτού»	/rumlí/	/romlí/ «Ρωμιοί»
/ruméika/	/roméika/ «ρωμέικα»	/burúsan/	borúsan/ «μπορούσαν»

Τα παραπάνω παραδείγματα καθιστούν σαφές το γεγονός ότι η στένωση ή κώφωση αφορά μόνο τα άτονα *e* και *o*, καθώς μόνο αυτά κλείνουν σε *i* και *u*. Αντίθετα, τα τονισμένα *e* και *o* διατηρούνται σε όλες τις πιθανές θέσεις.⁵ Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα:

4. B. Newton, *The generative interpretation of dialect*, 182

5. B. Newton, *ό.π.*, 196

Ιδιώμα	Κοινή	Ιδιώμα	Κοινή
/kséru/	/kséro/ «ξέρω»	/pɪrsóteru/	/perisótero/ «περισσότερο»
/éciɲ/	/éceje/ «έκαιγε»	/stɪɲón/	/steɲóni/ «στεγνώνει»
/ksilénu/	/ksilino/ «ξύλινο»	/namcórs/ και /namtsórs/	/namcórs/ «αχόρταγος»
/zisténs/	/zesténis/ «ζεσταίνεις»	/lóns/	/lónis/ «λιώνεις»
/sidiurénu/	/sideréniu/ «σιδερένιο»	/fuskón/	/fuskóni/ «φουσκώνει»

Αποβολή

Η αποβολή των άτονων ο και υ μαρτυρείται σε όλα τα βόρεια ιδιώματα, όταν βρίσκονται μέσα στο θέμα μιας λέξης ή στην κατάληξη της. Ο Α. Παπαδόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά για την αποβολή ότι: «Νόμος οργανικός της βορείου ελληνικής είναι η αποβολή των κλειστών φθόγγων ι και ου, όταν ευρίσκονται εν άτόνω χώρα της λέξεως και προηγείται αυτών σύμφωνον. Και το φαινόμενον τούτο, καθώς η κώφωσις, είναι αποτέλεσμα του δυναμικού τονισμού, ένεκα του οποίου αι άτονοι συλλαβαί εκφωνούνται πολύ αμελώς». ⁶ Όσον αφορά τις αιτίες που προκαλούν αποβολή άτονων ι και υ, πέρα από την απουσία του τόνου, ⁷ μπορεί να είναι και μορφολογικές (δηλαδή η απώλεια του μορφήματος το οποίο τυγχάνει να είναι φορέας μορφολογικών ιδιοτήτων οφείλεται στην πλεοναστική παρουσία στοιχείων που είναι φορείς των ίδιων ιδιοτήτων).

Η αποβολή αποτελεί ένα από τα φαινόμενα που είναι χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων ⁸ και είναι είδος βαλκανισμού, αφού παρατηρείται και σε ιδιώματα διαφόρων βαλκανικών χωρών, όπου οι διάλεκτοί τους σε αντίθεση με την κοινή παρουσιάζουν αποβολή των άτονων ι και υ, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο πλαίσιο της ελληνικής σε σχέση κυρίως με τα βόρεια ιδιώματα.

6. Α. Παπαδόπουλος, *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων*, 14

7. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 14 και Β. Newton, *ό.π.*, 196

8. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα, ό.π.*, 67· Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 14 και Β. Newton, *ό.π.*, 16 και 24 και 182-3

A) σε καταλήξεις

α) στο τέλος της λέξης

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/ót/	/óti/ «ότι»	/θέλ/	/θέλι/ «θέλει»
/scipáɾɲ/	sceɾáɾɲi/ «σκεπάρɲι»	/trayúð/	/trayúði/ «τραγούδι»
/prép/	/préɾi/ «πρέπει»	/έç/	/έçi/ «έχει»
/kótsiɲ/	/kócini/ «κόκκινη»	/gzíns/	ksínis/ «ξύνεις»
/pléɲ/	/pléni/ «πλένει»	/ksérs/	/kséris/ «ξέρεις»

β) στα όρια μορφημάτων

/líθka/	/líθika/ «λύθηκα»	/trayúðsa/	/trayúðisa/ «τραγούδησα»
/méθsa/	/méθisa/ «μέθυσσα»	/θέρza/	/θέριza/ «θέριζα»
/θimiθka/	/θimiθika/ «θυμήθηκα»	/alónza/	/alóniza/ «αλώνιζα»
/áksa/	/ákusa/ «άκουσα»	/ɾlíθka/	/ɾlíθika/ «πλύθηκα»

Τα παραπάνω παραδείγματα είναι αρκετά όχι μόνο για να δείξουν την έκταση του φαινομένου, αλλά και την αιτία του. Φαίνεται λοιπόν να οφείλεται μόνο στην απουσία του τόνου, χωρίς να εξαρτάται από το φωνητικό περιβάλλον ή από μορφολογικές ανάγκες.

B) στο θέμα της λέξης:

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/éɸɣa/	/éɸiɣa/ «έφυγα»	/sklí/ και /stsλί/	/scilí/ «σκυλί»
/zbétheros/ και /zbéθirus/	/simpétheros/ «συμπέθερος»	/ɾλί/ και /ɾλί/	/ɾulí/ «πουλί»
/ɣyúɲ/	/ɣyúɲi/ «γουρούɲι»	/tsmámi/	/cimáme/ «κοιμάμαι»
/zmí/	/zumí/ «ζουμί»	/θmóme/ και /θmómi/	/θimáme/ «θυμάμαι»
/ɾɣáð/ και /bɣáð/	/ɾiɣáði/ «πιγάδι»	/tnázu/	/tinázo/ «τινάζω»

Αντιθέτως τα τονισμένα /i/ και /u/ φαίνεται να διατηρούνται:

τονισμένο *ί*

/pulí/	πολύ	/ftí/	αυτή
/mazí/	μαζί	/iríthimís/	επιθυμείς
/psumí/	ψωμί	/turí/	τυρί
/cí/	εκεί	/irucí/	εποχή

τονισμένο *ύ*

/fajtú/	φαγητού	/γλικύ/	γλυκού
/marú/	μαρούλι	/sarú/	σαπούνι
/γτύ/	γουρούνι	/knúr/	κουνούπι

Συνίζηση

Η συνίζηση αποτελεί ένα από τα ισόγλωσσα,⁹ που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το διαχωρισμό των ελληνικών ιδιωμάτων. Η συνίζηση στο ιδίωμα της Τενέδου έχει ως ένα βαθμό μορφή όμοια με αυτήν της κοινής,¹⁰ όπου η μεσαιωνική κατάληξη –έα πήρε την μορφή –ιά /-já/. π.χ. /ðikarjá/ >/ðekarjá/ δεκαριά,

/γυθθά/ >/γροθθά/ γροθιά,

/karidjá/ >/karidjá/ καρυδιά

Όπως αναφέρει ο Α. Παπαδόπουλος εμφανίζονται νέα σύμφωνα δια την συνίζηση, τα /j/, /ç/, /c/, /z/, /t/, /n/, που αναπτύσσονται πριν από τις καταλήξεις –ιο και –ια.¹¹ Στο ιδίωμα της Τενέδου το [i] δεν εξελίσσεται σε [j] μόνο μετά από ηχηρά /b/, /d/ /z/ αλλά και μετά από /p/ και /t/, /f/ /θ/, όπου αναμενόταν να αναπτυχθεί ένα /ç/. Έτσι διαπιστώνεται ότι σε περίπτωση συνίζησης σε αντίθεση με την κοινή το ημίφωνο μετά από άηχα δεν το ακολουθεί ένα ουρανικό, άηχο, τριβόμενο σύμφωνο /ç/, αλλά ένα ουρανικό, ηχηρό, τριβόμενο σύμφωνο, το /j/.

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/órju/	/órçu/ «όποιο»	/ðe bjánun/	/ðe pçánun/ «δε πιάουν»
/írjame/	/írçame/ «ήπιαμε»	/tétju/	/tétço/ «τέτσιο»
/kupjás/	/korçási/ «κοπιάσει»	/θja/	/θία/ «θεία»
/pjátu/	/pçáto/ «πιάτο»		

9. B. Newton, *ό.π.*, 30

10. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 36-37 και Ν. Κατσάνης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σαμοθράκης*, 42

11. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 36

Υπαρξη φθόγγου ə

Ο φθόγγος αυτός είναι ένα κεντρικό φωνήεν, το οποίο συναντάται σε όλες τις βαλκανικές γλώσσες ως κανονικό φώνημα. Στην ελληνική έχει διαλεκτικό χαρακτήρα και θέση περιφερειακού φωνήματος, καθώς εμφανίζεται σε λέξεις ξένης προέλευσης, κυρίως τουρκικής. Η παρουσία του στα βόρεια ιδιώματα αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά τους. Εμφανίζεται κυρίως σε τονισμένη θέση, χωρίς ωστόσο να λείπουν και περιπτώσεις εμφάνισής του σε άτονη θέση.

Στο ιδίωμα της Τενέδου, όμως το αξιοπερίεργο είναι ότι μαρτυρείται κυρίως από τους νεότερους σε ηλικία ομιλητές και όχι από ομιλητές μεγαλύτερους σε ηλικία, μολονότι όλοι οι Τενεδιοί είναι σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό δίγλωσσοι. Το φαινόμενο αυτό, της χρήσης του κεντρικού φωνήεντος μόνο από νέους Τενεδιούς ίσως οφείλεται σε επίδραση της τουρκικής, λόγω της φοίτησής τους σε σχολεία όπου διδάσκονταν μόνο την τουρκική γλώσσα αλλά και λόγω του ότι οι Έλληνες τα χρόνια παραμονής τους στην Τένεδο, είχαν συρρικνωθεί αριθμητικά, άρα είναι εξαιρετικά εξοικειωμένοι με το άκουσμα της τουρκικής και της προφοράς της σε βάρος του τενεδιού ιδιώματος, το οποίο δεν το χρησιμοποιούσαν παρά μόνο κυρίως ως «home language».

Ο φθόγγος αυτός παρατηρείται κυρίως τονισμένος και συνήθως σε λέξεις που είναι δάνεια από την τουρκική. Η δίγλωσσία είναι γεγονός σήμερα για τους Τενεδιούς που συνεχίζουν να μένουν στο νησί και αποτελεί το βασικότερο λόγο για την ύπαρξη του ə. Τα ə διασώζεται στην περιοχή σε λέξεις τουρκικής προέλευσης, λόγω της ύπαρξης ολο ένα και μεγαλύτερου αριθμού τουρκόφωνων στην περιοχή τα τελευταία χρόνια. Αυτό συμπεραίνεται από το ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ομιλητές δεν χρησιμοποιούν το κεντρικό φωνήεν όταν μιλούν ελληνικά, ενώ το χρησιμοποιούν όταν μιλούν τουρκικά και το διαχωρίζουν.

/bacíri/	«μπακίρι»	/bacər/
/tsadíri/	«τσαντίρι»	/tsadər/

Προθετικό α- :

Πριν εξεταστεί το προθετικό α- στο ιδίωμα της Τενέδου, πρέπει να σημειωθεί ότι με βάση την παρουσία, την ανάπτυξη και την αποβολή του αρκτικού α- η ελληνική χωρίζεται σε τρία ισόγλωσσα:

α) περιοχές, όπου ανήκει η κοινή, διατηρείται το αρκτικό α- και δεν αναπτύσσεται προθετικό α-.

β) περιοχές με ανάπτυξη προθετικού α-.

γ) περιοχές με αποβολή αρκτικού α-. Το φαινόμενο του προθετικού α- θεωρείται βαλκανισμός και εμφανίζεται στην ελληνική και από ελληνική επίδραση και στην αρωμουνική. Συγκεκριμένα αφορά ειδικότερα το ιδίωμα της Τενέδου:

A) Ανάπτυξη

Η ανάπτυξη προθετικού α- δεν εξαρτάται από το φωνητικό περιβάλλον, αλλά συνήθως οφείλεται σε άλλους λόγους, είναι δηλαδή αποτέλεσμα λανθασμένης επανάλυ-

σης που οφείλεται σε συμπροφορά του τελικού –α με την επόμενη λέξη π.χ. /aɕilóna/ (μι-α χελώνα), /aɕíl/ (τ-α χείλια) ή είναι αποτέλεσμα αναλογίας π.χ. /aksadérf/ (αδερφή), /aksádɪrfʊs/ (αδερφός).

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ν. Κοντοσόπουλος:¹² «Συχνά το φαινόμενο αυτό οφείλεται και σε λόγους συνεκφοράς, ευφωνίας, παρετυμολογίας και γενικά σήμερα καθίσταται ολοένα και σπανιότερο και δύσκολως δύναται να παρακολουθηθεί γλωσσογεωγραφικώς».

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/askadzóçirus/	/skadzóçiros/ «σκαντζόχοιρος»	/aɕilóna/	/çelóna/ «χελώνα»
/amaɳít/	/manitári/ «μανιτάρι»	/apsílá/	/psilá/ «ψηλά»
/apsilós/	/psilós/ «ψηλός»	/aksadérfça/	/ksadérfça/ «ξαδέρφια»

Β) Αποβολή

/lafɾít/	/alafɾíni/ «αλαφρύνει»	/ftocínita/	/aftocínita/ «αυτοκίνητα»
/jiláða/	/ajeláða/ «αγελάδα»	/ftó/	/aftó/ «αυτό»
/nav/	/anávi/ «ανάβει»	/béla/	/abéla/ «αμπέλια»
/kóma kaló/	/akóma kaló/ «ακόμα καλό»	/nekateftí/	/anakateftí/ «ανακατευτεί»

Όπως και στην περίπτωση της ανάπτυξης προθετικού α- έτσι και σε αυτή της αποβολής αρκτικού α- τα παραδείγματα που μπορούν να αντληθούν από τη συγκεκριμένη έρευνα δεν είναι αρκετά, ώστε να οδηγηθεί κανείς σε ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά τις αιτίες ανάπτυξης και αποβολής του προθετικού α-.

Προγοτακισμός

Στο ιδίωμα της Τενέδου εμφανίζεται και προγοτακισμός. Ο προγοτακισμός, δηλαδή η ανάπτυξη ενός ι πριν από αρκτικό ε (ιέ) είναι ένας βαλκανισμός που συναντάται στα βόρεια ιδιώματα. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται με κανονικότητα σε πολλές γλώσσες και συνδέεται μ'ένα ευρύτερο φαινόμενο ουρανικοποίησης των συμφώνων σε συγκεκριμένες θέσεις και μαρτυρείται και σε βαλκανικές γλώσσες και πιο συγκεκριμένα συναντάται στην ρουμανική και την αρωμουνική.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το ιδίωμα της Τενέδου, εμφανίζονται κάποιες περιπτώσεις ανάπτυξης /i/ πριν από /e/.

12. Ν. Κοντοσόπουλος, *Γλωσσογεωγραφικά διερευνήσεις εις την κρητικήν διάλεκτον*, Αθήνα, 1969, 65

ματα, είναι ότι «μετά την αποβολή του /v/ εις το τρίτον πληθ. πρόσωπον των συμφωνόληκτων ρημάτων οιονδήποτε σύμπλεγμα και αν προκύψη του χαρακτήρος μετά του τελικού v»¹⁵ αναπτύσσεται ένα /i/.

π.χ. /vázin/	/vázun/ «βάζουν»
/plájazin/	/plájazun/ «πλαγιάζουν»
/vríscin/	/vríscun/ «βρίσκουν»

Μεταφωνία ε > ια

Και η μεταφωνία είναι ένα από τα χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων που δεν εμφανίζεται στο συγκεκριμένο ιδίωμα. Επομένως τα φαινόμενα που απαντούν σε αυτό το ιδίωμα, όσον αφορά την παρουσία κάποιων φωνηέντων και κάποιων φαινομένων που σχετίζονται με φωνήεντα, σε αντιδιαστολή με τα συνολικά χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων είναι τα εξής:

ΒΟΡΕΙΑ ΙΔΙΩΜΑΤΑ	ΙΔΙΩΜΑ ΤΕΝΕΔΟΥ
Στένωση	+
Αποβολή i και u	+
Συνίληση	-
Φθόγγος ə	-
Ανάπτυξη προθετικού a-	+
Αποβολή αρκτικού a	+
Κράση u +ε >ο	+
Προγοτακισμός	+
Μεταφωνία e > ja	-

Αυτά ήταν κάποια χαρακτηριστικά φαινόμενα που εμφανίζονται κατά βάση στα βόρεια ιδιώματα και συγκεκριμένα και στο ιδίωμα της Τενέδου και αφορούν στα φωνήεντα. Τώρα θα επισημανθούν κάποια φαινόμενα που εμφανίζονται στα βόρεια ιδιώματα και αφορούν στα σύμφωνα και θα επισημανθεί ποια από αυτά τα φαινόμενα εμφανίζονται στο ιδίωμα της Τενέδου και ποια όχι, ώστε να αποκτήσει κανείς μια όσο το δυνατόν σαφέστερη εικόνα του ιδιώματος αυτού. Τα φαινόμενα αυτά είναι η παρουσία παχιών συριστικών, οι τροπές των συμφώνων λόγω αποβολής του /i/, οι τροπές συμφώνων πριν από /e/ ή /i/, η προρινικοποίηση, η αποβολή και η ανάπτυξη του /ɣ/ και του /j/, η ανομοίωση και ο τσιτακισμός. Τα φαινόμενα αυτά παρατηρήθηκαν στο διαθέσιμο υλικό από το ιδίωμα της Τενέδου.

Παρουσία παχιών συριστικών

Η σειρά των παχιών συριστικών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είναι η μόνη σειρά συμφώνων που εμφανίστηκε στην ελληνική με βαλκανική επίδραση. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η σειρά αυτή των παχιών συριστικών, που απαντά σε όλες τις βαλκανικές γλώσσες, δεν απαντά στην κοινή ελληνική, αλλά μόνο στα

15. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 23 Β)

βόρεια ιδιώματα.¹⁶ Όμως στο ιδίωμα της Τενέδου δεν εμφανίζονται παχιά συριστικά σε αντίθεση με τα υπόλοιπα βόρεια ιδιώματα.

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/dzába/	/dzába/ «τζάμπα»	/tésira/	/tésira/ «τέσσερα»
/tsípuro/	/tsípuro/ «τσιπίουρο»	/samatás/	/samatás/ «σαματάς»
/éts/	/étsi/ «έτσι»	/trapéz/	/trapézi/ «τραπέζι»
/zésta/	/zésti/ «ζέστη»	/dzám/	/tzámi/ «τζάμι»

Τροπές συμφώνων λόγω αποβολής άτονου /i/:

Είναι γνωστό ότι η αποβολή φωνημάτων και πιο συγκεκριμένα του άτονου /i/ πολλές φορές αφήνει κάποια ίχνη στο περιβάλλον όπου υπήρχε, έτσι το άτονο /i/ που αποβάλλεται προκαλεί «αλλοιώσεις» στα σύμφωνα που γειτνιάζαν με αυτό. Όπως έχει ήδη αναφερθεί η αποβολή του άτονου /i/ και /u/ είναι ένα εκτεταμένο φαινόμενο σε όλα τα βόρεια ιδιώματα και γενικά, τα αποτελέσματα της αποβολής του άτονου i αφορούν στην τροπή των συριστικών σε παχιά συριστικά, στην τροπή των υπερωικών σε ουρανικά, στην τροπή των λ και ν σε ουρανικά και τέλος στην τροπή απλών συμφώνων σε ουρανικοποιημένα. Ειδικότερα όσον αφορά τα αποτελέσματα της αποβολής του άτονου /i/ στο ιδίωμα της Τενέδου μαρτυρείται:

- *Τροπή συριστικών σε παχιά συριστικά:*

Η τροπή των συριστικών σε παχιά συριστικά π.χ. z > ž και s > š ή ts > tš και dz > dž, λόγω της αποβολής του επόμενου /i/ δεν μαρτυρείται, καθώς στο ιδίωμα της Τενέδου δεν υπάρχουν παχιά συριστικά, σε αντίθεση με την πλειονότητα των βορείων ιδιωμάτων της ελληνικής.

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/més/	/mési/ «μέση»	/éts/	/étsi/ «έτσι»
/asmépus/	/asimépos/ «ασημένιος»	/gráps/	/grápsis/ «γράψεις»
/xaláz/	/xalázi/ «χαλάζι»	/stár/	/sitári/ «σιτάρι»
/zmónu/	/zimóno/ «ζυμώνω»	/karpúz/	/karpúzi/ «καρούζι»

16. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 27, 2)

• *Τροπή υπερωικών σε ουρανικά:*

Λόγω της αποβολής του άτονου /i/ στα βόρεια ιδιώματα τα υπερωικά /k/, /g/, /x/, /ɣ/ τρέπονται σε ουρανικά /c/, /F/, /ç/, /j/,¹⁷ το φαινόμενο αυτό εντοπίζεται και στο ιδίωμα της Τενέδου. Επιπλέον η τροπή των υπερωικών σε ουρανικά λόγω της αποβολής του άτονου /i/ μαρτυρείται στα ιδιώματα και άλλων νησιών του ανατολικού Αιγαίου,¹⁸ φαινόμενο το οποίο πιστοποιεί την ύπαρξη πολλών ομοιοτήτων στα ιδιώματα των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου.

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/katsíc/	/katsíc/ «κατσίκι»	/paráj/	/paráj/ «παράγει»
/dzidzíc/	/dzidzíc/ «τζιτζίκι»	/sfɨŋF/	/sfɨŋFi/ «σφίγγει»
/níc/	/níc/ «νοίκι»	/éç/	/éçi/ «έχει»
/pléc/	/pléc/ «πλέκει»	/láç/	/láçi/ «λάχει»
/líc/	/líc/ «λύκοι»	/vláç/	/vláçi/ «Βλάχου»
/papác/	/papác/ «παπάκι»	/ráç/	/ráçi/ «ράχη»

• *Τροπή λ, ν σε ουρανικά:*

Στο ιδίωμα είναι κανονική η τροπή των **l** και **n** σε ουρανικά σε συγκεκριμένες θέσεις, δηλαδή κυρίως μετά από /i/ που αποβάλλεται,¹⁹ φαινόμενο που αναφέρει ο Α. Παπαδόπουλος ως χαρακτηριστικό των περισσότερων βορείων ελληνικών ιδιωμάτων τόσο όσον αφορά το **l** > λ,²⁰ όσο και το **n** > η.²¹

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/tɣáŋ/	τηγάρι	/mél/	μέλι
/sapúŋ/	σαπούρι	/stafɨl/	σταφύλι
/tsíŋ/	εκείνοι	/thél/	θέλει
/scipárŋ/	σκεπάρρι	/ál/	άλλη
/sóŋ/	τελειώνει	/kál/	κάλλη
/dziréŋ/	είδος χώματος	/théls/	θέλεις

17. B. Newton, *ό.π.*, 126

18. Ν. Κατσάνης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σαμοθράκης*, 39

19. B. Newton, *ό.π.*, 137 c)

20. Α. Παπαδόπουλος, *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων*, 28, 3)

21. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 29 Α)

Όπως προκύπτει από τα παραδείγματα αυτά, η αποβολή του άτονου /i/ τρέπει τα **l** και **n** στα αντίστοιχα ουρανικά /ʎ/ και /ɲ/. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις εμφανίζονται παράλληλοι τύποι χωρίς να έχει γίνει η τροπή αυτή.

Χαρακτηριστικό είναι το ότι οι ομιλητές, τις περισσότερες φορές που καλούνται να επαναλάβουν μια λέξη, «τη διορθώνουν» και αναφέρουν τον τύπο της κοινής, όπου χρησιμοποιούνται τα υπερικά /l/ και /n/.

Συμπεριφορά ληκτικών συμφώνων μετά την αποβολή του /i/

Τα ληκτικά σύμφωνα δεν αλλοιώνονται μετά την αποβολή του πρωτογενούς άτονου ληκτικού /l/ εκτός από αυτά που ουρανώνονται, δηλαδή τα /c/, /F/, /ç/, /j/, /ʎ/, /ɲ/, φαινόμενο το οποίο συναντάται και στο ιδίωμα της Σαμοθράκης.²² Πιο συγκεκριμένα στο ιδίωμα της Τενέδου εμφανίζονται τα εξής ληκτικά σύμφωνα:

ΛΗΚΤΙΚΑ ΣΥΜΦΩΝΑ	ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΔΙΩΜΑ			
p	/kunjúp/ «κουνούπι»	/cúp/ «κιούπι»	/rjéj/ <i>p</i> «πρέπει»	/ajáj/ <i>p</i> «αγάπη»
b	/láb/ «λάμπει»	/káb/ «κάμπου»	/kujíb/ «κολύμπι»	/ajukób/ «αποκούμπι»
f	/xuráf/ «χωράφι»	/jgráf/ «γράφει»	/déj/ «ντέφι»/	/níf/ «νύφη»
v	/ktán/ «κουτάβι»	/anán/ «ανάβει»	/rán/ «ράβει»	/karán/ «καράβι»
t	/kanát/ «κανάτι»	/ót/ «ότι»	/ajrót/ «(τον)αγρότη»	/paraxút/ «εστία φωτιάς»
d	/arénad/ «απέ ναντι»	/jled/ «γλέντι»	/jád/ «γάντι»	/ajgnád/ «αγνάντι»
θ	/kaláθ/ «καλάθι»	/reníθ/ «ρεβύθι»	/katakáθ/ κατακάθι»	/ajngáθ/ «αγκάθι»
δ	/jrgád/ «πηγάδι»	/trajgúd/ «τραγούδι»	/lulúd/ «λουλούδι»	/ród/ «πόδι»
ts	/kuríts/ «κορίτσι»	/éts/ «έτσι»	/azvést/ «ασβέστη»	
dz	/nirádz/ «νεράντζι»			
s	/spás/ «σπάσει»	/fés/ «φέσει»	/θés/ «θέσει»	/tsajús/ «τσαγούσι»
z	/piráz/ «πειράζει»	/aréz/ «αρέσει»	/miráz/ «μοιράζει»	/sfáz/ «σφαίζει»
c	/papác/ «παπάκι»	/θíc/ «θήκη»	/níc/ «νοίκι»	/pléc/ «πλέκει»

22. Ν. Κατσάνης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σαμοθράκης*, 41

f	/sparáF/ «σπαράγγι»	/sfíηF/ «σφίγγει»	/anáF/ «ανάγκη»	/fisíF/ «φυσίγγι»
ϕ	/ές/ «έχει»	/νίς/ «νύχι»	/λάς/ «λάχει»	/ράς/ «ράχη»
j	/paraj/ «παράγει»	/máj/ «μάγοι»	/stéj/ «στέγη»	/ciníj/ «κυνήγι»
k	-	-	-	-
g	-	-	-	-
x	-	-	-	-
γ	-	-	-	-
m	/putám/ «ποτάμι»	/Fúm/ «γκιούμ»	/dróm/ «δρόμου»	/Fém/ «γκέμι»
n	-	-	-	-
η	/parakáη/ «παρακάνει»	/pléη/ «πλένει»	/ζοη/ «χιόνι»	/dziréη/ «είδος χώματος»
l	-	-	-	-
λ	/stafíl/ «σταφύλι»	/abél/ «αμπέλι»	/mél/ «μέλι»	/thél/ «θέλει»
r	/tsadír/ «τσαντίρι»	/maçér/ «μαχαίρι»	/çér/ «χέρι»	/ebór/ «έμποροι»

Έτσι αντιλαμβάνεται κανείς από τα παραπάνω παραδείγματα του ιδιώματος της Τενέδου ότι τα παρακάτω σύμφωνα ως ληκτικά μετά την αποβολή του /i/:

➤ τα /κ/, /γ/, /χ/, /g/, /η/, /l/ όταν βρίσκονται σε ληκτική θέση μετά την αποβολή του /i/ τρέπονται στα αντίστοιχα ουρανικά /c/, /j/, /ç/, /F/, /η/ και /λ/.²³

➤ τα /s/, /z/, /ts/, /dz/ παραμένουν και δεν τρέπονται σε παχιά συριστικά καθώς το ιδίωμα δεν διαθέτει σειρά παχιών συριστικών, σε αντίθεση με την πλειονότητα των βορείων ιδιωμάτων της ελληνικής, όπου ανήκει το ιδίωμα της Τενέδου.

➤ και τα υπόλοιπα σύμφωνα αποβάλλουν αυτό το /i/ χωρίς αυτό να αφήσει επάνω τους τα ίχνη της αποβολής του, φαινόμενο που συναντάται και σε άλλα νησιά του βορείου Αιγαίου και πιο συγκεκριμένα και στην Σαμοθράκη,²⁴ φαινόμενο το οποίο πιστοποιεί την ύπαρξη πολλών ομοιοτήτων στα ιδιώματα των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου.

Τροπές συμφώνων σε περιβάλλον πριν από ε:

- *Τροπή συριστικών σε παχιά συριστικά:*

Δεν μαρτυρείται η τροπή των συριστικών σε παχιά συριστικά π.χ. z > ž και s > š ή ts > tš και dz > dž λόγω του /e/ που ακολουθεί. Όπως αναφέραμε στο ιδίωμα της Τενέδου δεν μαρτυρούνται παχιά συριστικά ούτε ως φώνημα ούτε ως αλλόφωνο του /s/

23. B. Newton, *ό.π.*, 137

24. N. Κατσάνης, *ό.π.*, 41

πριν από /e/ και /i/, σε αντίθεση με την πλειονότητα των βορείων ιδιωμάτων της ελληνικής. Ενδεικτικά για αυτό είναι τα παρακάτω παραδείγματα:

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/zéstə/	/zéstɪ/ «ζέστη»	/tésɪrə/	/tésərə/ «τέσσερα»
/zimatíska/ και /zimatístka/	/zematístika/ «ζεματίστηκα»	/ksérs/	/kséris/ «ξέρεις»

- l και $n > \lambda, \eta$

Οι μοναδικές περιπτώσεις τροπής του **n** και του **l** σε ουρανικά /**λ** και /**η**/ πριν από /e/ είναι ελάχιστες και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στο περιβάλλον αυτό τελείται η συγκεκριμένη τροπή, καθώς μόνο μια περίπτωση μαρτυρείται, η ακόλουθη: /neɾó/ που στην κοινή μαρτυρείται ως /neɾó/ «νερό»

- Τροπή υπερωικών σε ουρανικά:

Εννοούμε την εμφάνιση ουρανικοποιημένων συμφώνων από την επίδραση ενός φωνήεντος ή ημιφώνου: $\Sigma^+ e, i, j > \Sigma^+ + e, i$.²⁵ Έτσι τα /κ/, /γ/, /χ/, /g/ τρέπονται στα αντίστοιχα ουρανικά /c/, /j/, /ç/, /F/, φαινόμενο το οποίο συναντά κανείς και στο ιδίωμα της Σαμοθράκης.²⁶

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/efciɾiə/ και /ifciɾiə/	/efceɾiə/ «ευκαιρία»	/maçér/	/maçéɾi/ μαχαίρι
/céxajəs/ και /tséxajəs/	/céxajəs/ «κεχαγιάς»	/çér/	/çéɾi/ «χέρι»
/cén/	/cén/ «καίνε»	/Fém/	/Fémi/ «γκέμι»
/scipí/	/sceɾí/ «σκεπή»	/káFila/	/káFela/ «κάγκελα»
/jéna/	/jéna/ «γένια»	/jér/	/jéɾi/ «γέροι»

- $\sigma + \kappa, \pi, \tau + \epsilon > \xi$

Σε αυτό το περιβάλλον το /s/ παραμένει απλό και δεν τρέπεται σε συριστικό, καθώς το ιδίωμα της Τενέδου δεν διαθέτει σειρά από παχιά συριστικά. Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα που μαρτυρούνται στο διαθέσιμο υλικό:

25. Ν. Κατσάνης, *ό.π.*, 39

26. Ν. Κατσάνης, *ό.π.*, 39-40

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/scéps/	/scépsi/ «σκέψη»	/stenó/ /stinó/	/stenó/ «στενό»
/sténipsi/	/sténepse/ «στένεψε»	/scipázu/	/scepázo/ «σκεπάζω»
/spérnu/	/spérno/ «σπέρνω»		

Τροπές συμφώνων σε περιβάλλον πριν από ι:

- τροπή συριστικών σε παχιά συριστικά

Δεν μαρτυρείται η τροπή των συριστικών σε παχιά συριστικά π.χ. $z > \zeta$ και $s > \xi$ ή $ts > t\zeta$ και $dz > d\zeta$ λόγω του /ι/ που ακολουθεί. Όπως αναφέραμε στο ιδίωμα της Τενέδου δεν μαρτυρούνται παχιά συριστικά ούτε ως φώνημα ούτε ως αλλόφωνο του /s/ πριν από /e/ και /i/.

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/kátsi/	/kátse/ «κάτσε»	/ksíns/	/ksínis/ «ξύνεις»
/asím/	/asími/ «ασήμι»	/tsípuro/	/tsípuro/ «τσίπουρο»
/dzidzíc/	/dzidzíki/ «τζιτζίκι»	/símera/	/símera/ «σήμερα»

- l και $n > \lambda, \eta$

Στο ιδίωμα της Τενέδου μαρτυρείται η τροπή του /l/ και του /n/ σε ουρανικά /λ/ και /η/ όταν ακολουθεί /ι/, φαινόμενο που αναφέρει ο Α. Παπαδόπουλος αλλά και ο Β. Newton²⁷ ως χαρακτηριστικό των περισσότερων βορείων ελληνικών ιδιωμάτων, τόσο όσον αφορά το $l > \lambda$,²⁸ όσο και το $n > \eta$.²⁹

27. Β. Newton, *ό.π.*, 137 ε)

28. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 28 3)

29. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 29 Α)

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/λίnu/	/líno/ «λύνω»	/níkos/ /níkus/	/níkos/ «Νίκος»
/λιμάni/	/limáni/ «λιμάνι»	/xaraní/	/xaraní/ «κατσαρόλα»
/λίμπι/	/límbi/ «λίμνη»	/nífi/	/nífi/ «νύφη»
/λίc/	/líci/ «λύκοι»	/apíγu/	/aníγo/ «ανοίγω»
/sklí/και/stslí/	/scilí/ «σκυλί»	/níç/	/níçi/ «νύχι»
/ρλί/ και /πλί/	/pulí/ «πουλί»	/níc/	/níci/ «νοίκι»

- Τροπή υπερωικών σε ουρανικά:

Εννοούμε την εμφάνιση ουρανικοποιημένων συμφώνων από την επίδραση ενός φωνήεντος ή ημιφώνου και στη συγκεκριμένη περίπτωση υπό την επίδραση του /i/: Σ+ e, i, ð > Σ' + e, i.³⁰ Συγκεκριμένα τα /κ/, /γ/, /χ/, /g/ τρέπονται στα αντίστοιχα ουρανικά /c/, /j/, /ç/, /F/.³¹

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/χάθcis/	/χάθices/ «χάθηκες»	/kalójirus/	/kalójeros/ «καλόγερος»
/χάscis/	/χάscis/ «χάσκεις»	/stroFílí/ και /stróFíl/	/stróFíli/ «στρογγυλή»
/xálcinu/	/xálcino/ «χάλκινο»	/áçiru/	/áçiro/ «άχυρο»
/scipárη/	/scerárni/ «σκεπάρνι»	/paçís/	/paçís/ «παχυσ»
/kótsin/ /kócip/	/kócini/ «κόκκινη»	/çimónas/ /çimónas/	/çimónas/ «χειμώνας»

- σ + κ, π, τ, +ι > ð

Δεν μαρτυρείται αυτό το αποτέλεσμα, σε αυτό το περιβάλλον το s παραμένει απλό και δεν τρέπεται σε συριστικό, καθώς το ιδίωμα δεν διαθέτει παχιά συριστικά.

30. Ν. Κατσάνης, *ό.π.*, 39

31. Β. Newton, *ό.π.*, 126

<i>s+p+i</i>		<i>s+t+i</i>	
Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/spít/	/spíti/ «σπίτι»	/stignóh/	/stignóni/ «στεγνώνει»
/spírs/	/spírís/ «σπείρεις»	/vrísti/	/oríste/ «ορίστε»
/aspríz/	/asprízi/ «ασπρίζει»	/ístura/	/ísterá/ «ύστερα»

<i>s+c+i</i>	
/scív/	/scívi/ «σκύβει»

Προρινικοποίηση

Όπως θα φανεί από τα παραδείγματα που ακολουθούν, η παρουσία προρινικοποιημένων δεν μαρτυρείται στο ιδίωμα της Τενέδου, φαινόμενο που ισχύει και στο κρητικό ιδίωμα σύμφωνα με τον Ν. Κοντοσόπουλο.³²

Το ιδίωμα της Τενέδου όσον αφορά την προρινικοποίηση συμφωνεί με αυτά που αναφέρονται από τον Α. Παπαδόπουλο για τα μπ, γγ και γκ, νδ και ντ, που θεωρούνται ισοδύναμα με τα λατινικά /b/, /g/ και /d/ χωρίς ίχνος έρρινου,³³ φαινόμενο που ισχύει γενικά στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου και πιο συγκεκριμένα του βορείου Αιγαίου,³⁴ όπως είναι και η Σαμοθράκη.³⁵

Στο ιδίωμα της Τενέδου τα συμπλέγματα /mb/, /nd/, /ng/ δεν έχουν ρινική προφορά σε αντίθεση με την πλειοψηφία των βορείων ιδιωμάτων της ελληνικής, αλλά τα εμφανίζει τα /mb/, /nd/, /ng/ ως ισοδύναμα με τα λατινικά /b/, /g/ και /d/ χωρίς ίχνος έρρινου, όπως στην Κρήτη, την Μυτιλήνη, τα Επτάνησα,³⁶ τη Σαμοθράκη και γενικά πολλές περιοχές του Αιγαίου.

α) μέσα στην λέξη:

Ιδίωμα	Κοινή	
/edáks/ και /idáks/	/e(n)dáksi/	«εντάξει»
/abéla/	/a(m)béla/	«αμπέλια»
/pinída/	/pení(n)da/	«πενήντα»
/tsadír/	/tsa(n)díri/	«τσαντίρι»
/sálagas/	/sali(n)gárja	σαλιγκάρια»

32. Ν. Κοντοσόπουλος, *ό.π.*, 25

33. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 26

34. Β. Newton, *ό.π.*, 95

35. Ν. Κατσάνης, *ό.π.*, 30 και Μ. Τριανταφυλλίδη, Άπαντα, 67

36. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, 67

/kostadinúpol/	/konsta(n)dinúpoli/	«Κων/πόλη»
/pédi/	/pé(n)de/	«πέντε»

β) στην αρχή της λέξης:

/denecés/	/(n)denecés/	«τενεκές»
/dabéla/	/tabéla/	«ταμπέλα»
/báluma/	/(m)báloima/	«μπάλωμα»
/bágus/	/páηgos/	«πάγκος»
/dínu/	/díno/	«ντύνω»

To j

Τα παραδείγματα που μπορούν να αντληθούν από τη συγκεκριμένη έρευνα για τη λειτουργία ή τη δραστηριότητα του **j** είναι ελάχιστα όσον αφορά το διαθέσιμο υλικό, παρόλα αυτά εμφανίζονται παραδείγματα και ανάπτυξης και αποβολής του **j**.

A) Αποβολή

Αποβολή του **j** παρατηρείται μόνο στο εσωτερικό κάποιων λέξεων και όχι στην αρχή, και κυρίως σε μεσοφωνηεντική θέση³⁷ όταν το ένα από τα φωνήεντα είναι το /i/:

Ιδιώμα	Κοινή	Ιδιώμα	Κοινή
/tríuse/	/tríjise/ «τρύγησε»	/lúsa/	/lújisa/ «λύγησα»
/vlóise/	/evlójise/ «ευλόγησε»	/agó/	/agój/
/faitá/	/fajitá/ «φαγητά»	/fis/	/fijis/ «φύγεις»

B) Ανάπτυξη

Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην περιοχή και τα παραδείγματα αυτά πιθανότατα αποτελούν εκφορές που πραγματώθηκαν με αυτήν την μορφή λόγω του γειτονικού γλωσσικού περιβάλλοντος, καθώς σε άλλες λέξεις δεν παρατηρείται το φαινόμενο αυτό. Το **j** εμφανίζεται σε τρία διαφορετικά περιβάλλοντα:

α) στις καταλήξεις –εω των ρημάτων το –/ένο/ > –/ένογ/, φαινόμενο που είναι γνωστό και από άλλα νεοελληνικά ιδιώματα π.χ. στην Κρήτη. Σύμφωνα με τον Ν. Κοντοσόπουλο το φαινόμενο τα εις /ένο/ ρήματα να λήγουν εις /ένογ/ συναντάται και στο ιδίωμα της Κρήτης³⁸ και όπως αναφέρει χαρακτηριστικά είναι πολύ συχνό και στον ελληνόφωνο νησιωτικό κόσμο.³⁹ Το /γ/ αυτό στο β' και γ' ενικό και στο β' πλη-

37. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 32

38. Ν. Κοντοσόπουλος, *ό.π.*, 26

39. Ν. Κοντοσόπουλος, *ό.π.*, 71 β)

θυντικό των ρημάτων συναντάται με μπροστινά φωνήεντα, δηλαδή το /i/ και το /e/ της κατάληξης και τρέπεται στο αντίστοιχο ουρανικό /j/.

β) στην αρχή της λέξης και στα όρια μαρφημάτος ανάμεσα στο άρθρο /i/ και ουσιαστικό ή επίθετα. π.χ. /ijál/ /i áli/ «η άλλη».

γ) και σε περιπτώσεις διατηρείται ένα παλαιότερο /j/. π.χ. /lej/ /rolóji/ που διατηρείται το /j/ από τον παλαιότερο τύπο /orolójo/.

Επομένως ανάπτυξη /j/ παρατηρείται στα εξής παραδείγματα:

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/jál/*	/i áli/ «η άλλη»	/rolóji/*	/rolói/ «ρολόι»
/léji/	/léi/ «λέει»	/duléjni/	/duléni/ «δουλεύει»
/cenurjénji/ «καινουργεύει»	«γίνεται καινούρια»	/majirénj/	/majiréni/ «μαγειρεύει»

*Πρόκειται για ανάπτυξη του /j/ μεταξύ του άρθρου /i/ και του ονόματος που αρχίζει από φωνήεν ή σε ίδιο περιβάλλον σε μεσοφωνηεντική θέση.⁴⁰

Το γ

Και στην περίπτωση του /γ/ εν γένει ισχύουν οι ίδιες παρατηρήσεις που έγιναν παραπάνω για το /j/.

A) Αποβολή

Δεν παρατηρούνται περιπτώσεις αποβολής του γ στο ιδίωμα της Τενέδου, τουλάχιστον στο διαθέσιμο μαρτυρούμενο υλικό.

B) Ανάπτυξη

Ελάχιστες είναι και οι περιπτώσεις ανάπτυξης ενός /γ/ στο ιδίωμα αυτό και παρατηρούνται κυρίως σε ρήματα. Παρόλα αυτά η ανάπτυξη /γ/ φαίνεται ότι παλαιότερα υπήρχε στο ιδίωμα (βλ. 23 χαρακτηριστικά), καθώς οι τύποι που διασώζονται μαρτυρούνται κυρίως από τους ομιλητές που είναι μεγάλοι σε ηλικία.

Όσον αφορά την ανάπτυξη /γ/ στο περιβάλλον αυτό ο Α. Παπαδόπουλος αναφέρει πως ένα υπερωικό /γ/ δημιουργείται πριν από τις καταλήξεις στα ρήματα –εύω ή –βω.⁴¹ Πρόκειται για την επένθεση του /γ/ στα ρήματα με κατάληξη [ένο], αναφέρει ο Β. Newton,⁴² η οποία σύμφωνα με την άποψή του είναι συχνή στην κρητική διάλεκτο, την παλαιοαθηναϊκή και τα βορειοανατολικά ιδιώματα.

Τέλος, σύμφωνα με τον Ν. Κοντοσόπουλο το φαινόμενο τα εις /ένο/ ρήματα να λήγουν εις /ένο/ συναντάται και στο ιδίωμα της Κρήτης.⁴³ Ο Ν. Κοντοσόπουλος αναφέρει ότι το φαινόμενο αυτό της ανάπτυξης του /γ/ είναι πολύ συχνό στον ελληνό-

40. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 36

41. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 39

42. Β. Newton, *ό.π.*, 17, 9) και 57 (2.11 Epenthesis in –εύω verbs)

43. Ν. Κοντοσόπουλος, *ό.π.*, 26

φωνο νησιωτικό κόσμο,⁴⁴ καθώς μαρτυρείται και σε περιοχές της Κρήτης όσο και της Λέσβου, σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο.⁴⁵

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/pisténɣo/ και /bsténɣu/	/pisténo/ «πιστεύω»	/kónɣo/*	/kóno/ «κόβω»
/baɣúla/*	/baúla/ «μπαούλα»	/kónɣan/	/ékovan/ «έκοβαν»
/jirénɣan/	/jirévan/ «γυρεύαν»	/ráɣu/*	/ráo/ «πάω»

*Επιπλέον διαπιστώνει κανείς από τα παραδείγματα ότι το /ɣ/ αναπτύσσεται και σε μεσοφωνηεντική θέση, όπως αναφέρει ο B. Newton στο έργο του⁴⁶ “The generative interpretation of dialect,” όπου μιλά και για την επένθεση του /ɣ/ σε μεσοφωνηεντική θέση, φαινόμενο που συναντάται και σε πολλά άλλα ελληνικά ιδιώματα, όπως αυτό της Πελοποννήσου.

Ανομοίωση

- –azis > –aizs και –aiz

Πρόκειται για το φαινόμενο που αναφέρει ο Newton για τα βόρεια ιδιώματα και αφορά στην αποβολή του /s/, εννοώντας το συριστικό, σε μεσοφωνηεντική θέση και πιο συγκεκριμένα για την αποβολή του πρώτου συριστικού στις κατάληξεις /sis/, /zis/ και /siz/. Ο Newton μιλά για την αποβολή του /s/ στις εξής περιπτώσεις:

- α) στο δεύτερο ενικό πρόσωπο στα ρήματα που λήγουν –eis
- β) σε κάποια ονόματα π.χ. Θανάσης
- γ) στο δεύτερο ενικό πρόσωπο στον αόριστο κάποιων ρημάτων που λήγουν –/sis/
- δ) στην γενική ενικού σε κάποια θηλυκά που λήγουν σε –i
- ε) στον ενικό αριθμό και στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο αόριστου σε κάποια ρήματα π.χ. αποφάσισα > /apofáisa/

Βέβαια αναφέρει πως η αποβολή παρεμποδίζεται αν το φωνήεν ανάμεσα στα δύο συριστικά δεν είναι /i/ και ακόμα και αν είναι /i/ το φωνήεν αυτό πρέπει να είναι άτονο.⁴⁷

Για το φαινόμενο αυτό αναφέρει και ο Α. Παπαδόπουλος πως μαρτυρείται και στις περιοχές της Ανατολικής και της Δυτικής Θράκης,⁴⁸ θεωρεί πως πρόκειται για αποβολή του άτονου /i/ και ανάπτυξη πριν από το /z/ ενός ημίφωνου, ενώ διατηρούνται και τα δυο συριστικά της συγκεκριμένης κατάληξης. Όσον αφορά το φαινόμενο της ανομοίωσης της κατάληξης –azis > aizs στο υλικό από το ιδίωμα της Τενέδου, μαρτυρούνται τα εξής παραδείγματα:

44. Ν. Κοντοσόπουλος, *ό.π.*, 71 β)

45. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 39

46. Β. Newton, *ό.π.*, 52 (2.10)

47. Β. Newton, *ό.π.*, 83-87 (3.6)

48. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 25

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/funáizs/	/fonáizis/ «φονάζεις»	/agoráizs/	/agoráizis/ «αγοραζεις»
/piráizs/ και /piráis/	/piráizis/ «πειράζεις»	/kuráizs/	/kuráizis/ «κουράζεις»
/vráizs/ και /vraizs/	/vráizis/ «βράζεις»	/citáizs/	/citáizis/ «κοιτάζεις»

- Επιπλέον παρατηρούνται και περιπτώσεις όπου η κατάληξη:
-izis και -isis > -is

/koranís/	/koranízis/ «κοπανίζεις»	/radís/	/radízis/ «ραντίζεις»
/koraḡís/			
/cikloforís/ και /ciklofurís/	/cikloforísis/ «κυκλοφορήσεις»	/ascís/	/ascísis/ «ασκήσεις»

- -asis > -ais

Σύμφωνα με το διαθέσιμο υλικό, παρατηρείται στην κατάληξη -asis, το φαινόμενο που αναφέρει ο Α. Παπαδόπουλος για περιοχές της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης, τις Κυδωνίες, την Λέσβο,⁴⁹ όπου αποβάλλεται το άτονο /t/ και αναπτύσσεται πριν από το /s/ ένα ημίφωνο αλλά εκπίπτει το άλλο συριστικό και προφέρεται πλέον σαν απλό.⁵⁰

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/θanáis/	/θanáisis/ «Θανάσις»	/agoráis/	/agoráisis/ «αγοράσεις»
		/aguráis/	
/χaláis/	/xaláisis/ «χαλάσεις»	/peráis/	/peráisis/ «περάσεις»
		/piráis/	
/sixáic/	/tsixáisis/ «ησυχάσεις»	/ceráis/	/ceráisis/ «κεράσεις»

Τσιτακισμός

Φαινόμενο της φωνητικής, κατά το οποίο ορισμένα σύμφωνα και τα συμπλέγματά τους π.χ. τ, σ, κ, κτ, σθ, προφέρονται σαν -τσ- όταν βρίσκονται πριν τα φωνήεντα ι και ε, φαινόμενο που μαρτυρείται στην περιοχή της Κρήτης, όπως αναφέρει ο Ν. Κοντοσόπουλος,⁵¹ αλλά και στην Λέσβο, σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο.⁵² Ο Newton αναφέρει πως η προφορά του [k] ως [ts] ("τσιτακισμός"), π.χ. Κυριακή > /tsirjatsí/

49. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 25

50. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 26

51. Ν. Κοντοσόπουλος, *Γλωσσογεωγραφικά διερευνήσεις εις την κρητικήν διάλεκτον*, 25

52. Α. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 26, 1)

είναι ένα χαρακτηριστικό που επιχωριάζει στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου,⁵³ τη Μάνη, την Κρήτη, κ.α.

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/pulútsi/ «πουλούκι»	/pulúci/ «πουλούκι»	/tse/ «και»	/ce/ «και»
/kaíts/ «καίκι»	/kaíci/ «καίκι»	/túrts/ «Τούρκου»	/túrci/ «Τούρκου»
/tsexajás/ «κεχαγιάς»	/cehajás/ «κεχαγιάς»	/fustsítses/ «φουσκίτσες»	/fuscítses/ «φουσκίτσες»
/tsilím/ «κιλίμι»	/cilími/ «κιλίμι»	/namtsórs/ «αχόρταγος»	
/kótsno/ «κόκκινο»	/kókino/ «κόκκινο»	/tsín/ «εκείνη»	/ecíni/ «εκείνη»
/stsílos/ «σκύλος»	/scílos/ «σκύλος»	/sedúts/ «σεντούκι»	/sedúci/ «σεντούκι»
/tsiftés/ «κεφτές»	/ceftés/ «κεφτές»	/tsifál/ «κεφάλι»	/cefáli/ «κεφάλι»
/maθratsí/ «βάτραχοι»	/váτραçi/ «βάτραχοι»	/psatsí/ και /psaci/	«φαρμάκι, πικρό»
/tsiníj/ «κυνήγι»	/ciníji/ «κυνήγι»	/etsína/ «εκείνα»	/ecína/ «εκείνα»
/ktsá/ «κουκιά»	/kucá/ «κουκιά»	/apotsí/ «από εκεί»	/apoeci/ «από εκεί»
/muslútsa/ «μουσλούκια»	/muslúca/ «μουσλούκια»	/babáts/ «βαμβάκι»	/vamváci/ «βαμβάκι»
/éftsiasi/ «έφτιαξε»	/éfcíase/ «έφτιαξε»	/ftsazména/ «έφτιαξε»	/fcaγména/ /ftcaγména/

Παρόλα αυτά όμως πρέπει να σημειωθεί ότι ο τσιτακισμός είναι ένα φαινόμενο, που δεν είναι καθολικό στο υλικό, που είχαμε στη διάθεση μας. Πρέπει να επισημανθεί πως όλοι οι Τενεδιοί καταλαβαίνουν τις λέξεις με τσιτακισμό, όμως κάποιιοι που είναι στην Ελλάδα περισσότερο χρονικό διάστημα δεν χρησιμοποιούν πια λέξεις με τσιτακισμό στην ομιλία τους.

Γενικά στο ιδίωμα χρησιμοποιούνται πλέον από τους ομιλητές και ο τύπος με τσιτακισμό και ο τύπος χωρίς τσιτακισμό, που ταυτίζεται με τον αντίστοιχο της κοινής. Τον τύπο χωρίς τσιτακισμό τον χρησιμοποιούν κυρίως όταν δεν συνομιλούν με Τενεδιούς. Μόνο τα /tse/ «και», το /tsín/ «εκείνη» και το /tsí/ «εκεί» χρησιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό από τους περισσότερους Τενεδιούς ανεξάρτητα από τον συνομιλητή τους. Έτσι συναντώνται τύποι που σε άλλο σημείο της ομιλίας του ίδιου ομιλητή εμφανίζονται τσιτακισμένοι και σε άλλο χωρίς τσιτακισμό:

π.χ. /psatsí/ και /psaci/ «φαρμάκι ή μεταφορικά κάτι πικρό»

Άρα αντιλαμβάνεται κανείς ότι το διάστημα παραμονής στην Ελλάδα καθορίζει την χρήση ή όχι του τσιτακισμού, όπως και η καταγωγή του συνομιλητή. Επιπλέον συμπεραίνεται πως η ηλικία του ομιλητή δεν επηρεάζει τη χρήση ή όχι του τσιτακισμού, καθώς και οι νέοι που ήρθαν πρόσφατα από την Τένεδο χρησιμοποιούν τσιτακισμένους τύπους σε αντίθεση με ηλικιωμένους που έζησαν μεν περισσότερα χρόνια στην Τένεδο, αλλά περισσότερα και στην Ελλάδα.

Όσον αφορά τους Τενεδιούς που ακόμα μένουν στην Τένεδο αυτοί χρησιμοποιούν κατά βάση τσιτακισμένους τύπους, όταν όμως μιλούν με Τενεδιούς, καθώς λόγω της συχνής επαφής τους με Έλληνες άλλων περιοχών γνωρίζουν ότι οι τύποι αυτοί δεν χρησιμοποιούνται σε όλα τα ελληνικά ιδιώματα, ξέρουν ότι είναι στιγματισμένοι και χρησιμοποιούν τους τύπους αυτούς κυρίως με Τενεδιούς και σπανιότερα σε αυθόρμητη ομιλία με Έλληνες που δεν είναι Τενεδιοί.

Υπερδιόρθωση

Πρόκειται για τύπους, στους οποίους εμφανίζεται αντικώφωση, καθώς πολλοί ομιλητές προσπάθησαν να μη χρησιμοποιούν το στιγματισμένο χαρακτηριστικό των βορείων ιδιωμάτων και συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε αντικατάσταση των ετυμολογικά σωστών /i/ και /o/ από /e/ και /u/ αντίστοιχα στους παρακάτω τύπους:

Ιδίωμα	Κοινή	Ιδίωμα	Κοινή
/cerpítsça/	/cirpítsça/	/kostadinópolis/	Κων/πολη
/plérusa/*	πλήρωσα	/perónis/	πυρώνεις
/pleróno/*	πληρώνω	/pále/	πάλι

*Ίσως πρόκειται για την περίπτωση που αναφέρει ο Newton όπου τα αρχαία φωνήεντα και δίφθογγοι σε άτονη θέση εμφανίζονται ως [i] στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα εμφανίζονται με την μορφή [e] όταν ακολουθεί /r/.⁵⁴

Είναι εμφανές, όμως, ότι οι περιπτώσεις αντικώφωσης είναι ελάχιστες. Αυτό ίσως να οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι ομιλητές παρήγαγαν συνεχή λόγο, καθώς οι περιστάσεις επικοινωνίας ήταν κατάλληλες για αυθόρμητη ομιλία και δεν ενθάρρυναν τάσεις υπερδιόρθωσης.

Επομένως τα φαινόμενα που απαντούν σε αυτό το ιδίωμα και σχετίζονται με την παρουσία ή την συμπεριφορά συμφώνων ή συμφωνικών συμπλεγμάτων σε σχέση με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων είναι τα εξής:

ΒΟΡΕΙΑ ΙΔΙΩΜΑΤΑ	ΙΔΙΩΜΑ ΤΕΝΕΔΟΥ
ΠΑΧΙΑ ΣΥΡΙΣΤΙΚΑ	-
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟΒΟΛΗΣ ΑΤΟΝΟΥ ι:	
α)τροπή συριστικών σε παχιά συριστικά	-
β)τροπή Ι και η σε ουρανικά	+
γ)τροπή υπερωικών σε ουρανικά	+
δ)τροπή σε ουρανικοποιημένα	-
ΠΡΙΝ ΑΠΟ ε:	
α)τροπή συριστικών σε παχιά συριστικά	-
β)τροπή Ι και ν σε ουρανικά	+
γ)s + k,p,t +e > š+k,p,t +e	-
ΠΡΙΝ ΑΠΟ ι:	
α)τροπή συριστικών σε παχιά συριστικά	-
β)τροπή Ι και ν σε ουρανικά	+
γ)s + k,p,t +i > š+k,p,t +i	-
ΠΡΟΡΙΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΡΙΝΙΚΩΝ /mb/, /nd/, /ng/:	
ΑΠΟΒΟΛΗ /j/	+
ΑΝΑΠΤΥΞΗ /j/	+
ΑΠΟΒΟΛΗ /γ/	(--)
ΑΝΑΠΤΥΞΗ /γ/	+
ΑΝΟΜΟΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΛΛΗΞΗ -azis, -asis και -isis	+
ΤΣΙΤΑΚΙΣΜΟΣ	+
ΤΡΟΠΗ /χ/ σε /σ/	-

Μετά από μια περιγραφή των φαινομένων που μαρτυρούνται στο ιδίωμα της Τενέδου και σχετίζονται με τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε τη γενική εικόνα του ιδιώματος με κριτήριο τα χαρακτηριστικά, τα οποία υιοθετήθηκαν για την περιγραφή και την διάκριση των ελληνικών διαλέκτων.

1) Υπάρχει βόρειος φωνηεντισμός, παρατηρείται δηλαδή στένωση των άτονων /ε/ και /ο/ και αποβολή των άτονων /i/ και /u/.⁵⁵

2) Στο ιδίωμα της Τενέδου τα συμπλέγματα /mb/, /nd/, /ng/ δεν έχουν ρινική προφορά.

3) Παρατηρείται τσιτακισμός στο /κ/, καθολικά, όχι όμως και στο /γ/ και το /x/.

4) Δεν μαρτυρούνται ασυνίζητοι τύποι της μορφής -ιά και -έα, αλλά συνίζηση του τύπου της κοινής.

5) Σε αρκετές περιπτώσεις μαρτυρείται ανάπτυξη του /γ/ σε ρήματα που λήγουν σε

55. B. Newton, *ό.π.*, 16 και 24 και Μ. Τριανταφυλλίδη, *Άπαντα, ό.π.*, 67

–εω,⁵⁶ γεγονός που ίσως οφείλεται σε μια ευρύτερη παρουσία του φαινομένου.

6) Στο ιδίωμα της Τενέδου δεν επιτάσσονται οι αντωνυμίες, αλλά προτάσσονται. Το φαινόμενο που αποτελεί ισόγλωσσο για τον διαχωρισμό των ελληνικών ιδιωμάτων σε ανατολικά και δυτικά.⁵⁷ Μαρτυρείται μόνο μια περίπτωση που η αντωνυμία επιτάσσεται στην φράση /sikoθύkan da/ «τα σήκωσαν», φράση που λέγεται από ομιλητή που μένει ακόμη μόνιμα στην Τένεδο.

7) Δεν μαρτυρείται η ύπαρξη παχιών συριστικών.

8) Δεν μαρτυρείται ύπαρξη τελικού –ν στα ουσιαστικά. Το φαινόμενο αποτελεί ισόγλωσσο για τον διαχωρισμό των ελληνικών ιδιωμάτων σε ανατολικά και δυτικά.⁵⁸

9) Στο ρηματικό παράδειγμα διατηρείται ο νόμος της τρισυλλαβίας⁵⁹

π.χ. /étřixa/ «έτρεχα»

10) Στο ιδίωμα αυτό, όπως και στη πλειοψηφία των βορείων ιδιωμάτων, δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στην ονομαστική και την αιτιατική πληθυντικού των δευτερόκλιτων ουσιαστικών.

/nlérun aθróp/ βλέπουν ανθρώποι

/éçi fýřh/ έχει φούρνοι

11) Στα λεγόμενα συνηρημένα ρήματα μαρτυρούνται οι καταλήξεις:

A' ΣΥΖΥΓΙΑ	B' ΣΥΖΥΓΙΑ
/αγαρό/ αγαπάω	/ρνό / πονώ
/αγαράs/ αγαπάs	/ρνίs/ & /ρνίs/ πονείs
/αγαρά/ αγαπά	/ρνί/ & /ρνί/ πονεί
/αγαρύmi/ αγαπούμε	/ρνύmi/ πονούμε
/αγαρύti/ & /αγαρύte/ αγαπάτε	/ρνύti/ πονείτε
/αγαρύn/ αγαπών	/ρνύn/ πονούν

Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως λένε βήχω και όχι βηγάω, βόσκω και όχι βοσκάω και ξώ αντί ξύνω. Η κλίση γενικά των συνηρημένων ρημάτων του ιδιώματος της Τενέδου τόσο στην α' συζυγία όσο και στην β' συζυγία μοιάζει με τον τρόπο σχηματισμού και κλίσης των αντίστοιχων ρημάτων στην περιοχή των Κυδωνιών.⁶⁰

12) Χρησιμοποιείται ο σιγματικός τύπος του παρατατικού

/traγdúsa/ «τραγουδούσα»

56. B. Newton, *ό.π.*, 17 και 57 (2.11 Epenthesis in –εώ verbs)

57. M. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, 67

58. M. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, 67

59. B. Newton, *ό.π.*, 37 «The three mola rule»

60. A. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 98

13) Δεν μαρτυρείται η κατάληξη –ετε, αλλά η κατάληξη –ατε για το β πληθυντικό στον παρατατικό και στον αόριστο στο διαθέσιμο υλικό.

14) Το έμμεσο αντικείμενο είναι σε πτώση αιτιατική, όπως μαρτυρείται στην Βόρεια Ελλάδα.⁶¹

15) Στο ιδίωμα της Τενέδου κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούνται παράγωγοι τύποι:

π.χ. χέρι όχι χείρα,

κεφάλι /cifál/ ή /tsifál/ αλλά όχι κεφαλή

αλλά χρησιμοποιείται το καβούρι και ο κάβουρας, ενώ στον πληθυντικό μαρτυρείται ο τύπος τα καβούρια. Ακόμη χρησιμοποιείται το λαρύγγι αλλά και από κάποιους και ο λάρυγγας, όπως και ο τύπος κούνουπας αντί για κουνούπι.

16) Όσον αφορά την εδώ δείξη και την εκεί δείξη χρησιμοποιούνται οι παρακάτω τύποι:

π.χ. /tsinoná/ «εκείνο»

/etsiná/ «εκεί να»

/tutodó/ «αυτό εδώ»

17) Στο ιδίωμα της Τενέδου μαρτυρούνται παθητικοί αόριστοι που λήγουν μόνο σε

–κα,

π.χ. /plíθka/ ή /rplíθka/ «πλύθηκα»

/tsimíθka/ «κοιμήθηκα»

/ríxtka/ «ρίχθηκα»

Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα, ότι το ιδίωμα της Τενέδου ανήκει στα βόρεια ιδιώματα της νέας ελληνικής, παρουσιάζοντας όμως παράλληλα και φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τα νότια ιδιώματα.

Εν κατακλείδι όμως θα συμπέρανε κάποιος πως τα περισσότερα και πιο σημαντικά φαινόμενα που μαρτυρούνται στο ιδίωμα της Τενέδου τόσο στα φωνήεντα, όσο και στα σύμφωνα, εμφανίζονται στην πλειονότητα των βορείων ιδιωμάτων με μοναδική ίσως εξαίρεση την απουσία παχιών συριστικών από το ιδίωμα της Τενέδου. Στο ιδίωμα μαρτυρείται στένωση, αποβολή, σιγματικός τύπος του παρατατικού και δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στην ονομαστική και την αιτιατική πληθυντικού των δευτερόκλιτων ουσιαστικών, όπως και στη πλειοψηφία των βορείων ιδιωμάτων. Επομένως το ιδίωμα αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα τυπικό βόρειο ελληνικό ιδίωμα, που απλά εμφανίζει έλλειψη της σειράς των παχιών συριστικών, καθώς παρουσιάζει όλα τα άλλα σημαντικά χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων.

Όσον αφορά τον τσιτακισμό, που εμφανίζεται κυρίως σε νότια ελληνικά ιδιώματα, κάνοντας κανείς μια αναδρομή στην ιστορία της Τενέδου μπορεί να αντιληφθεί πως εμφανίζεται λόγω κρητικής επίδρασης. Στο συμπέρασμα μπορεί να οδηγηθεί κανείς αν λάβει υπ' όψιν του ότι την Τένεδο την διεκδικούσαν οι Γενοβέζοι το 1383 με αποτέλεσμα εξαιτίας του ανταγωνισμού Γενοβέζων και Βενετών, η Τένεδος να ερημωθεί. Οι Βενετοί μετέφεραν πολλούς από τους κατοίκους της Τενέδου στα Κύθηρα. Επειδή όμως το νησί ήταν άνυδρο και άγονο και δεν προσφερόταν για μόνιμη εγκατάσταση,

61. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, 67

γι' αυτό οι Τενεδιοί προτίμησαν να εγκατασταθούν στην εύφορη κρητική γη, στον Μπούργο του Χάντακα (Ηράκλειο Κρήτης), σε περιοχή που από τότε πήρε το όνομα Τενέδια.⁶² Έτσι μπορεί να εξηγηθεί τόσο η ύπαρξη τσιτακισμού στο ιδίωμα της Τενέδου, όσο και η ύπαρξη αρκετών επιθέτων με την χαρακτηριστική κατάληξη -ακης.

Γενικά αν ήθελε κανείς να προσδιορίσει το ιδίωμα της Τενέδου με βάση τα χαρακτηριστικά του θα έλεγε ότι ανήκει στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα αλλά και στα ανατολικά ιδιώματα.⁶³

62. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, «Εκδοτική Αθηνών», τ. Ι, 217.

63. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, 67

Ιωάννης Κοντάκης

Η ΑΦΙΞΗ ΤΩΝ ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΣΤΗ ΣΕΡΒΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
(ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ–ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1915)*

*Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

Από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι επιτελάρχες και οι διπλωμάτες των αντίπαλων στρατοπέδων εκπονούσαν σχέδια, ώστε να επιτύχουν την πολυπόθητη νίκη. Το 1915 η προσοχή στράφηκε και πάλι στη Σερβία και την ευρύτερη Βαλκανική Χερσόνησο. Σύντομα οι διάφοροι σχεδιασμοί και μηχανοραφίες των εμπολέμων θα περιελάμβαναν και την ουδέτερη έως τότε Ελλάδα.

Το πρωινό της 5^{ης} Οκτωβρίου του 1915 πλοία της Ανταντ (*Entente*) άρχισαν να αποβιβάζουν στρατό στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ήταν οι πρώτες μονάδες της 10^{ης} Βρετανικής και της 156^{ης} Γαλλικής μεραρχίας. Επρόκειτο για την εμπροσθοφυλακή μιας μεικτής Γαλλο-Βρετανικής δύναμης 150.000 ανδρών, που θα προωθούνταν στην Σερβική Μακεδονία προκειμένου να συνδράμουν την εμπόλεμη σύμμαχό τους.¹

Η ιδέα αποβίβασης δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη δεν ήταν πρωτόγνωρη για τους επιτελάρχες της Ανταντ. Το Δεκέμβριο του 1914 ο στρατηγός Φρανσέ Ντ' Εσπεραί (*Franchet d'Esperey*) προώθησε στον Γάλλο πρόεδρο, Ραϊμόν Πουανκαρέ (*Raymond Poincaré*) ένα σχέδιο αποστολής περίπου 150.000 ανδρών, οι οποίοι μέσω Θεσσαλονίκης θα μετέβαιναν στη Σερβία και από εκεί θα προωθούνταν με στόχο την κατάληψη της Βουδαπέστης, μέχρι την άνοιξη του 1915. Έτσι οι συμμαχικές δυνάμεις της Ανταντ θα βρισκόταν στην «πίσω αυλόπορτα» των αντίπαλων Κεντρικών Αυτοκρατοριών, αντί να αναλώνονται άσκοπα σε συγκρούσεις στο Δυτικό Μέτωπο. Παράλληλα στις αρχές του 1915 κατατέθηκαν δύο υπομνήματα στο Βρετανικό Υπουργικό Συμβούλιο με εναλλακτικές προτάσεις για λύση στο αδιέξοδο που είχε επέλθει στο Δυτικό Μέτωπο. Πρόκειται για τα υπομνήματα του Συνταγματάρχη Χάνκευ (*Maurice Hankey*) και του τότε υπουργού Οικονομικών, Λόιντ Τζωρτζ (*David Lloyd George*).

1. Alan Palmer, *Το Μακεδονικό μέτωπο και ο ελληνικός Διχασμός*, (Αθήνα: Συμπληρωματικά Εκδόσεις Διευθύνσεως Εκδόσεων Αρχηγείου Στρατού, 1977), 17.

Τα δύο σχέδια πρότειναν την αποστολή δυνάμεων στην Βαλκανική Χερσόνησο, οι οποίες σε συνεργασία με τον σερβικό στρατό θα επιτίθονταν εναντίον της Αυστρο-Ουγγαρίας. Στα σχέδια αυτά η Θεσσαλονίκη αναφερόταν ως πιθανό σημείο αποβίβασης των δυνάμεων.²

Επρόκειτο για την λεγόμενη περιφερειακή στρατηγική. Το σκεπτικό ήταν να χτυπηθεί ο αντίπαλος σε ευάλωτα σημεία εκτός του Δυτικού Μετώπου (ακόμη κι αν αυτό σήμαινε την δημιουργία νέων θεάτρων σύγκρουσης), με σκοπό την αποδυνάμωση του, πριν την τελική επικράτηση.³

Όμως, τον Ιανουάριο του 1915 οι Ρώσοι ζήτησαν βοήθεια εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς η τελευταία είχε εξαπολύσει νέα επίθεση κατά της τσαρικής αυτοκρατορίας. Οι Γάλλοι αδυνατούσαν να αποσπάσουν δυνάμεις από το Δυτικό Μέτωπο και στο κάλεσμα ανταποκρίθηκαν οι Βρετανοί. Επηρεασμένοι από τις προοπτικές της περιφερειακής στρατηγικής αποφάσισαν να στείλουν ένα εκστρατευτικό σώμα στα Στενά των Δαρδανελίων. Η φαινομενική αδυναμία του «Μεγάλου Ασθενούς», η οικεία για τους Βρετανούς μορφή της «αποικιακής εκστρατείας» που θα είχε η επιχείρηση και η εγγύτητα με τα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας καθιστούσαν το εγχείρημα ελκυστικότερο συγκριτικά με την απόβαση δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη και την αποστολή βοήθειας στη Σερβία.⁴

Οι επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια ξεκίνησαν τον Φεβρουάριο του 1915, γρήγορα όμως οι προσδοκίες των Βρετανών για μια εύκολη και νικηφόρα επιχείρηση διαψεύστηκαν. Τότε η Ανταντ στράφηκε στην ουδέτερη Βουλγαρία, η γεωγραφική θέση της οποίας –δίπλα στην Ανατολική Θράκη και στην ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης– την καθιστούσε στρατηγικά πολύτιμη σύμμαχο.⁵

Για μήνες οι Σύμμαχοι προσπαθούσαν να δελεάσουν τους Βούλγαρους να ταχθούν στο πλευρό τους. Το εγχείρημα όμως δεν ήταν εύκολο. Η Βουλγαρία είχε ηττηθεί στον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο του 1913 και τα εδάφη που εποφθαμιούσε τα κατείχαν η Σερβία και η Ελλάδα. Η πρώτη ήταν σύμμαχος της Αντάντ και η δεύτερη διαπραγματευόταν την ένταξή της στο Συμμαχικό στρατόπεδο. Κατά συνέπεια ήταν πολύ δύσκολο να αποσπαστούν τα συγκεκριμένα εδάφη και να δοθούν στη Σόφια. Τα πράγματα ήταν ευκολότερα για τις Κεντρικές Δυνάμεις. Τα Βελιγράδι ήταν ήδη σε εμπόλεμη κατάσταση με αυτές, ενώ η ουδετερότητα της Ελλάδας μπορούσε να εξαγοραστεί με άλλους τρόπους. Το καλοκαίρι του 1915 η Σόφια είχε διαλέξει στρατόπεδο και στις 6 Σεπτεμβρίου υπογράφηκε μυστικό Σύμφωνο φιλίας και συμμαχίας με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες.⁶

2. *Ibid.*, 36–40.

3. Marc Ferro, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914–1918*, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997), 140–141.

4. *Ibid.*, 141–142.

5. Douglas Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770–1923*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009), 307.

6. David Stevenson, *The First World War and international Politics*, (New York: Oxford University Press, 1988), 59–61. Mira Radojevic–Ljubodrag Dimic, *Serbia in the Great War 1914–1918*, (Belgrade, Beograd Srpska književna zadruga, 2014), 162–163, 180.

Το σχέδιο του Γερμανικού Επιτελείου ήταν να καταληφθεί η Σερβία με σκοπό να αποκατασταθεί η άμεση σιδηροδρομική επικοινωνία Βερολίνου–Κωνσταντινούπολης και να ανοίξει ο δρόμος προς την Ανατολή. Η επιτυχία του σχεδίου θα σήμαινε την ανεμπόδιστη μεταφορά αγαθών και ανδρών μεταξύ των δύο συμμάχων ισχυροποιώντας τόσο την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όσο και την γερμανική παρουσία στην Ανατολή. Για να ξεπεράσει το εμπόδιο των Σέρβων ο Γερμανός επιτελάρχης, Φάλκενχαϊν (*Erich von Falkenhayn, 1861-1922*), σχεδίασε μια τριπλή επίθεση αυστροουγγρικών και γερμανικών δυνάμεων στα Βόρεια της Σερβίας, την οποία ύστερα από δύο εβδομάδες θα ενίσχυε μια βουλγαρική επίθεση στα Νότια. Στις 23 Σεπτεμβρίου η Σόφια κήρυξε γενική επιστράτευση και οι εκτιμήσεις της Αντάντ για μια επικείμενη επίθεση στη Σερβία επιβεβαιώθηκαν.⁷

Παρά ταύτα η Βρετανική κυβέρνηση, βασιζόμενη σε λάθος εκτιμήσεις των συμβούλων της συνέχισε την προσπάθεια προσεταιρισμού της Βουλγαρίας. Για τον λόγο αυτόν απέρριψε την πρόταση των Σέρβων για μια αιφνιδιαστική επίθεση στην Βουλγαρία, πριν η Σόφια προλάβει να κινητοποιήσει τον στρατό της. Αντίθετα, το Λονδίνο συνέχισε τις φίλο-βουλγαρικές δηλώσεις, αποξενώνοντας και την ελληνική κοινή γνώμη από την συστράτευση με την Αντάντ. Όταν πια έγινε αντιληπτή η σοβαρότητα της κατάστασης οι Σύμμαχοι άρχισαν να αναζητούν λύση.⁸

Η απάντηση ήρθε τελικά από την Αθήνα την ίδια ημέρα με την εξαγγελία της βουλγαρικής επιστράτευσης. Η Ελλάδα είχε υπογράψει στρατιωτική συμμαχία με το Βελιγράδι αλλά το καλοκαίρι του 1914 είχε επιλέξει να μείνει (ευμενώς) ουδέτερη, μη θέλοντας να συγκρουστεί με μια ευρωπαϊκή δύναμη.⁹ Η γενίκευση της σύγκρουσης οδήγησε τον πολιτικό κόσμο της χώρας σε αντιπαράθεση. Από την μια πλευρά ο πρωθυπουργός της χώρας, Ελευθέριος Βενιζέλος υποστήριξε ότι η συστράτευση με την Αντάντ και την Βρετανία ειδικότερα θα ήταν επωφελής για την χώρα μεταπολεμικά, επειδή υπήρχε ταύτιση απόψεων και έτσι η Αθήνα θα είχε την υποστήριξη του Λονδίνου στην εκπλήρωση των εθνικών της πόθων («Μεγάλη Ιδέα»)¹⁰ Από την άλλη πλευρά ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, γαμπρός του Γερμανού αυτοκράτορα θεωρούσε ότι οι Κεντρικές δυνάμεις θα επικρατούσαν. Όμως, η ισχυρή ναυτική παρουσία της Βρετανίας στην Μεσόγειο και η συμμαχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες από τον Οκτώβριο του 1914 απαγόρευαν τη συστράτευση της Ελλάδας με τη Γερμανία. Επομένως η ουδετερότητα ήταν η μοναδική λύση, που εξασφάλιζε την εδαφική ακεραιότητα και ίσως την προσάρτηση ορισμένων εδαφών μεταπολεμικά.¹¹

Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1915 η διάσταση απόψεων μεταξύ των δύο ηγετικών προσωπικοτήτων είχε οδηγήσει τον Βενιζέλο στην παραίτηση (Μάρτιος 1915)¹² και

7. Palmer, *Το Μακεδονικό Μέτωπο*, 53. Mira Radojevic–Ljubodrag Dimic, *ό.π.*, 187–189.

8. Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας*, 313.

9. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις, 1913–1918, Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές Αντιπαλότητες*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004), 83–87, 112–126.

10. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία, Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων Μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354–1918)*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 1:524.

11. *Ibid.*, 524.

12. Dakin, *ό.π.*, 309–310.

στην επανεκλογή του στον πρωθυπουργικό θώκο (Ιούνιος 1915) ενώ τον Κωνσταντίνο στην διενέργεια μυστικών διαπραγματεύσεων με το Βερολίνο, εξασφαλίζοντας στα τέλη του καλοκαιριού εδαφικές παραχωρήσεις με αντάλλαγμα την ουδετερότητα της Ελλάδας στην επικείμενη βουλγαρική επίθεση εναντίον της Σερβίας.¹³ Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο πρωθυπουργός και ο βασιλιάς της χώρας αποφάσισαν από κοινού στις 23 Σεπτεμβρίου 1915 να απαντήσουν στην βουλγαρική επιστράτευση με τον ίδιο τρόπο. Επιπλέον ο Βενιζέλος θεωρώντας, ότι η Αθήνα έπρεπε να ανταπεξέλθει στις συμμαχικές της υποχρεώσεις απέναντι στη Σερβία πρότεινε στον βασιλιά ένα σχέδιο. Βάσει της συνθήκης συμμαχίας σε περίπτωση επίθεσης το Βελιγράδι έπρεπε να συνδράμει την Αθήνα με 150.000 στρατό στον τομέα της Γευγελής-Δοϊράνης. Την δεδομένη περίοδο αντικειμενικές συνθήκες εμπόδισαν τη Σερβία να τηρήσει τις δεσμεύσεις της. Αντ' αυτού ο Βενιζέλος, πρότεινε να αποστείλει η Ανταντ ένα ισοδύναμο εκστρατευτικό σώμα, που θα εγγυούνταν την ασφάλεια των ελληνικών συνόρων, ώστε ο Ελληνικός στρατός να σπεύσει προς βοήθεια της Σερβίας. Ο Κωνσταντίνος διστακτικά συμφώνησε και ο Βενιζέλος κάλεσε τους πρεσβευτές των δυνάμεων της Αντάντ για να τους καταθέσει την πρόταση του.¹⁴

Η νέα γαλλική κυβέρνηση Μπριάν (*Aristide Briand*) έβλεπε ευνοϊκά την εμπλοκή στη Βαλκανική και δέχτηκε αμέσως την πρόταση. Οι λόγοι ήταν κυρίως πολιτικοί. Με τον τρόπο αυτό η Γαλλία θα υποστήριζε εκ των πραγμάτων τον Βενιζέλο, θα ανάγκαζε την Ελλάδα να εξέλθει στον πόλεμο, θα πραγματοποιούσε το αίτημα των συμμαχικών κυβερνήσεων να σταλεί βοήθεια στη Σερβία και θα αυξανόταν και πάλι το κύρος της Συμμαχίας στα Βαλκάνια μετά την αποτυχία στα Δαρδανέλια. Περισσότερο διστακτικοί φάνηκαν οι Βρετανοί, που, αν και συμφώνησαν, επιφυλασσόταν για το μέγεθος της δύναμης που μπορούσαν να στείλουν άμεσα.¹⁵

Ξαφνικά όμως ο Κωνσταντίνος προέβαλε νέα εμπόδια. Υποστήριξε, ότι η Βουλγαρία και η Ελλάδα ήταν ουδέτερες και η απόβαση στρατευμάτων, που θα στρέφονταν εναντίον της Βουλγαρίας, πριν αυτή εγκαταλείψει την ουδετερότητα αποτελούσε απειλή για την ασφάλεια της Ελλάδας. Επιπλέον βάσει Συντάγματος η απόβαση ξένων στρατευμάτων χωρίς προηγούμενη έγκριση της Βουλής ήταν παράνομη. Ο Βενιζέλος τότε υποσχέθηκε η Ελληνική κυβέρνηση να προβεί σε μια τυπική διαμαρτυρία για την παραβίαση της ουδετερότητας της, καθώς τα στρατεύματα για τη Θεσσαλονίκη είχαν ήδη αποπλευστεί από τα Στενά. Στην πραγματικότητα ο Βενιζέλος ήθελε να φέρει το βασιλιά προ τετελεσμένου, πριν εκείνος αλλάξει γνώμη και για αυτό συνεννοήθηκε με τους Συμμάχους να επισπεύσουν την αποστολή και 24 ώρες πριν την άφιξη τους να τον ενημερώσουν, ώστε να προβεί σε μια επίσημη διαμαρτυρία.¹⁶

13. Vincent Seligman, *Ο Θρίαμβος του Βενιζέλου*, (Αθήνα: Ειρμός, 1990), 62–63, 67. Γιώργος Λεονταρίτης, «Η Διεθνής θέση της Ελλάδας στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1973), 23–25.

14. Palmer, *ό.π.*, 54–57. Χασιώτης, *ό.π.*, 111. Seligman, *ό.π.*, 69–73.

15. Palmer, *ό.π.*, 83. George B. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914–1917*, (Θεσσαλονίκη, 1974), 257. Γιώργος Λεονταρίτης, *ό.π.*, 29.

16. Seligman, *ό.π.*, 75. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *A Concise history of the participation of the Hellenic army in the First World War 1914–1918*, (Athens: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1999), 41.

Παρόλα αυτά στις 30 Σεπτεμβρίου μια τριμελής συμμαχική επιτροπή (αποτελούμενη εξολοκλήρου από Γάλλους αξιωματικούς και διπλωμάτες) ενημέρωσε εντελώς απροσδόκητα τον διοικητή του Ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη, Κωνσταντίνο Μοσχόπουλο, ότι θα αποβιβαστούν σύντομα Συμμαχικές δυνάμεις που σε συνεννόηση με τις ελληνικές αρχές θα φρόντιζαν για την άμυνα των λιμενικών εγκαταστάσεων. Ο Μοσχόπουλος μη έχοντας ενημέρωση για κάτι τέτοιο ζήτησε χρόνο και κατόπιν συνεννόησης με τον Βενιζέλο δήλωσε αργά το βράδυ της ίδιας μέρας, ότι απαγορευόταν η απόβαση μέχρι νεότερας. Διατάχθηκε όμως να διατηρήσει αμυντική στάση σε περίπτωση όξυνσης των πνευμάτων και να αντιμετωπίσει τα στρατεύματα ως φίλια. Εν τέλει μετά από επικοινωνία των εμπλεκόμενων κυβερνήσεων ο στόλος διατάχθηκε να αναβάλει την απόβαση και δόθηκαν διαβεβαιώσεις για την καλή θέληση της Αντάντ απέναντι στην Ελλάδα.¹⁷

Αυτή η απερισκεπεία εξέθεσε τον Βενιζέλο, εκείνος όμως συνέχισε απτόητος. Το βράδυ της 4^{ης}-5^{ης} Οκτωβρίου ζήτησε και εξασφάλισε την έγκριση του σχεδίου του από την Βουλή, ακόμη κι αν η Ελλάδα έπρεπε να πολεμήσει εναντίον των Κεντρικών δυνάμεων. Όταν την ίδια μέρα πήγε για να εξασφαλίσει και την επίσημη έγκριση του Κωνσταντίνου, ο βασιλιάς αρνήθηκε και ο Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτησή του. Λίγες ώρες νωρίτερα είχε ξεκινήσει η αποβίβαση των πρώτων Συμμαχικών στρατευμάτων.¹⁸

Παρόλο που Βρετανοί και Γάλλοι είχαν αποφασίσει να στείλουν στρατό στη Θεσσαλονίκη δεν υπήρχε ούτε κοινό σχέδιο δράσης, ούτε συνεννόηση για τον συντονισμό των ενεργειών τους. Έτσι, ενώ οι Γάλλοι ξεκίνησαν άμεσα την πορεία προς τα ελληνοσερβικά σύνορα, η 10^η βρετανική μεραρχία έλαβε εντολή να μην απομακρυνθεί από την Θεσσαλονίκη, μέχρι να ξεκαθαρίσει η στάση της Ελλάδας απέναντι στη Σερβία. Σύντομα και οι Γάλλοι έλαβαν εντολή να μην προχωρήσουν, έως ότου φτάσουν ενισχύσεις. Την επόμενη μέρα, 6 Οκτωβρίου, ξεκίνησε η επίθεση των Κεντρικών Δυνάμεων στον σερβικό βορρά και τρεις μέρες αργότερα το Βελιγράδι κατελήφθη. Μια εβδομάδα μετά οι Βούλγαροι εισήλθαν σε σερβικό έδαφος.¹⁹

Αντικειμενικός στόχος των γαλλικών στρατευμάτων ήταν να αποκτήσουν επαφή με τους Σέρβους στη Νις δια μέσου του ποταμού Αξιού και να προστατέψουν την σιδηροδρομική γραμμή μέχρι εκεί, ώστε να υπάρχει ανοιχτός διάυλος επικοινωνίας. Όμως το δύσβατο ανάγλυφο, η απλή σιδηροδρομική γραμμή, που δεν επέτρεπε την γρήγορη μετακίνηση των συρμών, η χρήση ενός μέρους της για τις ανάγκες της ελληνικής επιστράτευσης και η μικρή απόσταση από τα βουλγαρικά σύνορα καθιστούσαν το όλο εγχείρημα δύσκολο και χρονοβόρο. Επιπλέον δεν υπήρχε ακόμη η απαιτούμενη στρατιωτική ισχύς.²⁰

Στις 12 Οκτωβρίου έφθασε στη Θεσσαλονίκη για να αναλάβει την διοίκηση των στρατευμάτων ο Γάλλος στρατηγός Σαράιγ (*Maurice Sarrail*), ένας ικανός αλλά αυταρχικός στρατιωτικός, με ισχυρές πολιτικές διασυνδέσεις. Δύο μέρες μετά την άφιξη

17. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 41–43.

18. Palmer, *ό.π.*, 59–60. Χασιώτης, *ό.π.*, 111–112.

19. Palmer, *ό.π.*, 63–64. Radojevic–Dimic, *ό.π.*, 189–192. Λεονταρίτης, *ό.π.*, 30.

20. Palmer, *ό.π.*, 63–66. George Ward Price, “The Story of the Salonika Army,” in *Serbia in the Great War*, Dusan T. Batakovic (edit.), (Belgrade, 2014), 420–422.

του κατέφθασαν και οι πρώτες γαλλικές ενισχύσεις από την Μασσαλία. Πρόθεση του Γάλλου στρατηγού ήταν να διασφαλίσει την σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε τη Σερβία με τη Θεσσαλονίκη και το λιμάνι της, ώστε οι Σέρβοι να μπορούν να ανεφοδιαστούν από εκεί και παράλληλα να υπάρξει μια οδός διαφυγής σε περίπτωση υποχώρησης. Σύντομα προωθήθηκαν σε σερβικό έδαφος τρία γαλλικά τάγματα με υποστήριξη πυροβολικού. Η πρώτη σύγκρουση με βουλγαρικά στρατεύματα διεξήχθη στις 21 Οκτωβρίου κοντά στη Στρώμιτσα, όπου με ευκολία οι Βούλγαροι απωθήθηκαν. Τότε ο Σαράιγ διέταξε μια ταξιαρχία να μεταβεί στα Βελεσσά, το κέντρο του Σερβικού στρατού στην Μακεδονία.²¹

Όμως η διέλευση του Βαρδάρη (Αξιού) αποδείχτηκε πολύ δύσκολη. Η μόνη μη σιδηροδρομική γέφυρα που υπήρχε, είχε καταστραφεί από τον Α' Βαλκανικό πόλεμο. Οι υπόλοιπες γέφυρες ήταν εξ ολοκλήρου σιδηροδρομικές και το οδικό δίκτυο αποτελούνταν αποκλειστικά από μικρούς και κακής ποιότητας δρόμους. Μέχρι το μηχανικό σώμα να καταφέρει να φτιάξει μια πλωτή γέφυρα, ώστε να περάσει ο κύριος όγκος του Γαλλικού στρατού, τα Βελεσσά είχαν καταληφθεί από τους Βουλγάρους (28 Οκτωβρίου 1915), παρά τις προσπάθειες των Σέρβων να τα ανακαταλάβουν.²²

Μετά την αποτυχία επικοινωνίας με τους Σέρβους οι Γάλλοι ουσιαστικά παρενοχλούσαν τα βουλγαρικά στρατεύματα, χωρίς όμως να καταφέρουν να αλλάξουν την αρνητική για την Σερβία εξέλιξη των γεγονότων. Μεταξύ 11 και 14 Νοεμβρίου σε μια απέλπιδα προσπάθεια επαφής με τον Σερβικό στρατό έλαβαν χώρα σκληρές μάχες με αποτέλεσμα οι Γάλλοι να αναγκαστούν σε μερική υποχώρηση και οι Βούλγαροι να μη μπορέσουν να συσφίξουν τον κλοιό γύρω από τα σερβικά στρατεύματα, που υποχωρούσαν προς τα δυτικά. Ο αντικειμενικός στόχος των Βουλγάρων είχε επιτευχθεί, οι Σύμμαχοι δεν κατάφεραν να ενώσουν τις δυνάμεις τους και ο μόνος δρόμος για να υποχωρήσουν τα σερβικά στρατεύματα περνούσε μέσα από τα αφιλόξενα αλβανικά βουνά.²³

Όλο αυτό το διάστημα οι Βρετανοί παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη αδρανείς. Με εξαίρεση την αποστολή ενός τμήματος μηχανικού στον Αξιό προς ενίσχυση των Γάλλων, δεν είχαν αναλάβει κάποιο τομέα του μετώπου, έως τις 10 Νοεμβρίου, οπότε και η 10^η μεραρχία μετέβη στην λίμνη Δοϊράνη. Συνολικά μέχρι το τέλος Νοεμβρίου περίπου 45.000 άνδρες είχαν προωθηθεί σε σερβικό έδαφος και αρκετές χιλιάδες παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη. Όμως είχε γίνει πλέον σαφές ότι ήταν αδύνατον να προχωρήσουν περισσότερο.²⁴

Στις 5 Νοεμβρίου η προσωρινή έδρα της σερβικής κυβέρνησης, η Νις, κατελήφθη από τον Βουλγαρικό στρατό και στις 23 Νοεμβρίου οι Σέρβοι αποφάσισαν να υποχωρήσουν προς την Αδριατική. Τρεις μέρες νωρίτερα, στις 20 Νοεμβρίου, είχε ξεκινήσει η υποχώρηση προς Θεσσαλονίκη των πιο προωθημένων γαλλικών μονάδων. Στις 30 Νοεμβρίου διετάχθη γενική υποχώρηση όλων των γαλλικών μονάδων και 7 Δεκεμβρίου των βρετανικών. Μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου, παρά την πυκνή χιονόπτωση και

21. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 46–49.

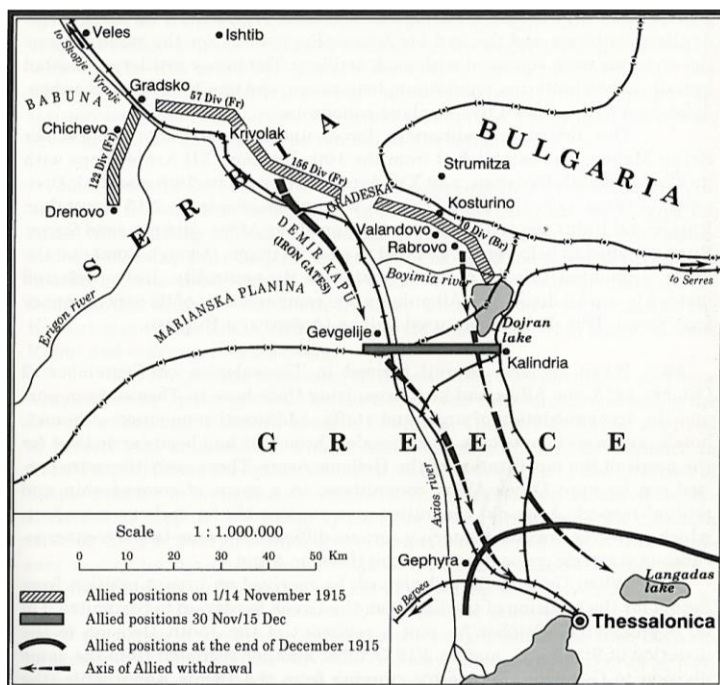
22. Palmer, *ό.π.*, 65–66. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 45.

23. Price, *ό.π.*, 423–428.

24. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 49.

την καταδίωξη από 4 βουλγαρικές μεραρχίες όλα τα Συμμαχικά στρατεύματα είχαν επιστρέψει συντεταγμένα στη Θεσσαλονίκη με απώλειες περίπου 4.500 ανδρών. Για καλή τύχη του Σαράι οι Βούλγαροι (για λόγους που θα αναλυθούν παρακάτω) έλαβαν διαταγή από τους Γερμανούς να μην περάσουν σε ελληνικό έδαφος.²⁵

Η προσπάθεια ενίσχυσης των Σέρβων είχε αποτύχει. Ο παράγοντας χρόνος ήταν εκείνος που είχε διαδραματίσει τον σημαντικότερο ρόλο. Εξαρχής είχε γίνει σαφές ότι τα στρατεύματα που θα αποβιβαζόταν στη Θεσσαλονίκη θα προωθούνταν σε σερβικό έδαφος. Η προώθηση όμως αυτή καθυστέρησε περισσότερο από δέκα μέρες με αποτέλεσμα να χαθεί πολύτιμος χρόνος, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ο χρόνος που απαιτούνταν για να προσπελαστούν τα εμπόδια που υπήρχαν εξαιτίας του κακού οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου της περιοχής. Ένας επιπλέον παράγοντας ήταν η αδράνεια των βρετανικών τμημάτων, με συνέπεια την ανάγκη αποστολής γαλλικών ενισχύσεων, ώστε να ξεκινήσει η προώθηση δυνάμεων στη Σερβία. Όταν αργότερα ξεκίνησαν οι συγκρούσεις, οι Γάλλοι (παρά την μικρή βρετανική βοήθεια) έκαναν πραγματικά ό,τι μπορούσαν για να επιτύχουν τον σκοπό τους και ενήργησαν με μεθοδικότητα και τόλμη. Η πίεση όμως που δέχονταν οι Σέρβοι από τις συντριπτικά ισχυρότερες εχθρικές δυνάμεις ανάγκασε τις δυνάμεις της Αντάντ σε υποχώρηση.

Χάρτης 1: Η υποχώρηση των Βρετανικών και των Γαλλικών στρατευμάτων σε ελληνικό έδαφος κατά τον Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1915. [Από Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *A Concise history of the participation of the Hellenic army in the First World War 1914-1918*, (Athens, 1999), 47].

25. Palmer, *ό.π.*, 76-77. Price, *ό.π.*, 428-429.

Στο μεταξύ, σε πολιτικό επίπεδο, η Γαλλία ευνοούσε την παραμονή και την ενίσχυση των στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη και πίεζε το Λονδίνο να εμπλακεί αποφασιστικότερα. Η βρετανική ηγεσία προβληματιζόταν και σε σύσκεψη στο Καλαί (29 Οκτωβρίου) υπήρξε συμβιβασμός: οι Βρετανοί θα έμεναν στη Θεσσαλονίκη με στόχο την αποκατάσταση επαφής με τους Σέρβους. Εάν αυτό δεν συνέβαινε τότε θα αποχωρούσαν για οπουδήποτε αλλού χρειάζονταν οι δυνάμεις τους.²⁶

Παράλληλα, τον Νοέμβριο ο Βρετανός υπουργός στρατιωτικών, Κίτσενερ (*Herbert Kitchener*) μετέβη στα Δαρδανέλια για να εξετάσει, κατά πόσο μπορούσαν να συνεχιστούν εκεί οι επιχειρήσεις. Την ίδια στιγμή που διαπίστωσε ότι αυτό δεν ήταν δυνατόν, έμαθε ότι οι Σέρβοι υποχωρούσαν προς την Αδριατική, οπότε δεν υπήρχε πλέον λόγος τα βρετανικά στρατεύματα να παραμένουν στη Θεσσαλονίκη. Σε νέα συνάντηση στο Καλαί στις αρχές Δεκεμβρίου, οι Βρετανοί, δήλωσαν, ότι οι δυνάμεις τους στη Θεσσαλονίκη θα αναχωρούσαν για Αίγυπτο. Όταν Παρίσι και Πετρούπολη εξέφρασαν την έντονη δυσαρέσκεια τους με τη βρετανική στάση, το Λονδίνο συνειδητοποίησε, ότι δεν ήταν σε θέση να διαταράξει τις σχέσεις με τους Συμμάχους. Αποτέλεσμα ήταν να εκκενωθούν τα Δαρδανέλια και να αποφασιστεί η μεταφορά όλων των Βρετανικών στρατευμάτων από τα Δαρδανέλια στη Θεσσαλονίκη, η οποία θα οχυρωνόταν.²⁷

Μπορεί ο συμβιβασμός αυτός να απέτρεψε μια σύγκρουση μεταξύ των Συμμάχων, δημιούργησε όμως τις προϋποθέσεις για μια σύγκρουση με τους Έλληνες. Από την αποβίβαση των πρώτων στρατευμάτων, οι Θεσσαλονικείς έβλεπαν με καχυποψία το όλο εγχείρημα. Πίστευαν, ότι ήταν η εμπροσθοφυλακή μιας δύναμης, που θα καταλάμβανε την Καβάλα και θα την παρέδιδε στους Βουλγάρους, για να εξευμενιστούν και να μη μετάσχουν στον πόλεμο. Παρά την άδεια της νέας Ελληνικής κυβέρνησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη να συνεχιστεί η αποβίβαση, οι προστριβές εξακολουθούσαν. Τα πράγματα έγιναν ακόμη χειρότερα, όταν έφθασε ο Σαράιγ. Ο Γάλλος στρατηγός απαίτησε να πάρει τον έλεγχο του λιμανιού, των σιδηροδρομικών και των οδικών αρτηριών της πόλης και όταν χαρακτηρίστηκε αυταρχικός από τους Έλληνες, ζήτησε την απομάκρυνση των ελληνικών στρατευμάτων από την Θεσσαλονίκη με την αιτιολογία, ότι δημιουργούσαν προβλήματα και δρούσαν κατασκοπευτικά υπέρ των Γερμανών. Την ίδια στιγμή μέρος του ελληνικού τύπου που χρηματοδοτούνταν από την γερμανική πρεσβεία έκανε λαμπρή προπαγανδιστική εκστρατεία κατά της Αντάντ.²⁸

Η ένταση έμελλε να κλιμακωθεί όταν στις 6 Νοεμβρίου η νέα Ελληνική κυβέρνηση του Στέφανου Σκουλούδη άφησε να εννοηθεί, ότι βάσει των συμφωνιών της Χάγης, η Ελλάδα, σαν ουδέτερο κράτος, έπρεπε να αφοπλίσει όλα τα ξένα στρατεύματα που υποχωρούσαν στο έδαφός της. Το ζήτημα λύθηκε στις 23 Νοεμβρίου με την αποστολή ενός κοινού διαβήματος από τις δυνάμεις της Αντάντ, με το οποίο οι Σύμμαχοι έκαναν σαφή την αντίθεσή τους σε μια τέτοια ενέργεια και αντίθετα ζήτησαν να εκπληρωθούν οι απαιτήσεις του Σαράιγ. Σύντομα ακολούθησε και δεύτερο διάβημα,

26. Λεονταρίτης, *ό.π.*, 31.

27. Palmer, *ό.π.*, 83–90.

28. Dakin, *ό.π.*, 312, 314–315. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 53. Seligman, *ό.π.*, 77. Λεονταρίτης, *ό.π.*, 31.

που ζητούσε την απομάκρυνση των ελληνικών στρατευμάτων από την πόλη. Το αίτημα έγινε δεκτό και μια μεικτή επιτροπή συστάθηκε, ώστε να βρεθεί η χρυσή τομή με την οποία θα ικανοποιούνταν τα Συμμαχικά αιτήματα και παράλληλα θα διατηρούνταν η ελληνική ουδετερότητα. Τα ελληνικά στρατεύματά μετακινήθηκαν ανατολικά της πόλης εκτός από μία μεραρχία (11^η μεραρχία) και κάποιες φρουρές στον Αξιό και στο φρούριο του Καραμπουρνού στον Θερμαϊκό.²⁹

Χάρτης 1 Το στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης όπως ξεκίνησε να διαμορφώνεται από τα τέλη του 1915. [Από Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *A Concise history of the participation of the Hellenic army in the First World War 1914–1918*, (Athens, 1999), 56].

Αποτέλεσμα όλων αυτών των γεγονότων ήταν οι δυνάμεις της Αντάντ να παραμείνουν στη Θεσσαλονίκη και τον Ιανουάριο του 1916 αριθμούσαν περίπου 160.000 άνδρες. Η πόλη οχυρώθηκε σε μια έκταση από τον Αξιό μέχρι τη Ρεντίνα με τον δυτικό τομέα υπό γαλλική αρμοδιότητα και τον ανατολικό υπό βρετανική. Μια δεύτερη, εξωτερική γραμμή άμυνας σχεδιάστηκε από το όρος Βέρμιο μέχρι τον Κόλπο του Ορφανού.³⁰

Η παρουσία των Συμμάχων είχε κυρίως πολιτική σκοπιμότητα και δευτερευόντως στρατιωτική. Αν τα στρατεύματα απομακρυνόταν τότε ολόκληρη η Βαλκανική Χερσόνησος θα είχε κερδηθεί από τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες και η επιρροή της Συμ-

29. Χασιώτης, *ό.π.*, 137–141.
 30. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 55.

μαχίας στην Ανατολική Μεσόγειο θα μειωνόταν σημαντικά. Επιπλέον, η Αντάντ θα κατηγορούταν, ότι είχε εγκαταλείψει τους σύμμαχους Σέρβους την κρίσιμότερη στιγμή. Αντίθετα η παραμονή των στρατευμάτων αποτελούσε κίνητρο (ή τρόπο πίεσης) για Ελλάδα και Ρουμανία να συμπαραταχθούν με τις δυνάμεις της και η διατήρηση 160.000 και πλέον στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη ανάγκαζε το αντίπαλο στρατόπεδο να συντηρεί έναν εξίσου μεγάλο αριθμό δυνάμεων στην περιοχή, που σε αντίθετη περίπτωση θα είχαν σταλεί στο Δυτικό μέτωπο.³¹

Τη διατήρηση του μετώπου ευνόησαν τόσο η Ιταλία όσο και η Ρωσία. Για τη Ρώμη η παρουσία Συμμαχικού στρατού σήμαινε ότι δεν υπήρχε η ανάγκη του Ελληνικού στρατού και άρα της προσφοράς εδαφών στην Ελλάδα, ώστε να δελεαστεί και να εξέλθει στον πόλεμο. Η Ιταλία έβλεπε ανταγωνιστικά την Αθήνα και επεδίωκε την ρύθμιση των γεγονότων χωρίς την ανάμειξη των Ελλήνων. Για αυτό τον λόγο δεν έβλεπε πολύ ευνοϊκά την προσπάθεια προσεταιρισμού που επεδίωκαν Παρίσι και Λονδίνο. Παρ' όλα αυτά μετείχε σε αυτές αναγνωρίζοντας την σημασία να μη διαχωρίσει την θέση της από τους υπόλοιπους Συμμάχους. Αργότερα, το καλοκαίρι του 1916 έστειλε στρατεύματα στο Μακεδονικό μέτωπο, ώστε με την παρουσία τους να διασφάλιζε την συμμετοχή της στην μεταπολεμική ρύθμιση των όποιων ζητημάτων θα προέκυπταν στην περιοχή.³²

Οι Ρώσοι από τη μεριά τους ήθελαν να βοηθήσουν τη Σερβία αποστέλλοντας στρατεύματα. Το σχέδιο όμως ναυάγησε καθώς η βοήθεια έπρεπε να σταλεί μέσω της ουδέτερης Ρουμανίας, η οποία αρνήθηκε να επιτρέψει τη διέλευση, φοβούμενη την αντίδραση των Κεντρικών δυνάμεων. Στην πρόταση του Βενιζέλου οι Ρώσοι αντέδρασαν, όπως οι Ιταλοί. Οι ελληνικές επιδιώξεις ήταν απειλητικές για τα ρωσικά συμφέροντα και έτσι όσο η Ελλάδα παρέμενε ουδέτερη χωρίς να ζητάει ανταλλάγματα, τόσο το καλύτερο. Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1915 η ελληνική άρνηση στην προσφορά της Κύπρου και της Δυτικής Θράκης από τους Βρετανούς, εξόργισε τους Ρώσους, που μαζί με τους Ιταλούς θεώρησαν, ότι δεν πρέπει να γίνει καμιά άλλη προσφορά στην Ελλάδα. Όπως και οι υπόλοιποι Σύμμαχοι, οι Ρώσοι αναγνώριζαν τη σημασία διατήρησης του Μακεδονικού μετώπου στην ευρύτερη στρατηγική των δυνάμεων της Αντάντ και απέστειλαν και εκείνοι μικρό αριθμό δυνάμεων το 1916.³³

Στο αντίπαλο στρατόπεδο υπήρχαν αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με την αξία διατήρησης του Μακεδονικού μετώπου. Ο Γερμανός επιτελάρχης Φάλκενχαϊν επέμενε, ότι δεν έπρεπε οι Κεντρικές Δυνάμεις να επιτεθούν στη Θεσσαλονίκη. Θεωρούσε ότι αυτό θα ήταν μια κίνηση χωρίς αξία, καθώς οι συμμαχικές δυνάμεις θα έφευγαν με τα πλοία για κάποιο άλλο μέτωπο και το μόνο που θα είχαν καταφέρει θα ήταν να προκαλέσουν την εχθρότητα της ουδέτερης Ελλάδας. Επιπλέον η κατάληψη της Θεσσαλονίκης θα προκαλούσε πρόβλημα μεταξύ Αυστριακών και Βουλγάρων. Το ερώτημα που προέκυπτε ήταν, ποιος θα κρατούσε την πόλη, οι Αυστριακοί που από τον 19^ο αιώνα ονειρεύονταν την Θεσσαλονίκη ως τερματικό σταθμό του «δρόμου

31. Λεονταρίτης, *ό.π.*, 29.

32. Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσιού, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, (Αθήνα: Παπαζήσης, 2004), 126–135.

33. *Ibid.*, 129, 135. Hellenic Army General Staff/Army History Directorate, *ό.π.*, 48.

προς την Ανατολή» ή οι Βούλγαροι που μόλις 3 χρόνια πριν είχαν χάσει την πόλη μέσα από τα χέρια τους;³⁴

Αντίθετα, η διατήρηση και η συντήρηση ενός τόσο μεγάλου στρατοπέδου στη Θεσσαλονίκη στερούσε στην Αντάντ πόρους και στρατεύματα, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αλλού. Παράλληλα οι Γερμανοί δεν θα χρειαζόταν να διατηρούν μεγάλο αριθμό στρατευμάτων στην περιοχή, αφού υπήρχαν οι Βούλγαροι, που έδειχναν απροθυμία να πολεμήσουν σε άλλο μέτωπο. Τέλος, εφόσον ο στρατηγικός στόχος της εκστρατείας εναντίον της Σερβίας είχε επιτευχθεί και η άμεση σύνδεση Βερολίνου–Κωνσταντινούπολης είχε αποκατασταθεί, δεν χρειαζόνταν άλλες θυσίες.³⁵

Διαφορετική ήταν η οπτική των αυστρουγγικών στρατιωτικών που θεωρούσαν ότι μια επίθεση στη Θεσσαλονίκη θα είχε ως έπαθλο ολόκληρη την Βαλκανική. Έτσι θα έκλεινε ένα μέτωπο και θα ερχόταν η σειρά της «μισητής» Ιταλίας. Τελικά όμως επικράτησε η γερμανική άποψη και τα στρατεύματα δεν πέρασαν την ελληνοσερβική μεθόριο.³⁶

Η δημιουργία του Μακεδονικού μετώπου ουσιαστικά προέκυψε και δεν ήταν προμελετημένη από τα επιτελεία των αντίπαλων παρατάξεων. Η αποστολή στρατευμάτων είχε στόχο από τη μια την κατάληψη και από την άλλη τη στήριξη της Σερβίας και σε συνδυασμό με τον ιδιαίτερο ρόλο της Ελλάδας, οδήγησαν στον σχηματισμό του μετώπου. Μια σειρά από πολλούς, διαφορετικούς παράγοντες συντέλεσαν στην απόφαση να διατηρηθούν τα στρατεύματα στην περιοχή. Οι προτάσεις για τη δημιουργία περιφερειακών θεάτρων σύγκρουσης, οι πολιτικές και στρατιωτικές σκοπιμότητες και οι δυνατότητες ή οι αδυναμίες των αντιπάλων ήταν οι βασικοί λόγοι που συνέβαλλαν στη γέννηση ενός νέου μεγάλου μετώπου στον πόλεμο που μαινόταν. Παρουσιαζόταν όμως μια ιδιαιτερότητα: και οι δυο πλευρές επιθυμούσαν τη διατήρηση των στρατευμάτων τους στο Μακεδονικό μέτωπο με σκοπό να λειτουργήσουν ως μια διαρκή απειλή για τον αντίπαλο αναγκάζοντάς τον να αποσπάσει δυνάμεις από το Δυτικό Μέτωπο. Ταυτόχρονα καμία από τις αντιμαχόμενες πλευρές δεν ήταν πρόθυμη να προβεί σε μαζική κινητοποίηση των δυνάμεων της, με αποτέλεσμα οι επιτελάρχες να οδηγηθούν στη δημιουργία του μετώπου περισσότερο για να λειτουργήσουν σαν ένας μοχλός πίεσης προς τον αντίπαλο παρά σαν ένα νέο «θερμό» πεδίο σύγκρουσης.

34. Palmer, *ό.π.*, 80–81. Holger Afflerbach, “Greece and the Balkan Area in German Strategy, 1914–1918,” *The Salonika Theater of Operations and the outcome of the Great War*, Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation “Eleftherios K. Venizelos,” (Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 2005), 56–59.

35. Afflerbach, *ό.π.*, 60.

36. *Ibid.*, 61–62.

Σπυρίδων Γαστεράτος

ΑΠΟ ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΩΝ ΦΑΙΑΚΩΝ

ΣΤΗ ΝΥΜΦΗ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ.

Ο ΑΛΒΑΝΙΚΟΣ ΓΟΛΓΟΘΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΒΩΝ (1915),

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (1916) *

Μεταπτυχιακός Φοιτητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ.

* Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

** Οι ημερομηνίες των εφημερίδων και των εγγράφων παραπέμπονται σύμφωνα με το ισχύον τότε παλαιό ημερολόγιο, εκτός από την παραπομπή 4, όπου είναι σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο.

Το υλικό από εφημερίδες της εποχής προκύπτει από τη διεύθυνση <http://catalog.parliament.gr/hipres/help/null/horizon/digital.pdf>, ενώ αρχειακό υλικό από το ψηφιοποιημένο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ) <http://www.mfa.gr/diplomatiko-kai-istoriko-arheio/i-ydia-simera/programma-psephiopoeses-arkheiakou-ulikou.html>

Η Σερβία τους πρώτους μήνες του Μεγάλου Πολέμου κατόρθωσε να αποκρούσει επιτυχώς τις αυστροουγγρικές επιθέσεις (μάχες Cer και Kolubara), αποτελώντας τροχοπέδη στην πραγματοποίηση της πολιτικής των Κεντρικών Δυνάμεων (Γερμανία, Αυστροουγγαρία) στα Βαλκάνια και την Μέση Ανατολή και καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο επιτακτική ανάγκη την κατάρτιση ενός αποτελεσματικότερου σχεδίου για τη θραύση του σερβικού «καρυδιού». Η κατάληψη της Σερβίας θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των Κεντρικών Δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή. Θα διασφαλιζόταν η επικοινωνία τους με την σύμμαχο από τον Οκτώβριο του 1914, Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς η χερσαία συγκοινωνιακή οδός Βερολίνου-Κωνσταντινούπολης διερχόταν μέσω Βελιγραδίου και Νις (Niš), εντός, δηλαδή, του σερβικού εδάφους.¹ Η επίδειξη δύναμης εναντίον της Σερβίας, επιπλέον, θα είχε αντίκτυπο στις ουδέτερες βαλκανικές χώρες προς όφελος των Κεντρικών Δυνάμεων, αλλά και θα επέφερε ένα σημαντικότατο πλήγμα στην Ρωσία, η οποία θα έχανε το στήριγμά της στα Βαλκάνια.²

Στο πλαίσιο μίας συντονισμένης επίθεσης εναντίον της Σερβίας, στις 6 Σεπτεμβρίου 1915, η Βουλγαρία προσχώρησε στο στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων, παρά τις προσπάθειες της Αντάντ (Entente: Γαλλία, Ρωσία, Μεγάλη Βρετανία) να την εντάξει στο πλευρό της. Υπεγράφη συνθήκη συμμαχίας, αλλά και μυστική στρατιωτική συμφωνία, που όριζε μεταξύ άλλων το πλαίσιο δράσης του βουλγαρικού στρατού στην επίθεση κατά της Σερβίας.³ Η αποτυχημένη συμμαχική

1. Hew Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, μτφρ. Νικόλαος Παπαλαζαρίδης (Αθήνα: Γκοβόστη, 2013), 141-143.

2. Alan Palmer, *Το Μακεδονικόν Μέτωπον και ο Ελληνικός Διχασμός*, μτφρ. Νικόλαος Παπαρρόδος (Αθήνα: 1977), 53. Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 138-143, 190, 207. Mira Radojević and Ljubodrag Dimić, *Serbia in the Great War (1914-1918)*, trans. Mirjana Jovanovic (Belgrade: 2014), 186-187.

3. Συγκεκριμένα, η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία όφειλαν να κινητοποιήσουν 6 μεραρχίες έκαστες 30 ημέρες μετά την υπογραφή της συμφωνίας, ενώ η Βουλγαρία 4 μεραρχίες, 35 ημέρες μετά τη συμφωνία (1^ο άρθρο). Η ανώτατη διοίκηση παραχωρήθηκε στον Γερμανό στρατάρχη, Μάκενσεν (August von Mackensen) (2^ο άρθρο), ενώ η Βουλγαρία υποχρεούτο να κινητοποιήσει τις μεραρχίες της σε 15 μέρες από την υπογραφή της συμφωνίας και σε 35 να βρίσκεται στα σερβικά σύνορα (9^ο άρθρο). Πα-

εκστρατεία στα Δαρδανέλια (Μάρτιος 1915), οι νίκες των Κεντρικών Δυνάμεων στο Ανατολικό Μέτωπο το 1915, αλλά και η προσωπική πεποίθηση του βασιλιά της Φερδινάνδου ότι ο πόλεμος θα έληγε με νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην τελική επιλογή της Βουλγαρίας.⁴ Για τη συμβολή της, θα επιβραβευόταν με την σερβική Μακεδονία και την ελληνική ανατολική Μακεδονία, εάν η Ελλάδα προσχωρούσε στην Αντάντ, με την επιστροφή της Νοτίου Δοβρουτσάς και την κατάληψη της Βορείου, εάν η Ρουμανία συμμαχούσε με το εχθρικό στρατόπεδο. Στις 23 Σεπτεμβρίου η Βουλγαρία, βάσει της συμφωνίας, κήρυξε γενική επιστράτευση· η επίθεση ήταν έτοιμη να ξεκινήσει.⁵

Πράγματι, η επίθεση ξεκίνησε στις 6 Οκτωβρίου 1915. Οι Γερμανοί εισέβαλαν από βορειοανατολικά και κινήθηκαν προς την κοιλάδα του ποταμού Μοράβα (Morava), ενώ οι Αυστροούγγροι εισέβαλαν από δυτικά, τον ποταμό Δρίνο (Drina), με κατεύθυνση το Βελιγράδι, το οποίο και κατελήφθη στις 9 Οκτωβρίου, παρά την αντίσταση.⁶ Τα αυστρογερμανικά στρατεύματα άρχισαν να κατέρχονται στην Κεντρική Σερβία, ενώ με τη σειρά τους οι Σέρβοι υποχωρούσαν προς το νότο (Valjevo, Čačak). Το σχέδιό τους προέβλεπε σύμπτυξη, μέσω της Νις και των Σκοπίων προς το νότο και σύνδεση με τα αγγλικά και τα γαλλικά στρατεύματα που είχαν εγκατασταθεί στην Θεσσαλονίκη για παροχή βοήθειας στην Σερβία.⁷

Η σύμπτυξη των Σέρβων δεν ηδύνατο να πραγματοποιηθεί, όμως, λόγω της επίθεσης των Βουλγάρων στο ανατολικό πλευρό της Σερβίας στις 14 Οκτωβρίου. Ένα μέρος του βουλγαρικού στρατού εισήλθε στη Νότια Σερβία, όπου στις 5 Νοεμβρίου κατέλαβε τη Νις και συνδέθηκε με τον στρατό του Μάκενσεν. Το άλλο μέρος του εισήλθε στην σερβική Μακεδονία, καταλαμβάνοντας σημαντικές πόλεις (Štip, Kumanovo, Veles, Ohrid) και αποκόβοντας τους Σέρβους από την κοιλάδα του Αξιού.⁸

Παράλληλα, η βοήθεια των Συμμάχων από την Θεσσαλονίκη ήταν καθυστερημένη και άκαρπη. Είναι χαρακτηριστικό ότι πέντε μέρες μετά την συμφωνία των

ράλληλα, η Βουλγαρία έπρεπε να διαθέσει μία μεραρχία για την σερβική Μακεδονία. Βλ. ΑΥΕ/1915 Α(2): Συνθήκη φιλίας και συμμαχίας μεταξύ Βουλγαρίας, Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1916, 6-9-1915, Στρατιωτική Συμφωνία στο Πλες.

4. Σπυρίδων Σφέτας, «Από το Σαράγεβο στη Θεσσαλονίκη: Η βαλκανική διάσταση του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής (1914/1915)» (ανακοίνωση στην ημερίδα που οργανώθηκε από το ΓΕΕΘΑ: *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918, 100 χρόνια από την έναρξή του*, Θεσσαλονίκη, 11 Νοεμβρίου 2014), 20.

5. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία, τόμος Α': Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 524-526.

6. Λόγω των μαχών του 1914, η Σερβία μετρούσε μεγάλο αριθμό απωλειών, με αποτέλεσμα να εργάζονται γυναίκες και παιδιά, ενώ ήταν και οικονομικά εξουθενωμένη, λόγω των συνεχών στρατιωτικών δαπανών και των καταστροφών που υπέστη από την αυστριακή επίθεση, με αποτέλεσμα να προσφεύγει σε εξωτερικό δανεισμό. Υπήρχαν προβλήματα πείνας, μεταφορών ένδυσης και στέγασης, ενώ οι ασθένειες διασπείρονταν ανησυχητικά. Οι δυσχέρειες αυτές σαφώς διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην αδυναμία των Σέρβων να αντιτάξουν ουσιαστική αντίσταση. Βλ. Andrej Mitrović, *Serbia's Great War, 1914-1918*, (London: Hurst and Company, 2007), 104-110.

7. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις (1913-1918): συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004), 134. Radojević and Dimić, *Serbia*, 190-191

8. Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 527.

Βουλγάρων με τις Κεντρικές Δυνάμεις, έγινε σύσκεψη στο Calais για να συζητηθεί η αποστολή γαλλικής στρατιωτικής δύναμης υπό τον Σαράιγ (Maurice Sarrail) στα Δαρδανέλια. Δεν υπήρχε η αίσθηση του επείγοντος και ακόμα δινόταν έμφαση αποκλειστικά στις επιχειρήσεις του Δυτικού Μετώπου. Η κήρυξη της βουλγαρικής επιστράτευσης βρήκε τους συμμάχους σε πλήρη ανετοιμότητα και μόνο τότε άρχισαν να προετοιμάζουν την αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων στην Θεσσαλονίκη για βοήθεια προς την Σερβία.⁹

Εκτός από τους Συμμάχους, και η Ελλάδα δεν προέβη σε στρατιωτική συνδρομή προς την Σερβία,¹⁰ εντούτοις την προμήθευε με αλεύρι και σιτάρι, ενώ μέσω του λιμανιού της Θεσσαλονίκης επέτρεπε τη διέλευση στρατιωτικών ενισχύσεων από την Γαλλία. Σέρβοι τραυματίες επίσης νοσηλεύονταν στην Θεσσαλονίκη.¹¹

Η Σερβία πλέον είχε καταληφθεί από αυστρογερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα, ενώ οι Σέρβοι είχαν αποκλειστεί από κάθε σχεδόν πιθανό δρόμο διαφυγής, υποχωρώντας προς τη μόνη δίοδο που είχε απομείνει, προς δυσμάς, την κοιλάδα του Κοσσυφοπεδίου. Είχαν δύο επιλογές: ή να πέσουν ηρωικά σε ακόμη μία μάχη στο Κόσοβο (όπως το 1389) και να συνθηκολογήσουν ή να διαβούν τον δύσβατο δρόμο του Μαυροβουνίου και της Αλβανίας κι ύστερα, φτάνοντας στις αλβανικές ακτές, να συνδεθούν με τους συμμάχους τους. Οι πρώιμες χιονοπτώσεις του έτους εκείνου παρεμπόδισαν την προέλαση των Κεντρικών Δυνάμεων στην Σερβία, ενώ, από την άλλη, έδωσαν χρόνο στους Σέρβους.¹²

Στις 25 Νοεμβρίου, η σερβική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία έλαβε την απόφαση για υποχώρηση μέσω Αλβανίας. Συγκεκριμένα, για τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου, Πούτνικ (Radomir Putnik), το μέλλον της Σερβίας δεν θα κρινόταν σε μία

9. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 53-79.

10. Οι δύο χώρες είχαν υπογράψει συνθήκη συμμαχίας στις 19 Μαΐου/ 1 Ιουνίου 1913, μπροστά στη βουλγαρική αδιαλλαξία για το status που προέκυψε με το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Η συνθήκη προέβλεπε ότι τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεν θα προέβαιναν σε συνεννόηση με τη Βουλγαρία, ενώ θα αλληλοστηρίζονταν για την αποκατάσταση κοινών συνόρων. Υπεγράφη και Στρατιωτική σύμβαση με βάση το άρθρο 2 της σύμβασης, σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης, οι Σέρβοι έπρεπε να κινητοποιήσουν 15.0000 στρατιώτες και, αντίστοιχα, η Ελλάδα 90.000 στρατού, καθώς και τον στόλο. Επίσης, το άρθρο 1 της σύμβασης προέβλεπε στρατιωτική συνεργασία σε περίπτωση που η επίθεση ερχόταν από τρίτο μέρος, την Αυστροουγγαρία, δηλαδή, για τους Σέρβους και την Οθωμανική Αυτοκρατορία για την Ελλάδα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός, Ελευθέριος Βενιζέλος, υπέρμαχος της εισόδου της χώρας στον πόλεμο με το πλευρό της Αντάντ, τασσόταν υπέρ της παροχής στρατιωτικής βοήθειας προς τους Σέρβους, επιτρέποντας την αποβίβαση αγγλογαλλικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη, ενώ και η ελληνική Βουλή ενέκρινε την κυβερνητική πολιτική. Εντούτοις ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο ενέμεναν στην ουδετερότητα, καταδεικνύοντας την υποβόσκουσα αντιπαράθεση που θα οδηγήσει στην πολιτική κρίση (δύο παραιτήσεις Βενιζέλου, Φεβρουάριος και Μάρτιος 1915) και εν τέλει στον «Εθνικό Διχασμό». Βλ. Areti Tounda-Fergadi, "The Serbian troops on Corfu: the problem of transporting them to Thessaloniki and Greek public opinion on the affair" in *Proceedings of the Fifth Greek-Serbian Symposium* organized by the Institute for Balkan Studies, (Thessaloniki, 1987), 30. Dušan Bataković, "Serbia and Greece in the First World War: An Overview," *Balkan Studies* 45₁₋₂ (2004): 60. Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 499-500, 522-528.

11. Sfetas, "Aspects of Greek-Serbian Relations in 1914 and the Image of the Serbs in the Greek press" in *The Serbs and the First World War*, ed. Dragoljub Živoyinović (Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2015), 290-295.

12. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 69-70.

απέλπιδα μάχη σ' αυτό το μέρος που είχε ιδιαίτερη συναισθηματική αξία για τους Σέρβους, αλλά προείχε η διάσωση του σερβικού στρατού, η σύνδεση με τους Συμμάχους του και ο κοινός αγώνας εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων, με απώτερο στόχο την απελευθέρωση της κατεχόμενης πατρίδας. Η συνθηκολόγηση θα ήταν η χειρότερη λύση για τους Σέρβους.¹³

Η σερβική υποχώρηση έχει μείνει γνωστή ως «Αλβανικός Γολγοθάς», ξεπερνώντας, κατά τον Γάλλο στρατάρχη Ζωφρ (Joseph Joffre), σε φρίκη όλα τα γεγονότα που χαρακτηρίζονταν τότε ως πιο φρικτά.¹⁴ Το χιόνι, το οποίο τους είχε δώσει πολύτιμο χρόνο κατά την υποχώρηση από την πατρίδα τους, τώρα ήταν εις βάρος τους. «Σε κάθε πλευρά του δρόμου υπάρχουν πρόσφυγες. Είναι ακινητοποιημένοι από το χιόνι και τα κεφάλια τους είναι σκυμμένα και χωμένα στα στήθη τους. Οι άσπρες νιφάδες χορεύουν γύρω τους, ενώ οι αλπικοί άνεμοι σφυρίζουν τα τραγούδια του θανάτου». Οι Σέρβοι διέβησαν δύσβατες και ορεινές περιοχές, αντιμετώπισαν χιονοθύελλες και πολύ χαμηλές θερμοκρασίες.¹⁵

Παράλληλα, ο στρατός του Μαυροβουνίου με τη νίκη του στο Μόικοβατς (Μοjκοναc) στις 7 Ιανουαρίου 1916, ανέκοψε την πορεία του αυστροουγγρικού στρατού, παρέχοντας πολύτιμο χρόνο στους Σέρβους, ωστόσο η αντίστασή του κάμφθηκε στα τέλη Ιανουαρίου.¹⁶ Οι επιθέσεις των αλβανικών φυλών, παρά τις διευκολύνσεις που παρείχε στους Σέρβους ο Εσάτ Πασά Τοπτάνι (Essad Pasha Toptani),¹⁷ σε συνδυασμό με την έλλειψη φαγητού και ρουχισμού, αλλά και τον τύφο, αποτέλεσαν περαιτέρω δυσχέρειες.¹⁸ Πριν ξεκινήσουν την υποχώρηση, ακόμη, οι Σέρβοι είχαν καταστρέψει όλο το βαρύ πολεμικό υλικό στο Κραγκούγεβατς (Kragujevac), στην Πριζρένη (Prizren) και στο Ιπέκιο (Ρεc), κρατώντας τον ελαφρύ οπλισμό που μπορούσε να μεταφερθεί εύκολα.

Την υποχώρηση ακολούθησαν μαζί με τον σερβικό στρατό, ο πρωθυπουργός Πάσιτς (Νικόλα Ρασιć), ο Πούτνικ, ο οποίος επειδή η υγεία του είχε κλονιστεί μεταφερόταν σε κλειστό καθιστό φορείο, ο βασιλιάς Πέτρος Α' Καραγιώργης (Karadjordjevic) και ο γιος του και διάδοχος του θρόνου, Αλέξανδρος. Επίσης, φοβούμενοι τις βιαιότητες των κατακτητών, αποχώρησαν πολλοί Σέρβοι πρόσφυγες,¹⁹

13. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 135. Radojević and Dimić, *Serbia*, 201.

14. Jasmína Tomašević, «Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα στα μάτια του 'ξενιτεμένου' σερβικού στρατού» (Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013), 100.

15. Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 208-209

16. Dimitrije Djordjevic, *Ιστορία της Σερβίας, 1800-1918*, ελληνική μτφρ. Νικόλαος Παπαρόδος (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001), 402.

17. Τον Μάιο του 1915, σερβικός στρατός εισέβαλε στην Κεντρική Αλβανία για παροχή βοήθειας στον σερβόφιλο Εσάτ Πασά Τοπτάνι και εξάλειψη της δράσης αλβανικών ενόπλων ομάδων οι οποίες δρούσαν κατά των Σέρβων στο Κόσοβο. Ο Εσάτ Πασά, με σερβική βοήθεια, αποκατέστησε την ηγεμονία του στην Κεντρική Αλβανία (Τίρανα, Δυρράχιο) και δεσμεύτηκε να ενόσει την Αλβανία με την Σερβία. Η βοήθεια που παρείχε στους υποχωρούντες Σέρβους ήταν η παράδοση οπλισμού, πυρομαχικών, αλλά και πολύτιμες πληροφορίες για τις κινήσεις των εχθρικών στρατευμάτων. Βλ. Μίτρονιc, *War*, 152. Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 526-527.

18. Radojević and Dimić, *Serbia*, 196.

19. Εκτός από τους αμάχους που ακολούθησαν την πορεία του σερβικού στρατού μέσα από τα αλβανικά βουνά, ένα κύμα προσφύγων διέβη τα ελληνοσερβικά σύνορα τα τέλη Νοεμβρίου και τις αρχές Δεκεμβρίου 1915, περνώντας στην Δυτική Μακεδονία και την Θεσσαλονίκη. Εν τέλει, Σέρβοι πρόσφυ-

ενώ μεταφέρθηκαν και 20.000 Αυστριακοί αιχμάλωτοι από τις μάχες του προηγούμενου χειμώνα. Με τους Σέρβους υποχώρησαν και διάφοροι ξένοι απεσταλμένοι, πολεμικοί ανταποκριτές και φωτογράφοι, αλλά και μία υγειονομική ομάδα από την Σκωτική Γυναικεία Ομοσπονδία Σουφραζεττών²⁰ για να παράσχει ιατρική περίθαλψη στους ασθενείς.²¹

Ο «Αλβανικός Γολγοθάς» διήρκεσε περίπου τρεις εβδομάδες. Είναι άγνωστο πόσοι χάθηκαν. Σε μία έκθεση του στρατηγού και Υπουργού Στρατιωτικών της Σερβίας, Τέρζιτς (Božidar Terzić), προς τον πρωθυπουργό Πάσιτς, στις 22 Δεκεμβρίου 1915, επισημαίνεται ότι στην Αλβανία χάθηκαν 243.877 άνθρωποι.²² Ο αριθμός των νεκρών θα ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερος χωρίς την συνδρομή του Εσάτ Πασά.²³

Αρχικά, οι Σέρβοι έφτασαν στην περιοχή μεταξύ Σκόδρας (σημ. Shkodër) και Αλεσιού (σημ. Lezhë), συνεχίζοντας προς το Δυρράχιο (σημ. Durrës), όπου οι Σύμμαχοι είχαν προετοιμάσει την υποδοχή τους. Τα αρχικά τους σχέδια προέβλεπαν την εγκατάσταση των Σέρβων στην Αυλώνα (σημ. Vlorë), που θα αποτελούσε τη βάση της αναδιοργάνωσής τους· σ' αυτό το σχέδιο, όμως, αντιτάχθηκε η σύμμαχος της Αντάντ από τον Απρίλιο του 1915, Ιταλία, η οποία έβλεπε την περιοχή ως βάση για μελλοντική διείσδυσή της στην βαλκανική χερσόνησο και ταυτόχρονα την Σερβία ως ανταγωνίστρια δύναμη.²⁴ Η Ιταλία ήταν επίσης αντίθετη με τη μεταφορά μέρους

γες είχαν διασπαρεί σε πολλά σημεία της Ελλάδας, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι ασκήθηκε φιλοσερβική προπαγάνδα σε περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Loukianos Hassiotis, "The Serbs in Greece: The Serbian Exile in Greece during the First World War," *Godišnjak za društvenu istoriju*, VII, 2-3 (2000): 190-199, πρόσβαση 12 Ιουνίου 2017, http://www.udl.rs/dod_god.asp?cla=156. Πολλοί Σέρβοι στρατιώτες, επίσης, κατέφυγαν στις ορεινές περιοχές της πατρίδας τους, πρωτοστατώντας στην εξέγερση της Toplica, με επικεφαλής τον Kosta Pećanac, τον Φεβρουάριο του 1917, η οποία, όμως κατεστάλη τον επόμενο μήνα. Βλ. Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 540.

20. Πρόκειται για μία από τις τέσσερις συνολικά ομάδες που στάλθηκαν από το Εδιμβούργο στην Σερβία. Βλ. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 72.

21. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 70-72.

22. Tomašević, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 16. Ο αριθμός των θυμάτων του Αλβανικού Γολγοθά ποικίλει στην έρευνα. Ο Σφέτας αναφέρει ότι χάθηκαν περισσότεροι από 200.000 Σέρβους (Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 529), ενώ οι Radojević και Dimić επισημαίνουν ότι από τον Οκτώβριο του 1915 έως και το τέλος της υποχώρησης πέθαναν συνολικά 250.000 άνθρωποι, συν 140.000 πολίτες που είχαν χαθεί (Radojević and Dimić, *Serbia*, 200). Ο Χασιώτης κάνει λόγο για 20.000 θύματα κατά τον Αλβανικό Γολγοθά (Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 135).

23. Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 529.

24. Tounda-Fergadi, "Serbian troops," 32. Οι Radojević-Dimić υποστηρίζουν ότι οι Σέρβοι αρχικά έφτασαν στην περιοχή μεταξύ Δυρραχίου και Σκόδρας στις αρχές Ιανουαρίου, απ' όπου ξεκίνησε και η μεταφορά τους με ιταλικά πλοία στην Κέρκυρα (από τα λιμάνια του Δυρραχίου και του St. Jovan Medovski – σήμερα Shëngjin). Ωστόσο, λόγω του κινδύνου επίθεσης αυστροουγγρικών και γερμανικών υποβρυχίων, της μικρής χωρητικότητας των αλβανικών λιμανιών, αλλά και πολιτικών αιτιών, οι σύμμαχοι αποφάσισαν ότι η αποβίβαση θα γινόταν στην Αυλώνα, υποχρεώνοντας τους ήδη εξουθενωμένους Σέρβους σε επιπλέον πορεία 250 χιλιομέτρων, αλλά και τον διάδοχο, Αλέξανδρο, με έγγραφη δήλωσή του να διαβεβαιώσει ότι η Σερβία δεν έτρεφε επεκτατικές βλέψεις στις περιοχές όπου ήταν συγκεντρωμένος ο σερβικός στρατός. Βλ. Radojević and Dimić, *Serbia*, 199

του στρατού και των προσφύγων σε ιταλικό έδαφος.²⁵

Μπροστά στην αδράνεια και την καθυστέρηση που επεδείκνυαν οι Σύμμαχοι σχετικά με την υγειονομική περίθαλψη, την τροφοδοσία και την εγκατάσταση των Σέρβων, οι οποίοι βομβαρδίζονταν παράλληλα από την αυστριακή αεροπορία και διέτρεχαν μεγάλο κίνδυνο περικύκλωσης από εχθρικά στρατεύματα, αποφασιστικό ρόλο διαδραμάτισε ο Ρώσος Τσάρος· απείλησε ότι αν δεν στέλλονταν πλοία για την περισυλλογή των Σέρβων, η Ρωσία θα προέβαινε σε μονομερή ανακαωχή.²⁶ Έτσι, οι Γάλλοι πρότειναν ως εναλλακτική λύση για την ολοκλήρωση της επιχείρησης, την κατάληψη της Κέρκυρας που βρισκόταν κοντά στις αλβανικές ακτές και δεν θα έφερε την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης.²⁷

Πράγματι, η κατάληψη του νησιού ξεκίνησε στις 10 Ιανουαρίου 1916²⁸ και ολοκληρώθηκε στις επόμενες ημέρες, παρά την βρετανική επιφυλακτικότητα και την αρνητική στάση των Ιταλών, με επικεφαλής τον Γάλλο αντιναύαρχο Σωσεπρά (Paul Chocheprat). Σε συνάντηση με τον Κερκυραίο νομάρχη, Μεταξά, ο Γάλλος υποπρόξενος στην Κέρκυρα τον ενημέρωσε για την επικείμενη επιχείρηση, εντούτοις ο Μεταξάς ζήτησε να αναβληθεί ώστε να έλθει σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση. Το αίτημα του Μεταξά δεν εισακούστηκε και η επιχείρηση ξεκίνησε, με την Αθήνα να δίνει εντολή για έντονη διαμαρτυρία. Σε συνάντηση των Μεταξά-Σωσεπρά-Γάλλου υποπρόξενου, ο τελευταίος τόνισε ότι η κατάληψη γινόταν με την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης. Η κατάληψη, όμως, συντελέστηκε χωρίς την αποδοχή της Αθήνας. Με την ενέργεια αυτή παραβιαζόταν η ελληνική ουδετερότητα, αλλά ακόμη περισσότερο η Συνθήκη του Λονδίνου (29 Μαρτίου 1864), κατά την οποία η Κέρκυρα και οι Παζοί έπρεπε να ήταν εδάφη ουδέτερα και αποστρατιωτικοποιημένα. Την ουδετερότητα αυτή, όπως ανέφερε ο Μεταξάς, είχε εγγυηθεί και η ίδια η Γαλλία.²⁹

Τελικά, η κατάληψη του νησιού δεν εμποδίστηκε. Οι Σύμμαχοι δικαιολόγησαν την ενέργεια λόγω των πληροφοριών για ελλειμνισμό γερμανικών υποβρυχίων στους κόλπους της Κέρκυρας, αλλά κυρίως προέβαλαν την ανθρωπιστική διάσταση, την προστασία και την προσπάθεια αναδιοργάνωσης των Σέρβων. Διαβεβαίωσαν, πάντως, τον Έλληνα πρωθυπουργό ότι η κατάληψη του νησιού θα ήταν προσωρινή χωρίς πολιτικές συνέπειες, μέχρι οι Σέρβοι να δύνανται εκ νέου να πολεμήσουν. Ο Πάσιτς μάλιστα με επίσημη νότα του στην κυβέρνηση Σκουλούδη τόνισε ότι οι Σέρβοι ήλθαν στην Κέρκυρα αναμένοντας μία φιλική υποδοχή μετά τα δεινά που υπέστησαν στην πατρίδα τους.³⁰

Κατά την επιχείρηση, καταλήφθηκαν τα ταχυδρομεία, οι τηλεγραφικές και

25. *Χρόνος*, 5 Ιανουαρίου 1916, αριθμός φύλλου 4409, σελ. 4· Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 142.

26. Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, 529.

27. Tounda-Fergadi, "Serbian troops," 32.

28. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 29-12-1915, Λιμεναρχείο Κερκύρας προς το Υπουργείον των Ναυτικών.

29. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 29-12-1915, Μεταξάς προς Σκουλούδη.

30. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 143-144.

τηλεφωνικές υπηρεσίες, ενώ επιβλήθηκε λογοκρισία στην αλληλογραφία και στον τοπικό τύπο.³¹ Το Νέο Φρούριο της πόλης παραχωρήθηκε για στρατωνισμό γαλλικού τάγματος 1800 ανδρών,³² ενώ στο λιμάνι, διοικητής του γαλλικού στόλου επέβλεπε τους επιβάτες, αλλά και τα ιστιοφόρα και τις λέμβους.³³ Γύρω από την πόλη και στο βόρειο στενό της Κέρκυρας τοποθετήθηκε συρματοπλέγμα,³⁴ ενώ ατμόπλοια έλεγχαν τα στενά του νησιού, από τους Αγίους Σαράντα (Sarandë) μέχρι τον Μούρτο (σημ. Σύβοτα Θεσπρωτίας) και από την Λευκίμμη μέχρι το Αχίλλειο.³⁵ Ακόμη, με την ολοκλήρωση της επιχείρησης συνελήφθησαν άτομα με την υποψία ότι ήταν πράκτορες των Γερμανών.³⁶ Επιπλέον, κατελήφθη και το Αχίλλειο από 100 Γάλλους στρατιώτες, πράξη συμβολικής σημασίας, αφού αποτελούσε θερινή κατοικία του Κάιζερ της Γερμανίας, Γουλιέλμου Β', ενώ το προσωπικό του τέθηκε υπό φρούρηση σε ένα δωμάτιο εντός του παλατιού. Οι αρχικές σκέψεις ήταν να τοποθετηθούν εντός το σερβικό Υπουργικό Συμβούλιο με την ακολουθία του, αλλά τελικά μετετράπη σε νοσοκομείο 500 κλινών, ενώ ο κήπος του χρησιμοποιήθηκε σαν νεκροταφείο.³⁷

Με την ολοκλήρωση της κατάληψης, λοιπόν, οι Σέρβοι επρόκειτο να μεταφερθούν στο νησί των Φαιάκων. Από τα λιμάνια του Δυρραχίου, κυρίως, αλλά και της Αυλώνας,³⁸ μεταφέρθηκαν μεταξύ Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου 1916 στην Κέρκυρα, 150.000 περίπου Σέρβοι. Η μεταφορά τους έγινε με ιταλικά, γαλλικά και βρετανικά πλοία, ενώ η αποβίβασή τους έγινε στον όρμο των Γουβιών, λίγο πιο βόρεια από την πόλη. Η μεραρχία του ιππικού και ο διάδοχος Αλέξανδρος ήταν από τους τελευταίους που έφυγαν από την Αλβανία για την Κέρκυρα. Επιπλέον, 11.000 Σέρβοι στρατιώτες

31. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 29-12-1915, Κεντρικό Λιμεναρχείο Κερκύρας προς το 2^ο Υπουργείον των Ναυτικών.

32. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 11-1-1916, Ανδρεάκος προς το Υπουργείον των Στρατιωτικών, Επιτροπή Υπηρεσιών Αθήνας.

33. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 21-2-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη.

34. Το συρματοπλέγμα περιέκλειε την πόλη της Κέρκυρας (ακρωτήριο Σίδερο-Βίδος-Κόμμενο), ενώ από το βόρειο στενό του νησιού απαγορευόταν ο διάπλους την νύχτα. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 18-1-1916, Ιωαννίδης προς το Υπουργείον των Ναυτικών και ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Άγιοι Σαράντα, 18-1-1916, Ιωαννίδης προς το Υπουργείον των Ναυτικών.

35. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 10-1-1916, Σπετσιέρης προς Επιτελική Υπηρεσία Στρατού.

36. Η *Εστία* υπογραμμίζει ότι κατελήφθησαν το εμπορικό γραφείο του Γερμανού προξένου Σπέγκλιν και το πρακτορείο του Αυστριακού Λόυδ. Όσον αφορά τους προξένους της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας, ειδοποιήθηκαν εγκαίρως για την γαλλική κατάληψη και πρόλαβαν να κρυφτούν. Ο πρώτος ανευρέθη εντός ολίγου και φυλασσόταν στο φρουρούμενο προξενείο του, ενώ ο δεύτερος κατόρθωσε να διαφύγει. Βλ. *Εστία*, 6 Ιανουαρίου 1916, αριθμός φύλλου 7828, σελ. 1. Ο *Χρόνος* προσθέτει την σύλληψη του Αυστριακού ταχυδρομικού υπαλλήλου Αγίων Σαράντα, Σέλιτς, αλλά και του μεγαλειπόρου από την Βραζιλία, Ρομπάουερ. Όλοι οι συλληφθέντες, πλην των δύο τελευταίων, αφέθηκαν ελεύθεροι. Βλ. *Χρόνος*, 1 Ιανουαρίου 1916, αριθμός φύλλου 4406, σελ. 3.

37. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 7-1-1916, Μεταξάς προς το Υπουργείον των Εξωτερικών. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 143-144. Τομασενί, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 31.

38. Με βάση πληροφορίες του Σερβικού Γενικού Επιτελείου, 12.000 Σέρβοι μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα από το St. Jovan Medovski, 95.000 από το Δυρράχιο και 51.564 από την Αυλώνα. Βλ. Radojević and Dimić, *Serbia*, 200 (υποσ. 70).

μεταφέρθηκαν στην Bizerta, στην γαλλική Τυνησία.³⁹

Η σερβική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, αλλά και οι πρόσφυγες διέμεναν στην πόλη της Κέρκυρας. Ο Πάσιτς, ο διάδοχος Αλέξανδρος και η σερβική κυβέρνηση⁴⁰ διέμεναν στο πολυτελέστερο ξενοδοχείο της πόλης, *Bella Venezia*: στο ξενοδοχείο κυμάτιζε η σερβική σημαία, ενώ αποτελούσε την έδρα όλων των υπουργείων και του Κρατικού Ταμείου της Σερβίας. Επίσης, η Σερβική Βουλή (*Skupština*) συνεδρίαζε από τον Ιούλιο του 1916 έως και το τέλος του Πολέμου, στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης, με πιο σημαντική απόφαση τη Διακήρυξη της Κέρκυρας μεταξύ σερβικής κυβέρνησης και γιουγκοσλαβικής επιτροπής στις 20 Ιουλίου 1917, που αποτέλεσε την βάση για την δημιουργία του Βασιλείου Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων (από το 1929, Γιουγκοσλαβία).⁴¹ Στο νησί ακόμη είχαν καταφύγει και οι πρέσβεις των Συμμάχων στην Σερβία, αλλά και οι Σέρβοι πρέσβεις στο Βερολίνο και την Βιέννη.⁴²

Το Γενικό Επιτελείο Στρατού της Σερβίας ήταν εγκατεστημένο στην πόλη της Κέρκυρας, καθώς εκεί βρισκόταν το κύριο στρατιωτικό τηλεφωνικό σύστημα. Αντίθετα, οι στρατιωτικές μονάδες στρατοπέδευαν σε περιοχές βόρεια και νότια της πόλης (Υψος, Κάτω Κορακιάνα, Μεσογγή, Άγιος Ματθαίος, Στρογγυλή, Βραγκανιώτικα). Για τον επισιτισμό και την επικοινωνία των στρατοπέδων, χρησιμοποιούνταν φορτηγά αυτοκίνητα, επισκευάστηκαν παλιοί ή κατασκευάστηκαν νέοι δρόμοι, αλλά και βρύσες πόσιμου νερού.⁴³ Επίσης, τον Μάρτιο του 1916, η σερβική κυβέρνηση μαζί με το Γενικό Επιτελείο Στρατού, αγόρασαν το πλοίο «Σερβία» για να διευκολύνουν την επικοινωνία των στρατοπέδων.⁴⁴

Το πρόβλημα του υπερπληθυσμού που προέκυψε στην Κέρκυρα με την έλευση των Σέρβων, λύθηκε με την αποστολή Σέρβων μαθητών και σπουδαστών, που δεν είχαν κινητοποιηθεί στρατιωτικά, στη Γαλλία, με στόχο να συνεχίσουν εκεί την

39. Tomašević, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 21.

40. Η σερβική κυβέρνηση κατέφθασε στο νησί των Φαιάκων λίγο μετά την συμμαχική κατάληψη του νησιού. Οι Γάλλοι σκόπευαν να εγκαταστήσουν τη σερβική κυβέρνηση σε γαλλικό έδαφος, όμως τελικά συναινέσαν στην εγκατάστασή της στην Κέρκυρα, ώστε να είναι πιο κοντά στην πατρίδα, επιβλέποντας παράλληλα την πορεία αναδιοργάνωσης του σερβικού στρατού. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Παρίσι, 17/30-1-1916, Ρωμάνος προς Υπουργείον των Εξωτερικών. Η ελληνική κυβέρνηση πληροφορήθηκε την εγκατάσταση της σερβικής κυβέρνησης στην Κέρκυρα από τον Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι, Άθω Ρωμάνο, κατόπιν πληροφόρησής του από τον Σέρβο ομόλογό του, γεγονός που υποδεικνύει την άγνοια της ελληνικής πλευράς για τα τεκταινόμενα εντός, μάλιστα, της εδαφικής επικράτειάς της. Βλ. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 144.

41. Tomašević, *ό.π.*, 32.

42. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 8-1-1916, Λυκάκης προς Αρχηγείο Χωροφυλακής και ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 12-1-1916, Μεταξάς προς το Υπουργείον των Εξωτερικών.

43. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 20-1-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη. Η ασφαλιτόστρωση θα διευκόλυε την διακίνηση των φορτηγών στην κερκυραϊκή ύπαιθρο. Επιπλέον, στο ίδιο έγγραφο επισημαίνεται και η δημιουργία αεροδρομίου στις Αλυκές Ποταμού. Σε έγγραφο του Μαΐου αναφέρεται η διάλυση του προαναφερθέντος αεροδρομίου, αλλά η ύπαρξη ενός αεροδρομίου στην Λευκίμμη και ενός υδροαεροδρομίου (για υδροπλάνα) στα Γουβιά. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 15-5-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη.

44. Tomašević, *ό.π.*, 31-32.

εκπαίδευσή τους.⁴⁵ Υπολογίζεται ότι παραπάνω από 1.000 παιδιά μεταφέρθηκαν στην Γαλλία και την Κορσική, όπου παρακολουθούσαν μαθήματα μέχρι το τέλος του πολέμου. Σέρβοι μαθητές εστάλησαν επίσης και στην Βρετανία, την Ελβετία, την Ρωσία και την Ρουμανία. Φυσικά, σερβικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα και στην Ελλάδα.⁴⁶

Όσον αφορά τους Σέρβους που παρέμειναν στην Κέρκυρα, τους δόθηκε το δικαίωμα άσκησης της λατρείας τους στο νησί. Συγκεκριμένα, τους παραχωρήθηκαν εντός της πόλης ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, ο Άγιος Νικόλαος των Γερόντων και η Αγία Τριάδα, όπου η λειτουργία τελούνταν στην εκκλησιαστική σλαβονική γλώσσα. Πέρα από την πόλη της Κέρκυρας, στην ευρύτερη περιοχή είχαν χτιστεί πρόχειρα παρεκκλήσια.

Στην Κέρκυρα, ακόμη, εκδιδόταν από τον Απρίλιο του 1916, με γαλλικό εξοπλισμό, η “Srpske Novine” («Σερβική Εφημερίδα») στο τυπογραφείο Λάντσα. Κυκλοφορούσε τρεις φορές την εβδομάδα, κόστιζε 3 δραχμές και περιελάμβανε τις προκηρύξεις του επιτελείου και τις αποφάσεις της σερβικής Βουλής, αλλά και τις εξελίξεις από όλα τα μέτωπα του πολέμου. Μπορούσε να βρει κανείς, επίσης, και τοπικές ειδήσεις αλλά και στοιχεία που διευκόλυναν την αλληλογραφία και επικοινωνία των στρατιωτών με τις οικογένειές τους. Μάλιστα, από τον Απρίλιο του 1917 εκδιδόταν και ένα ένθετο εντός της εφημερίδας, το “Krfski Zabavnik” («Κερκυραϊκό Περιοδικό»), που περιελάμβανε ανέκδοτα, μυθιστορήματα, ποιήματα και επιστημονικά άρθρα Σέρβων διανοουμένων. Η “Srpske Novine” είχε πολύ μεγάλη απήχηση στους Σέρβους. Στο νησί εκδιδόταν, ακόμη, και ο “Ratni Presbiri” («Πολεμικός Τύπος»), καθημερινή εφημερίδα που αποτελούσε επίσημο όργανο του επιτελείου στρατού, αλλά η απήχισή του ήταν πολύ μικρότερη.

Για την ψυχαγωγία των Σέρβων και την ανύψωση του ηθικού τους, ιδρύθηκε το θέατρο «Ορφέουμ», στο οποίο ανέβαιναν καθημερινές παραστάσεις, διοργανώνονταν πολλές μουσικές συναυλίες, ενώ υπήρχε και στρατιωτική χορωδία που έψελνε στην εκκλησία ύμνους πατριωτικού-θρησκευτικού περιεχομένου. Λειτουργούσαν σχολεία εικαστικών τεχνών, υποκριτικής, αλλά και ξένων γλωσσών, ενώ από τον Φεβρουάριο του 1917, σερβικό δημοτικό σχολείο και γυμνάσιο.

Η οικονομία του νησιού τονώθηκε από την παρουσία των Σέρβων. Η Κέρκυρα γέμισε με νέα εστιατόρια, καφενεία, ζαχαροπλαστεία, κρεοπωλεία και αρτοποιεία, καθώς οι Σέρβοι, λόγω των αυξημένων αναγκών τους, ξόδευαν αρκετά χρήματα. Το «Σερβικό Καφενείο», αλλά και τα εστιατόρια «Μαύρος Γάτος» και «Γκαμπρίνους» ήταν πολυσύχναστα από τους Σέρβους. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι Κερκυραίες πλύστρες αύξησαν τα κέρδη τους, πλένοντας καθημερινά τα ρούχα των Σέρβων.⁴⁷ Επίσης, πολλοί ντόπιοι ενοικίαζαν οικήματά τους στις ξένες αποστολές για διάφορες λειτουργίες.⁴⁸ Αξίζει ακόμη να αναφερθεί και η περίπτωση του Γιάννη Καλούδη,

45. Radojević and Dimić, *Serbia*, 202.

46. Hassiotis, “Serbian exile,” 194-195.

47. Tomašević, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 33-37.

48. Τα οικήματα αυτά χρησιμοποιούνταν είτε για περίθαλψη των προσφύγων, είτε ως στρατιωτικοί σταθμοί, είτε ως αποθηκες υλικού. Η ενοικίαση γινόταν συνήθως για τρεις μήνες. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4:

κατοίκου της Κορακιάνας,⁴⁹ ο οποίος άνοιξε στο χωριό του καφενείο δουλεύοντας αποκλειστικά με Σέρβους.⁵⁰ Τα φαινόμενα κερδοσκοπίας βέβαια δεν έλειψαν και πολλοί Κερκυραίοι επιδόθηκαν σε πλανόδιο εμπόριο διαφόρων αντικειμένων στα στρατόπεδα όπου βρίσκονταν Σέρβοι.⁵¹

Η Κέρκυρα ήταν για τους Σέρβους το «Νησί της Σωτηρίας». Το καταπράσινο κερκυραϊκό τοπίο δεν μπορούσε να συγκριθεί με το ορεινό και χιονισμένο αλβανικό τοπίο, βελτιώνοντας κατά πολύ το πεσμένο τους ηθικό. «Πανέμορφα είναι εδώ στην Κέρκυρα, όλα είναι πανέμορφα, και ο ήλιος και η πρασινάδα, και το περιβάλλον αποτελεί μεγάλη απόλαυση», τονίζει ένας Σέρβος στρατιώτης. Οι Σέρβοι ασχολήθηκαν με την κοινωνία και το περιβάλλον του νησιού. Για πρώτη φορά στην ζωή τους είδαν ελιές, γλάρους και πορτοκάλια· όμως, τη μεγαλύτερη εντύπωση απ' όλα τους προξένησε η θάλασσα, την οποία αν και αρχικά την φοβούνταν καθώς δεν ήξεραν να κολυμπούν, στη συνέχεια ξεπέρασαν τους φόβους τους. Όπως ανέφερε ένας Σέρβος στρατιώτης, ήταν έτοιμος να πεθάνει, αφού είχε δει επιτέλους θάλασσα. Υπήρξαν, βέβαια και ορισμένες αναφορές Σέρβων οι οποίοι τόνιζαν κάποια αρνητικά που παρατηρούσαν στην πόλη, όπως την στενότητα των δρόμων, την βρωμιά και τις πολλές πολυκατοικίες, ωστόσο όλοι τους ένιωθαν μία ευγνωμοσύνη για το νησί.

Παρά, όμως, το γεγονός ότι η ψυχολογική τους κατάσταση βελτιώθηκε και το ηθικό τους ανυψώθηκε σημαντικά, η δίψα των Σέρβων για επιστροφή στην πατρίδα παρέμεινε άσβεστη. Πολλοί Σέρβοι έγραφαν ποιήματα νοσταλγίας για την χαμένη πατρίδα, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι στην Κέρκυρα συντέθηκε το πολύ γνωστό σερβικό τραγούδι “Tamo Daleko” («Εκεί Μακριά») από τον Μαρίνκοβιτς (Djordje Marinković). Ήταν ένας ύμνος για τους Σέρβους, οι οποίοι μέσω του τραγουδιού εξέφραζαν τον πόνο για την κατεχόμενη πατρίδα τους, αλλά και την επιθυμία για επιστροφή. Το τραγούδι είχε πολύ μεγάλη απήχηση στους Συμμάχους και μεταφράστηκε στα ελληνικά, τα αγγλικά και τα γαλλικά.⁵²

Όσον αφορά την υγεία των Σέρβων, ο αριθμός των θανάτων τους κατά τις πρώτες μέρες ήταν μεγάλος. Η κατάληψη της Κέρκυρας έγινε βιαστικά από τους Συμμάχους και χωρίς την κατάλληλη προετοιμασία, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν οι κατάλληλες υποδομές και οι πόροι, ώστε το νησί να μπορεί να δεχτεί έναν τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων. Δεν υπήρχε επάρκεια στα τρόφιμα και στις εγκαταστάσεις,⁵³ με πολλούς Σέρβους να μένουν εκτεθειμένοι στη βροχή, που έπεφτε

Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 9-5-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη.

49. Κορακιάνα: χωριό βόρεια της πόλης της Κέρκυρας, στα ανατολικά του νησιού, όπου είχε εγκατασταθεί η Μερβαρχία Μορανα.

50. Σπύρος Καλούδης, *Η Κάτω Κορακιάνα απ' το μακρινό χθες...στο σήμερα*, (Κέρκυρα, 1994), 136.

51. *Αθήναι*, 7 Απριλίου 1916, αριθμός φύλλου 5836, σελ. 1.

52. Tomašević, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 24, 35-39.

53. Η εφημερίδα *Αθήναι* στο πρωτοσέλιδο της στις 7/20 Απριλίου, επισημαίνει ότι σπίτια και ξενοδοχεία του νησιού εκμισθώθηκαν, ενώ η ανεπάρκεια των τοπικών προϊόντων για την τροφή του πληθυσμού είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή κρέατος «από τὰ πέρατα του κόσμου» για την κάλυψη των βασικών αναγκών. Βλ. *Αθήναι*, 7 Απριλίου 1916, αριθμός φύλλου 5836. Όπως επισημαίνει ο νομάρχης, Μεταξάς, η απαγόρευση αποστολής τροφίμων από την Ήπειρο είχε προκαλέσει μεγάλα προβλήματα επισιτισμού στον πληθυσμό, αλλά και αύξηση των τιμών των υπαρχόντων προϊόντων, ενώ επίσης υπήρ-

καταρρακτώδης στο νησί, και να πεθαίνουν στους δρόμους. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε χαντάκια εκατέρωθεν του δρόμου μπορούσε να συναντήσει κανείς πτώματα Σέρβων.⁵⁴ Υπολογίζεται ότι περίπου 150 Σέρβοι πέθαιναν καθημερινά από πείνα, τύφο, δυσεντερία, εξάντληση, πνευμονία και άλλες ασθένειες.⁵⁵ Εκτός από αυτά, με την έλευση των Σέρβων αυξήθηκαν τα κρούσματα χολέρας στον ντόπιο πληθυσμό. Στις 2/15 Μαρτίου, η εφημερίδα *Εστία* έκανε λόγο για επιτακτική ανάγκη αποστολής αντιχολερικού ορού στο νησί,⁵⁶ ενώ σε μια έκθεση των ελληνικών αρχών στις αρχές Απριλίου, τονίζονταν 42 θάνατοι ντόπιων από χολέρα.⁵⁷

Η υψηλή θνησιμότητα των Σέρβων στρατιωτών είχε ως αποτέλεσμα ήδη από τις αρχές του Ιανουαρίου 1916, οι πιο βαριά ασθενείς Σέρβοι να μεταφέρονται στο νησάκι του Βίδου, που βρίσκεται απέναντι από την πόλη της Κέρκυρας,⁵⁸ ώστε να είναι απομονωμένοι από αυτούς που διέμεναν στην Κέρκυρα. Εκεί, γαλλική και βρετανική αποστολή γιατρών είχε στήσει τέσσερεις πρόχειρες σκηνές που χρησιμοποιούνταν σαν νοσοκομεία και οι ασθενείς χωρίζονταν ανάλογα με την κρισιμότητα της κατάστασής τους. Σε ξεχωριστή σκηνή τοποθετούνταν όσοι υπέφεραν από μεταδοτικές ασθένειες, όπως ο τύφος και η χολέρα. Το ιατρικό προσωπικό, όμως, ήταν ανεπαρκές και τα φάρμακα δεν βρίσκονταν σε ικανοποιητικές ποσότητες, με αποτέλεσμα οι στρατιώτες να εξακολουθούν να πεθαίνουν, το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων, μάλιστα, ήταν νεοσύλλεκτοι.

Ο Βίδος αποτελούσε το «Νησί του Θανάτου». Οι πρώτοι νεκροί Σέρβοι θάβονταν στο νησάκι, όμως επειδή το έδαφός του ήταν πετρώδες, μη ευνοώντας τον ενταφιασμό και επειδή ο αριθμός των νεκρών αυξανόταν συνεχώς, τα πτώματα των Σέρβων στοιβάζονταν σε γαλλικές βάρκες, μεταφέρονταν στα ανοιχτά του Ιονίου Πελάγους και ρίπτονταν με κάποιο βαρύ αντικείμενο στον βυθό. Το θαλάσσιο αυτό νεκροταφείο έχει μείνει γνωστό ως «Γαλάζιος Τάφος» (“Plava Grobnica”), αποτελώντας την κορωνίδα των σερβικών δεινών του Μεγάλου Πολέμου, με πολλούς Σέρβους να έχουν γράψει γι' αυτόν, εκ των οποίων διασημότερο είναι το ομώνυμο ποίημα του Μπόγιτς (Milutin Bojić).⁵⁹

Παρόλα αυτά, η κατάσταση στο νησί άρχισε να καλυτερεύει σταδιακά. Η υγιεινή βελτιώθηκε και οι θάνατοι μειώθηκαν. Ο σερβικός στρατός εφοδιάστηκε με νέα όπλα

χε έλλειψη οικιών. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 20-1-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη και ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 30-1-1916, Μεταξάς προς το Υπουργείον των Εξωτερικών.

54. Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνας, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμος Α' (Αθήνα, 1946), 123-124.

55. Radojević and Dimić, *Serbia*, 201-202. Αναφέρουν ακόμη ότι συνολικά στην Κέρκυρα πέθαναν 5.400 Σέρβοι.

56. *Εστία*, 2 Μαρτίου 1916, αριθμός φύλλου 7832, σελ. 3.

57. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 147.

58. Ο γαλλικός αποβατικός στρατός είχε ενοικιάσει τον Βίδο από τον Σπυρίδωνα Τρύφου έναντι των 4.000 δραχμών το τρίμηνο. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 8-1-1916, Λυκάκης προς Αρχηγείο Χωροφυλακής.

59. Tomašević, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 27.

και στολές⁶⁰ και εφόσον βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση από αυτήν στις αρχές Ιανουαρίου, οι Σύμμαχοι πήραν την απόφαση για την μεταφορά του στην Θεσσαλονίκη και το Μακεδονικό Μέτωπο.⁶¹ Επρόκειτο για μία απόφαση που ελήφθη τον Μάρτιο, στη διάσκεψη του Σαντιγύ (Chantilly), όπου ο Σέρβος αντιπρόσωπος υποστήριξε ότι με γαλλική βοήθεια, ο σερβικός στρατός, αποτελούμενος συνολικά από 120.000 άνδρες θα ήταν σε θέση να αναχωρήσει την 1^η Απριλίου.⁶²

Όσον αφορά τη μεταφορά τους, υπήρχαν δύο σχέδια. Το ένα προέβλεπε τη μεταφορά τους από την Κέρκυρα στους Αγίους Σαράντα, στην απέναντι ακτή, και από εκεί οδικώς στην Θεσσαλονίκη· το σχέδιο, όμως, απορρίφθηκε λόγω της κακής κατάστασης των δρόμων της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Το δεύτερο σχέδιο προέβλεπε τη μεταφορά του σερβικού στρατού ατμοπλοϊκώς στην Πάτρα, ύστερα σιδηροδρομικώς μέσω Αθήνας μέχρι την Λάρισα και από εκεί είτε με πορεία είτε δια θαλάσσης να φτάσουν στην Θεσσαλονίκη.⁶³ Το σχέδιο αυτό προσέφερε μεγαλύτερη ασφάλεια, διότι στην περίπτωση που η μεταφορά γινόταν ατμοπλοϊκώς, οι Γερμανοί θα μπορούσαν εύκολα να πληροφορηθούν το γεγονός και να επιτεθούν στα πλοία που μετέφεραν τους Σέρβους.⁶⁴ Στις 23 Μαρτίου/ 5 Απριλίου 1916, οι πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας στην Αθήνα ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση να επιτρέψει την διέλευση του σερβικού στρατού μέσα από το ελληνικό έδαφος για να μεταβεί στην Θεσσαλονίκη.

Ο Σκουλούδης, όμως, έθεσε εμπόδια στην πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου, επικαλούμενος φόβους μετάδοσης ασθενειών, προβλήματα στην επικοινωνία και στις συγκοινωνίες. Η ελληνική ουδετερότητα θα παραβιαζόταν ξανά, ενώ θα σημειώνονταν εντάσεις με τις τοπικές ελληνικές αρχές και τον σερβικό στρατό. Επέτρεψε, πάραυτα, την μεταφορά του στρατού δια θαλάσσης, ενώ σιδηροδρομικώς

60. Η διάρθρωση του σερβικού στρατού μετεβλήθη, αποτελούμενος πλέον από τρεις συνολικά στρατιές, με δύο μεραρχίες έκαστη. Η Πρώτη Στρατιά, υπό την διοίκηση του στρατηγού Βάσιτς (Miloš Vasić), η οποία αποτελούνταν από τις μεραρχίες Morava και Vardar. Η Δεύτερη Στρατιά, υπό την διοίκηση του στρατηγού Στεπάνοβιτς (Stepa Stepanović), αποτελούνταν από τις μεραρχίες Σουμάδια (Sumadija) και Τιμόκ (Timok). Η Τρίτη Στρατιά, υπό την διοίκηση του στρατηγού Στουρμ (Pavle Jurišić Sturm), αποτελούνταν από τις μεραρχίες Δρίνου και Δούναβη. Η μεραρχία ιππικού διατήρησε την αυτονομία της. Ο στρατηγός Πούνικ είχε αντικατασταθεί ήδη από τον Δεκέμβριο του 1915 από τον στρατηγό Μπόγοβιτς (Petar Bojović), ενώ ο διοικητής της Πρώτης Στρατιάς, Μίσιτς (Živojin Mišić), εστάλη για περίθαλψη στην Γαλλία. Ο σερβικός στρατός εξοπλίστηκε με γαλλικά όπλα κυρίως, τα οποία ωστόσο δεν επαρκούσαν. Βλ. Radojević and Dimić, *Serbia*, 203. Εκτός από την ανεπάρκεια του οπλισμού, ο Μεταξάς εκφράζει τις αμφιβολίες του περί του αξιόμαχου του σερβικού στρατού («αμφιβάλω αν θα απέβαινε κατορθωτόν, λαμβανομένης υπ' όψει της σωματικής και ηθικής καταστάσεως των Σέρβων, να κατασταθώσι χιλιάδες τινές, ελάχιστοι εκ του όλου αριθμού, ικανοί προς εκστρατείαν»). Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνενοήσεως, Κέρκυρα, 8-2-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη.

61. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 147.

62. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 108-109.

63. Το δεύτερο σχέδιο μεταφοράς του σερβικού στρατού ανταποκρινόταν στο Άρθρο 5 της στρατιωτικής σύμβασης μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας, όπου επεσήμαινε ότι σε περίπτωση που η μία χώρα έμενε αμέτοχη σε πόλεμο που συμμετείχε η άλλη, τότε η πρώτη χώρα όφειλε να τηρεί ευμενή ουδετερότητα και να παρέχει ελευθερία κινήσεων του συμμαχικού στρατού. Βλ. Ζαβιτζιάνος, *Αναμνήσεις*, 121-122.

64. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 152.

επέτρεψε μόνο την μεταφορά του βαρέως υλικού.⁶⁵ Επρόκειτο για μία παραχώρηση όχι προς τους Συμμάχους, αλλά προς της Σερβία, ως μία ένδειξη φιλίας.⁶⁶ Σε τηλεγράφημά του στις 28 Μαρτίου/ 9 Απριλίου 1916 προς τον Σκουλούδη, ο Ρωμάνος πληροφόρησε τον Έλληνα πρωθυπουργό ότι η άρνηση για την μεταφορά του σερβικού στρατού μέσω ελληνικού εδάφους «διέθεσε κάκιστα την Γαλλικήν κυβέρνησιν εναντίον ημών», ενώ, μεταξύ των άλλων, η εφημερίδα «Ηχώ των Παρισίων» καλούσε την γαλλική κυβέρνηση να προβεί σε αποκλεισμό και σε άλλα καταναγκαστικά μέτρα κατά της Ελλάδας, λόγω της στάσης που τηρούσε.⁶⁷

Εντός της ελληνικής επικράτειας υπήρξαν αντιδράσεις της κοινής γνώμης. Η φιλογερμανική εφημερίδα *Εμπρός* στο φύλλο της στις 5/ 18 Απριλίου 1916, επεσήμανε μαζικές και αυθόρμητες διαδηλώσεις των κατοίκων του Ναυπλίου, της Λαμίας και του Αγρινίου «ανεξαρτήτως πολιτικής αποχρώσεως», οι οποίοι αντετίθεντο στη μεταφορά του σερβικού στρατού, μέσω σιδηροδρόμου εντός της ελληνικής επικράτειας. Σημειώνεται, συν τοις άλλοις: «...τούτο αποτελεί διάλυσιν του κράτους, ότι η κατάληψις της συγκοινωνίας θα φέρει τελείαν οικονομικήν καταστροφήν, προς δε αι διάφοροι νόσοι αι μαστίζουσαι τον Σερβικόν στρατόν θα μεταδοθώσιν εις τους κατοίκους όλου του Βασιλείου...».⁶⁸

Τελικά, από τις 11 Απριλίου ως τα τέλη Μαΐου 1916, 120.000 περίπου Σέρβοι μεταφέρθηκαν με νηοπομπές στην Θεσσαλονίκη μέσω του Ισθμού της Κορίνθου και του Πορθμού του Ευρίπου, ακολουθώντας την αιγιαλίτιδα ζώνη. Η αποβίβαση και η μεταφορά τους γινόταν νύχτα για μεγαλύτερη ασφάλεια.⁶⁹ Οι Σύμμαχοι κατέλαβαν και το Αργοστόλι για να διαφυλάξουν τη μεταφορά, αλλά και τις κινήσεις των εχθρικών υποβρυχίων, ενώ είχαν προειδοποιήσει τον Έλληνα βασιλιά, Κωνσταντίνο, ότι έστω και ένας θάνατος να σημειωθεί, θα θεωρηθεί ο ίδιος υπεύθυνος, αποτελώντας *casus belli*. Κατά την μεταφορά, δεν σημειώθηκε καμία επίθεση στα πλοία και κανένα θάνατος.⁷⁰

Οι Κερκυραίοι στέκονταν για μέρες στο λιμάνι αποχαιρετώντας τους Σέρβους που αποχωρούσαν. Πολλοί, μάλιστα, όπως αναφέρουν Σέρβοι στα ημερολόγιά τους, τους αποχαιρετούσαν με δάκρυα. Το απόσπασμα από την κερκυραϊκή εφημερίδα *Αναγέννησις*, μάλιστα, δίνει τον τόνο των σχέσεων μεταξύ ντόπιων και Σέρβων: «Καλό ταξίδι, παλικάρια! Η ψυχή των Κερκυραίων έμαθε μόνο να σας θαυμάζει».⁷¹

Με την έλευση των Σέρβων ο ντόπιος πληθυσμός, αρχικά, ήταν επιφυλακτικός.

65. Ζαβιτζιάνος, *Αναμνήσεις*, 121-122.

66. Bataković, "Serbia and Greece," 74.

67. Ο κος Α. Ρωμάνος, Πρεσβευτής της Ελλάδος εν Γαλλία προς τον Κον Στ. Σκουλούδη, Πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου, Υπουργού επί των Εξωτερικών, τηλεγράφημα, αριθ. 39, Μετάφρασις, εν Παρισίοις τη 28 Μαρτίου 1916, *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917, Ελληνοσερβική Συνθήκη Συμμαχίας, Εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, (Αθήναι: Υπουργείον επί των Εξωτερικών, 1917), 69.

68. *Εμπρός*, 5 Απριλίου 1916, αριθμός φύλλου 6993, σελ.3. Την περίοδο αυτή της όξυνσης της έντασης στο εσωτερικό της χώρας («Εθνικός Διχασμός»), οι εφημερίδες παρουσιάζουν τις εξελίξεις υπό την δική τους οπτική, ανάλογα με την θέση τους στην εν λόγω ένταση.

69. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Θεσσαλονίκη, 21-4-1916, Ιωσήφ προς το Υπουργείον των Εξωτερικών.

70. Tounda-Fergadi, "Serbian troops," 37-40.

71. Tomašević, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 41-42.

Αυτό δικαιολογούνταν, αφενός, από την επίσημη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, που θεωρούσε ότι η παρουσία των Σέρβων στην Κέρκυρα παραβίαζε την ουδετερότητα της χώρας αλλά και του νησιού, ενώ έθετε σε κίνδυνο την υγεία των ντόπιων, λόγω των ασθeneιών πολλών Σέρβων.⁷² Αφετέρου, το γεγονός ότι οι Σέρβοι με την έλευσή τους, αποτελούσαν πλειοψηφία στο νησί (150.000 Σέρβοι τη στιγμή που οι ντόπιοι ήταν 100.000), σε συνδυασμό με την ρακένδυτη εμφάνισή τους, ενέτειναν την καχυποψία και τον φόβο των Κερκυραίων.⁷³

Παρόλα αυτά, η κατάσταση άλλαξε άρδην, λόγω της συμπεριφοράς των Σέρβων. Δεν σημειώθηκαν κλοπές και κανένα επεισόδιο Κερκυραίων και Σέρβων.⁷⁴ Η εφημερίδα *Αθήναι* εξυμνεί την ηθική διαπαιδαγώγηση των Σέρβων, οι οποίοι δεν προέβησαν σε αυθαιρεσίες και σε βίαιες ενέργειες στο νησί, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «Υπό τήν έποψιν αυτήν, ο σερβικός στρατός προκαλεί τας αγαθωτέρας εντυπώσεις εις τήν Κέρκυραν, η οποία παρέστη εν τούτοις άλλοτε εις άλλα αξιοθρήνητα θεάματα, στρατιωτών κρατών, τα οποία κρατούν τα σκήπτρα του πολιτισμού εν τω κόσμω».⁷⁵ Ένας Κερκυραίος έγραψε σχετικά με την παρουσία των Σέρβων: «Οι Σέρβοι στρατιώτες έκαναν την καλύτερη εντύπωση στην Κέρκυρα. Παρά την πείνα τους στην αρχή, δεν διέπραξαν κλοπές, λεηλασίες και βιαιοπραγίες».⁷⁶ Όσοι είχαν πλήρωσαν. Όσοι δεν είχαν παρακαλούσαν με πολλή συστολή για λίγη γλέμπα (ψωμί).⁷⁷ Ένας δικαστικός, ακόμη, τόνισε ότι ούτε ένα πορτοκάλι δεν εκλάπη από τους Σέρβους, ακόμα και από περιοχές που είχαν στρατοπεδεύσει.⁷⁸

Οι Σέρβοι ήρθαν κοντά με τον τοπικό πληθυσμό, όπου σημειώθηκαν όχι μόνο οικονομικές, αλλά και στοργικές σχέσεις. Έγιναν πολλοί μεικτοί γάμοι, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι και οι τρεις κόρες του ιδιοκτήτη του ξενοδοχείου Bella Venezia, Φώτιου Γαζή, παντρεύτηκαν Σέρβους, εκ των οποίων ο ένας ήταν ο Στογιαντίνοβιτς (Milan Stojadinović), πρωθυπουργός της Γιουγκοσλαβίας (1935-1939).⁷⁹ Τα λόγια του Σέρβου αρχίατρου Μπορισάβλιεβιτς (Borisavljević) είναι χαρακτηριστικά: «Για μας είναι μεγάλη ευτυχία που βρήκαμε άσυλο στο ωραίο σας νησί, όπου αποχτήσαμε και θα αφήσουμε φίλους φεύγοντας μεταξύ του φιλόξενου Ελληνικού Λαού. Ως και τα παιδάκια σας ακόμη, στον δρόμο μας καλοδέχοντα: Ντόμπροι Σέρβοι! Καλοί Σέρβοι!»⁸⁰

72. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 143.

73. Tomašević, *ό.π.*, 23.

74. Όπως πληροφορεί ο Μεταξάς στις 20 Ιανουαρίου/2 Φεβρουαρίου, τόσο στην πόλη, όσο και στην ύπαιθρο του νησιού επικρατούσε άκρα τάξη και δεν είχε σημειωθεί κανένα επεισόδιο. Βλ. ΑΥΕ/1916 Α/4: Παραγνώρισις της ελληνικής κυριαρχίας υπό της Συνεννοήσεως, Κέρκυρα, 20-1-1916, Μεταξάς προς Σκουλούδη.

75. *Αθήναι*, 7 Απριλίου 1916, αριθμός φύλλου 5836, σελ. 1.

76. Tomašević, *ό.π.*, 31.

77. Άγις Στίνας, *Αναμνήσεις: εβδομήντα χρόνια κάτω από τη σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*, (Αθήνα: Ύψιλον/βιβλία, 1985), 18.

78. Ζαβιτζιάνος, *Αναμνήσεις*, 124.

79. Σπύρος Κατσαρός, *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*, (Κέρκυρα: Νέα Έκδοση, 2003), 474.

80. Αδριανός Παπαδριανός, «Ο Γολγοθάς των Σέρβων μέσα από τα αλβανικά βουνά και Ανάστασή τους στην Κέρκυρα», *Πολιτιστικός Σύλλογος Ενδοχώρα* 50, (Μάρτιος-Απρίλιος 1997), 88.

Σημειώθηκαν, ακόμη, και ευεργεσίες Κερκυραίων. Ο Μαργαρίτης Μιλτιάδης έθεσε όλη του την περιουσία στην διάθεση των Σέρβων προσφύγων και εφοδίασε τον σερβικό στρατό με γαλακτοκομικά από το κατάστημά του. Ο Ιωάννης Γιαννούλης, αγρότης από τον Άγιο Ματθαίο,⁸¹ δεν καλλιέργησε ποτέ ξανά τα χωράφια του όπου είχαν ταφεί Σέρβοι, παρόλο που αργότερα μεταφέρθηκαν στο Μουσολείο του Βίδου⁸² και ήταν η μόνη πηγή εσόδων του.⁸³ Σημαντική, επίσης, ήταν η βοήθεια των Κερκυραίων γιατρών Κωνσταντίνου Παλατιανού και Σπυρίδωνος Παζινού, οι οποίοι παρασημοφορήθηκαν από τη σερβική κυβέρνηση. Σήμερα, στο νησί υπάρχουν μνημεία που υπενθυμίζουν την σερβική παρουσία στην Κέρκυρα.⁸⁴

Από τον Απρίλιο μέχρι και τον Μάιο του 1916, 120.000 σερβικού στρατού, ο βασιλιάς Πέτρος και ο διάδοχος Αλέξανδρος μεταφέρθηκαν από την Κέρκυρα στην Θεσσαλονίκη. Η σερβική Κυβέρνηση και η Βουλή παρέμειναν στο νησί μέχρι και το τέλος του πολέμου. Μαζί τους έμειναν και όσοι δεν μπορούσαν να πολεμήσουν, καθώς και μία συμβολική στρατιωτική δύναμη.⁸⁵

Οι Σέρβοι στην Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της Μίκρας (Γαλάτιστα, Σουρωτή, Βασιλικά), 15 περίπου χιλιόμετρα ανατολικά από την πόλη, όπου ενώθηκαν με άλλους Σέρβους που ήταν ήδη στρατοπεδευμένοι εκεί.⁸⁶ Ο βασιλιάς Πέτρος και ο Αλέξανδρος έμειναν σε βίλα στην οδό Μιζραχή (σημερινή Φλέμινγκ). Στην περιοχή της Μίκρας εκπαιδεύτηκε το καλοκαίρι ο σερβικός στρατός, ενώ προωθήθηκε την 17^η Ιουλίου στη δυτική πτέρυγα του μετώπου,⁸⁷ μήκους 60

81. Άγιος Ματθαίος: χωριό της νότιας Κέρκυρας, στο οποίο είχε στρατοπεδέυσει η Μεραρχία Δρίνου (Drina). Υπήρχε στρατιωτικό νεκροταφείο της Μεραρχίας, ωστόσο σήμερα σώζεται μόνο το μνημείο. Επίσης, στην εκκλησία του χωριού, τον Οκτώβριο του 1989, ανεγέρθηκε άγαλμα προς τιμήν του Ιωάννη Γιαννούλη, με την επιγραφή: «Προς το τέκνο των ένδοξων Ελλήνων, ο λαός της Σερβίας».

82. Το 1939 χτίστηκε στο ανατολικό τμήμα του Βίδου, κοντά στον φάρο, το Σερβικό Μουσολείο (Kosturnica) από τον Κνιαζέφ (Nikola Knjazev), το οποίο συγκέντρωσε τα απομεινάρια των Σέρβων πολεμιστών από όλα τα σερβικά νεκροταφεία που υπήρχαν στο νησί - υπολογίζονται στα 27 νεκροταφεία. Μέσα στο Μουσολείο βρίσκονται τα οστά 1.232 πολεμιστών που τα ονόματά τους είναι γνωστά, ενώ σε δύο πέτρινα υπόγεια καταφύγια εκατέρωθεν του Μουσολείου, βρίσκονται τα οστά 1.532 πολεμιστών, που τα στοιχεία τους είναι άγνωστα. Βλ. Radojević and Dimić, *Serbia*, 201 (υποσ. 73).

83. Tomašević, *ό.π.*, 30.

84. Όπως αναφέρει ο Άγις Στίνας, «τα απέραντα νεκροταφεία με τις χιλιάδες τους σταυρούς» θύμιζε στους ντόπιους την παρουσία του σερβικού στρατού. Πέρα από το Μουσολείο στο Βίδο, το σερβικό μνημείο και το άγαλμα του Ιωάννη Γιαννούλη στον Άγιο Ματθαίο, υπάρχει μνημείο και στον όρμο των Γουβιών, όπου αποβιβάστηκε ο σερβικός στρατός όταν ήλθε από την Αλβανία. Ακόμη, στο Δημοτικό Θέατρο της Κέρκυρας υπάρχει αναμνηστική πλάκα για τη χρησιμοποίηση του χώρου από τη σερβική Skupština, ενώ στο Πλατύ Καντούνι βρίσκεται το Σερβικό Μουσείο, το οποίο, μέσα από φωτογραφίες και εκθέματα, αναβιώνει στα μάτια του επισκέπτη την σερβική παρουσία στην Κέρκυρα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η σερβική κυβέρνηση, τέλος, κάθε χρόνο διοργανώνει επιμνημόσυνη δέηση στο Βίδο για τους Σέρβους νεκρούς στο νησί.

85. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 147.

86. Πρόκειται για το κύμα των Σέρβων στρατιωτών και αμάχων οι οποίοι κατέφυγαν μέσω της Δυτικής Μακεδονίας στην Θεσσαλονίκη, όπου οι Γάλλοι είχαν ετοιμάσει στρατόπεδο υποδοχής τους, ενώ στα νοσοκομεία της πόλης νοσηλεύονταν Σέρβοι τραυματίες. Βλ. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις*, 136.

87. Ήδη από τον Μάρτιο, στη διασυμμαχική σύσκεψη στο Σαντιγύ είχε αποφασιστεί η μη απόσυρση των συμμαχικών δυνάμεων από την Μακεδονία, ενώ λίγες μέρες αργότερα, ο Ζωφρ έδωσε οδηγίες στον Σαράνγ (Maurice Sarrail) για ορεινό πόλεμο. Η άφιξη του σερβικού στρατού ήταν σαφώς μία ενίσχυση

μιλίων και δυτικά του ποταμού Αξιού, αποτελώντας την αριστερή πτέρυγα των Συμμάχων. Αυτό θα ήταν το μέτωπο στο οποίο θα δρούσε. Λόγω της έλλειψης μεταφορικών μέσων, μετακινήθηκαν από την Μίκρα στην πόλη της Θεσσαλονίκης πεζή, ψάλλοντας κατά την πορεία τους σερβικά εθνικά τραγούδια.⁸⁸

Η έλευση των Σέρβων στη Θεσσαλονίκη βελτίωσε ακόμη περισσότερο την ψυχολογική τους κατάσταση, προκαλώντας, όμως, απορίες στους Συμμάχους σχετικά με την αποδοτικότητα ενός τόσο ετερόκλιτου ηλικιακά στρατιωτικού σώματος.⁸⁹ Το κλίμα και το περιβάλλον της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας, γενικότερα, προσίδιζε περισσότερο με την πατρίδα τους, απ' ό,τι το νησιωτικό περιβάλλον της Κέρκυρας. Όπως ανέφερε ένας Σέρβος στρατιώτης, με την είδηση της μεταφοράς τους στην Θεσσαλονίκη: «Παρόλο που οι στρατιώτες ήξεραν πως εκεί τους περίμεναν καινούργιες μάχες, ήταν χαρούμενοι, γιατί θα ήταν πιο κοντά στην πατρίδα τους. Τουλάχιστον θα ανάσαιναν τον αέρα των βουνών τους και θα έβλεπαν τον ουρανό πάνω από την χώρα τους. Και χρειάζονταν ευρύτερο χώρο και αέρα. Σ' αυτό το νησί ήταν πιεσμένοι».⁹⁰

Οι Σέρβοι, παρά τις αρχικές ήττες από βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις, διατηρούσαν τις θέσεις τους, ενώ δέχτηκαν και ενισχύσεις. Στόχος τους ήταν η κατάληψη της στρατηγικής σημασίας πόλης του Μοναστηρίου, η οποία θα άνοιγε τον δρόμο για την επιστροφή στην πατρίδα τους. Για την είσοδο στο Μοναστήρι, όμως, ήταν απαραίτητη πρώτα η κατάληψη των δύο κορυφών του Καϊμακτσαλάν, που υψώνονταν προ της πόλης. Μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου οι Σέρβοι κατόρθωσαν να καταλάβουν το όρος και συνέχισαν τις επιχειρήσεις τους στον Εριγώνα (σημ. Crna Reka), έναν ορεινό χείμαρρο ο οποίος περνά ανατολικά του Μοναστηρίου και χύνεται στον Αξιό, λίγο βορειότερα του Νεγκοτίν (Negotino). Στις 13 Νοεμβρίου, οι Σέρβοι διέσπασαν τις γερμανικές θέσεις στον Εριγώνα και σε συνδυασμό με γαλλικά, ρωσικά και ιταλικά στρατεύματα, εισήλθαν στις 19 Νοεμβρίου 1916 στο Μοναστήρι μετά από εκστρατεία 9 εβδομάδων. Τέσσερα ακριβώς χρόνια μετά την σερβική κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς, το ηθικό των Σέρβων ήταν ιδιαίτερα υψηλό, θεωρώντας ότι θα αποτελέσει την απαρχή για την απελευθέρωση των πάτριων εδαφών. Ο πρίγκιπας Αλέξανδρος έγινε θριαμβευτικά δεκτός στην πόλη, ενώ οι

για την Αντάντ, η οποία υπολόγιζε ότι μέσα από μία επιτυχή επιθετική ενέργεια στην περιοχή θα επηρέαζε θετικά τη Ρουμανία και την Ελλάδα υπέρ των Συμμάχων, ενώ θα εμπόδιζε την αποστολή εχθρικών στρατευμάτων σε άλλα μέτωπα του πολέμου. Η αποκαθήλωση του συμμαχικού στρατού από την αδράνεια στην οποία είχε περιέλθει εδώ και αρκετό καιρό, προκαλώντας τα ειρωνικά σχόλια των εχθρών, πιθανόν να αποτέλεσε έναν επιπλέον λόγο για την ανάληψη πολεμικής δράσης. Η βρετανική πλευρά αρχικά αρνήθηκε. Τα γεγονότα που άλλαξαν την κατάσταση ήταν η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από τους Βουλγάρους στις 26 Μαΐου και η προοπτική ένταξης της Ρουμανίας στην Αντάντ—όπως και έγινε στις 18 Αυγούστου— που θα οδηγούσε τους Βρετανούς σε ανάληψη επιθετικών ενεργειών. Οι Σέρβοι προωθήθηκαν στο μέτωπο δυτικά του Αξιού τον Ιούλιο, ενώ στη Θεσσαλονίκη είχαν φτάσει μέχρι τα μέσα Αυγούστου ιταλικές, αλβανικές και ρωσικές στρατιωτικές μονάδες. Το Μέτωπο εκτεινόταν από τον Στρυμόνα μέχρι την Κορυτσά, συνολικού μήκους 170 μιλίων. Βλ. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 108-134.

88. Palmer, *Μακεδονικόν Μέτωπον*, 132. Arthur James Mann, *Το Μέτωπο της Σαλονίκης (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος)*, μτφρ. Παναγιώτης Δημουλέας (Αθήνα: Εκάτη, 2008), 107.

89. Palmer, *ό.π.*, 110.

90. Tomašević, *ό.π.*, 41.

μοναχοί της σερβικής μονής του Αγίου Όρους σήκωσαν την μεταξωτή σημαία του Στέφανου Δουσάν και τέλεσαν πανηγυρική δοξολογία.⁹¹

Συμπεράσματα

1) Τα γεγονότα που σχετίζονται με τη σερβική εγκατάσταση στην Κέρκυρα αποτελούν απόδειξη της αδυναμίας άσκησης κυριαρχικής πολιτικής από την ελληνική κυβέρνηση. Αρχικά, η κατάληψη του νησιού τον Ιανουάριο του 1916 αποτελεί παραβίαση της ουδετερότητας της Ελλάδας, αλλά και του ίδιου του νησιού (Συνθήκη Λονδίνου, 1864). Παρά τις διαμαρτυρίες του Κερκυραίου νομάρχη, Μεταξά και του Έλληνα πρωθυπουργού, Σκουλούδη, η κατάληψη δεν εμποδίστηκε. Παρομοίως, η ελληνική κυβέρνηση πληροφορήθηκε με καθυστέρηση την εγκατάσταση της σερβικής κυβέρνησης στο νησί. Επιπλέον, το ζήτημα της μεταφοράς του σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 1916, ενέτεινε περαιτέρω τις ήδη τεταμένες σχέσεις ελληνικής κυβέρνησης–Αντάντ, καθώς το σχέδιο των Συμμάχων για μεταφορά του σερβικού στρατού μέσω ελληνικού εδάφους, με τη χρήση σιδηροδρόμου, αποτελούσε κατά τον Σκουλούδη παραβίαση της ουδετερότητας της Ελλάδας. Με την εύρεση χρυσής τομής για το ζήτημα της μεταφοράς, οι Σύμμαχοι κατέλαβαν χωρίς την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης το Αργοστόλι, για την αποφυγή επιθέσεων εναντίον των Σέρβων.

2) Οι Σέρβοι έφτασαν υπό κατάσταση διάλυσης και εξαθλίωσης στην Κέρκυρα στις αρχές του 1916. Οι θάνατοι τις πρώτες μέρες ήταν πολλοί και τα τρόφιμα δεν επαρκούσαν, η δε Κέρκυρα ήταν ανέτοιμη να δεχτεί τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων. Παρά την σταδιακή βελτίωσή τους και εν τέλει την μεταφορά τους στην Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1916, ο –ετερόκλητος ηλικιακά– σερβικός στρατός δεν θεωρούνταν ολοκληρωτικά έτοιμος για δράση, λαμβάνοντας υπόψιν ότι ο εφοδιασμός τους με γαλλικά όπλα στην Κέρκυρα δεν ήταν επαρκής, ενώ και εντός του κειμένου επισημάνθηκαν οι επιφυλάξεις του Μεταξά σχετικά με την ικανότητα του σερβικού στρατού να πολεμήσει.⁹² Ο όρος «ανασυγκρότηση» δεν είναι δόκιμος, καθώς βελτιώθηκε κυρίως η υγιεινή και η ψυχολογική κατάσταση των Σέρβων στο νησί των Φαιάκων.

3) Εφόσον ο σερβικός στρατός δεν ανασυγκροτήθηκε στην Κέρκυρα, η μεταφορά του στην Θεσσαλονίκη σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα από την άφιξή τους στο νησί των Φαιάκων, δικαιολογείται από δύο παράγοντες. Πρώτον, διακηρυγμένος στόχος των Σέρβων ήταν η σύνδεση με τους Συμμάχους στη Θεσσαλονίκη, με την Κέρκυρα να αποτελεί απλά προσωρινό σταθμό. Ο Γάλλος υποπρόξενος είχε εξ αρχής ενημερώσει τον Κερκυραίο νομάρχη για τον προσωρινό χαρακτήρα της κατάληψης της Κέρκυρας, ενώ χαρακτηριστική είναι η ενοικίαση των οικημάτων από τις ξένες αποστολές μόνο για τρεις μήνες. Δεύτερον, οι Σέρβοι αποτελούσαν σημαντική προσθήκη στη Στρατιά της Ανατολής, για τα επερχόμενα επιθετικά σχέδια στο Μακεδονικό Μέτωπο, με αποτέλεσμα να επισπευστεί η μεταφορά του σερβικού

91. Palmer, *ό.π.*, 137-145, 157-161.

92. βλ. *υποσ.* 61

στρατού στην Θεσσαλονίκη, αμέσως μόλις άρχισε να εμφανίζει σημάδια ανάκαμψης και βελτίωσης.

Αθανάσιος Δ. Γκανούλης

Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

Μεταπτυχιακός Φοιτητής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

* Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

Εισαγωγή

«[...] Συνταγματάρχης Τρικούπης Επιτελάρχης του Ελληνικού Σώματος Στρατού, αποπειράθηκε κατά την παρελθούσα νύχτα να αντιταχτεί στο προαναφερθέν, χθεσινό επαναστατικό κίνημα. 3 νεκροί και 5 τραυματίες. Περικυκλωμένος από τους επαναστάτες και έπειτα από δική μου προειδοποίηση, ότι η τάξις δέον να επικρατήσει εν Θεσσαλονίκη, συνθηκολόγησε μαζί μας και όχι με την Επαναστατική Επιτροπή. Άπαντες οι αξιωματικοί με τον οπλισμό τους καθώς και οι αφοπλισθέντες στρατιώτες βρίσκονται στα χέρια μας. Όσοι εκ των αξιωματικών και στρατιωτών επιθυμούν να δράσουν στο πλευρό της Συνεννόησεως, θα ενισχύσουν τα ημέτερα ελληνικά τμήματα. Οι άλλοι βρίσκονται ήδη, οι μεν στρατιώτες στα στρατόπεδα διακομιδής, οι δε αξιωματικοί εντός ατμοπλοίου που βρίσκεται στο λιμάνι, με το οποίο εφόσον θέλουν, θα μεταφερθούν το Σάββατο στον Πειραιά, εκτός αντιθέτου ημετέρας διαταγής. Η Ελληνική Μεραρχία Θεσσαλονίκης δεν υφίσταται πλέον».¹

Με αυτά τα λόγια ο Γάλλος στρατηγός Maurice Sarrail περιέγραφε σε τηλεγράφημά του προς τη γαλλική κυβέρνηση τα γεγονότα, τα οποία έλαβαν χώρα στη Θεσσαλονίκη στις 17 και 18 Αυγούστου, μεταξύ δηλαδή των επαναστατών και των αντεπαναστατών κατά τη διάρκεια της έκρηξης του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στην πόλη. Το ανά χείρας άρθρο εστιάζει στο ρόλο που διαδραμάτισε η 11^η Μεραρχία κατά το εκραγέν κίνημα στη Θεσσαλονίκη καθώς και όσα αυτό σηματοδότησε για την αντιβενιζελική πλευρά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

1. General Maurice Sarrail, *Mon Commandement en Orient (1916-1918)*, (Paris: Ernest Flammarion, 1920), 154.

Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας

Στις 13 Μαΐου 1916, παραδόθηκε στις γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις, το στρατηγικής σημασίας οχυρό Ρούπελ στο φαράγγι του Στρυμόνα, λίγα χιλιόμετρα από το Δεμίρ Ισσάρ.² Οι Βούλγαροι, εκτός από την κατάληψη του Ρούπελ, προέβησαν και στην κατάληψη των φρουριών Κάγκοβα και Νταγκορού, από τα οποία ο ελληνικός στρατός αποσύρθηκε έπειτα από δίωρη προθεσμία.³ Οι κυβερνητικές διαταγές για την παράδοση των ελληνικών οχυρών, καθώς και η προέλαση των Βουλγάρων στα βόρεια σύνορα της χώρας συγκλόνισαν το ελληνικό λαό. Ακόμα η άμεση παρέμβαση της Entente που οδήγησε στην αποστράτευση και στην αποπομπή της κυβέρνησης, τροφοδότησε τις αλληλοκατηγορίες μεταξύ κωνσταντινικών και βενιζελικών, επιδεινώνοντας ακόμα περισσότερο το κλίμα του διχασμού ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα.

Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1915 είχαν αρχίσει μυστικές συνεννοήσεις μεταξύ αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού και βενιζελικών μακεδόνων παραγόντων για την οργάνωση επαναστατικού κινήματος που θα ξεσήκωνε τα στρατεύματα της Μακεδονίας και θα τάσσονταν στο πλευρό των συμμάχων στον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας.⁴ Τις διαδικασίες ήλθε να επισπεύσει μια πληροφορία περί επικείμενης παράδοσης της πολιτικής διοίκησης της Θεσσαλονίκης στους Σέρβους από τον Sarraïl, καθώς και οι διαδόσεις περί αναγνώρισης της πόλης ως πρωτεύουσας του σερβικού κράτους.⁵

Έτσι, στις 17 Αυγούστου, έπειτα από την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο εναντίον των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το αντικωνσταντινικό κίνημα που έλαβε την ονομασία «Κίνημα Εθνικής Άμυνας», πρωτοστατούντος του συνταγματάρχη Επαμεινώνδα (Παμίκου) Ζυμβρακάκη, αδελφού του διοικητή της 11^{ης} Μεραρχίας Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη. Ο αρχικός πυρήνας του κινήματος αποτελούνταν από τετρακόσιους κρητικούς χωροφύλακες και ελάχιστους αξιωματικούς, σύντομα όμως οργανώθηκαν σε αυτό ο αντισυνταγματάρχης Μαζαράκης διοικητής της 11^{ης} Μοίρας Ορειβατικού Πυροβολικού, καθώς και οι αξιωματικοί Δημήτριος Κοκαλάς, Θεόδωρος Πάγκαλος και Τσάκωνας, ενώ στην πορεία στο κίνημα προσχώρησαν ο αντισυνταγματάρχης Νικόλαος Χριστοδούλου, ο λοχαγός Γεώργιος Κονδύλης, ο πρώην νομάρχης Θεσσαλονίκης Περικλής Αργυρόπουλος και οι Δημήτριος Δίγκας, Αλέξανδρος Ζάννας, Κωνσταντίνος Αγγελάκης, Νικόλαος Μάνος, Δημήτριος Παζής, Θαλής Κουτούπης και Δούμας καθώς και οι εκπρόσωποι Δράμας και Φλώρινας Ζερβός και Γραϊκός. Οι «αμυνίτες» σχημάτισαν «Προσωρινή Επανα-

2. Ακρόπολις, 15 Μαΐου 1916.

3. Καιροί, 14 Μαΐου 1916.

4. Κωσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωσίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τ. 1, (Αθήνα, 1947), 161. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμον 1914-1918. Η Ελλάδα και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, τ. 1^{ος} (Αθήνα: ΔΙΣ, 1958), 121, 123, 160.

5. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις*, 161. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τ. 2, (Αθήνα: Ίκαρος, 1929), 168-169. Για το ζήτημα μετεγκατάστασης της Σερβικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη βλ. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές Σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004), 167, 187-192.

στατική Κυβέρνηση» η οποία επεδίωκε την προσχώρηση της Ελλάδας στο πλευρό της Entente και την υπεράσπιση των ελληνικών εδαφών.⁶

Οι αξιωματικοί που εντάχθηκαν στην «Εθνική Άμυνα» από τον Αύγουστο του 1916 ως τον Μάρτιο του 1917, αποτελούσαν μικρό ποσοστό του συνολικού σώματος· έτσι η έλλειψη μόνιμων αξιωματικών αντισταθμίστηκε από πλήθος εφεδρων, οι οποίοι με τον καιρό πήραν κανονικούς βαθμούς. Πολλοί αξιωματικοί, ιδιαίτερα μετά την παράδοση του Ρούπελ, συμφωνούσαν με τους σκοπούς της «Άμυνας» αλλά πίστευαν ότι δεσμευόνταν με τον όρκο που είχαν δώσει στον βασιλιά, ενώ άλλοι φοβήθηκαν να εγκαταλείψουν τις οικογένειες τους στο έλεος των φανατικών βασιλικών και των «Επιστράτων», που αποτελούσαν το πιο μαχητικό τμήμα των αντιβενιζελικών δυνάμεων.⁷

Η Επιτροπή Εθνικής Άμυνας, σε σύντομο διάστημα εγκατέστησε τη βάση της στο κτίριο όπου στεγαζόταν παλαιότερα το Γενικό Στρατηγείο, επί της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου και ανέθεσε καθήκοντα φρούραρχου στον ταγματάρχη του πεζικού Δημήτριο Ζωιτόπουλο, ενώ οι αρχηγοί του κινήματος ανέλαβαν την ανωτέρα στρατιωτική διοίκηση.⁸

Αρχικά ο Βενιζέλος δίστασε να ηγηθεί του κινήματος, το οποίο στρεφόταν κυρίως εναντίον του Κωνσταντίνου και της βασιλικής κυβερνήσεως, τελικά όμως υποχρεώθηκε από τα πράγματα να αναλάβει την ηγεσία για να συγκρατήσει τους κινήματιες από ακραίες αντιβασιλικές εκδηλώσεις, κυρίως όμως για να επισπεύσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Συννενοήσεως.⁹

Η στάση της 11^{ης} Μεραρχίας έναντι του Βενιζελικού Κινήματος

Τα πρώτα βήματα των επαναστατών υπήρξαν δυσχερή, καθώς οι όποιες απόπειρες να παρασύρουν ολόκληρη την 11^η Μεραρχία στην Εθνική Άμυνα δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η 11^η Μεραρχία του Γ' Σώματος Στρατού,¹⁰ παρά το γεγονός ότι διοικούνταν από τον βενιζελικό υποστράτηγο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη, στο μεγαλύτερο τμήμα της αποτελούνταν από φιλοβασιλικούς αξιωματικούς, οι οποίοι

6. Έθνος, 20 Αυγούστου 1916. Βεντήρης, *Η Ελλάς των 1910-1920*, 169. Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας (1900-1924)*, τ. 13, (Αθήνα: Εικοστός Αιώνας, 1960), 453. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις*, 162. Π. Παναγάκος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, (Αθήνα: 1961), 321. Νικ. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1997), 116.

7. Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, (Αθήνα: Κούριερ, 2000), 96-97. Για μία εμπειριστατωμένη μελέτη σχετικά με το ζήτημα των Επιστράτων βλ. Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση: 1. Οι επίστρατοι του 1916*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996).

8. *Νέα Ελλάς*, 24 Αυγούστου 1916.

9. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Η Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, τ. 2, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002), 263. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζαβιτζιάνο, ένας ακόμα λόγος για τον οποίο ο Βενιζέλος τάχθηκε αρχικά κατά του κινήματος ήταν ότι «[...] από ιδιοσυγκρασίας δεν ηνείχετο πάν ό,τι δεν προήρχετο εξ αυτού», Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις*, 163. Σε ό,τι αφορά τη μη ανακίνηση πολιτειακού ζητήματος από τον ίδιο, αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι δεν επιθυμούσε να συγκρουστεί με τους Συμμάχους και κυρίως με την Αγγλία.

10. Τμήματα της 11^{ης} Μεραρχίας ήταν το 13^ο, 27^ο και 28^ο Σύνταγμα Πεζικού, καθώς και η 11^η Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού.

οι αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στο κίνημα. Έτσι όταν το πρωί της 17^{ης} Αυγούστου ο αντισυνταγματάρχης Κωνσταντίνος Μαζαράκης μετέβη στους στρατώνες του Μικρού Καραμπουρνού, προσπαθώντας να πείσει αξιωματικούς και στρατιώτες να ενταχθούν στο κίνημα, παρά τα επιχειρήματα και τις προσπάθειες που κατέβαλε, αποχώρησε άπραγος. Εκτός από τον λοχαγό Χρήστο Αβραμίδη και τον υπολοχαγό Σταύρο Ιατρίδη, το σύνολο σχεδόν των μετεχόντων της συγκεντρώσεως αξιωματικών καταδίκασε τους σκοπούς του Μαζαράκη, δηλώνοντάς του ότι παρέμεναν πιστοί στον βασιλιά και την κυβέρνηση. Έπειτα, άπαντες οι αξιωματικοί έσπευσαν στα τμήματά τους, προτρέποντας τους οπλίτες να παραμείνουν πιστοί στον όρκο τους.¹¹

Όταν ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, Νικόλαος Τρικούπης, έλαβε γνώση των γεγονότων, αποφάσισε να δράσει για την πάταξη του κινήματος. Αρχικά αντικατέστησε τον αντισυνταγματάρχη Μαζαράκη, τοποθετώντας στη θέση του τον ταγματάρχη Πολυχρονιάδη. Ακολούθως διέταξε να τεθούν σε επιφυλακή όλες οι μονάδες δηλώνοντας πως «[...] πας αποπειρώμενος να καταλάβη στρατώνας, αποθήκας ή δημόσια κτίρια, θα απεκρούετο δια των όπλων».¹² Ο Τρικούπης είχε την πεποίθηση ότι με τις στρατιωτικές δυνάμεις που διέθετε, θα μπορούσε να καταπνίξει το επαναστατικό κίνημα. Ωστόσο λάμβανε σοβαρά υπόψη του την παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων στην πόλη, που υποστήριζαν το κίνημα και με τα οποία δεν επιθυμούσε για κανέναν λόγο να έρθει σε σύγκρουση. Την ίδια ώρα στο κίνημα είχαν προσχωρήσει ολόκληρη η Χωροφυλακή και οι Εθελοντικοί Λόχοι. Προσπαθώντας λοιπόν να σταθμίσει τα πράγματα, ο Τρικούπης συγκάλεσε σύσκεψη, στην οποία έλαβαν μέρος ο νομάρχης Ιωάννης Αθηνογένης και ο εισαγγελέας εφετών Ρωμανός, με τους τελευταίους να του συνιστούν να αποφύγει οποιαδήποτε ρήξη με τους επαναστάτες.¹³

Παρά τις προσπάθειες για εκτόνωση της κατάστασης η σπίθα της σύγκρουσης δεν άργησε να ανάψει. Τα ξημερώματα της 18^{ης} Αυγούστου διμοιρία του 13^{ου} Συντάγματος Πεζικού, κατόπιν εντολών του Τρικούπη, μετέβη στους Μύλους Αλλατίνη προκειμένου να τους επιτάξει για τον ανεφοδιασμό του στρατεύματος. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής, όμως, συναντήθηκε με επαναστατική περίπολο, η οποία προσπάθησε να εμποδίσει την κατάληψη. Το αποτέλεσμα αυτής της μοιραίας συνάντησης ήταν να ακολουθήσει δεκάλεπτη μάχη, κατά την οποία έχασαν τη ζωή τους τρεις Κρήτες χωροφύλακες και τραυματίστηκαν ακόμα επτά στρατιώτες.¹⁴

Η μικρή αυτή συμπλοκή έδωσε την αφορμή στα συμμαχικά στρατεύματα να επέμβουν, καταλαμβάνοντας την παραλιακή λεωφόρο, όπου εγκατέστησαν τεθωρακισμένα οχήματα με τις κάνες των όπλων στραμμένες προς τους στρατώνες του πεζικού, σώζοντας έτσι τους κινηματίες που είχαν βρεθεί σε δύσκολη θέση. Ο Sarrail μέσω των απεσταλμένων του λοχαγών Mathieu και Degrelle διεμήνυσε στον Τρικούπη ότι δεν ήταν δυνατόν να ανεχθεί συμπλοκές από τη στιγμή που εντός της πόλης βρίσκονταν συμμαχικά στρατεύματα, τα οποία εξαιτίας της σύγκρουσης διέτρεξαν κίνδυνο. Στη συνέχεια ζήτησε την άμεση αποχώρηση από τους στρατώνες και την παρά-

11. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Ελλάδα και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, 123. Εμπρός, 24 Αυγούστου 1916.

12. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, 124.

13. *Ibid.*, 124-125.

14. *Νέα Ελλάδα*, 25 Αυγούστου 1916. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Ελλάδα και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, 125. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 169. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 454.

δοση της 11^{ης} Μεραρχίας. Αρχικά ο Τρικούπης προσπάθησε να αντισταθεί· αναλογιζόμενος όμως, τις συνέπειες μιας τέτοιας πράξης αποφάσισε να παραδοθεί στους Γάλλους παρά να έρθει σε συνεννόηση με την Επαναστατική Επιτροπή.¹⁵

Μία μέρα μετά τη συμφωνία που επήλθε μεταξύ των Γάλλων και του Τρικούπη, ο τελευταίος μαζί με 150 αξιωματικούς του Γ' Σώματος Στρατού, που αρνήθηκαν να ενταχθούν στην Εθνική Άμυνα, μετέβησαν στο λιμάνι της πόλης και επιβιβάστηκαν στο γαλλικό υπερωκεάνιο «Αγία Άννα», με το οποίο μεταφέρθηκαν στον Πειραιά. Αντίθετα, όσοι από τους στρατιώτες και υπαξιωματικούς της 11^{ης} Μεραρχίας δεν προσχώρησαν στο κίνημα, αφού αποπλίστηκαν, μεταφέρθηκαν στο Ζεϊτενλίκ,¹⁶ όπου και κρατήθηκαν εντός του γαλλικού στρατιωτικού καταυλισμού: «[...] Υπό σκηνάς και φρουρούμενοι υπό στρατιωτών της Μαδαγασκάρης υφίστανται δε καθημερινώς τα σκαιοτέρας προσβολάς εκ μέρους των φρουρών των ως και των επισκεπτομένων αυτών αξιωματικών επαναστατών, οίτινες προσπαθούν δια παντοίων μέσων να τους προσελκύσουν εις το κίνημα», όπως αναγραφόταν στον φιλοβασιλικό Τύπο της εποχής.¹⁷

Στις 29 Αυγούστου 1916, μετά την προέλασή τους στην Ανατολική Μακεδονία και την κατάληψη της Φλώρινας, τα βουλγαρικά στρατεύματα κατάφεραν να θέσουν υπό τον έλεγχο τους την Καβάλα, η οποία στην ουσία παραδόθηκε άνευ μάχης στους Γερμανούς, στις 29 Αυγούστου από τον φιλομοναρχικό αναπληρωτή διοικητή του 4^{ου} Σώματος Στρατού Ιωάννη Χατζόπουλο, κατόπιν ανωτέρας διαταγής. Στη συνέχεια οι 6.000 οπλίτες και οι 400 αξιωματικοί του 4^{ου} Σώματος μεταφέρθηκαν στη Δράμα και από εκεί σιδηροδρομικώς οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο αιχμαλώτων στη γερμανική πόλη Γκαίρλιτς (Görlitz) της Σιλεσίας, όπου και παρέμειναν μέχρι τη λήξη του πολέμου. Οι λίγοι αξιωματικοί που διέφυγαν την αιχμαλωσία προσχώρησαν στο κίνημα της Θεσσαλονίκης.¹⁸

Όταν οι αξιωματικοί της 11^{ης} Μεραρχίας αποβιβάστηκαν στον Πειραιά, οι φιλοβασιλικοί και οι Επίστρατοι της πρωτεύουσας τούς υποδέχθηκαν ως ήρωες, ενώ στη

15. *Νέα Ελλάς*, 24 Αυγούστου 1916. Ζαχαρόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, 119. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Ο Εθνικός Διχασμός. Βενιζέλος και Κωνσταντίνος*, (Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2011), 74.

16. Ιωάννης Ιωαννίδης, *Κωνσταντίνος ΙΒ'*, τ. 2, (Αθήνα: Γκοβόστης, 1931), 217-218.

17. *Εμπρός*, 21 Αυγούστου 1916.

18. Σχετικά με τα γεγονότα της Καβάλας και την τύχη του 4^{ου} Σώματος στρατού βλ. Γεράσιμος Αλεξιάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916 -1919*, (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2010), 31-62. Βενήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, 173-205. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 455. *Νέα Ελλάς*, 1 Σεπτεμβρίου 1916. *Έθνος*, 2 Σεπτεμβρίου 1916. «Η Καβάλα παρεδόθη κατ' ανωτέραν διαταγήν» *Νέα Ελλάς*, 13 Σεπτεμβρίου 1916. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 2, (Αθήνα: Χρήσιμα Βιβλία, 1963), 442-443. Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιανός, *Απομνημονεύματα*, (Αθήνα: Έκαρος, 1948), 202. Οι 6.000 οπλίτες και οι αξιωματικοί του 4^{ου} Σώματος απελευθερώθηκαν από το Γκαίρλιτς το 1919 και έπειτα από μία ταξιδιωτική οδύσσεια ανάμεσα σε Γερμανία, Ρουμανία και Βουλγαρία, αναχώρησαν από το λιμάνι της Βάρνας με ενδιάμεσο σταθμό την Κωνσταντινούπολη για το Ηράκλειο Κρήτης. Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στο νησί για ανακρίσεις, καθώς θεωρούνταν βασιλόφρονες. Ενώ στην πορεία ένα τμήμα οπλιτών μεταφέρθηκε στις Σέρρες από όπου και απολύθηκαν. Μαρούλα Κλιάφα, *Σιωπηλές Φωνές*, (Αθήνα: Καστανιώτης, 2000), 37-40.

συνέχεια ο Κωνσταντίνος τούς προσκάλεσε στα ανάκτορα, όπου η βασιλική οικογένεια τούς υποδέχθηκε με τιμές.¹⁹

Ο Κωνσταντίνος στο λόγο του προς το επανελθόν τμήμα της 11^{ης} Μεραρχίας δήλωσε τα ακόλουθα:

«[...] Εκάλεσα υμάς, άμα τη αφίξει σας, ίνα εκφράσω τα αισθήματα, τα οποία πλημμυρούν την καρδίαν μου. Διά της πράξεως σας ταύτης (της αποχής εκ του κινήματος), ην δεν σας αποκρύπτω, ανέμενον, μου επροξενήσατε μείστην χαράν και εγράψατε δια σιδηράς γραφίδος το όνομά σας εις τα σελίδας της ιστορίας και ως περίλαμπρος σελίς της στρατιωτικής ιστορίας θέλει μείνει φωτεινόν παράδειγμα εις τους μεταγενεστέρους. Εδείξατε ότι η πειθαρχία εις το Στρατευμα είναι ακλόνητος και εδικαιώσατε τας προσδοκίας μου, ας επί του Στρατού μου στηρίζω. Εδείξατε ότι αι προτροπαί μου και αι συστάσεις μου, ας τοσάκις απέτεινα προς υμάς, εκαρποφόρησαν. Εδείξατε πειθαρχίαν ακλόνητον, πίστιν και αφοσίωσιν προς εμέ τον Βασιλεαν σας και τον Αρχηγόν σας. Δια της πράξεως σας εστιγματίσατε τους προδόσαντας των όρκων, μεταξύ των οποίων δυστυχώς συγκαταλέγεται και ο τέως διοικητής της Μεραρχίας Υποστράτηγος. Και páλιν ως Βασιλεύς και Αρχηγός σας συγχαίρω υμάς. Εχύσατε βάλαμνον εις την καρδίαν μου, εδιπλασιάσατε το θάρρος μου και εκ βάθους καρδιάς σας ευχαριστώ και σας συγχαίρω. Εις την επίσημον δε ταύτην στιγμήν στρέφω τον νουν μου και αναλογίζομαι τους γενναίους Υπαξιωματικούς και Στρατιώτας της XI Μεραρχίας, προς ους απευθύνω συγχαρητήριον χαιρετισμόν. Με τοιούτον Στρατευμα και επικεφαλής άνδρες ως σεις, του ηθικού σας, των φρονημάτων σας, είμαι έτοιμος να αντιμετωπίσω πάντα εχθρόν. [...] Κύριε Υποστράτηγε (Μομφερράτε). Έχετε το δικαίωμα να είσθε υπερήφανος δια το στρατευμα το οποίον διοικείτε. [...] Ζήτω ο Στρατός. Ζήτω η Πατρίς. [...]».²⁰

Αρκετές μέρες αργότερα αναχώρησαν από τη Θεσσαλονίκη και 1.800 περίπου οπλίτες της 11^{ης} Μεραρχίας, με τελικό σταθμό τον Πειραιά.²¹

Εντούτοις η υπόθεση της Καβάλας και του 4^{ου} Σώματος, συντάραξε συθέμελα την ελληνική κοινωνία, προκαλώντας τεράστια δυσαρέσκεια ακόμα και στους φιλομοναρχικούς κύκλους της χώρας. Τα εν λόγω γεγονότα, σύντομα έφεραν σε δεινή θέση το βασιλικό στρατόπεδο, το οποίο χρεώθηκε με υψηλό πολιτικό κόστος, σχεδόν στα ίδια επίπεδα με εκείνο που κατέβαλλε τακτικά ο Βενιζέλος όταν επιχειρούσε να δικαιολογήσει την παραβίαση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας από την Entente, με το επιχείρημα ότι η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία ήταν οι Προστάτιδες Δυνάμεις της χώρας, με δικαιώματα επεμβάσεως, βάσει των Συνθηκών της ελληνικής Ανεξαρτησίας.²²

19. Ιωαννίδης, *Κωνσταντίνος Β΄*, 219. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 204.

20. Ιωαννίδης, *ό.π.*, 219-220.

21. Οι στρατιώτες αποβιβάστηκαν αρχικά στο Βόλο, ενώ στη συνέχεια μετεπιβιβάστηκαν στα ατμόπλοια «Χίος», «Ερμούπολη» και «Μαρμίτα» με κατεύθυνση τον Πειραιά. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη θεσσαλική πόλη οι στρατιώτες διέσχισαν τους δρόμους διαδηλώνοντας, ενώ μερικοί εξ αυτών κακοποίησαν ντόπιους πολίτες. *Αθήναι*, 5 και 8 Σεπτεμβρίου 1916.

22. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, (επιμ.) Χρήστος Χατζηιωσήφ τ. Α2', (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999), 127. Η προσπά-

Έτσι, οι κωνσταντινικοί προσπάθησαν να αναδείξουν μέσα από τον δημόσιο λόγο, όσο το δυνατόν περισσότερο τη σημασία της 11^{ης} Μεραρχίας, η οποία έγραψε τις δικές της σελίδες ηρωισμού για τη βασιλική πλευρά, χρησιμοποιώντας την ως αντίβαρο έναντι του «στίγματος» της παράδοσης της Καβάλας και του 4^{ου} Σώματος Στρατού που της προσέδιδαν οι βενιζελικοί.²³

Συμπεράσματα

Η επικράτηση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας είχε ως συνέπεια την αρχική αποστράτευση των αντιφρονούντων αξιωματικών της 11^{ης} Μεραρχίας. Στην πορεία, όμως, ορισμένοι εξ αυτών επανήλθαν κανονικά στο στράτευμα. Ο Νικόλαος Τρικούπης ανέλαβε τη διοίκηση της 3^{ης} Μεραρχίας, συμμετέχοντας στις επιχειρήσεις στο Μακεδονικό Μέτωπο υπό της διαταγές της Γαλλικής Στρατιάς Ανατολής. Η 11^η Μεραρχία ανασυγκροτήθηκε μετά το τέλος του πολέμου, υπό βενιζελικό αυτή τη φορά έλεγχο, λαμβάνοντας μέρος στη Μικρασιατική Εκστρατεία με την ονομασία Μεραρχία Μαγνησίας, ενώ στη συνέχεια εγκαταστάθηκε και πάλι στη Θεσσαλονίκη ως τμήμα του Γ' Σώματος Στρατού.²⁴

Οι τελευταίοι 411 υπαξιωματικοί της 11^{ης} Μεραρχίας, που δεν απελευθερώθηκαν από τους Γάλλους, παρέμειναν κρατούμενοι στις φυλακές του προφήτη Ηλία στο Ζεϊτενλίκ ως το τέλος του πολέμου. Καθ' όλη τη διάρκεια της κράτησής τους έστειλαν επιστολές στον βασιλιά, υπενθυμίζοντας του την αφοσίωση τους προς το πρόσωπο του, προκειμένου ο τελευταίος να «μεριμνήση» για την σωτηρία τους.²⁵

θεια σπύλωσης του Βενιζέλου από την κωνσταντινική πλευρά είχε ξεκινήσει από τους πρώτους μήνες του πολέμου ως διάσταση απόψεων μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού για τη στάση της χώρας απέναντι στα εμπόλεμα στρατόπεδα, έτσι, ο προσκειμένος στον βασιλιά τύπος προσέδιδε στον Βενιζέλο κατηγορίες περί βουλγαροφιλίας και εκχώρησης της Καβάλας και της Δράμας στη Βουλγαρία για να εξυπηρετηθούν καλύτερα τα συμφέροντα της Entente, χαρακτηρίζοντας τον ως «μανιώδη εραστή της Βουλγαρικής συμπτάξεως» και «θαυμαστή του Βουλγαρικού μεγαλείου» βλ. «Εισφορά Ελληνική δια την Ανασύστασιν του Βαλκ. Συνδέσμου» *Σκριπ*, 14 Νοεμβρίου 1914. Η ίδια εφημερίδα συνέχισε την κριτική στο πρόσωπο του Βενιζέλου, χρησιμοποιώντας ακόμα σκληρότερους χαρακτηρισμούς, παρουσιάζοντας την πολιτική του ως «αντεθνική» και τον ίδιο ως «προδότη». «Ο ένοχος απεκαλύφθη. Κατάπτυστος και αντεθνική η πολιτική του πρώην Πρωθυπουργού της Ελλάδος. Όσα ο Στρατός και ο Στρατηλάτης Βασιλεύς ανέκτησαν με τόσον αίμα και με τόσας θυσίας. Ο κ. Ελ. Βενιζέλος τα παρεχώρη εις τους Βούλγαρους. Έως χθες ψευδόμενος το ηρνείτο, σήμερον ανακαλυφθείς [...] υβρίζει. Καταχθόνιον σχέδιον βουλγαρικής ικανοποίησεως», βλ. *Σκριπ*, 21 Μαρτίου 1915.

23. βλ. δημοσιεύματα των εφημερίδων *Εμπρός* και *Αθήναι* από τα τέλη Αυγούστου ως τα τέλη Σεπτεμβρίου.

24. Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμον 1914-1918*, τ. 2, (Αθήνα: ΔΙΣ, 1958), 98, 123.

25. «[...] *Εις το Ζεϊτενλίκ δεν εκρατούντο πλέον παρά μόνον τετρακόσιοι ένδεκα υπαξιωματικοί ανήκοντες εις την XI Μεραρχίαν και την Χωροφυλακήν [...] οι Έλληνες αξιωματικοί και υπαξιωματικοί αιχμάλωτοι έπαυσαν να έχωσι δικαίωμα επί της ζωής των. Υβρεις και προπηλακισμοί επικολούθησαν και ποιναι εξευτελιστικά δι' αξιωματικούς και υπαξιωματικούς επενενοήθησαν υπό τον διοικούντος το Στρατόπεδον E. Louis. Εκείνο όμως, όπερ υπερέβη εις αγριότητα και βανδαλισμόν κάθε άλλην δοκιμασίαν ήτο η ωμή διαταγή του ως άνω ταγματάρχου διοικητού του Στρατοπέδου «οι Έλληνες πρέπει από σήμερα να εργάζονται! Θέλω Εργασία! Εργασία!» [...] Οι Έλληνες αξιωματικοί και υπαξιωματικοί οδηγούνται κατά τμήματα εις το Μηχανικόν, όπου λαμβάνοντες πύα, σκαπάνας, περόνας, χειραμάζας και λοιπά οδοποιίας*

Η μεταχείριση που κάθε φορά επιφυλάχθηκε στην 11^η Μεραρχία και στο 4^ο Σώμα Στρατού συνέστησε την αιχμή του δόρατος και για τις δύο πλευρές, συγκροτώντας ουσιαστικά τον λόγο και τον αντίλογο στον δημόσιο χώρο της βασιλικής και της βενιζελικής παράταξης αντίστοιχα. Η προπαγανδιστική εκμετάλλευσή τους αποδεικνύει με τον πιο εύγλωττο τρόπο πως ο στρατός δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί στο απυρόβλητο του εθνικού διχασμού, με κοινό παρονομαστή την προσήλωσή του στο πρόσωπο του βασιλιά.

εργαλεία εξέρχονται προς διάφορους διευθύνσεις οτέ μεν προς καθαρισμόν των οδών [...] απεθνόμενοι προς την Υμετέραν Μεγαλειότητα [...] όπως μεριμνήση περί της σωτηρίας, των 350 αποφασισμένων να αποθάνουν [...]». Χαρακτηριστικό απόσπασμα επιστολής παραπόνων των κρατουμένων του Ζεϊτενλίκ προς τον Κωνσταντίνο σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσής τους στο στρατόπεδο. Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο [ΕΛΙΑ, Αθήνα], Αρχείο Μερκάτη, φάκ. 4, υποφάκ. 1: Αίτησις 350 αξιωματικών και υπαξιωματικών κρατουμένων του Γαλλικού Στρατοπέδου Ζεϊτενλίκ Θεσσαλονίκης «Προς την αυτού Μεγαλειότητα τον Βασιλέα των Ελλήνων Κωνσταντίνον», Θεσσαλονίκη, 4 Απριλίου 1917.

Αθανάσιος Συροπλάκης

Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΣΚΡΑ (30.5.1918) ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΩΝ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ*

Μεταπτυχιακός Φοιτητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ.

* Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

Το Μακεδονικό μέτωπο, ένα από τα θέατρα των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Α' Παγκοσμίου πολέμου, παρέμεινε αδρανές κατά το μεγαλύτερο μέρος του 1916 και του 1917. Η κατάσταση στο Μακεδονικό μέτωπο μεταβλήθηκε την άνοιξη του 1918, όταν ανέλαβε την ηγεσία της Συμμαχικής Στρατιάς Ανατολής ο Γάλλος στρατηγός Guillaumat, ο οποίος πραγματοποίησε επιθετικές επιχειρήσεις τον Μάιο του 1918 σε όλο το μήκος του μετώπου, μετά την οργάνωση της άμυνας των συμμαχικών δυνάμεων. Οι ραγδαίες εξελίξεις στο Δυτικό μέτωπο αποτέλεσαν τον κυριότερο λόγο για την κινητοποίηση των συμμάχων της Αντάντ στο Μακεδονικό μέτωπο, αναγκάζοντας τους να υιοθετήσουν μία επιθετικότερη στρατηγική στη Μακεδονία. Η μάχη του Σκρα υπήρξε βασικό κομμάτι της νέας στρατηγικής των συμμάχων. Η μάχη διεξήχθη σε μία χρονική στιγμή κατά την οποία η Αντάντ βρισκόταν σε υποχώρηση στο Δυτικό μέτωπο, ενώ παράλληλα οι Γερμανοί απέσυραν συνεχώς στρατεύματα από άλλες περιοχές για την ενίσχυση των επιθέσεών τους στο Δυτικό μέτωπο. Η ανάγκη για καθήλωση των Γερμανών και των συμμάχων τους στη Μακεδονία, όπως επίσης και η ανάγκη για βελτίωση της συμμαχικής θέσης στο μέτωπο, οδήγησαν στην πραγματοποίηση της επίθεσης στην τοποθεσία Σκρα ντι Λέγκεν. Ακόμη, η επιτυχής έκβαση της μάχης καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις επιχειρήσεις του Φθινοπώρου του 1918, οπότε και επετεύχθη η ολική διάσπαση του βουλγαρικού μετώπου.¹

Σκοπός του άρθρου είναι να αναλύσει την κατάσταση που επικρατούσε στο Δυτικό μέτωπο την άνοιξη του 1918 και πως αυτή επηρέασε την λήψη της απόφασης για τις ισχυρές επιθέσεις της Στρατιάς Ανατολής στο Μακεδονικό μέτωπο το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου. Ακόμη, γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η σημασία της

1. Κωστόπουλος, Φώτης, *Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο (1916–1918). Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού και τα πολιτικά παρασκήνια της εποχής*, (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, 2002), 28–30.

μάχης του Σκρα, η νικηφόρα έκβαση της οποίας είχε θετικό αντίκτυπο στα συμμαχικά στρατεύματα της Στρατιάς Ανατολής.

Στις αρχές του 1918, οι εξελίξεις του πολέμου για τις δυνάμεις της Αντάντ δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές. Η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία άλλαξε πλήρως την πορεία του πολέμου, καθώς οι Μπολσεβίκοι, βρισκόμενοι στην εξουσία υπό τον Λένιν, φάνηκαν διαλλακτικότεροι από την προηγούμενη ρωσική κυβέρνηση για μία συνεννόηση με τις Κεντρικές Δυνάμεις, η οποία επρόκειτο να οδηγήσει στην υπογραφή ανακωχής. Η ανακωχή της Ρωσίας, όμως, σήμανε και την κατάρρευση του Ανατολικού μετώπου δημιουργώντας μία αλυσίδα αρνητικών γεγονότων για την Αντάντ. Το πλήγμα για την συμμαχία της Αντάντ μεγάλωσε ακόμα περισσότερο, όταν οι Μπολσεβίκοι έδωσαν στη δημοσιότητα κάποιες μυστικές συμφωνίες της συμμαχίας, στις οποίες φαινόταν οι προθέσεις των συμμάχων για προσάρτηση εδαφών μετά το τέλος του πολέμου. Απόρροια αυτής της πράξης ήταν να μειωθεί το κύρος της συμμαχίας.²

Ως αποτέλεσμα της ανακωχής της Ρωσίας κατέρρευσε και το Ρουμανικό μέτωπο. Η Ρουμανία, χάνοντας τη ρωσική κάλυψη και συνδρομή, απέμεινε μόνη στην αντιμετώπιση των στρατευμάτων των Κεντρικών Δυνάμεων αποκομμένη από τους συμμάχους της. Μην έχοντας πολλές επιλογές διαθέσιμες, η ρουμανική κυβέρνηση του Μπρατιάνου ζήτησε ανακωχή από τις Κεντρικές Δυνάμεις στις 9 Δεκεμβρίου του 1917.³

Το Ανατολικό μέτωπο είχε μεγάλη σημασία για τη Συμμαχία της Αντάντ. Από τη μία η ύπαρξη αυτού του μετώπου εμποδίζε την έξοδο των Γερμανών στον Καύκασο και στα πλούσια εδάφη (κυρίως για τον ορυκτό πλούτο) της Ουκρανίας. Από την άλλη, έχοντας τον ρόλο ενός μετώπου αντιπερισπασμού κρατούσε απασχολημένες τις εβδομήντα πέντε περίπου γερμανικές και αυστροουγγρικές μεραρχίες μακριά από το Δυτικό μέτωπο, το οποίο ήταν και το κυριότερο πεδίο πολεμικών συγκρούσεων.⁴

2. Gardikas-Katsiadakis, Helen, “Greek Diplomatic Planning, 1917-1918” στον συλλογικό τόμο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Thessaloniki, 16-18 April 2002. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation ‘Eleftherios Venizelos,’ (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies), 2005, 113. Strachan, Hew, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, μτφρ. Νικόλαος Λαζαρίδης, (Αθήνα: Γκοβόστη, 2013), 332.

3. Strachan, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, 335–336. Η Ρουμανία, παρά την ήττα της στα τέλη του 1916, δεν κατέρρευσε πλήρως. Η περιοχή της Μολδαβίας είχε τεθεί υπό τον έλεγχο της Αντάντ, όπου Γάλλοι αξιωματικοί με τη συνδρομή Ρώσων συναδέλφων τους ανέλαβαν το έργο της ανασυγκρότησης του ρουμανικού στρατού. Τα αποτελέσματα της ανασυγκρότησης αυτής φάνηκαν όταν οι Ρουμάνοι κατάφεραν να αποκρούσουν συντονισμένη επίθεση Αυστροουγγρών και Γερμανών τον Αύγουστο του 1917. Συνεπώς, τις ημέρες πριν από την κατάρρευση του Ανατολικού μετώπου το ηθικό των Ρουμάνων στρατιωτών βρισκόταν σε αρκετά υψηλά επίπεδα. Σφέτας, Σπυρίδων, «Τα Βαλκάνια στη δίνη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου» στο *Ελλήνων Ιστορικά, 100 χρόνια από τον Β΄ Βαλκανικό: Ο πόλεμος των 30 ημερών που διπλασίασε την Ελλάδα*, (Αθήνα: Ελευθερος Τύπος, 2013), 125. Ferro, Marc, *Ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, μτφρ. Τζίνα Κατσιλιέρι, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα), 1997, 169.

4. Γενικό Επιτελείο Στρατού (στο εξής: ΓΕΣ), *Η συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο 1918*, τ. Β΄, (Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1961), 1. Dowling, Timothy C., “Eastern Front” στο *International Encyclopedia of the First World War* (20 Νοεμβρίου 2015), http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/eastern_front, 16.

Οι διαπραγματεύσεις για τη συνθηκολόγηση της Ρωσίας ξεκίνησαν στις 3 Δεκεμβρίου 1917 λαμβάνοντας χώρα στο Brest-Litovsk. Επικεφαλής της αντιπροσωπείας των Μπολσεβίκων τέθηκε ο Λέων Τρότσκι. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων φάνηκαν οι αντιρρήσεις του Τρότσκι στους όρους που προσπαθούσε να επιβάλει η Γερμανία, με αποτέλεσμα να αποχωρήσει από τις διαπραγματεύσεις στις 9 Φεβρουαρίου 1918. Ωστόσο, υπό τον φόβο της αρχής νέων εκτεταμένων εχθροπραξιών, ο Λένιν αποδέχθηκε τους δυσμενείς όρους των Κεντρικών Δυνάμεων και έδωσε εντολή στους απεσταλμένους του να επανέλθουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και να υπογράψουν το τελικό κείμενο της Συνθήκης, στις 3 Μαρτίου του 1918.⁵

Για πρώτη φορά μετά τον Φεβρουάριο του 1916 (μάχη του Verdun), τα ανώτερα κλιμάκια του γερμανικού επιτελείου προετοιμάζαν μία επίθεση μεγάλης κλίμακας. Μία επίθεση στις αρχές του 1918 ήταν ιδανική ευκαιρία για τις Κεντρικές Δυνάμεις να επιτύχουν μία ολοκληρωτική ρήξη στο Δυτικό μέτωπο, το οποίο θεωρείτο ότι θα καθόριζε την έκβαση του πολέμου. Κύριος σκοπός των επιθέσεων ήταν η κατάρρευση της Γαλλίας και η υπογραφή ειρήνης με τους όρους της Γερμανίας. Μετά τις νέες εξελίξεις, οι Γερμανοί προώθησαν σαράντα περίπου μεραρχίες από το Ανατολικό στο Δυτικό μέτωπο, ενώ τριάντα με σαράντα μεραρχίες παρέμειναν στο Ανατολικό για την επιτήρηση της τάξης στην περιοχή.⁶ Η σχετική αδράνεια που επικρατούσε στο Μακεδονικό μέτωπο τους έδινε τη δυνατότητα να μεταφέρουν επιπλέον δυνάμεις από το Μακεδονικό προς το Δυτικό μέτωπο.

Ο γερμανικός στρατός είχε πολλά να κερδίσει από μία επιτυχία στο Δυτικό μέτωπο. Σε αυτά τα οφέλη από μία επιτυχή έκβαση των επιθέσεων συμπεριλαμβανόταν η ψυχολογική ανάταση των στρατιωτών και η αυτοπεποίθηση για την τελική νίκη. Από την άλλη, το κύρος του στρατού θα ανυψωνόταν στην κοινή γνώμη, όπως είχε συμβεί σε προηγούμενες μεγάλες νικηφόρες επιχειρήσεις με κύριο παράδειγμα την μάχη του Tannenberg.

Επιπρόσθετα, το γερμανικό επιτελείο θεώρησε αναγκαίο να επιτευχθεί η ρήξη στο Δυτικό μέτωπο, προτού οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής εισέλθουν δυναμικά στον πόλεμο και είναι σε θέση να διαθέσουν τις ισχυρές και αριθμητικά υπέρτερες στρατιωτικές δυνάμεις τους, ώστε να γείρει η πλάστιγγα του πολέμου κατά των Κεντρικών Δυνάμεων.⁷ Βέβαια, υπήρχαν φωνές στο γερμανικό επιτελείο που θεωρού-

5. Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 335. Οι όροι της συνθήκης ήταν ιδιαίτερα επώδυνα για τη Ρωσία. Η Ρωσία έχανε το 1/3 περίπου του πληθυσμού της, μεγάλο μέρος της βιομηχανίας και των σιδηροδρόμων της, αφού πλέον αποχωριζόταν τις περιοχές της Βαλτικής, τη Φινλανδία, την Πολωνία, την Ουκρανία και κάποια εδάφη του Καυκάσου, τα οποία κατείχε από το Συνέδριο του Βερολίνου, το 1878. Ο Λένιν, εφαρμόζοντας μία πολιτική ρεαλισμού, δέχτηκε την υπογραφή της συνθήκης στο Brest-Litovsk, παρά τους ταπεινωτικούς όρους που θα εφαρμόζονταν. Θεώρησε ότι περαιτέρω συζητήσεις ήταν ανούσιες, διότι ούτε ικανό στρατό διέθετε, ούτε είχε τη δυνατότητα αντίδρασης σε μία νέα αρχή των συγκρούσεων. Προτίμησε να υποστεί τους όρους της συνθήκης προκειμένου να σωθεί η «παγκόσμια επανάσταση», με την ελπίδα ότι η εξάπλωσή της θα ανέτρεπε το Brest-Litovsk στο μέλλον.

6. Dowling, "Eastern Front," 16. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι η επιτήρηση των Γερμανών στην Ανατολική Ευρώπη κόστισε στη Γερμανία πολύτιμες δυνάμεις, οι οποίες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στη μεγάλη «εαρινή επίθεση του Ludendorff», το 1918.

7. Afflerbach, Holger, "Greece and the Balkan Area in German Strategy, 1914-1918" στον συλλογικό τόμο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Thessaloniki,

σαν λανθασμένη την επιλογή των Αρχιστράτηγων Ludendorff και Hindenburg για μεγάλης εμβέλειας επίθεση, προτείνοντας είτε μία σύμπτυξη των γερμανικών δυνάμεων είτε περιορισμένες επιθετικές επιχειρήσεις.⁸

Ωστόσο, δύο από τους συμμάχους της Γερμανίας, η Αυστρο-Ουγγαρία και η Βουλγαρία, δεν φαίνονταν να συμμερίζονται τα σχέδια του γερμανικού επιτελείου για επίθεση μέσα στο 1918. Από την μία, η Αυστρο-Ουγγαρία αντιμετώπιζε σοβαρά εσωτερικά προβλήματα, τα οποία καθιστούσαν δύσκολη την απρόσκοπτη συμμετοχή της σε επιθετικές επιχειρήσεις μέσα στο 1918.⁹ Από την άλλη, η Βουλγαρία είχε επιτύχει τους στόχους που είχε θέσει, δηλαδή την κατάληψη της σερβικής και Ανατολικής Μακεδονίας από τη Σερβία και την Ελλάδα και της Νοτίου Δοβρουτσάς από τη Ρουμανία¹⁰ και ουσιαστικά ο πόλεμος έληξε για αυτήν το 1916.¹¹

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας για την επερχόμενη μεγάλη επίθεση, την «*Kaiserschlacht*» (μάχη του Kaiser), τον χειμώνα του 1917-1918 αποσύρθηκαν από την πρώτη γραμμή του μετώπου πενήντα έξι γερμανικές μεραρχίες. Στην εκπαίδευση των στρατιωτών δόθηκε έμφαση στις νέες επιθετικές τακτικές και κυρίως στην ανύψωση

16-18 April 2002. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation 'Eleftherios Venizelos,' (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies), 2005, 63. Οι αμερικανικές δυνάμεις αποτέλεσαν σημαντική προσθήκη σε αυτές της Αντάντ, καθώς ο αριθμός τους κατά τους τελευταίους 6 μήνες του πολέμου ανήλθε στο 1,5 εκατομμύριο στρατιώτες.

8. Afflerbach, "Greece and the Balkan," 63.

9. Η Αυστρο-Ουγγαρία στις αρχές του 1918 είχε να αντιμετωπίσει το μεγάλο πρόβλημα των εργατικών απεργιών και τη γενικότερη δυσαρέσκεια στο εσωτερικό, η οποία δεν περιοριζόταν μόνο στις εθνικές μειονότητες της Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, αυτές οι απεργίες ενθάρρυναν τους Γερμανούς εργάτες να προβούν και αυτοί σε κινητοποιήσεις στα τέλη Ιανουαρίου 1918. Επίσης, η Αυστρο-Ουγγαρία αντιμετώπιζε προβλήματα στην ανεύρεση τροφίμων για τον πληθυσμό της Αυτοκρατορίας. Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 358, 360. Οι ταραχές αυτές στο εσωτερικό της Αυστρο-Ουγγαρίας αποτυπώνονται και στον ελληνικό Τύπο. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα «*Νέα Ελλάς*» αναφέρει στο φύλλο της 30^{ης} Μαΐου 1918 (νέο ημερολόγιο) ότι στην συνάντησή του με Σλοβένους αντιπροσώπους, ο Αψβούργος Αυτοκράτορας Κάρολος Α' δήλωσε ότι θα καταπολεμήσει με οποιονδήποτε τρόπο τα κινήματα που απειλούν την εσωτερική συνοχή του κράτους.

10. Sfetis, Spyridon, "From Expectation to Disappointment: Bulgaria's Capitulation in Salonica" στον συλλογικό τόμο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Thessaloniki, 16-18 April 2002. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation 'Eleftherios Venizelos,' (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 2005), 357.

11. Σημαντικό ήταν το γεγονός ότι από το 1916 παρατηρούνται λιποταξίες του βουλγαρικού στρατού, κυρίως ατόμων που προέρχονται από την ευρύτερη ζώνη της Μακεδονίας και έχουν ρευστή εθνική συνείδηση. Παράλληλα, άξιο αναφοράς είναι ότι το ηθικό των Βουλγάρων στρατιωτών μειωνόταν συνεχώς. Hall, Richard C., *Balkan Breakthrough: The Battle of Dobro Pole 1918*, (Indiana: Indiana University Studio Press, 2010), 101. Επιπλέον, στα τέλη του 1917 είχαν διαδοθεί φήμες ότι από τους συμμάχους η Βρετανία κυρίως, προσέγγιζε τη Βουλγαρία για τη σύναψη μίας ξεχωριστής ειρήνης. Συνεπώς, η βρετανική διπλωματία δεν είχε εγκαταλείψει την ιδέα για προσέγγιση με τη Βουλγαρία (ιδέα που υπήρχε από την αρχή του πολέμου), την οποία αν ουδετεροποιούσε, θα της δινόταν η δυνατότητα να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της στο Δυτικό μέτωπο. Gardikas-Katsiadakis, "Greek Diplomatic Planning," 113. Τους ίδιους φόβους με την Ελλάδα για την προοπτική μίας προσέγγισης της Βρετανίας με τη Βουλγαρία είχε και η Σερβία. Χασιώτης, Λουκιανός, «Διπλωματικά διλήμματα μιας πενταετίας: οι ελληνοσερβικές σχέσεις (1913–1918)», Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998, 260.

του ηθικού των στρατιωτών, το οποίο είχε εκπέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα.¹² Στο πλαίσιο της «*Kaiserschlacht*» ή αλλιώς της «*εαρινής επίθεσης του Ludendorff*» εξεπολύθησαν πέντε μεγάλες επιθέσεις από τον Μάρτιο έως τον Ιούλιο του 1918. Οι σημαντικότερες από αυτές τις επιθέσεις ήταν η πρώτη, με κωδικό όνομα «*MICHAEL*», η οποία διήρκεσε από την 21^η Μαρτίου έως την 5^η Απριλίου. Η επίθεση προκάλεσε σύγχυση στις τάξεις των Βρετανών, οι οποίοι υπέστησαν μεγάλες απώλειες και υποχώρησαν αρκετά. Κατά τη διάρκεια της επίθεσης «*BLÜCHER*» (27 Μαΐου–4 Ιουνίου) διασπάστηκαν οι γραμμές των γαλλικών στρατευμάτων και οι γερμανικές δυνάμεις κατάφεραν να φτάσουν ως το Château-Thierry στον Marne, δηλαδή μόλις 93 χλμ. από το Παρίσι. Το γεγονός αυτό έφερε τους συμμαχούς της Αντάντ σε πολύ δύσκολη θέση. Οι συμμαχικές κυβερνήσεις περίμεναν ενισχύσεις από στρατεύματα των άλλων μετώπων του πολέμου προκειμένου να αντέξουν στις επόμενες γερμανικές επιθέσεις. Ωστόσο, τα συμμαχικά στρατεύματα κράτησαν τις θέσεις τους και η τελευταία επίθεση «*GNEISENAU*», η οποία έλαβε χώρα στην Καμπανία (15-17 Ιουλίου), ήταν μία ήττα για τους Γερμανούς, καθώς η επίθεση διεξήχθη κατά κατάλληλα προετοιμασμένων γαλλικών μονάδων.

Στη μεγάλη «*εαρινή Επίθεση του Ludendorff*», μπορεί ο γερμανικός στρατός να διείσδυσε αρκετά βαθιά στις θέσεις της Αντάντ, απειλώντας μάλιστα και το Παρίσι, παρ' όλ' αυτά ο κύριος σκοπός της, δηλαδή η ολική διάσπαση του εχθρικού μετώπου, δεν πραγματοποιήθηκε. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της «*εαρινής επίθεσης*» βρήκαν τον θάνατο στο πεδίο της μάχης περίπου οχτακόσιοι χιλιάδες Γερμανοί στρατιώτες, οι περισσότεροι των οποίων ανήκαν στα επίλεκτα γερμανικά στρατιωτικά σώματα.¹³ Ως το καλοκαίρι του 1918 έγιναν εμφανή τα όρια της γερμανικής επέκτασης και δοκιμάστηκαν οι αντοχές του γερμανικού στρατού.

Τον ρόλο του Ανατολικού μετώπου, ως πεδίο καθήλωσης και διάσπασης των γερμανικών δυνάμεων, ανέλαβε το Μακεδονικό μέτωπο μέσα στο 1918.¹⁴ Η Συμμαχική Στρατιά Ανατολής στο Μακεδονικό μέτωπο ήταν αναγκαίο να αναδιοργανωθεί προκειμένου να ανταπεξέλθει στο νέο σημαντικό ρόλο που της είχε ανατεθεί. Μέχρι την άνοιξη του 1918 οι στρατιώτες του μετώπου, οι «*Κηπουροί της Θεσσαλονίκης*» όπως ονομάστηκαν, είχαν να αντιμετωπίσουν κυρίως ακραίες καιρικές συνθήκες και διάφορες ασθένειες κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Μακεδονία. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους τα συμμαχικά στρατεύματα θεωρούσαν το μέτωπο ελάχιστος σημασίας.

Η κατάσταση αυτή άλλαξε όταν ο στρατηγός Marie Louis Adolphe Guillaumat έφθασε στη Θεσσαλονίκη στις 22 Δεκεμβρίου του 1917, ως αντικαταστάτης του μέχρι πρότινος Αρχιστράτηγου της Συμμαχικής Στρατιάς Ανατολής, Maurice Sarrail.

12. Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, 368. Το γερμανικό επιτελείο, προκειμένου να ανυψώσει το ηθικό των στρατιωτών, εφάρμοσε σκληρή λογοκρισία στην αλληλογραφία, ώστε να μην μεταφέρονται αντιπολεμικά και δυσάρεστα μηνύματα στο μέτωπο, τα οποία θα εμπόδιζαν την απρόσκοπτη συγκέντρωση στη νέα επίθεση.

13. Strachan, *ό.π.*, 370.

14. Η μέθοδος των επιχειρήσεων-αντιπερισπασμών ήταν συνήθης τακτική του πολέμου και από τις δύο αντίπαλες συμμαχίες.

Πολύ γρήγορα, το επιτελείο του Sarrail απομακρύνθηκε με ομαλό τρόπο. Ο Guillaumat διόρισε στη θέση του Επιτελάρχη τον Γάλλο στρατηγό Charpy, έναν αξιωματικό πολύ ικανό για τα δεδομένα του μετώπου.¹⁵ Σημαντική προσθήκη στο επιτελείο του Guillaumat ήταν ο στρατηγός Μπορντώ, ο οποίος ανέλαβε το δύσκολο έργο της ανασύνταξης του ελληνικού στρατού ως γενικός επιθεωρητής του.¹⁶

Ο στρατηγός Guillaumat έλαβε από το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο, συγκεκριμένες οδηγίες για το ρόλο της Στρατιάς Ανατολής.¹⁷ Κύρια αποστολή της ήταν να μην επιτρέψει την κατάληψη της Ελλάδας από τις εχθρικές δυνάμεις. Βάση των συμμαχικών στρατευμάτων θα ήταν όλη η Ελλάδα και όχι μόνο το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, αφού από τον Ιούνιο του 1917 η Ελλάδα συμμετείχε επίσημα στον πόλεμο. Ιδιαίτερη σημασία είχε η αποτροπή κατάληψης της Πελοποννήσου από τις Κεντρικές Δυνάμεις, διότι έτσι θα εξασφάλιζαν ναυτικές βάσεις σε κομβικό σημείο της Ανατολικής Μεσογείου και θα διακοπτόταν η συγκοινωνία των δυνάμεων της Αντάντ με τη Μέση και Άπω Ανατολή. Η συμμαχική άμυνα έπρεπε να εκτείνεται από το Αιγαίο Πέλαγος (Κόλπος Ορφανού) έως τις λίμνες των Πρεσπών και Αχρίδας, ενώ η άμυνα έως την Αδριατική και την Κέρκυρα θα οργανωνόταν από κοινού με τα ιταλικά στρατεύματα.¹⁸

Για την οργάνωση της άμυνας του μετώπου ήταν αναγκαίο να αποπερατωθούν κάποια έργα για την βελτίωση των υποδομών των λιμανιών και του συγκοινωνιακού δικτύου της χώρας και ειδικά της Μακεδονίας. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα πραγματοποιήθηκαν έργα στα λιμάνια του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, του Βόλου και της Ιτέας, βελτιώθηκε το συγκοινωνιακό δίκτυο Θεσσαλονίκης–Θεσσαλίας και το δίκτυο εντός της Μακεδονίας.¹⁹ Ακόμη, μελετήθηκε η αναδιοργάνωση του περιχαρκαμένου στρατοπέδου της Θεσσαλονίκης, την άμυνα του οποίου ανέλαβαν βρετανικά και ελληνικά στρατεύματα. Ο Guillaumat, σύμφωνα με τις οδηγίες που έλαβε από το

15. Ο Guillaumat ήταν ένας μετριοπαθής στρατηγός, με μεγάλη εμπειρία προ του πολέμου. Είχε συμμετάσχει σε πολλές εκστρατείες και η γνωριμία του με τα αποικιακά γαλλικά στρατεύματα ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς οι τρεις από τις συνολικά οχτώ γαλλικές μεραρχίες ήταν αποικιακές. Θετικό για τη νέα διοίκηση στάθηκε το γεγονός ότι οι νέο-αφιχθέντες αξιωματικοί του επιτελείου του Guillaumat δεν πρόλαβαν να ενημερωθούν για την κατάσταση του μετώπου από εκείνους του Sarrail. Το αποτέλεσμα ήταν να μην επηρεαστεί η νέα διοίκηση από τις εκτιμήσεις τους για το μέτωπο. Palmer, Alan, *Το Μακεδονικόν Μέτωπον και ο Ελληνικός Διχασμός*, μτφρ. Νικόλαος Παπαρρόδης, (Αθήνα: Συμπληρωματικές εκδόσεις Διευθύνσεως Εκδόσεων Αρχηγείου Στρατού), 1977, 293-294.

16. Palmer, *Το Μακεδονικόν Μέτωπον*, 294, 301.

17. Το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο είχε δημιουργηθεί από τους συμμάχους της Αντάντ το φθινόπωρο του 1917.

18. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 2–3.

19. Κωστόπουλος, *Συμμετοχές στο Μακεδονικό Μέτωπο*, 36. Μέχρι τον Απρίλιο του 1918 είχαν προχωρήσει σε ικανοποιητικό βαθμό τα έργα για τη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου και τα αμυντικά έργα σε όλο το μήκος του μετώπου, ενώ παράλληλα είχε επιτευχθεί η συγκρότηση εφεδρειών για όλο το μέτωπο. Να τονιστεί ότι στα έργα αυτά εργάστηκαν ντόπιοι, ξένοι στρατιώτες αλλά και Ρώσοι στρατιώτες, τους οποίους ο Guillaumat είχε διαγράψει από τους μάχιμους. Δεσποτόπουλος, Αλέξανδρος, «Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 68. Η αξιοπιστία των Ρώσων στρατιωτών επλήγη μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, καθώς πολλοί από αυτούς διέδιδαν στους υπόλοιπους στρατιώτες επαναστατικά μηνύματα. Χασιώτης, *Διπλωματικά διλήμματα*, 261.

Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο, μπορούσε να μελετήσει επιθετικά σχέδια μικρής κλίμακας μετά την πραγματοποίηση αυτών των αμυντικών έργων.

Στις αρμοδιότητες του Guillaumat συμπεριλαμβανόταν και η μέριμνα για την πλήρη συμμετοχή του ελληνικού στρατού στον πόλεμο. Αρχικά, η Ελλάδα για τη χρηματοδότηση της συμμετοχής της συμφώνησε ένα δάνειο 750 εκατομμυρίων φράγκων από τη Γαλλία, τη Βρετανία και τις ΗΠΑ στις 10 Φεβρουαρίου του 1918, με το όριο της αποταμίευσης να καθορίζεται από τις τρεις Δυνάμεις.²⁰ Μέχρι τις αρχές του 1918 συμμετείχαν στον πόλεμο ήδη τέσσερις ελληνικές μεραρχίες. Από τα τέλη του 1916 το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης συμμετείχε στον πόλεμο υπό τον αντιστράτηγο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη με τρεις μεραρχίες, ως ο στρατός της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, ενώ μετά την επίσημη είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, στάλθηκε στο μέτωπο η I μεραρχία.

Ο στρατηγός Μπορντώ αντιμετώπισε αρκετά δύσκολες καταστάσεις στο έργο που του είχε ανατεθεί, της ανασυγκρότησης του ελληνικού στρατού.²¹ Το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν ο Εθνικός Διχασμός της πολιτικής σκηνής, ο οποίος μεταφέρθηκε στον στρατό με συνέπεια την ύπαρξη αντιβενιζελικών μερίδων εντός του. Οι αντιβενιζελικές δυνάμεις φαίνεται πως είχαν κάποια επιρροή στο στράτευμα, όπως φαίνεται από την εκδήλωση μίας στάσης τμημάτων της III μεραρχίας κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους προς το μέτωπο.²²

Ωστόσο, η επιμονή του στρατηγού Μπορντώ και η στήριξη προς αυτόν από τον Βασιλιά Αλέξανδρο και τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, επέτρεψαν τελικά την ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού.²³ Εκτός από την ενίσχυση του ελληνικού στρατού, η Στρατιά Ανατολής ενισχύθηκε εντελώς απρόσμενα από την πλευρά της Σερβίας με 18 χιλιάδες άνδρες.²⁴ Ο Guillaumat στο έργο της αναδιοργάνωσης της Στρατιάς Ανατολής προχώρησε και σε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις εντός της, με πιο σημαντικές τη δημιουργία εφεδρειών πυροβολικού για όλο το μέτωπο και την αυτονόμηση της γαλλικής στρατιάς υπό τον Στρατηγό Ανρύ, πράξη η οποία αποσκοπούσε στη καλύτερη απόδοση του στρατεύματος και στην αποφυγή παρεξηγήσεων σε επίπεδο ηγεσίας.²⁵

20. Gardikas-Katsiadakis, "Greek Diplomatic Planning," 112-113.

21. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 49-57. Το έργο του Bordeaux δυσχέραναν αφενός οι ελλείψεις σε αξιωματικούς, οπλίτες, μεταφορικά μέσα και ιματισμό και αφετέρου η πολιτική έχθρα του Εθνικού Διχασμού, ο οποίος βρισκόταν στο αποκορύφωμά του. Οι εκκαθαρίσεις στον στρατό και τον κρατικό μηχανισμό από την Κυβέρνηση Βενιζέλου θεωρούνταν αναγκαίες για την απρόσκοπτη συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο. Εφημ. *Νέα Ελλάς*, 12.2.1918. Έτσι εξηγείται και η σκληρή στάση έναντι οποιασδήποτε ανοιχτής πρόκλησης κατά του βενιζελικού καθεστώτος. Εφημ. *Νέα Ελλάς*, 14.2.1918.

22. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα αντιβενιζελικά αισθήματα εμφανίζονταν με αντιπολεμικά συνθήματα, καθώς η αντιβενιζελική αντιπολίτευση επέμενε στην ουδετερότητα της χώρας.

23. Palmer, *Το Μακεδονικόν Μέτωπον*, 301-302.

24. Η κύρια ενίσχυση ήταν οι 6 χιλιάδες Γιουγκοσλάβοι στρατιώτες της σερβικής αποστολής στη Ρωσία, οι οποίοι μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, πέρασαν ένα μακρύ ταξίδι και πολλές ταλαιπωρίες προτού φτάσουν στη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 1918. Palmer, *Το Μακεδονικόν Μέτωπον*, 304-307. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ» στο φύλλο της 9^{ης} Μαρτίου 1918, νέοι Γιουγκοσλάβοι προσέρχονταν συνεχώς για να επιστρατευθούν στον σερβικό στρατό ως εθελοντές.

25. Palmer, *ό.π.*, 297-298.

Τον Απρίλιο προέκυψε ένα μείζον ζήτημα στη Στρατιά Ανατολής, όταν οι κυβερνήσεις της Γαλλίας και Βρετανίας ζήτησαν την απόσυρση 2 γαλλικών μεραρχιών και 12 βρετανικών ταγμάτων από το μέτωπο, προκειμένου να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους στο Δυτικό. Ωστόσο, τη δυνατότητα να αποφασίζει τη μεταφορά δυνάμεων από και προς το Μακεδονικό μέτωπο είχε μόνο το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο των συμμάχων. Το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο διευθέτησε το ζήτημα σχετικά γρήγορα αποφασίζοντας την αντικατάσταση των αποσυρομένων μονάδων από ελληνικές δυνάμεις και αποικιακά στρατεύματα των συμμάχων. Από την άλλη, ανακατάταξη στη σύνθεση των στρατευμάτων παρατηρήθηκε και στις Κεντρικές Δυνάμεις, όταν οι γερμανικές μονάδες που αποχωρούσαν για τη Γαλλία αντικαταστάθηκαν μερικώς από δύο βουλγαρικές μεραρχίες, προερχόμενες από το μέτωπο της Ρουμανίας. Παρά την άφιξη των δύο μεραρχιών, οι γερμανικές μονάδες δεν συγκρίνονταν σε καμία περίπτωση με τις βουλγαρικές σε ποιότητα αλλά και σε αριθμό.²⁶

Καθοριστικός παράγοντας για την ανάληψη επιθετικών ενεργειών στο Μακεδονικό μέτωπο ήταν, όπως αναφέρθηκε, οι επιτυχίες των Γερμανών στο Δυτικό μέτωπο. Οι επιτυχίες της «*εαρινής επίθεσης του Ludendorff*» ανάγκασαν τη γαλλική κυβέρνηση να διατάξει τον Στρατηγό Guillaumat την καθήλωση του συνόλου των εχθρικών δυνάμεων στην Μακεδονία.²⁷ Η καθήλωση των εχθρικών δυνάμεων θα πραγματοποιούνταν με επιθετικές ενέργειες και αντιπερισπασμούς στο μέτωπο και αποσκοπούσε στην εμπόδιση της μεταφοράς επιπλέον στρατευμάτων από τις Κεντρικές Δυνάμεις προς τη Γαλλία.²⁸ Έπρεπε, λοιπόν, τα στρατεύματα της Στρατιάς Ανατολής «*να εντείνωσι την δράσιν των προς παρενόχλησιν του εχθρού, δέσμευσιν της ελευθερίας ενεργείας του, έλεγχον της εν τω μετώπω διατάξεως αυτού και εξιχνίασιν των κινήσεών του. Τα αποτελέσματα ταύτα έδει να επιζητηθώσι διά τοπικών επιθετικών επιχειρήσεων επιμελώς προπαρασκευαζομένων, εναντίον αντικειμενικών σκοπών καταλλήλως εκλεγομένων, διά της συμμετοχής περιορισμένων δυνάμεων πεζικού, υποστηριζομένων όμως διά συγκεντρώσεως όσον το δυνατόν πολυαριθμωτέρου πυροβολικού*».²⁹

Ο Guillaumat, ήδη από τις αρχές Μαρτίου, είχε σχεδιάσει ένα πλάνο για επιθετικές επιχειρήσεις στον Αξίο και τον Στρυμόνα, όμως, χρειαζόταν μεγάλη προετοιμασία και δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί πριν από το φθινόπωρο του 1918. Οι νέες διαταγές από τη Γαλλία άλλαξαν τα σχέδιά του. Ο Guillaumat εξέδωσε διαταγές από τις 4 έως τις 11 Απριλίου προς τους διοικητές των τομέων του μετώπου να γίνουν προετοιμασίες για ισχυρές τοπικές επιθέσεις. Στις επιθέσεις που σχεδιάζονταν φρόντιζε να συμπεριλαμβάνονται και οι ελληνικές μεραρχίες, οι οποίες είχαν προωθηθεί στο μέτωπο, διότι θα ήταν καλή ευκαιρία να δοκιμάσουν τις δυνάμεις τους και να ανυψωθεί το ηθικό των στρατιωτών.

Σύμφωνα με τα νέα σχέδια, ελληνικά και βρετανικά σώματα υπό τον Βρετανό στρατηγό Briggs πραγματοποίησαν επιθετικές επιχειρήσεις στο μέτωπο του Κάτο

26. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 18–19.

27. Χασιώτης, *Διπλωματικά διλήμματα*, 261–262.

28. Δεσποτόπουλος, «Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο», 68–69. Οι Γερμανοί, για την ισχυροποίηση των επιθέσεών τους στο Δυτικό μέτωπο, απέσυραν τόσες δυνάμεις από το Μακεδονικό, ώστε αριθμούσαν μόνο 33 χιλιάδες στρατιώτες, το καλοκαίρι του 1918. Afflerbach, “Greece and the Balkan,” 62.

29. ΓΕΣ, *ό.π.*, 15.

Στρυμόνα από τις 15 έως τις 20 Απριλίου, οι οποίες είχαν θετικά αποτελέσματα.³⁰ Στον αλβανικό τομέα διεξήχθησαν επιχειρήσεις από γαλλικά και ιταλικά στρατεύματα, τα οποία κατέλαβαν σχετικά εύκολα περίπου 120 τετραγωνικά μίλια, χωρίς όμως τα αποτελέσματα να έχουν μεγάλη στρατηγική σημασία λόγω του ορεινού εδάφους.³¹ Από τις μεγάλες τοπικές επιθέσεις που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την άνοιξη, ξεχώρισε η επίθεση για την κατάληψη της τοποθεσίας του Σκρα ντι Λέγκεν,³² στην οποία συμμετείχαν κυρίως ελληνικές δυνάμεις του Σώματος Στρατού Εθνικής Αμύνης. Το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης υπαγόταν στην Πρώτη Ομάδα Μεραρχιών, υπό τον στρατηγό Γέρομε και περιελάμβανε τις μεραρχίες Αρχιπελάγους υπό τον υποστράτηγο Δημήτριο Ιωάννου, Κρήτης υπό τον υποστράτηγο Παναγιώτη Σπηλιάδη και Σερρών υπό τον υποστράτηγο Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη. Το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης αριθμούσε στα τέλη της άνοιξης του 1918 53.740 άνδρες.³³

Το Σκρα ντι Λέγκεν βρισκόταν νότια του χωριού Χούμα, στα δυτικά του Αξιού και αποτελούσε «απότομη και βραχώδη «εξέχουσα» του βουλγαρικού μετώπου και παρατηρητήριο μεγάλης αξίας».³⁴ Η τοποθεσία ήταν οχυρωμένη ισχυρότατα, με πλήθος φυσικών και τεχνητών έργων, με λαβύρινθο χαρακωμάτων και ορυγμάτων συγκοινωνίας καθώς και με πλήθος πυροβολείων καταταγμένων σε βαθμίδες, τα οποία μπορούσαν να βάλουν προς όλες τις μεριές.³⁵ Υπήρχαν δύο γραμμές άμυνας και οι οχυρώσεις εκτεινόταν επί 3,2 χιλιόμετρα. Η πρόσβαση προς την τοποθεσία γινόταν αποκλειστικά από δύσβατους «ημιονικούς» δρόμους.³⁶

Η επίθεση εναντίον του Σκρα ντι Λέγκεν προετοιμάστηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια. Σύμφωνα με το σχέδιο του Στρατηγού Γέρομε, το βάρος της επίθεσης αναλάμβανε η μεραρχία Αρχιπελάγους που θα υποστηριζόταν από επιθέσεις στα ανατολικά από τη μεραρχία Κρήτης και την 122 γαλλική μεραρχία και στα δυτικά από τη μεραρχία Σερρών και τη σερβική μεραρχία Τιμόκ.³⁷ Αρχικά, θα καταλαμβάνονταν το ύψωμα Σκρα ντι Λέγκεν και σε δεύτερο χρόνο η γραμμή των υψωμάτων Τουμουλούς–Σερφ Βολάν από τη μεραρχία Αρχιπελάγους. Η μεραρχία Κρήτης θα πραγματοποιούσε επίθεση εναντίον των υψωμάτων στα ανατολικά του Σκρα ντι Λέγκεν και θα επιχειρούσε τη σύνδεση με το δυτικό άκρο της μεραρχίας Αρχιπελάγους, ενώ η μεραρχία Σερρών

30. ΓΕΣ, *ό.π.*, 23–25.

31. Palmer, *ό.π.*, 309.

32. Η ονομασία Σκρα ντι Λέγκεν προέρχεται από την τοπική βλαχική διάλεκτο (*Σίρκα ντι Λέγκεν*), ενώ οι Βούλγαροι ονόμαζαν την τοποθεσία *Γκολέμα Γιαραμπίτσα*. Κωστόπουλος, *Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο*, 25. Σήμερα, η τοποθεσία του Σκρα ντι Λέγκεν και το χωριό Σκρα βρίσκονται στα βόρεια του νομού Κιλίκης, 18,5 χλμ. από την Ειδομένη.

33. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 5.

34. Δεσποτόπουλος, «Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο», 69.

35. Οι αμυντικές θέσεις των Βουλγάρων ενισχύθηκαν περαιτέρω τον Δεκέμβριο του 1917, με επίπλεον καταφύγια και συρματοπλέγματα, κάτι το οποίο έκανε το Σκρα ντι Λέγκεν σχεδόν απροσπέλαστο. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 28.

36. Palmer, *ό.π.*, 310 και Spahidis, Prodrornos, “The Greek Army in World War I” στον συλλογικό τόμο *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Thessaloniki, 16-18 April 2002. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation ‘Eleftherios Venizelos,’ (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 2005), 155.

37. Spahidis, “The Greek Army in World War I,” 156.

θα υποστήριζε την επίθεση από τα δυτικά και θα προστάτευε το ανατολικό άκρο της μεραρχίας Αρχιπελάγους. Παράλληλα, θα επιχειρούνταν αντιπερισπασμοί από τους Βρετανούς και τους Σέρβους στους τομείς που τους είχαν ανατεθεί και η συμμαχική αεροπορία θα βομβάρδιζε τα εχθρικά μετόπισθεν. Απέναντι από τις συμμαχικές δυνάμεις, βρίσκονταν παραταγμένα σε κοντινή απόσταση πέντε βουλγαρικά συντάγματα και τρία βουλγαρικά συντάγματα ως εφεδρεία.³⁸

Κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου, συμμαχικά και ελληνικά πυροβόλα μεταφέρθηκαν από άλλα σημεία του μετώπου και τοποθετήθηκαν στην περιοχή γύρω από το Σκρα ντι Λέγκεν, κατά των βουλγαρικών γραμμών.³⁹ Οι Βούλγαροι παρατηρητές είχαν παρατηρήσει την αύξηση της δραστηριότητας στο αντίπαλό τους στρατόπεδο, όμως δεν μπορούσαν να υποπτευθούν τα σχέδια του Guillaumat, διότι εκείνος προσπαθούσε με τις ενέργειές του να τους αφήσει να διερωτώνται προς τα πού θα κατευθυνόταν η κύρια επίθεση. Από τις 28 Μαΐου άρχισε έντονη δραστηριότητα στο μέτωπο για αντιπερισπασμό και ειδικά στον τομέα του Αξιού. Στις 29 Μαΐου το συμμαχικό πυροβολικό έπληξε τους αντικειμενικούς στόχους της επίθεσης, ενώ κατά τη διάρκεια της νύχτας ο βομβαρδισμός συνεχίστηκε αραιότερος.⁴⁰

Στις 30 Μαΐου είχαν ολοκληρωθεί όλες οι απαραίτητες προετοιμασίες και το πεζικό ήταν έτοιμο για την επίθεση. Από τις 4.30 το πρωί, το πυροβολικό ενέτεινε τους βομβαρδισμούς κατά των αντίπαλων θέσεων και από τις 4.55 έβαλε με βολή κινητού φραγμού για την προστασία της μεραρχίας Αρχιπελάγους που μόλις εξόρμησε εναντίον του υψώματος Σκρα ντι Λέγκεν.⁴¹ Οι δυσχέρειες της επίθεσης ήταν αρκετές, με κυριότερες την ισχυρά οχυρωμένη εχθρική τοποθεσία, το απόκρημνο έδαφος που καλούνταν οι στρατιώτες να ανεβούν και την αρκετά μεγάλη απόσταση που χώριζε τις εχθρικές γραμμές άμυνας. Η αντίδραση των αμυνόμενων ήταν άμεση, αλλά ανεπιτυχής. Η μεραρχία Αρχιπελάγους μέσα σε μιάμιση ώρα από την εξόρμηση των σωμάτων της κατάφερε να καταλάβει τα υψώματα Σκρα ντι Λέγκεν, Τουμουλούς και Σερφ Βολάν, έπειτα από σκληρό αγώνα.⁴² Την ίδια ώρα εξόρμησε η μεραρχία Κρήτης εναντίον των υψωμάτων στα ανατολικά του Σκρα ντι Λέγκεν και μέχρι το μεσημέρι κατελήφθησαν όλες οι προβλεπόμενες θέσεις. Η μεραρχία Σερρών ανταποκρίθηκε εξίσου καλά στα σχέδια και κατέλαβε τα υψώματα Λαγκαδιά–Σαγράδα–Μπλοκ Ροσέ, χωρίς να συναντήσει ιδιαίτερη αντίσταση. Επιπλέον, προσέφερε βοήθεια στην μεραρχία Αρχιπελάγους, όταν εκείνη αντιμετώπιζε δυσκολίες στην κατάληψη του υψώματος Τουμουλούς.⁴³ Συνολικά, τα κέρδη της επίθεσης ήταν η προώθηση του συμμαχικού μετώπου σε βάθος 2 χλμ. και σε πλάτος 13χλμ. Οι βουλγαρικές αντεπιθέσεις, που διεξήχθησαν το απόγευμα και τη νύχτα, αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία από τα συμμαχικά στρατεύματα.

Οι απώλειες της μάχης ήταν 2204 τραυματίες, 164 αγνοούμενοι και 441 νεκροί, μεταξύ των οποίων και ο Ταγματάρχης του πρώτου τάγματος του πέμπτου συντάγμα-

38. ΓΕΣ, *ό.π.*, 28.

39. Palmer, *ό.π.*, 311.

40. Σφέτας, «Τα Βαλκάνια στη δίνη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», 134.

41. ΓΕΣ, *ό.π.*, 36.

42. Spahidis, “The Greek Army in World War I,” 160.

43. ΓΕΣ, *ό.π.*, 43.

τος της μεραρχίας Αρχιπελάγους, Βασίλειος Παπαγιάννης. Το μεγαλύτερο φόρο αίματος είχε η Μεραρχία Αρχιπελάγους, η οποία, όπως αναφέρθηκε, είχε αναλάβει το κύριο μέρος της επίθεσης. Οι νεκροί για τους αντιπάλους ήταν άνω των πεντακοσίων. Κυριεύτηκε σημαντικό υλικό και πυρομαχικά από τις τρεις μεραρχίες, ενώ συνελήφθησαν 2063 αιχμάλωτοι.⁴⁴ Κατά τη διάρκεια της μάχης ο καιρός ήταν νεφελώδης και βροχερός, κάτι το οποίο ευνοούσε την επίθεση, διότι τύφλωνε τα εχθρικά παρατηρητήρια, ενώ και οι επικοινωνίες ήταν αρκετά καλές.⁴⁵

Η οργάνωση της τοποθεσίας άρχισε αμέσως μετά την κατάληψή της, με αμυντικά έργα και γραμμές επικοινωνίας, στα οποία εργάστηκαν όλες οι ελληνικές μονάδες, τμήματα του μηχανικού και ειδικά εκπαιδευμένα σώματα των γαλλικών δυνάμεων.⁴⁶ Η άμυνα των συμμάχων οργανώθηκε σε δύο τοποθεσίες, με την πρώτη να ακολουθεί τη γραμμή Σερφ Βολάν–Τουμουλούς και τη δεύτερη να περιλαμβάνει το Σκρα ντι Λέγκεν μαζί με την ήδη υπάρχουσα γραμμή άμυνας, προ της επίθεσης.⁴⁷ Στις 2 Ιουνίου, ο Guillaumat διέταξε την αντικατάσταση των μονάδων που συμμετείχαν στην επιχείρηση και την ανάπαυσή τους, ενώ το συμμαχικό πυροβολικό που είχε διατεθεί για την επίθεση να επανέλθει στους τομείς του μετώπου απ' όπου είχε αποσπαστεί. Ακόμη, τόνισε την ανάγκη για συνεχή παρενόχληση του εχθρού για τη διατήρηση του υψηλού ηθικού των στρατιωτών μετά την μάχη.

Η επιτυχία των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στη μάχη του Σκρα, εκθειάστηκε από τους Συμμάχους και την ελληνική κοινή γνώμη. Η μάχη του Σκρα ήταν μία καθαρά ελληνική νίκη και προκάλεσε θαυμασμό στους συμμάχους, οι οποίοι αναγνώρισαν τη συμβολή του ελληνικού στρατού και απέκτησαν εμπιστοσύνη για την μελλοντική του δράση.⁴⁸ Ο ίδιος ο Στρατηγός Guillaumat σε διαταγή του μίλησε με εγκωμιαστικά λόγια για την επιτυχία του ελληνικού στρατού, χαρακτηρίζοντάς τον «ανδρείο» και με «υπέροχη ορμητικότητα».⁴⁹ Η νίκη προκάλεσε τον ενθουσιασμό σε ολόκληρη τη χώρα, θυμίζοντας τις «ένδοξες» στιγμές των Βαλκανικών Πολέμων.⁵⁰ Παράλληλα, η επιστράτευση των συγκροτούμενων ελληνικών μεραρχιών άρχισε να κινείται πιο γρήγορα.⁵¹

Η μάχη είχε τέτοιο θετικό αντίκτυπο στη Στρατιά Ανατολής, ώστε δημιουργήσε στους Σέρβους τη θέληση να πετύχουν και αυτοί μια νίκη, όπως οι Έλληνες πέτυχαν στο Σκρα.⁵² Μάλιστα, οι εφημερίδες της εποχής αναφέρουν για αρκετό καιρό τα συμ-

44. Μάλιστα, το 49^ο βουλγαρικό σύνταγμα πεζικού, εξαντλημένο από την πείνα και τις δυσκολίες του μετώπου, αιχμαλωτίστηκε από τις ελληνικές μεραρχίες. Sfetis, "From Expectation to Disappointment," 358.

45. Για αναλυτική περιγραφή της μάχης του Σκρα: ΓΕΣ, *ό.π.*, 36–45.

46. Κωστόπουλος, *Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο*, 60.

47. ΓΕΣ, *ό.π.*, 46.

48. Spahidis, "The Greek Army in World War I," 161.

49. ΓΕΣ, *ό.π.*, 44–45.

50. Hall, *Balkan Breakthrough*, 114.

51. Palmer, *Το Μακεδονικό Μέτωπο*, 312.

52. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Γ. Στρέιτ, φάκελος 14.7, «Μακεδονικό Μέτωπο 1916–1919», 2. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους, για τους οποίους οι Σέρβοι ζήτησαν να έχουν την «τιμή» της διάσπασης του βουλγαρικού μετώπου το φθινόπωρο του 1918.

βάντα της μάχης, περιλαμβάνοντας μαρτυρίες των στρατιωτών αλλά και αιχμαλώτων.⁵³ Ακόμη και ο αντιβενιζελικός τύπος περιγράφει με θερμά λόγια την επιτυχία των ελληνικών δυνάμεων, ονομάζοντας την «*ωραία ελληνική νίκη*».⁵⁴

Η μάχη του Σκρα αποτέλεσε το προοίμιο της νίκης των συμμάχων στο Μακεδονικό μέτωπο το φθινόπωρο του 1918. Στο πεδίο της μάχης φάνηκε το χαμηλό ηθικό και η αδυναμία των βουλγαρικών δυνάμεων να κρατήσουν τις θέσεις τους,⁵⁵ γεγονός που εξηγεί και το ότι δεν επιχείρησαν μεγάλη αντεπίθεση μετά τη μάχη. Στην αδυναμία αντίδρασης του βουλγαρικού στρατού σίγουρα συνέβαλε και η απομάκρυνση της πλειονότητας γερμανικών δυνάμεων από το Μακεδονικό μέτωπο. Οι εφεδρείες που οι Βούλγαροι παρέταξαν ήταν κατώτερης ποιότητας, ενώ πολλοί στρατιώτες τράπηκαν σε φυγή μετά την μάχη.⁵⁶

Σε καμία περίπτωση, ο πόλεμος δεν κρίθηκε στη μάχη του Σκρά ή ακόμη και στην κατάρρευση του βουλγαρικού μετώπου το φθινόπωρο του 1918. Η μάχη του Σκρα αποτελεί μία τοπική επιτυχία, σε ένα μέτωπο με δευτερεύοντα ρόλο. Μία ολική ρήξη του Δυτικού μετώπου θα ανέτρεπε οποιαδήποτε επιτυχία της Στρατιάς Ανατολής στο Μακεδονικό μέτωπο. Δεν παύει, ωστόσο να θεωρείται από τις ενδοξότερες επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού και γενικότερα της Στρατιάς Ανατολής στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι επιχειρήσεις, οι οποίες διεξήχθησαν επί της διοίκησης του στρατηγού Guillaumat, θεωρούνται επιτυχημένες και ως προς τον αρχικό τους στόχο. Αρκετά στρατεύματα των Κεντρικών Δυνάμεων καθηλώθηκαν στη Μακεδονία. Παράλληλα, το καλοκαίρι του 1918 οι σύμμαχοι της Αντάντ σταθεροποιούσαν την κατάσταση στο Δυτικό μέτωπο και σχεδίαζαν την αντεπίθεσή τους.

Το Σκρα, συνετέλεσε στην αποβολή μετριοπαθούς τακτικής για τις επιχειρήσεις στο μέτωπο από τον στρατηγό Guillaumat. Στις αρχές Ιουνίου άρχισε να προετοιμάζει με το επιτελείο του ευρύτερες επιθέσεις στο μέτωπο. Όμως, το Μακεδονικό μέτωπο φαινόταν πολύ λίγο για τις ικανότητες του Guillaumat. Κυβερνητικές διαταγές από το Παρίσι ανακάλεσαν τον Guillaumat στο Δυτικό μέτωπο για να αναλάβει την κομβική θέση του στρατιωτικού διοικητή της γαλλικής πρωτεύουσας.⁵⁷ Στις 9 Ιουνίου, όταν αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη, το σχέδιό του δεν είχε διατυπωθεί ακόμη επίσημα, όμως έμελε να το διεκπεραιώσει ο διάδοχός του, Στρατηγός Franchet d'Espèrey, τον ερχόμενο Σεπτέμβριο.

53. Εφημ. *Νέα Ελλάς*, 3.6.1918 και *Νέα Αλήθεια*, 31.5.1918, *Νέα Αλήθεια*, 4.6.1918. Τις πρώτες ημέρες μετά την μάχη, σχεδόν κάθε φύλλο των εφημερίδων περιελάμβανε μία αναφορά στην «*ελληνική νίκη*». Αφηγήσεις των συμμετεχόντων καταλάμβαναν χώρο, δίπλα από τα νέα για το Δυτικό μέτωπο, ενώ και τα «*ανδραγαθήματα*» των Ελλήνων στρατιωτών στο Σκρα ήταν από τα κύρια θέματα συζήτησης στη δημόσια ζωή της χώρας, αντικαθιστώντας εκείνα του Verdun και του Somme. Palmer, *ό.π.*, 313.

54. Εφημ. *Εμπρός*, 1.6.1918.

55. Sfetas, "From Expectation to Disappointment," 358. Ο βουλγαρικός στρατός αντιμετώπιζε ελλείψεις σε τροφή και ματισμό, ανεπαρκή ανεφοδιασμό, ενώ η αντιπολεμική προπαγάνδα δυσχέραιναν ακόμη περισσότερο την κατάσταση στο βουλγαρικό στρατόπεδο.

56. Hall, *ό.π.*, 115. Το ηθικό των Βουλγάρων στρατιωτών έπεσε ακόμη περισσότερο μετά την αποτυχία των Γερμανών στις μάχες του Marne και της Amiens το καλοκαίρι του 1918.

57. Palmer, *Το Μακεδονικόν Μέτωπον*, 316.

Επαμεινώνδας Γιαβάλκας

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ
(ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1918) ΚΑΙ Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ
ΤΗΣ*

Μεταπτυχιακός Φοιτητής Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ.

* Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

Ο Μεγάλος Πόλεμος του 1914-1918 ήταν μία σύγκρουση, η οποία είχε τις ρίζες της στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ο ανταγωνισμός των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων αυξανόταν διαρκώς. Πολύ γρήγορα μετατράπηκε σε μαζικό πόλεμο, ενώ αυτό που τον χαρακτήρισε κυρίως ήταν η στασιμότητα και η φθορά. Καθ' όλη τη διάρκεια των τεσσάρων ετών δεν είχε γίνει φανερό ποια από τις δύο πλευρές θα αναδεικνυόταν νικήτρια καθώς η κατάσταση των μετώπων παρέμενε αμετάβλητη, με αποτέλεσμα κάθε κίνηση να διαθέτει παράλληλα τεράστιο στρατηγικό βάρος, αλλά και σημασία. Έτσι, οι εμπόλεμοι επεδίωκαν την αποφυγή οποιουδήποτε πιθανού λάθους που θα είχε αρνητικές συνέπειες και ίσως έκρινε την αναμέτρηση. Στο παρόν πόνημα, λοιπόν, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στο μακεδονικό θέατρο επιχειρήσεων, το οποίο δραστηριοποιείται από τον Οκτώβριο του 1915, όταν έλαβε χώρα η απόβαση των πρώτων γαλλοβρετανικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Η Ελλάδα που ήταν τότε ουδέτερο κράτος, εντάχθηκε στο πλευρό της Αντάντ ένα χρόνο αργότερα όντας ακρωτηριασμένη και βαριά πληγωμένη λόγω του οδυνηρού Εθνικού Διχασμού.

Ο Ελληνικός Στρατός συμμετείχε ενεργά στις Συμμαχικές επιχειρήσεις του μακεδονικού μετώπου, πετυχαίνοντας σπουδαίες διακρίσεις σε αυτές που διεξήχθησαν την άνοιξη του 1918. Στις 30 Μαΐου του προαναφερθέντος έτους διεξήχθει η περιφημη μάχη του Σκρα στα βόρεια υψώματα του σημερινού Νομού Κιλκίς, στην οποία οι Έλληνες διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο και κατόρθωσαν να καταλάβουν τις οχυρωματικές θέσεις των Βούλγαρων αντιπάλων τους. Η επιτυχία της επιχειρήσης επιβεβαίωσε το αξιόμαχο του Ελληνικού Στρατού και προκάλεσε συνάμα τα επαινετικά σχόλια των Συμμάχων. Η μάχη του Σκρα αποτέλεσε την αρχή της ήττας των Κεντρικών Δυνάμεων, ενώ όπως θα δούμε και παρακάτω τη σκυτάλη από τους Έλληνες έλαβαν οι Σέρβοι, οι οποίοι μετατράπηκαν σε πρωταγωνιστές στην τελική μεγάλη επίθεση του Σεπτεμβρίου 1918.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελούσε έναν πόλεμο συνασπισμών και συμμαχιών.¹ Την άνοιξη του 1918 και μετά τη νικηφόρα μάχη του Σκρα, ο συνασπισμός των Κεντρικών Δυνάμεων είχε περιέλθει σε δεινή θέση καθώς διαλυόταν, εν αντιθέσει με την Αντάντ, η οποία συσπειρωνόταν.² Το μακεδονικό μέτωπο ήταν αμυντικού χαρακτήρα, στο οποίο οι επιθετικές ενέργειες είχαν δευτερεύουσα σημασία και ήταν περιορισμένες σε σχέση με το ταραχώδες και πολύνεκρο δυτικό.³ Όσον αφορά τις δυνάμεις των δύο αντιμαχόμενων πλευρών στη Μακεδονία, οι Κεντρικές Δυνάμεις διέθεταν 430.000 στρατιώτες, από τους οποίους οι 356.000 ήταν Βούλγαροι και οι υπόλοιποι Αυστριακοί και Γερμανοί,⁴ με τους τελευταίους να συνεχίζουν να αποσύρουν στρατεύματα και να τα μεταφέρουν στο δυτικό μέτωπο. Ειδικότερα, από τα 22 γερμανικά τάγματα του 1917, είχαν μείνει το καλοκαίρι του 1918 μόλις 3, ενώ από τις 72 πυροβολαρχίες μόλις 32.⁵ Το γεγονός αυτο φανερώνει ξεκάθαρα τη σημασία του δυτικού μετώπου σε σχέση με το μακεδονικό, το οποίο λογίζονταν ως δευτερεύον. Η Αντάντ από την άλλη πλευρά διέθετε συνολικά περίπου 650.000 στρατιώτες, δηλαδή 30 μεραρχίες.⁶

Προτού όμως ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις, οι οποίες θα ανακούφιζαν το δυτικό μέτωπο και θα οδηγούσαν, όπως θα παρατηρηθεί στη συνέχεια, στη διάσπαση του μακεδονικού, μεσολάβησε μία τεράστια προετοιμασία και ένας αυστηρός στρατηγικός σχεδιασμός το καλοκαίρι. Στις 9 Ιουνίου 1918 νέος διοικητής του Στρατού της Ανατολής ορίστηκε από τον Κλεμανσώ ο στρατηγός Φρανσέ Ντ'Εσπερέ στη θέση του στρατηγού Γκιγιωμά.⁷ Ο Γάλλος στρατιωτικός χαρακτηριζόταν από αποφασιστικότητα και σοβαρότητα, ενώ διέθετε μεγάλο κύρος. Αφίχθει στη

1. Hew Strachan, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, μτφρ. Νικόλαος Λαζαρίδης, (Αθήνα: Γκοβόστη, 2013), 377.

2. Hew Strachan, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, 377.

3. Mira Radojević & Ljubodrag Dimić, *Serbia in the Great War 1914-1918, A Short History*, (Belgrade: 2014), 283.

4. Γενικό Επιτελείο Στρατού (στο εξής: ΓΕΣ), *Η συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο 1918*, τ. Β΄, (Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1961), 76-77. Οι Radojević και Dimić υποστηρίζουν πως τα στρατεύματα των Κεντρικών Δυνάμεων ανέρχονταν σε 626.000. Ο Dimitre Minchev παραθέτει την άποψη ότι ο στρατός τους αριθμούσε περί τους 617.000 άνδρες. Οι εκτιμήσεις αυτές κρίνονται υπερβολικές σε σχέση με τον πραγματικό αριθμό των στρατευμάτων που βρίσκονταν στη Μακεδονία και για το λόγο αυτο προκρίνουμε τους αριθμούς που παρατίθενται από το ΓΕΣ.

5. Holger Afflerbach, "Greece and the Balkan Area in German Strategy, 1914-1918," *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Proceedings of the International Conference organized by Institute of Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos," Thessaloniki, 16-18 April, 2002, edited by Institute of Balkan Studies, (Thessaloniki: 2005), 64.

6. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 73. Οι Radojević και Dimić εκτιμούν ότι οι Σύμμαχοι διέθεταν 685.026 στρατιώτες. Επιλέγουμε εκ νέου τους αριθμούς που παρατίθενται από το ΓΕΣ.

7. Η εφημερίδα «*Νέα Αλήθεια*», η οποία κατατάσσεται στις βενιζελικές, ανήγγειλε στο φύλλο της 7^{ης} Ιουνίου 1918 (π.η.) την άφιξη του νέου αρχιστράτηγου Ντ'Εσπερέ στη Θεσσαλονίκη. Την άφιξή του ανέφερε και η επίσης βενιζελική εφημερίδα «*Νέα Ελλάς*» (5.6.1918) σημειώνοντας πως στον Πειραιά τον υποδέχτηκε ο Συνταγματάρχης Ντουρμιγέρ, ενώ φιλιξονούνται και οι επαινετικές δηλώσεις του Βενιζέλου. Μνεία έγινε όμως και από τον αντιβενιζελικό τύπο και πιο ειδικά από την εφημερίδα «*Εμπρός*».

Θεσσαλονίκη στις 17 Ιουνίου 1918, όπου τον υποδέχτηκε ο στρατηγός Ανρύ.⁸ Μισό μήνα αργότερα η Γαλλική κυβέρνηση ανακοίνωσε επίσημα τις νέες διαταγές, οι οποίες προέβλεπαν εκτενή επιθετική επιχείρηση στη Μακεδονία με τη συμμετοχή όλων των Συμμάχων για τη διάσπαση της βουλγαρικής γραμμής άμυνας, ως συνέχειας του Σκρα ντι Λέγκεν, η οποία θα ξεκινούσε το φθινόπωρο. Ο Ντ'Εσπερέ επιθυμούσε την ολοκληρωτική διάσπαση του εχθρικού μετώπου έχοντας πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού του το Ναπολεόντειο όραμα για είσοδο στη Γερμανία μέσω της Δρέσδης. Ήταν ο άνθρωπος που το 1915 είχε συλλάβει το σχέδιο της δημιουργίας ενός μετώπου στη Θεσσαλονίκη και συνεπώς τώρα ο καταλληλότερος για να διεκπεραιώσει.⁹

Ο ικανότατος Γάλλος στρατηγός ήθελε η επίθεση τον Σεπτέμβριο να συμπέσει με την αντίστοιχη στο δυτικό μέτωπο, στο οποίο οι Κεντρικές Δυνάμεις γνώρισαν την συντριβή στις 18 Ιουλίου (θεωρήθηκε ως η δεύτερη ατυχής μάχη του Μάρνη) καθώς και στις 8 Αυγούστου 1918 στη μάχη της Αμιένης, την οποία ο Γερμανός στρατιωτικός Λούντεντορφ χαρακτήρισε ως «μαύρη ημέρα» για τους Γερμανούς.¹⁰ Η καταστροφή των Κεντρικών Δυνάμεων θα έχει και συνέχεια, αυτή τη φορά στο μακεδονικό μέτωπο, όπως θα επισημανθεί παρακάτω. Έτσι, προκειμένου ο Ντ'Εσπερέ να πετύχει τη διάσπαση του μετώπου και όχι μία τοπική επιτυχία, αφοσιώθηκε πλήρως στον σχεδιασμό της επιχείρησης. Για το λόγο αυτό επισκέφτηκε το σερβικό στρατόπεδο, το οποίο έδρευε στα ορεινά Μογλενά και από το σημείο εκείνο παρατήρησε τις κορυφογραμμές του Σοκόλ, του Ντομπροπόλιε, του Βέτερνικ καθώς και του απομακρυσμένου Κόζιακα, οι οποίες είχαν κριθεί ως απροσπέλαστες από τους προκατόχους του στο μέτωπο, Σαράιγ και Γκιγιωμά. Επιπρόσθετα, επέσπευσε το σχέδιο επαναπατρισμού Γάλλων στρατιωτών της Στρατιάς Ανατολής ούτως ώστε αυτή να ανανεωθεί και να αναδιοργανωθεί όσο το δυνατόν καλύτερα. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως ο αριθμός των επαναπατριζόμενων στρατιωτών μειώθηκε από τους 5.000 σε μόλις 2.500.¹¹

Για την καλύτερη κατανόηση όμως του σχεδίου του Ντ'Εσπερέ χρήζουν αναφορές οι θέσεις που είχαν καταλάβει οι δύο πλευρές στο μακεδονικό μέτωπο. Η διάταξη των Συμμαχικών στρατευμάτων είχε ως εξής: στα ανατολικά του μετώπου βρισκονταν τοποθετημένες οι ελληνοβρετανικές δυνάμεις, οι οποίες εκτείνονταν από τη θάλασσα και τον κόλπο του Ορφανού μέχρι και τη χαράδρα Μπερζερί στα δυτικά του Αξιού ποταμού (πιο ειδικά το 12^ο και 16^ο Βρετανικό Σώμα Στρατού, η 27^η και 28^η βρετανική μεραρχία και το 1^ο Ελληνικό Σώμα Στρατού). Ακολουθούσαν οι ελληνογαλλικές

8. Alan Palmer, *Το μακεδονικόν μέτωπον και ο Ελληνικός Διχασμός*, μτφρ. Νικόλαος Κ. Παπαρρόδης, (Αθήνα: Συμπληρωματικές εκδόσεις Διευθύνσεως Εκδόσεων Αρχηγείου Στρατού, 1977), 318. Το πλήρες όνομά του ήταν Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey και απεβίωσε στις 8.7.1942 στο Αλμπί της Γαλλίας.

9. Σπυρίδων Σφέτας, «Η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων. Η κατάρρευση της Αυστροουγγαρίας και η ίδρυση της Γιουγκοσλαβίας και της Μεγάλης Ρουμανίας», *Ελλήνων Ιστορικά, 100 χρόνια από τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο. Ο πόλεμος των 30 ημερών που διπλασίασε την Ελλάδα*, Ιούνιος 9, 2013, 137.

10. A.J. Mann, *Το μέτωπο της Σαλονίκης (Α' Παγκόσμιος Πόλεμος)*, (Αθήνα, 2008), 74. Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως οι εφημερίδες «*Νέα Αλήθεια*» και «*Νέα Ελλάς*», αλλά και η «*Εμπρός*» έκαναν αναφορά στην νικηφόρα για τους Συμμάχους μάχη της Αμιένης στις 28.7.1918 (π.η.).

11. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 324-327. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 70-71.

δυνάμεις, οι οποίες ήταν τοποθετημένες από την χαράδρα του Μπερζερί μέχρι τον ποταμό Μπίστριτσα της Ενωτίας (πιο ειδικά οι ελληνικές μεραρχίες Αρχιπελάγους και Σερρών καθώς και δύο γαλλικές μεραρχίες). Τα σερβικά στρατεύματα υπό τους στρατηγούς Στεπάνοβιτς και Μίσιτς, τα οποία επισκέφτηκε ο Φρανσέ Ντ'Εσπερέ, βρίσκονταν στρατοπεδευμένα στην περιοχή από τον ποταμό Μπίστριτσα μέχρι το Μάκοβο δηλαδή καταλάμβαναν τον ορεινό όγκο των κορυφών Σοκόλ, Ντομπροπόλιε, Βέτερνικ και Κόζιακα (πιο ειδικά η 1^η Σερβική Στρατιά που αποτελούνταν από τις μεραρχίες Δρίνου, Δουνάβεως, Μοράβα και μία ιππικού καθώς και η 2^η Σερβική Στρατιά, η οποία ενσωμάτωνε τις μεραρχίες Τιμόκ, Σουμάδια και την Γιουγκοσλαβική). Καταληκτικά, η Γαλλική Στρατιά Ανατολής είχε αναλάβει το δυτικό τμήμα του μακεδονικού μετώπου, δηλαδή το τμήμα από τα δυτικά των Σέρβων μέχρι και τον ποταμό Άψο ή Οσσούμ (πιο ειδικά η 17^η γαλλική μεραρχία, η 35^η ιταλική μεραρχία, η 2^η και 3^η Γαλλική Ομάδα Μεραρχιών). Όσον αφορά τις Κεντρικές Δυνάμεις, οι πολυπληθέστεροι Βούλγαροι κάλυπταν την περιοχή από τον Έβρο ποταμό έως την Αμφίπολη (με την 4^η Βουλγαρική Στρατιά υπό τον στρατηγό Τόσεφ), από τον Αγγίτη ποταμό μέχρι το Δοβά Τεπέ (με την 2^η Βουλγαρική Στρατιά υπό τον στρατηγό Λούκωφ) και από το Δοβά Τεπέ έως τη Μάλα Ρούπα (με την 1^η Βουλγαρική Στρατιά υπό τον στρατηγό Γκέσωφ). Οι Γερμανοί εκτεινόταν από τη Μάλα Ρούπα έως τον Σκούμπη ποταμό (με την 11^η Γερμανική Στρατιά υπό τον στρατηγό Φον Στόιμπεν), ενώ υπήρχαν φυσικά και αυστριακές εφεδρείες στην περιοχή μεταξύ του Σκούμπη και του όρους Γκόρα Τοπ (το 19^ο Αυστριακό Σώμα Στρατού).¹²

Οι Σέρβοι πρότειναν στον Ντ'Εσπερέ να πλήξουν οι ίδιοι χωρίς βοήθεια τη γραμμή Τόπολετς-Σοκόλ, η οποία περιλάμβανε δύο αμυντικές τοποθεσίες. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη κάλυπτε το Βέτερνικ, την Όμπλα Κάμενε, την Κραβίτσα (που ήταν και η πιο ισχυρή), το Ντομπροπόλιε και το Σοκόλ, ενώ η δεύτερη εκτεινόταν 5 χιλιόμετρα βορειότερα στο Τόπολετς και στον Κόζιακα.¹³ Πολύ γρήγορα ο Γάλλος στρατηγός ήρθε σε συμφωνία με τον Σέρβο πρίγκιπα Αλέξανδρο για την εφαρμογή του σχεδίου αυτού, το οποίο όμως ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις διαταγές του Παρισιού που τόνιζαν αυστηρώς τη διεξαγωγή επίθεσης μέσω του Σκρα ντι Λέγκεν, ως συνέχειας της μεγάλης νίκης του Μαΐου. Στις αρχές Αυγούστου ο Ντ'Εσπερέ είχε επισπεύσει τις προετοιμασίες αφενός μέσω της διάνοιξης οδών και αφετέρου μέσω της ενίσχυσης των στρατευμάτων με το απαραίτητο πολεμικό υλικό, ενώ στη διοίκηση του Στρυμόνα ποταμού τοποθετήθηκε ο Παναγιώτης Δαγκλής.¹⁴ Αξίζει να γίνει αναφορά στο γεγονός πως την περίοδο αυτή των προπαρασκευών από τον Γάλλο στρατηγό, όλες οι εχθρικές επιθέσεις αποκρούστηκαν επιτυχώς, η αεροπορία κυριαρχούσε στον εναέριο χώρο, ενώ η πιο σημαντική επιχείρηση ήταν αυτή της Γαλλικής Στρατιάς Ανατολής στην Αλβανία, η οποία κατέλαβε τα όρη Μπόφνια,

12. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 71-78.

13. *Ibid.*, 88-89.

14. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 328-329, 334-336. Ο Παναγιώτης Δαγκλής ήταν Έλληνας στρατιωτικός και πολιτικός, ο οποίος γεννήθηκε στις 30.8.1853 στο Αγρίνιο και απεβίωσε στις 9.3.1924 στην Αθήνα. Σπούδασε στη Σχολή Ευελπίδων, συμμετείχε στον πόλεμο του 1897, στον Μακεδονικό Αγώνα, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ το 1920 πολιτεύτηκε στο πλευρό του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Κόνιτσα και Κόμγιανιτ.¹⁵

Ο Φρανσέ Ντ'Εσπερέ έλαβε τελικώς στις 10 Σεπτεμβρίου 1918 τη γενική Συμμαχική άδεια για την έναρξη της επιχείρησης., με τους Ιταλούς και τους πλέον δύσπιστους Βρετανούς να δίνουν την συγκατάθεσή τους στις αρχές του μήνα. Ο Γάλλος είχε ως βασική του αρχή την αποφυγή οποιασδήποτε κωλυσιεργίας που θα μπορούσε να καταστρέψει όλα τα σχέδια, όπως είχε συμβεί τα προηγούμενα δύο έτη. Προς επίρρωση των παραπάνω, στις 1 Σεπτεμβρίου Βρετανοί και Έλληνες διεξήγαγαν επίθεση αποπροσανατολισμού στο πεδίο της Δοϊράνης προκειμένου οι Βούλγαροι να πιστέψουν ότι η πραγματική επίθεση θα είχε ως στόχο την περιοχή αυτή. Ωστόσο, ο Ντ'Εσπερέ ανέμενε πρώτα την πρόοδο στους άλλους τομείς του μετώπου για να δώσει την τελική διαταγή.¹⁶

Οι Σέρβοι από τη δική του πλευρά προσδοκούσαν μία επιτυχία ανάλογη με εκείνη που είχαν καταφέρει οι Έλληνες λίγους μήνες πριν στο Σκρα. Γίνεται μάλιστα ιδιαίτερη αναφορά από τον Γάλλο στρατηγό Ντ'Ανσέλμ στον τρόπο προετοιμασίας των Σέρβων καθώς και στην προσήλωσή τους ανήμερα της έναρξης των επιχειρήσεων.¹⁷ Στις 8 η ώρα το πρωί της 14^{ης} Σεπτεμβρίου, ο στρατηγός Μίσιτς αφού παρατήρησε τον καιρό έδωσε το έναυσμα της έκρηξης της Συμμαχικής επίθεσης, η οποία αιφνιδίασε τους Βούλγαρους στην περιοχή του Ντομπροπόλιε. Οι αντίπαλοι που υστερούσαν αριθμητικά των Συμμάχων, βομβαρδίζονταν ολόκληρη τη μέρα με αποτέλεσμα το απόγευμα της επομένης το Βέτερνικ να πέσει στα χέρια των Σέρβων, ενώ μέχρι το τελευταίο φως είχαν καταληφθεί διαδοχικά το Ντομπροπόλιε και το Σοκόλ.¹⁸ Ο σερβικός στρατός είχε ακμαίο ηθικό και απέπνεε έντονο πατριωτικό ενθουσιασμό κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων, φανερόντας τον πόθο του για επιστροφή στην μητέρα πατρίδα. Η μάχη του Ντομπροπόλιε προκάλεσε ρήγμα στο μέτωπο και επέτρεψε παράλληλα την έναρξη της βρετανικής επίθεσης στην περιοχή της Δοϊράνης. Χρήζει αναφοράς σε αυτό το σημείο το γεγονός πως τόσο οι Βούλγαροι όσο και οι Γερμανοί γνώριζαν ότι οι Σύμμαχοι θα χτυπούσαν στην περιοχή του Ντομπροπόλιε, ωστόσο, υποτίμησαν την επιχείρηση και παρόλο που αντιστάθηκαν σθεναρά, συντρίφθηκαν γρήγορα. Οι Γερμανοί τόνιζαν βέβαια πως οι βουλγαρικές μεραρχίες που βρίσκονταν στη Ρουμανία μπορούσαν να μεταφερθούν στο μέτωπο για να συνεισφέρουν. Όσες από τις δυνάμεις αυτές όμως εσπευσαν στο μακεδονικό μέτωπο δεν κατόρθωσαν να προσφέρουν τα αναμενόμενα καθώς η κατάστασή τους ήταν άθλια.¹⁹

Στις 16 Σεπτεμβρίου οι Σέρβοι ξεκίνησαν τη δεύτερη επίθεση με στόχο την κατάληψη του Κόζιακα, της δεύτερης γραμμής άμυνας. Πρωταγωνιστικό ρόλο

15. ΓΕΣ, *Η συμμετοχή της Ελλάδος*, 80-83.

16. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 285, 337-339. Mann, *Μέτωπο Σαλονίκης*, 74.

17. Ε.Λ.Ι.Α. Αρχείο Γ. Στρέιτ, φάκελος 14.7 «Μέτωπο Θεσσαλονίκης 1916-1919», 1-2.

18. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 344-347.

19. Georgi Markov, "The Southern Front in Bulgaria's Foreign Policy and Strategy," *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Proceedings of the International Conference organized by Institute of Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos," Thessaloniki, 16-18 April, 2002, edited by Institute of Balkan Studies, (Thessaloniki: 2005), 69.

διαδραμάτισε η γιουγκοσλαβική μεραρχία, η οποία αποτελούνταν από Βόσνιους, Μαυροβούνιους, Κροάτες και ο κύριος λόγος για τον οποίο αυτοί συντάχθηκαν με τους Σέρβους δεν ήταν άλλος από την ιταλική απειλή. Αργά τη νύχτα και έπειτα από πολλαπλές επιθέσεις ο ορεινός αυτός όγκος καταλήφθηκε, ωστόσο, γερμανική δύναμη παρέμενε οχυρωμένη σε σημείο βορείως του Κόζιακα. Οι Βούλγαροι του στρατηγού Ρούσεφ κυριευμένοι από πανικό και ταραχή άρχισαν την άτακτη οπισθοχώρηση κατορθώνοντας να φτάσουν με ελιγμό πίσω από τον ποταμό Εριγώνα. Παράλληλα, οι Αυστριακοί ζήτησαν μονομερώς ειρήνη χωρίς τη γερμανική έγκριση, ωστόσο, αυτή απορρίφθηκε αμέσως από τους Συμμάχους, ενώ μέσα σε αυτό το κλίμα ο στρατηγός Φον Σολτς ανέμενε εναγωνίως την απάντηση των Γερμανών για την αποστολή μίας μεραρχίας. Ως αποτέλεσμα, στις 17 Σεπτεμβρίου ο Φον Σολτς διέταξε εσπευσμένα την σύμπτυξη του στρατού του, γεγονός που φανέρωσε και τον δικό του πανικό. Έτσι, μετά τη νικηφόρα μάχη του Ντομπροπόλιε οι Σύμμαχοι κινούνταν πλέον με άνεση προς τη συμβολή των ποταμών Εριγώνα και Μπελασνίτσα. Ήταν η κατάλληλη στιγμή για την έκρηξη της ελληνοβρετανικής επίθεσης στο πεδίο της Δοϊράνης.²⁰

Στην ευρύτερη περιοχή των σημερινών συνόρων της Ελλάδας με την πρώτη Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας οι Βρετανοί είχαν ενισχυθεί με την ελληνική μεραρχία Σερρών του στρατηγού Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη καθώς στο πεδίο εκείνο οι Βούλγαροι διέθεταν ισχυρή οχύρωση και επαρκή οπλισμό.²¹ Η επίθεση ξεκίνησε από τους Έλληνες, οι οποίοι αφού προχώρησαν αρχικά στη σύλληψη αιχμαλώτων, κατόρθωσαν να πετύχουν τη διάσπαση της πρώτης βουλγαρικής γραμμής άμυνας, της Ζυμώ Ραβίν και του Πετί Κουρονέ. Στη δεύτερη αμυντική γραμμή όμως, την Γραν Κουρονέ, οι Βούλγαροι προέβαλαν σθεναρή αντίσταση καθώς διέθεταν, σε αντίθεση με τους ομολόγους τους στο Ντομπροπόλιε, ακμαίο ηθικό. Αξίζει να αναφερθεί πως στην συγκεκριμένη περιοχή οι Βρετανοί είχαν αριθμήσει τεράστιες απώλειες κατά τα δύο παρελθόντα έτη εξαιτίας του περίφημου «οφθαλμού του Διαβόλου», οχυρό που επόπτευε την κοιλάδα της Δοϊράνης και αποδεκάτιζε τους επιτιθέμενους. Αποτελούσε φόβητρο για τις Συμμαχικές δυνάμεις, διότι από το σημείο εκείνο ήταν ορατός ακόμη και ο Θερμαϊκός κόλπος εφόσον το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες. Ωστόσο, για άλλη μία φορά η γραμμή αυτή παρέμεινε απόρθητη και μονάχα το τάγμα των Ουαλών κατόρθωσε να πλησιάσει με αποτέλεσμα να αποδεκατιστεί και εν συνεχεία να παρασημοφορηθεί από τον Ντ'Εσπερέ για την προσπάθειά του. Αποτυχημένη ήταν και η κατάληξη της δεύτερης επίθεσης στην περιοχή της Μπλάγκα Πλάνινα από τη μεραρχία Κρήτης καθώς αφενός δεν υποστηρίχθηκε από τους Βρετανούς και αφετέρου κατά τη διάρκεια της πορείας ξέσπασε πυρκαγιά λόγω της ξερής βλάστησης και έτσι οι στρατιώτες απειλήθηκαν άμεσα. Τη σκυτάλη έλαβε το σκωτσέζικο τάγμα, το οποίο αν και προσέγγισε την περιοχή τελικώς δεν τα κατάφερε. Μοναδικά κέρδη, επομένως, για τους Συμμάχους ήταν η Πετί Κουρονέ, η πόλη της Δοϊράνης και κατά κύριο λόγο η

20. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 348-350, 352.

21. Εμμανουήλ Θ. Γρηγορίου, *Έλληνες και Βούλγαροι*, (Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, 1954), 393.

ματαίωση του βουλγαρικού σχεδίου μεταφοράς στρατευμάτων στην περιοχή του Ντομπροπόλιε, όπου το μέτωπο είχε ήδη διασπαστεί. Στις 20 Σεπτεμβρίου όμως οι Βούλγαροι του στρατηγού Νερέζωφ διατάχθηκαν από τους Γερμανούς να αποχωρήσουν από την Γκραν Κουρονέ και να συμπυκνωθούν προκειμένου να αποκόψουν τα Συμμαχικά στρατεύματα που είχαν προωθηθεί στον Κόζιακα. Η δυσαρέσκεια και η απογοήτευση των Βούλγαρων ήταν έντονη, ενώ ταυτόχρονα απώλεσαν και το υψηλό τους ηθικό τη στιγμή μάλιστα που ήταν έτοιμοι να αντεπιτεθούν εναντίον των Βρετανών. Την επομένη η μεραρχία Σερρών ανήλθε πρώτη στην Γκραν Κουρονέ, όπου έκπληκτη συνάντησε μόνο εγκαταλελειμμένα χαρακώματα και οχυρωματικά έργα. Ο Άγγλος στρατηγός Μιλν καταδίωξε τους Βούλγαρους, οι οποίοι κατά την υποχώρησή τους είχαν εγκλωβιστεί στις χαράδρες των όρεων και δέχονταν τα πυρά της Βρετανικής Βασιλικής Αεροπορίας (RAF). Η πλειοψηφία των Βούλγαρων στρατιωτών αποδεκατίστηκε, ενώ πολλοί πίστεψαν τότε πως ο πόλεμος είχε λήξει. Παράλληλα, ο στρατηγός Ντ'Ανσέλμ διεξήγαγε μαζί με τους Έλληνες 48ωρη επιχείρηση στην περιοχή του όρους Τζένα πετυχαίνοντας έτσι τη διεύρυνση του ρήγματος στο μέτωπο. Οι Σύμμαχοι, έτσι, είχαν καταφέρει σημαντική πρόοδο θέτοντας γερά τα θεμέλια της νίκης.²²

Ο Φρανσέ Ντ'Εσπερέ διέταξε τότε το πέρασμα στη δεύτερη φάση της επιχείρησης, η οποία περιλάμβανε την καταδίωξη των εχθρών σε όλο το μέτωπο, με το ιππικό να αναλαμβάνει το βασικό ρόλο ανοίγοντας το δρόμο στο επερχόμενο πεζικό. Μεγάλη εντύπωση προκάλεσαν οι σπαχήδες του Γουνιώ Γαμβέττα, ιππείς από το Μαρόκο με τρομερές πολεμικές ικανότητες. Η αρχική τους αποστολή ήταν η κατάληψη της πόλης του Πρίλεπ, την οποία και εξετέλεσαν με επιτυχία στις 23 Σεπτεμβρίου 1918. Δεύτερός τους στόχος αποτελούσε η πόλη των Σκοπίων, πόλη κλειδί για την εξέλιξη της επιχείρησης. Παράλληλα με τον Γαμβέττα, ο Γάλλος στρατηγός Πρυνώ κινούμενος και αυτός προς τα Σκόπια εισήλθε στις 25 Σεπτεμβρίου στο Γκράντσκο που αποτελούσε σημείο ανεφοδιασμού των αντιπάλων. Οι Σέρβοι συνάντησαν για πρώτη φορά σοβαρή αντίσταση από τους Βούλγαρους στα Βελεσά, ενώ οι σπαχήδες του Γαμβέττα ακολουθώντας την οροσειρά της Γκολεσνίτσα έφτασαν έξω από τα Σκόπια στις 29 Σεπτεμβρίου. Στη θέα των έφιππων Μαροκινών οι Βούλγαροι τρομοκρατήθηκαν και τράπηκαν σε άτακτη φυγή, αφήνοντας έτσι ως μόνους υπερασπιστές της πόλης τους Γερμανούς, με αποτέλεσμα αυτοί να υποκύψουν τις πρώτες πρωινές ώρες. Τέλος, το βρετανικό σύνταγμα Ντερμπισάιρ εισήλθε στο βουλγαρικό χωριό Κωστουρίνο και στην Στρώμνιτσα.²³

Οι απώλειες των Βουλγάρων ήταν τεράστιες αφού οι Σύμμαχοι κατέσχεσαν 2.000 πυροβόλα όπλα, 1.600 βαγόνια με 1.200 ατμομηχανές, ενώ αιχμαλωτίστηκαν 90.000 Βούλγαροι στρατιώτες, 1.600 αξιωματικοί και 6 στρατηγοί. Όσον αφορά τις απώλειες της ελληνικής πλευράς αυτές ήταν εξίσου μεγάλες. Πιο συγκεκριμένα, 834 Έλληνες στρατιώτες βρήκαν το θάνατο στο μακεδονικό μέτωπο, 3.790 κατέληξαν λόγω των τραυμάτων τους και 671 δεν βρέθηκαν ποτέ.²⁴

22. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 356-367.

23. *Ibid.*, 368-371, 373-377.

24. Γρηγορίου, *Έλληνες και Βούλγαροι*, 394. Prodromos Spahidis, "The Greek Army in World War I,"

Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Μαλίνωφ άρχισε τότε τις κρυφές συνομιλίες με την Αντάντ επιθυμώντας να υπογράψει ειρήνη με βάση τα 14 σημεία του προέδρου Ουίλσον, ωστόσο, μόνο οι ΗΠΑ ήταν πρόθυμες να συζητήσουν μαζί του καθότι οι δύο χώρες δεν ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση.²⁵ Σε αντίθεση με τον Βούλγαρο πρωθυπουργό, ο βασιλιάς Φερδινάνδος δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση την συνθηκολόγηση.²⁶ Η εσωτερική κατάσταση της χώρας όμως δεν ήταν και η καλύτερη δυνατή, αφού δημιουργήθηκαν στις 23 και 24 Σεπτεμβρίου 1918 σοβιέτ στο Πέτσκεβ, στο Μπέροβο και στο Τσάρεβο Σέλο από σοσιαλιστές της Αριστεράς, ενώ η πιο ισχυρή κίνηση αναπτύχθηκε στο Ραντομίρ. Βέβαια αυτό δεν ήταν το πρώτο περιστατικό εξέγερσης στη γειτονική χώρα, αφού το καλοκαίρι του 1918 ο πρωθυπουργός Μαλίνωφ ανέτρεψε τον προκάτοχό του, Ραντοσλαύωφ, βίαια.²⁷ Ο Φερδινάνδος έλαβε εν μέσω του κλίματος αυτού την απόφαση να απελευθερώσει από τη φυλακή τους Σταμπολίνσκυ και Δασκάλωφ του Αγροτικού κόμματος, ωστόσο, αυτοί προσχώρησαν στους επαναστάτες και ανακήρυξαν το Ραντομίρ «Δημοκρατία» στις 27 Σεπτεμβρίου. Παράλληλα, ο στρατός που υποχωρούσε κινούνταν εναντίον του Φερδινάνδου στη Σόφια, ο οποίος επέβαλε τελικά στρατιωτικό νόμο και έδωσε εντολή να αποσταλούν εκπρόσωποι στη Θεσσαλονίκη για να αρχίσουν οι συνεννοήσεις για τη σύναψη ειρήνης. Οι επαναστάτες διαλύθηκαν χάρη στη σωτήρια επέμβαση της 217^{ης} γερμανικής μεραρχίας και της VMRO, ενώ οι ΗΠΑ μεσολάβησαν ώστε να αποφευχθεί η κομμουνιστοποίηση της χώρας.²⁸

Οι εκπρόσωποι της Βουλγαρίας που είχαν αποσταλεί στη Θεσσαλονίκη στις 28 Σεπτεμβρίου ήταν οι Λιάπτσεφ, Λούκωφ και Ράντεφ και είχαν σκοπό να συναντηθούν άμεσα με τον Φρανσέ Ντ'Εσπερέ. Οι τρεις Βούλγαροι ζήτησαν από τον Γάλλο αφενός να μην υποστούν ελληνοσερβική κατοχή στα εδάφη τους και αφετέρου να υπογράψουν τη συνθήκη ειρήνης με βάση τα 14 σημεία του Ουίλσον, ωστόσο, δεν ήταν δυνατό να γίνουν αποδεκτοί οι παραπάνω όροι. Την επομένη η συνάντηση των τεσσάρων ανδρών επαναλήφθηκε στο τότε Βουλγαρικό προξενείο της Θεσσαλονίκης, όπου και υπογράφηκε η συμφωνία της ειρήνης. Οι Βούλγαροι αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν ταπεινωτικά στο ίδιο το προξενείο τους την ημέρα που

The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War, Proceedings of the International Conference organized by Institute of Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos," Thessaloniki, 16-18 April, 2002, edited by Institute of Balkan Studies, (Thessaloniki: 2005), 171. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός πως η αντιβενιζελική εφημερίδα «Εμπρός» εκθειάζει τις Συμμαχικές επιτυχίες την περίοδο από τις 2 μέχρι και τις 25 Σεπτεμβρίου 1918.

25. Σφέτας, «Η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων», 139.

26. Spiridon Sfetas, "From Expectation to Disappointment: Bulgaria's Capitulation in Salonica," *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Proceedings of the International Conference organized by Institute of Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos," Thessaloniki, 16-18 April, 2002, edited by Institute of Balkan Studies, (Thessaloniki: 2005), 359.

27. Dimitre Minchev, "The Bulgarian Army at the Salonica Front," *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Proceedings of the International Conference organized by Institute of Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos," Thessaloniki, 16-18 April, 2002, edited by Institute of Balkan Studies, (Thessaloniki: 2005), 139.

28. Palmer. *Μακεδονικόν μέτωπον*, 380-381. Σφέτας, «Η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων», 140. Sfetas, "Bulgaria's Capitulation in Salonica," 360.

διασπάστηκε στο δυτικό μέτωπο η γραμμή του Χίντενμπουργκ.²⁹ Στις 30 Σεπτεμβρίου έγιναν αποδεκτοί από τη βουλγαρική πλευρά οι παρακάτω όροι: 1) εκκένωση των ελληνικών και σερβικών εδαφών από το βουλγαρικό στρατό, 2) αποχώρηση των Γερμανών και Αυστριακών από τη Βουλγαρία, 3) κατάληψη καίριων βουλγαρικών σημείων και χρήση των σιδηροδρόμων από τους Συμμάχους, 4) παράδοση των όπλων και των πολεμικών μηχανημάτων και 5) αποστράτευση των Βουλγάρων εκτός από 3 μεραρχίες και 2 συντάγματα ιππικού.³⁰ Έτσι, την ημέρα εκείνη οι εχθροπραξίες τερματίστηκαν οριστικά σε όλο το μακεδονικό μέτωπο. Ο αντίκτυπος του πολέμου για τους Βούλγαρους ήταν μεγάλος και προκάλεσε αλυσιδωτές εξελίξεις αμέσως μετά τη συνθηκολόγησή τους. Αρχικά, ο ηγεμόνας Φερδινάνδος αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το θρόνο της χώρας και να την εγκαταλείψει, ενώ στη συνέχεια την επιρροή στην πολιτική σκηνή άρχισαν να ασκούν οι Αγροτικοί και το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας και όχι ο διάδοχος Βόρις Γ' ή κάποιο άλλο κόμμα.³¹

Στη Θεσσαλονίκη υπήρχε διάχυτη η αίσθηση ότι ο πόλεμος είχε λήξει. Ο Βρετανός πρωθυπουργός Λόυδ Τζόρτζ είχε την πεποίθηση ότι η Γερμανία θα κατέρρεε σε περίπτωση που οι σύμμαχοί της συνθηκολογούσαν. Οι Γερμανοί στρατιωτικοί Χίντενμπουργκ και Λούντεντορφ συναντήθηκαν στο Σπα του Βελγίου, όπου παραδέχθηκαν την ήττα τους και παράλληλα την ανάγκη για άμεση δρομολόγηση των διαπραγματεύσεων ώστε να υπογραφεί η τελική ειρήνη. Ο πόλεμος βέβαια συνεχίστηκε για 5 ακόμη εβδομάδες, καθώς κύριος στόχος όλων ήταν η κατάληψη συγκεκριμένων θέσεων που θα επηρέαζαν το μελλοντικό γεωγραφικό χάρτη της Ευρώπης. Ο Γάλλος στρατηγός Ντ'Εσπερέ επιθυμούσε διακαώς τα αντίποινα και τη θριαμβευτική είσοδο στη Γερμανία, όπως όριζε άλλωστε το όραμά του. Η επιθυμία του αυτή ήταν εξ ολοκλήρου αντίθετη με την αντίστοιχη του Κλεμανσώ, ο οποίος επεδίωκε τη λήξη του μακροχρόνιου πολέμου που είχε εξαντλήσει και εξουθενώσει το γαλλικό και όχι μόνο λαό. Πρόκειται για δύο διαφορετικές οπτικές, αφενός ενός επαγγελματία στρατιωτικού και αφετέρου ενός πολιτικού άνδρα.³²

Ο Ντ'Εσπερέ διατάχτηκε τελικώς να βαδίσει προς το Δούναβη ποταμό και την περιοχή των βόρειων Βαλκανίων, ενώ οι Βρετανοί προς την Κωνσταντινούπολη με τη συμμετοχή όμως αποσπασμάτων όλων των εθνικών στρατών. Το βρετανικό ενδιαφέρον στρεφόταν αποκλειστικά στην Ανατολή και τη Μεσόγειο και όχι στην Κεντρική Ευρώπη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία όμως υπέγραψε την ανακωχή στις 30 Οκτωβρίου 1918 στο Μούδρο με αποτέλεσμα η πορεία των Βρετανών να διακοπεί στην Αλεξανδρούπολη.³³ Οι Σέρβοι από την άλλη πλευρά συνέχισαν τις σφοδρές

29. Sfetas, "Bulgaria's Capitulation in Salonica," 360-362.

30. Palmer, *Μακεδονικόν μέτωπον*, 382.

31. Ε.Λ.Ι.Α. Αρχείο Γ. Στρέιτ, φάκελος 14.7 «Μέτωπο Θεσσαλονίκης 1916-1919», 12. Σφέτας, «Η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων», 140.

32. Palmer, *ό.π.*, 382-386.

33. Helen Gardikas-Katsiadakis, "Greek Diplomatic Planning, 1917-1918," *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Proceedings of the International Conference organized by Institute of Balkan Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos," Thessaloniki, 16-18 April, 2002, edited by Institute of Balkan Studies, (Thessaloniki: 2005), 117.

μάχες καταφέροντας στις αρχές Οκτωβρίου την απελευθέρωση της κοιλάδας του Μοράβα. Το όνειρο της επιστροφής τους στην πατρίδα έμοιαζε να είναι πιο κοντά από κάθε άλλη στιγμή. Συνεχίζοντας την πορεία τους, οι Σέρβοι κατόρθωσαν γρήγορα να ανακαταλάβουν την πόλη της Νύσσας ή Νις και να φτάσουν έτσι έξω από το Βελιγράδι. Στις 3 Νοεμβρίου 1918 συνθηκολόγησε η Αυστρία και χωριστά η Ουγγαρία στις 13 Νοεμβρίου (διότι στις 16 Οκτωβρίου ο Κάρολος είχε ανακηρύξει την ομοσπονδιοποίησή της). Καταληκτικά, χρήζει αναφοράς το γεγονός πως η τελική διαταγή για εισβολή στο γερμανικό έδαφος δόθηκε από τους Συμμάχους στον στρατηγό των δυτικών στρατευμάτων, Φος, αγνοώντας τόσο τον Φρανσέ Ντ'Εσπερέ, όσο και τον Στρατό της Ανατολής.³⁴

Όσον αφορά τη Γερμανία, η κατάσταση στο εσωτερικό της ήταν τεταμένη. Πιο ειδικά, οι συνεχόμενες ήττες στο δυτικό μέτωπο είχαν προκαλέσει πανικό καθώς τόσο ο στρατός, όσο και ο λαός δεν διέθεταν το σθένος ώστε να αντέξουν άλλο τον πόλεμο. Περίτρανο παράδειγμα συνιστά η αναταραχή που ξέσπασε στο γερμανικό στόλο στο Κίελο στις 3 και 4 Νοεμβρίου 1918: ο στόλος είχε σταλεί στα ανοικτά προκειμένου να δώσει μάχη, η οποία ισοδυναμούσε με αποστολή αυτοκτονίας, ωστόσο, στασίασε και αιτήθηκε την απομάκρυνση της βασιλικής οικογένειας, του ίδιου του Γουλιέλμου και φυσικά άμεση ειρήνη.³⁵ Επιπρόσθετα, στο Βερολίνο κηρύχθηκε στις 9 Νοεμβρίου γενική απεργία, ενώ δημιουργήθηκαν συμβούλια εργατών, ναυτικών και στρατιωτών, τα οποία τελούσαν υπό τον έλεγχο των Σπαρτακιστών. Η επανάσταση αυτή σοβιετικού τύπου διέθετε όλες τις προϋποθέσεις για να πετύχει, όμως η επέμβαση του στρατού, τον οποίο και εκμεταλλεύτηκε ο Κάιζερ, ήταν αποτελεσματική. Οι άμεσες συνέπειες των παραπάνω γεγονότων ήταν η παραίτηση του Γουλιέλμου και η υπογραφή της άνευ όρων συνθήκης ειρήνης στις 11 Νοεμβρίου.³⁶ Η ανακωχή υπογράφηκε το απόγευμα της ίδιας ημέρας στο δάσος της Κομπιένης μεταξύ του στρατηγού Φος και δύο εκπροσώπων της Γερμανίας. Ο χειμώνας του 1918-1919 ήταν βαρύς και σε συνδυασμό με το λοιμό που ξέσπασε αποδεκάτισε τον πληθυσμό τόσο στη Γερμανία, όσο και στην Αυστρία. Πέραν τούτων, ο γερμανικός στρατός ήταν υποχρεωμένος να περιοριστεί στα σύνορα της χώρας του, να παραδώσει 5.000 πυροβόλα όπλα, 25.000 πολυβόλα όπλα, 3.000 όλμους χαρακωμάτων και 1.700 αεροπλάνα.³⁷

Καταληκτικά, η έλλειψη ανεφοδιασμού και επαρκών προμηθειών αφενός και το χαμηλό ηθικό των βουλγαρικών στρατευμάτων αφετέρου, ήταν οι κύριοι παράγοντες που οδήγησαν στην κατάρρευση της Βουλγαρίας.³⁸ Η ήττα της όμως δεν ήταν η βασική αιτία που προκάλεσε στη συνέχεια την κατάρρευση της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας. Η διάσπαση του βουλγαρικού μετώπου επιτάχυνε σίγουρα τη

34. Palmer, *ό.π.*, 394-398. Strachan, *Α` Παγκόσμιος Πόλεμος*, 402, 404.

35. Strachan, *Α` Παγκόσμιος Πόλεμος*, 404-405. Ο Strachan αναφέρει πως οι Γερμανοί ένιωθαν έντονο φόβο μήπως συμβεί κάτι αναπάντεχο την τελευταία στιγμή και δεν οριστικοποιηθεί η πολυπόθητη ειρήνη.

36. *Ibid.*, 406. Ο νέος αρχηγός της Επιμελητείας, Groener, τόνισε στον ανώτατο διοικητή του πως «ο στρατός δεν υπακούει στην Μεγαλειότητά σας πλέον».

37. *Ibid.*, 407-408.

38. Spahidis, "The Greek Army in World War I," 171.

συνθηκολόγησή τους, καθώς αμφότερες είχαν απωλέσει κάθε έλεγχο και πρωτοβουλία στο πεδίο των μαχών. Ο Άγγλος στρατηγός Μιλν έγραψε δέκα χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου το αντίθετο, ότι δηλαδή η βουλγαρική κατάρρευση ήταν το έναυσμα και για την γερμανική κατάρρευση αντίστοιχα. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί πως η Βουλγαρία είχε ουσιαστικά εκπληρώσει τους στόχους της ήδη από το 1916, όταν και είχε καταλάβει τη Θράκη και μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας. Η βουλγαρική ανακωχή είναι σίγουρο ότι επηρέασε τις σχέσεις των Γερμανών πολιτικών και στρατιωτικών, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό την εκρηκτική εσωτερική κατάσταση της χώρας. Επιπλέον, η διάσπαση του μετώπου επέφερε την απελευθέρωση των μέχρι πρότινος βουλγαροκρατούμενων ελληνοσερβικών εδαφών. Οι Δυτικοί επέμεναν ακόμα και μετά τον πόλεμο πως η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε μία ζημιογόνα επιχείρηση με σπατάλη υλικού και ανδρών, διαδραματίζοντας έναν ασήμαντο και παραμελημένο ρόλο.³⁹

Για την επεξεργασία της συνθήκης ειρήνης και των επιμέρους όρων της συνήλθε στο Παρίσι η ομώνυμη Συνδιάσκεψη, η οποία διήρκεσε από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1919. Ο χαρακτήρας του κειμένου είχε την σφραγίδα των τριών μεγάλων προσωπικοτήτων της εποχής, του Ουίλσον, του Λόυδ Τζορτζ και του Κλεμανσώ. Η επισφράγιση της έγινε με την συνθήκη των Βερσαλλιών (28.6.1919), ενώ υπογράφηκαν ξεχωριστές συμφωνίες για κάθε σύμμαχο της Γερμανίας: η συνθήκη του Σεν Ζερμέν για την Αυστρία (10.9.1919), η συνθήκη του Νεϊγύ για την Βουλγαρία (27.11.1919), η συνθήκη των Σεβρών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία (10.8.1920) και τέλος η συνθήκη του Τριανόν για την Ουγγαρία (4.6.1920).⁴⁰

Η Γερμανία ήταν υποχρεωμένοι μεταξύ άλλων να απωλέσει το 13% του εδάφους της, το 10% του πληθυσμού της, ενώ κλήθηκε να καταβάλει τεράστιες αποζημιώσεις. Η Βουλγαρία έχασε τη Νότιο Δοβρουτσά (εκτός του Τσάριμπροντ και του Μποζίλεφγκραντ), τη Στρώμνιτσα και κλήθηκε και αυτή να καταβάλει πολεμικές επανορθώσεις ύψους 2,25 δις γαλλικών φράγκων καθώς και να μειώσει το στρατό της. Οι κυριότερες, τέλος, συνέπειες του Μεγάλου Πολέμου ήταν η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), η διάλυση των αυτοκρατοριών, της Οθωμανικής, της Αυστροουγγρικής, της Γερμανικής και της Ρωσικής, η έκρηξη της Ρωσικής Επανάστασης και ο αναθεωρητισμός των συνθηκών από τις ηττημένες χώρες που θα ανοίξει το δρόμο για τον Δεύτερο Μεγάλο Πόλεμο 20 χρόνια αργότερα.⁴¹

39. Palmer, *ό.π.*, 403, 406-407, 413.

40. E. M. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι* (Θεσσαλονίκη: 2006), 830.

41. Strachan, *Α` Παγκόσμιος Πόλεμος*, 413-414, 421. Σφέτας, «Η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων», 143-144.

Γεωργία Μπακάλη

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ
ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ (1916-1918)*

*Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι ανταγωνισμοί του 1912-1913 και οι εχθρότητες των εμπόλεμων βαλκανικών κρατών αναζωπυρώθηκαν με την προσχώρησή τους στους δύο ευρωπαϊκούς συνασπισμούς. Η βαλκανική ισορροπία δυνάμεων που είχε επιτευχθεί με τους Βαλκανικούς Πολέμους αποδείχτηκε εύθραυστη, ενώ κεκτημένα στον βαλκανικό χώρο αμφισβητήθηκαν· προπάντων από την ηττημένη στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο Βουλγαρία. Έτσι, όταν το 1915 η Γερμανία προσέγγισε τη Βουλγαρία με σκοπό να άρει την ουδετερότητά της, ο βασιλιάς της Βουλγαρίας Φερδινάνδος *απεφάσισε να επανορθώσει, παρά το πλευρόν της Αυστρίας, την συμφοράν του 1913*,¹ υπογράφοντας μυστικό σύμφωνο στρατιωτικής συνεργασίας. Οι Βούλγαροι, όπως ανέφερε ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στη Σόφια, *αποσκοπούσαν στην πραγματοποίησιν καθ' όλην την γραμμίν των εθνικών αυτών πόθων, δια κήσεως γειτόνων εδαφών, διεκδικουμένων υπ' αυτών*.² Τον Μάιο του 1916 γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα μετά την αμαχητί παράδοση των οχυρών του Ρούπελ εισέβαλαν στην Ελλάδα. Αφού διήλθαν την ελληνική μεθόριο, δεν στράφηκαν εναντίον των αγγλογαλλικών στρατευμάτων που βρίσκονταν στον Στρυμόνα. Σκοπός τους ήταν η κατάκτηση της Ανατολικής Μακεδονίας. Η εισβολή τους –κατά παράβαση των συμφωνιών– εξελίχθηκε γρήγορα, μετά την αμαχητί παράδοση της πόλεως της Καβάλας και του Δ΄ Σώματος Στρατού, σε ολοκληρωτική στρατιωτική κατοχή, αφού είχε καταρρεύσει κάθε στρατιωτική αντίσταση. Έτσι, εδάφη που προσφάτως είχαν απελευθερωθεί παραδόθηκαν αμαχητί από την κυβέρνηση Σκουλούδη. Αποτέλεσμα: τρία χρόνια μετά την Πρώτη Βουλγαρική Κατοχή (Οκτώβριος 1912-Ιούνιος 1913) κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, η Ανατολική Μακεδονία σημαδεύτηκε από την ευρύτερη και

1. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 1 (Αθήνα: Ίκαρος, 1970), 340.

2. *Ibid.*, τ. 2, 133.

σκληρότερη εμπειρία της Δεύτερης Βουλγαρικής Κατοχής (1916-1918) κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει με ποιες ενέργειες επιχειρήθηκε κατά τη διετή κατοχή η συστηματική ελάττωση του ελληνικού πληθυσμού, προκειμένου να προκύψει ανατροπή των πληθυσμιακών δεδομένων και κατ' επέκταση αλλοίωση του ελληνικού χαρακτήρα της περιοχής.³ Έτσι θα αποκτούσαν ερείσματα τα «εθνικά δίκαια» της Βουλγαρίας.

Τα γεγονότα (εισβολή, κατάληψη, κατοχή, ομηρία) στην Ανατολική Μακεδονία την περίοδο 1916-1918, δεν έχουν φωτιστεί επαρκώς σε επίπεδο δημόσιας ιστορίας, ειδικότερα στα σχολικά εγχειρίδια. Ελάχιστα διασώζεται σήμερα και σε επίπεδο συλλογικής μνήμης η Δεύτερη Βουλγαρική Κατοχή, όπως αυτή αποτυπώνεται σε μνημεία, τελετές, επίσημες εκδηλώσεις μνήμης, σε αντίθεση με εκείνη της Τρίτης Βουλγαρικής Κατοχής (1941-1944). Πολλές πτυχές της κατοχής παραμένουν άγνωστες και ανεξιχνίαστες, κλεισμένες ακόμη πεισματικά σε αρχεία που περιμένουν το φως της έρευνας. Ίσως γιατί επισκιάστηκε τόσο από την πυκνότητα και σφοδρότητα των γεγονότων του Μεγάλου Πολέμου όσο και από τα πρωτόγνωρα στρατιωτικά γεγονότα (αμαχητί παράδοση των οχυρών του Ρούπελ και της Καβάλας, αιχμαλωσία του Δ΄ Σώματος Στρατού), αλλά και γιατί το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον μονοπώλησε κυρίως η εμφύλια σύγκρουση του Εθνικού Διχασμού.

Η κατάκτηση της Ανατολικής Μακεδονίας τον Αύγουστο του 1916 έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία, σκορπίζοντας τρόμο στους κατοίκους της περιοχής. Μία από τις πρώτες συνέπειες της προέλασης των βουλγαρικών στρατευμάτων στην πεδιάδα των Σερρών ήταν η προσφυγιά που εκδηλώθηκε από τις πρώτες μέρες της εισβολής. Σε συνεννόηση με τους Αγγλογάλλους η Μεραρχία Σερρών εξασφάλισε τη διάβαση με τρένο του άμαχου πληθυσμού της πόλης, προτού ακόμη ανατιναχθεί η γέφυρα της Αγγίστας. Ο διευθυντής του Πρακτορείου Σερρών της Τράπεζας της Ανατολής αφηγείται:

«Η πόλις των Σερρών έμεινεν σχεδόν γυμνή Ελλήνων κατοίκων. Άπασαι αι αρχαί της πόλεως (αι πολιτικά) ανεχώρησαν. Ο πανικός μετεδόθη εις όλην σχεδόν την Ανατολικήν Μακεδονίαν, ης οι κάτοικοι πανικόβλητοι φεύγουν προς την Καβάλαν, ήτις παρουσιάζει φρικτόν θέαμα με τους συσσωρευθέντας πρόσφυγας τους κατεσκηνωμένους εις τας οδούς της παραλίας».⁴

Παρά τις επίσημες καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις των αρχών, πανικόβλητοι κάτοικοι, *ριγούντες επί τω ακούσματι μόνον ότι ο Βούλγαρος έρχεται*, έσπευσαν να εγκαταλείψουν *με μέγαν ψυχικόν πόνον τας εστίας των*.⁵ Αφότου άρχισαν να εκδηλώνονται οι πρώτες βιαιοπραγίες των βουλγαρικών αρχών εις βάρος του ελληνικού στοιχείου

3. Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Διπλωματικά έγγραφα 1913-1917: Ελληνοσερβική συνθήκη συμμάχιας. Εισβολή γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, (Αθήνα: [χ.έ.] 1917), 124.

4. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκ. 197, «Αποσπάσματα της από 9/22 Αυγούστου επιστολής του Διευθυντού του εν Σέρραις Πρακτορείου».

5. Γενικά Αρχεία του Κράτους/Κεντρική Υπηρεσία/Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (στο εξής: ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ), φάκ. 202, «Υπόμνημα των εκ Βουλγαρίας επανακαμψάντων ομήρων υπαλλήλων Ανατολ. Μακεδονίας», Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1918.

(Αύγουστος 1916), πολλοί κατέφευγαν στην Καβάλα και από εκεί στη Θάσο για να σωθούν.⁶ Ήταν άλλωστε νωπές ακόμη οι οδυνηρές μνήμες των κατοίκων από τον Μακεδονικό Αγώνα και, κυρίως, από την Πρώτη Βουλγαρική Κατοχή, με οδυνηρότερη εκείνη της καταστροφής και της σφαγής του Δοξάτου.

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της κατάληψης αποκαλύφθηκαν οι πραγματικές προθέσεις των κατακτητών: *ήρχισαν τα μαρτύρια, αι αιτιώσεις, οι φόνοι, και οι προπηλακισμοί των δυστυχών κατοίκων*.⁷ και μάλιστα, με συνέργεια κομιτατζήδων, καθώς τα στρατεύματά τους ακολουθούνταν από άτακτες ομάδες κομιτατζήδων. Ο επικεφαλής των κομιτατζήδων Τοντόρ Πανίτσα, *όστις περιέρχεται ελευθέρως την περιφέρειαν Δράμας, ληστεύων, φονεύων*,⁸ είχε δράσει στην περιοχή κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Η βουλγαρική κατοχή από τις πρώτες ημέρες υπήρξε ληστρική και καταστροφική για τους κατοίκους της Ανατολικής Μακεδονίας,⁹ γεγονός που έδειχνε τις πραγματικές προθέσεις των εισβολέων, την τρομοκράτηση και τη δραστική αποδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου. Ο μεγάλος αριθμός των απωλειών του τοπικού πληθυσμού (44.000 σε σύνολο 305.000 κατοίκων),¹⁰ αναδεικνύει μια αξιολογώδη ιδιαιτερότητα: κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν κυρίως στρατιώτες αυτοί που πέθαναν ενώ κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι άμαχοι ήταν πολύ περισσότεροι από τους στρατιώτες· η διαπίστωση αυτή όμως δεν ισχύει για την Ανατολική Μακε-

6. Υπουργείον, *Διπλωματικά έγγραφα*, 110. Ο Βεντήρης (*Η Ελλάς*, τ. 2, 179) περιγράφει παραστατικά τη φυγή: «Ο γηγενής πληθυσμός ηναγκάζετο δια του τρόμου να φεύγη προς την θάλασσαν. Η έξοδος ήτο πένθιμος και φοβερά μαζί. Τα παράλια είχαν αποκλεισθή υπό του αγγλογαλλικού στόλου».

7. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 202, «Υπόμνημα των εκ Βουλγαρίας».

8. Υπουργείον, *Διπλωματικά έγγραφα*, 110.

9. Οι σχετικές αναφορές αποτυπώνουν κατάσταση καταστροφής και ερήμωσης για τις πόλεις της Καβάλας και των Σερρών. Στην Καβάλα: «Πλείσται οικίαι απεγυμνώθησαν και καταστράφηκαν, αι περιουσίαι διηπάγησαν, ο δε πληθυσμός υπέστη τον αγριότερον δεκατισμόν τελείως σχεδόν εκριζωθείς», βλ. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 263, «Υπόμνημα», Υπουργός των Εσωτερικών προς Πρόεδρο, Καβάλα, 2 Οκτωβρίου 1918, αρ. πρωτ. 209. Όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά εκπρόσωποι των οικοδόμων της Καβάλας: «Κατά την απαισίαν Βουλγαρικήν κατοχήν της Ανατολικής Μακεδονίας καθ' ήν διηπάγη και κατεστράφη το παν εν Καβάλλα [...] μας διηπάγησαν άπαντα τα χρήσιμα εις την Βιοτεχνίαν μας τεχνικά εργαλεία μας». Βλ. Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Δ. Γούναρη, φάκ. 1/υποφάκ. 1.1, «Αίτησις του εν Καβάλλα Σωματείου Βιομηχάνων επί των Οικοδομών προς Υπουργόν των Στρατιωτικών», Καβάλα, 28 Φεβρουαρίου 1921.

Στις Σέρρες: «Οι Βούλγαροι αφήκαν ερείπια αναλόγως των ορέξεων των Στρατιωτικών Διοικητών και των αρχηγών των Κομιτατζίδων», υπήρχαν πόλεις και χωριά τελείως κατεστραμμένα. Σύμφωνα με την καταγραφή του βουλευτή Σερρών Δ. Πάζη, 4.567 οικήματα είχαν καταστραφεί. Από τα χωριά αυτά 1000 περίπου άνθρωποι πέθαναν από αστία, βασανισμούς άλλοι φονεύθηκαν ή πέθαναν στην εξορία· 250 περίπου εγκαταστάθηκαν σε άλλα χωριά του νομού και 3000 οικογένειες έμειναν άστεγες. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 202, «Υπόμνημα», Δ. Πάζης προς Αντιπρόεδρον Υπουργικού Συμβουλίου», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1918.

Στη Δράμα, όπου υπήρχαν πολιτικές αρχές, Δήμαρχος, Νομάρχης (ο Νικόλαος Μπακόπουλος διορίστηκε νομάρχης από τη βασιλική κυβέρνηση τον Ιούλιο του 1916, υπηρέτησε έως τον Ιούνιο του 1917, οπότε εκτοπίστηκε όμηρος στη Βουλγαρία) καθώς και δημόσιες υπηρεσίες, σημειώθηκαν λιγότερες αυθαιρεσίες και λεηλασίες, ενώ ο πληθυσμός υπέφερε επίσης λιγότερο από την πείνα. Υπουργείον, *ό.π.*, 120.

10. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος. Δοξάτο Δράμας, 1912-1946*, (Αθήνα: Πατάκη, 2014), 141.

δονία, όπου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι άμαχοι ήταν περισσότεροι από τους στρατιώτες.

Μια από τις πρώτες ενέργειες δημογραφικής αραίωσης συντελέστηκε τον Σεπτέμβριο του 1916 με την εκκένωση της Τζουμαγιάς (Ηράκλεια Σερρών) και των γύρω χωριών.¹¹ Οι βουλγαρικές αρχές, αφού πρώτα συνέλαβαν και κακοποίησαν όσους είχαν συνεργαστεί με Έλληνες ενόπλιους εναντίον των κομιτατζήδων κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, επέβαλλαν τη δραστική εκκένωση της περιοχής εκτοπίζοντας περίπου 7-8.000 άτομα.¹² Οι περισσότεροι οδηγήθηκαν όμηροι στο, βουλγαροκρατούμενο τότε, Ποζάρεβιτς της Σερβίας. Ήταν το προανάκρουσμα της ομηρίας χιλιάδων ακόμη Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας που θα ακολουθούσε το 1917.

Οι βουλγαρικές αυθαιρεσίες επρόκειτο να κλιμακωθούν σε συνάρτηση με δύο γεγονότα που ορίζουν και δύο σαφώς διακριτές φάσεις της Δεύτερης Κατοχής. Το πρώτο γεγονός ήταν η μεταφορά (Σεπτέμβριος 1916) του Δ΄ Σώματος Στρατού στο Γκέρλιτς της Γερμανίας (μετά την παράδοσή του στους Γερμανούς). Κατά τη φάση αυτή, ενόσω η Ελλάδα διατηρούσε την ουδετερότητά της, οι βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις, τηρώντας σε κάποιο βαθμό τα προσχήματα, εφάρμοσαν συστηματικά έμμεσους τρόπους εξόντωσης του ελληνικού πληθυσμού. Το δεύτερο γεγονός ήταν η είσοδος της Ελλάδας στον Πόλεμο με τις δυνάμεις της Entente (Ιούνιος 1917),¹³ οπότε η βουλγαρική διοίκηση εφάρμοσε επιθετικότερη πρακτική, τον εκτοπισμό και την ομηρία στη Βουλγαρία χιλιάδων Ελλήνων.

Από το φθινόπωρο του 1916 άρχισαν εκτεταμένες επιτάξεις σιτηρών και κτηνών, με αποτέλεσμα πολύ σύντομα να υπάρξει έλλειψη και υπερτίμηση των ειδών πρώτης ανάγκης, *πρωτοφανής και ανήκουστος εις τα χρονικά και αυτών των επί μακρόν πολιορκηθεισών πόλεων*.¹⁴ Το μέτρο της επίταξης εφαρμόστηκε με τόση βιαιότητα, ώστε πολύ σύντομα επήλθε παντελής έλλειψη τροφίμων. Οι βουλγαρικές αρχές προχώρησαν στην επίταξη ζώων μεταφοράς και άροσης, απαγόρευαν την ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ πόλεων και χωριών, προς αποφυγή δήθεν κατασκοπείας, επέβαλλαν στον πληθυσμό καταναγκαστικά έργα εμποδίζοντας έτσι την απασχόληση σε γεωργικές εργασίες, ενώ ακόμη και οι σπόροι κατάσχονταν.¹⁵ Πέραν τούτων επιβλήθηκε από τις βουλγαρικές αρχές ισοτιμία του βουλγαρικού λέβα προς την ελληνική δραχμή, με άμεση συνέπεια την αιφνιδιαστική άνοδο στις τιμές των τροφίμων, και κατ'

11. Υπουργείον, *ό.π.*, 111. Μετά την εκκένωση λεηλατήθηκαν οικίες και η άνω πόλη καταστράφηκε από βομβαρδισμό.

12. *Ibid.*, 111. Βλ. και Καλλιόπη Πανοπούλου, «Ήταν δύσκολα εκείνα τα χρόνια...». Προφορικές μαρτυρίες βλαχόφωνων από την ομηρία τους στο Ποζάρεβιτς της Σερβίας», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τ. 1, (Σέρρες: [χ.έ.], 2013), 67-69.

13. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε κηρύξει τυπικώς τον πόλεμο στη Βουλγαρία. Στις 2 Ιουλίου 1917 ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στη Σόφια επέδωσε διακοίνωση «περί της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων». Βλ. Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης 1908-1918*, (Αθήνα: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1992), 629-630.

14. Υπουργείον, *Διπλωματικά έγγραφα*, 117.

15. Ν. Ρουδομέτωφ, επιμ., *Τετράδια Βουλγαρικής Κατοχής, Ανατολική Μακεδονία 1916-1918*, τ. 2, (Καβάλα: Ιστορικό & Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2008), 23-24.

επέκταση την οικονομική αφαίμαξη του πληθυσμού.¹⁶ Αποτέλεσμα όλων αυτών των ενεργειών ήταν να επέλθει φοβερός λιμός.

Με εξαρθρωμένη την πρωτογενή παραγωγική δραστηριότητα ο επισιτισμός της περιοχής εναποτίθεται στις διαθέσεις των βουλγαρικών αρχών. Μολονότι αποφασίστηκε να διανέμονται 500 γραμμάρια αλεύρου ημερησίως ανά άτομο, σταδιακά η προμήθεια όχι μόνο περιορίστηκε στα 75 γραμμάρια αλλά γινόταν ανά 3-4 ημέρες στην πόλη της Δράμας και ανά 10-12 στην Καβάλα.¹⁷ Πέραν τούτων, το μέτρο δεν τελεσφόρησε και εξαιτίας καταχρήσεων και ατασθαλιών που υποθάλλονταν από το κλίμα ανομίας που επικρατούσε την περίοδο εκείνη.¹⁸ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι όσοι είχαν να διαθέσουν ποσότητες αλεύρου το πωλούσαν στη Δράμα 7 λέβα το κιλό και 11 στην Καβάλα, γεγονός που προκαλούσε πρόσθετες δυσχέρειες στην προμήθειά του από τους κατοίκους της πόλης. Εκεί ο εργατικός κόσμος αποτελούνταν ως επί το πλείστον από καπνεργάτες, οι οποίοι μη έχοντας άλλους πόρους παρά μόνο την καπνεργασία, καταδικάστηκαν σε ανεργία, καθώς οι πολεμικές επιχειρήσεις ανέστειλαν την επεξεργασία και το εμπόριο του καπνού. Μάλιστα, σε σύγκριση με τη Δράμα και τις Σέρρες, η πόλη που υπέφερε πολύ περισσότερο από τον λιμό ήταν η Καβάλα· πόλη-λιμάνι, με σημαντικότερη ελληνική πλειοψηφία. Χιλιάδες πρόσφυγες του 1914 που είχαν εγκατασταθεί τότε από την ελληνική κυβέρνηση στις Σέρρες υποχρεώθηκαν από τις βουλγαρικές αρχές να μετακινηθούν στην Καβάλα. Και καθώς είχε αφαιρεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία ο επισιτισμός τους, η υπερτίμηση των τροφίμων τον κατέστησε σχεδόν αδύνατο.¹⁹ Ο εφοδιασμός της πόλης συναντούσε εμπόδια, αφού από την πλευρά των βουλγαρικών αρχών δεν υπήρξε μέριμνα για την οργάνωση τακτικής συγκοινωνίας που θα διευκόλυνε τη μεταφορά τροφίμων από τη Δράμα.²⁰

Τα κρούσματα του εξανθηματικού τύφου, ο οποίος εκδηλώθηκε στις αρχές του 1917, αύξαιναν τον αριθμό των νεκρών. Ωστόσο, τα στοιχεία των θυμάτων της πείνας δεν είναι ακριβή (*οι νεκροί εθάπτοντο σωρηδόν και άνευ διατυπώσεων*)²¹ και επιπλέον διαφέρουν από πηγή σε πηγή. Η δραματική αύξηση των θανάτων κατά τους πρώτους μήνες του 1917 θα πρέπει να συνδεθεί και με την απόφαση της βουλγαρικής στρατιωτικής επιμελητείας να πληρώνεται αποκλειστικά σε χρυσό η αξία των τροφίμων που θα παραδίδονταν στον πληθυσμό. Φαίνεται όμως ότι τέτοια δυνατότητα δεν υπήρχε, σύμφωνα με τις αγωνιώδεις επιστολές Δημάρχων της περιοχής, οι οποίοι ζητούσαν επιτακτικά να ληφθούν άμεσα μέτρα για την αντιμετώπιση της απελπιστικής κατάστασης.²² Είναι αξιοσημείωτο ότι οι περισσότεροι θάνατοι συνέβησαν την περίοδο πριν από την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, *καθ' ην οι Βούλγαροι παρίστατο εισέτι ως*

16. *Ibid.*, 48-51.

17. *Ibid.*, 51.

18. Πασχαλίδης Δημήτριος, «Η έκθεση του Νικολάου Μπακόπουλου, νομάρχη Δράμας κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-1918)», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός Συνάντησης*, τ. 1, Χρίστος Π. Φαράκλας, επιμ. (Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ, 2013), 792.

19. Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φάκ. Β' 1919/Β58, Β/59, Ν. Μπακόπουλος προς την Ελληνική Β. Πρεσβεία, Δράμα, 19 Ιανουαρίου 1917, αρ. πρωτ. 91.

20. Υπουργείον, *Διπλωματικά έγγραφα*, 121 και 68.

21. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΠΠ, φάκ. 263, «Υπόμνημα».

22. Ρουδομέτωφ, *Τετράδια*, (Καβάλα: Ιστορικό & Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, 2008), 55.

σύμμαχοι και φίλοι,²³ και ενόσω ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, η λεγόμενη «Μικρή Αυλή» του και το αντιβενιζελικό ή κατά άλλους φιλο-γερμανικό Γενικό Επιτελείο επέμεναν στην αυστηρή ουδετερότητα, που καθόλου αυστηρή αλλά ούτε καν ως ουδέτερη πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί. Η πείνα ήταν ένα μέσο τρομοκράτησης, για να καμφθεί το ηθικό των Ελλήνων κατοίκων, ώστε να εξυπηρετηθούν αποτελεσματικότερα οι βουλγαρικές επιδιώξεις σε σχέση με τον αφελληνισμό της περιοχής.

Συγχρόνως, οι βουλγαρικές αρχές παρωθούσαν ελληνικές οικογένειες να μετοικήσουν στη Βουλγαρία για μόνιμη εγκατάσταση και εργασία εγγράφοντάς τους σε ειδικούς καταλόγους.²⁴ Η «εκούσια» αυτή μετοικεσία στην πραγματικότητα ήταν ένα μέτρο με το οποίο επιδιώχθηκε η μαζική απομάκρυνση του ελληνικού πληθυσμού από την Ανατολικής Μακεδονία, προκειμένου να αποσιλωθεί η περιοχή και, όσο γίνεται, να εξαλειφθεί ο ελληνικός χαρακτήρας της.²⁵ Σε αυτές τις πρακτικές πρέπει να προστεθούν ακόμη απαγωγές παιδιών (κάποια από τα οποία παρέμεναν μετά την ανακωχή διασκορπισμένα σε πόλεις και χωριά της Βουλγαρίας).²⁶ Θάνατοι από βασανιστήρια: εξαφάνιση συλληφθέντων· βιασμοί γυναικών. Υπό το πρόσχημα είτε της κατασκοπείας ή ότι είχαν εκφρασθεί δημόσια υπέρ της Entente συλλαμβάνονταν, και με τη βοήθεια μουςουλμάνων της περιοχής φονεύονταν κρατικοί υπάλληλοι και επιφανείς πολίτες. Επί κωνσταντινικού ακόμη καθεστώτος, η σύλληψη υπό το πρόσχημα της κατασκοπείας του προξενικού υπαλλήλου Χριστόδουλου Σαχίνη, η παραπομπή και καταδίκη του στο στρατοδικείο της Σόφιας και ακολούθως ο δημόσιος, τελετουργικός απαγχονισμός του (11 Ιουνίου 1917), παρόντος και του Νομάρχη της Δράμας στην κεντρική πλατεία της πόλης,²⁷ δεν αποτελούσαν μόνο ένα ακόμη μέσο τρομοκράτησης των κατοίκων. Καθιστούσαν τυπική την παρουσία των ελληνικών αρχών· τη διοίκηση και την πραγματική εξουσία ασκούσαν οι βουλγαρικές αρχές, δείχνοντας έτσι πως είχαν εδραιώσει την κυριαρχία τους. Στις αρχές Ιουλίου του 1917 βρήκε φρικτό θάνατο –ενώ, όπως είχε διαδοθεί, μεταφερόταν στις φυλακές της Δράμας για να δικαστεί από έκτακτο στρατοδικείο– ο συλληφθείς για κατασκοπεία λίγους μήνες νωρίτερα, μητροπολίτης Πραβίου Γερμανός. Η σύλληψη και ο θάνατός του, χωρίς δίκη και κάτω από μαρτυρικές συνθήκες, θα πρέπει να ερμηνευτούν υπό το πρίσμα της δράσης του ιεράρχη ως μητροπολίτη Πρεσπών κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα το 1906.²⁸

Η είσοδος της Ελλάδας στον Πόλεμο (Ιούνιος 1917) ήταν ένα γεγονός που δημιουργούσε για τη Βουλγαρία δυνατότητες για πρόσκτηση των κατεχομένων εδαφών. Το γεγονός αυτό οριοθετεί τη δεύτερη φάση της βουλγαρικής κατάκτησης. Τότε οι

23. *Ibid.*

24. Με βάση όσα σχετικά αναφέρει ο Έλληνας Πρεσβευτής στη Σόφια, μεγάλο μέρος του πληθυσμού που υπέφερε από αστία δέχτηκε την πρόταση για εγκατάσταση στο εσωτερικό της Βουλγαρίας. Μάλιστα, επισημαίνει ότι ο αριθμός των εγγεγραμμένων ήταν μεγάλος, αφού μόνο στη Δράμα λέγεται ότι ενεγράφησαν 10.000. Υπουργείον, *ό.π.*, 124.

25. *Ibid.*, 124. Ένας ακόμη λόγος, κατά τον Έλληνα Πρεσβευτή, ήταν να υπάρξει αύξηση του εργατικού δυναμικού στη Βουλγαρία.

26. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΠΠ, φάκ. 218, «Εκθεσις περί της εν Βουλγαρία καταστάσεως και των εκκρεμών μετ' αυτής ζητημάτων», Κ. Μαζαράκης προς Γενικών Στρατηγείον, Σόφια, 5 Νοεμβρίου 1918.

27. Θεόφιλος Δ. Αθανασιάδης, «Ο απαγχονισμός του Σαχίνη», *Ημερολόγιον Δράμας*, 1930, 70-72.

28. Του ίδιου, «Ο εθνομάρτυς μητροπολίτης Γερμανός», *ό.π.*, 65-69.

δυνάμεις κατοχής εγκατέλειψαν πλέον κάθε πρόσχημα και κάθε συγκαλυμμένη πρακτική αποδυνάμωσης και εξόντωσης του ελληνικού στοιχείου· εφάρμοσαν απροκάλυπτα μια συνειδητή, οργανωμένη εθνοκαθαρτική πολιτική. Εφάρμοσαν τη γενοκτονική μέθοδο της ομηρίας με τον συστηματικό εκτοπισμό του άρρενος πληθυσμού της Ανατολικής Μακεδονίας στη βουλγαρική ενδοχώρα.²⁹ Η Δράμα μετατράπηκε σε κέντρο μεταγωγής ομήρων. Σε πρώτη φάση εκτοπίστηκαν οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι Νομάρχες των κατεχόμενων νομών· καταλύθηκε έτσι και τυπικά η ελληνική διοίκηση. Ακολούθησε ο εκτοπισμός ανδρών, *ώστε τελευταίον ουδείς απέμεινε από του 17^{ου} μέχρι 60^{ου} έτους*.³⁰ Ιδού τι αφηγείται ο ομηροπαθής Θεόφιλος Αθανασιάδης, εκδότης και δημοσιογράφος από τη Δράμα:

«Τα δεινά του μαρτυρικού ημών ταξιδιού εντεύθεν εις την επάρατον Βουλγαρίαν απερίγραπτα. Εστελλόμεθα ανά 50-60 εις έκαστον βαγόνιον φορτηγόν, υπεφέραμεν εκ πείνης, διότι διετασσόμεθα να λάβωμεν μόνον διά 2-3 ημέρας τροφάς, ενώ το ταξίδιον διήρκει 5-7 ημέρας. Υπεφέραμεν εκ δίψης, διότι οι εις έκαστον βαγόνιον δύο φρουροί στρατιώται απηγόρευον να υδρευόμεθα εις τους σταθμούς. Μετά δε την εις την πόλιν Σούμλαν άφιξιν ημών εκρατούμεθα επί τινας ημέρας ες ηρειπωμένους Γερμανικούς σταύλους και εκείθεν απεστελλόμεθα τμηματικώς κατόπιν απολυμάνσεως εις τα λάγγερ, ήτοι καλύβας μάλλον υπογείους κεκαλυμμένας με χόμα ή άχυρα ή κλάδους δένδρων ακαταλλήλους και διά χοίρους».³¹

Διασκορπισμένοι σε εικοσιπέντε στρατόπεδα αιχμαλώτων, υφιστάμενοι ποικίλους εξευτελισμούς και βασανιστήρια, *ενδιδαιτώμενοι με το περίφημον λαχανοζούμι [...] και κοιμώμενοι εντός ελεεινών αχυρίνων καλυβών*,³² εξαναγκάστηκαν να εργάζονται (κατά το πρότυπο των ταγμάτων εργασίας) επί δεκαπέντε ώρες για την κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών. Λίγοι κατάφεραν να επιβιώσουν, επιστρέφοντας ανθρώπινα ράκη. Από τους 12.000 που είχαν οδηγηθεί στο Κίτσεβο της Σερβίας, *το μέγα νεκροταφείον του ελληνισμού της Ανατολικής Μακεδονίας*,³³ ελάχιστοι μόνο σώθηκαν. Ο εκτοπισμός του άρρενος πληθυσμού και *η εις καταναγκαστικά έργα καταδίκη του χαρακτηριστήσθηκε από ορισμένους ομήρους ως το επίσημον μέσον του εξοντωτικού καθ' ημών προγράμματος αυτών, όπως παρουσιάσουν, ως έλεγον, την Ανατ. Μακεδονίαν άνευ Ελλήνων*.³⁴

Αν και αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία είναι δύσκολο να εντοπιστούν, η ελάττωση του ελληνικού στοιχείου ήταν κατακόρυφη. Παρότι δεν έγινε κάποια μαζική σφαγή σε κανέναν από τις τρεις νομούς, συντελέστηκε μια ανθρωπιστική καταστροφή. Με τις μεθόδους εξόντωσης που επέβαλαν οι βουλγαρικές αρχές εξολοθρεύτηκε το πιο

29. Ο Βεντήρης (*Η Ελλάς*, τ. 2, 633) σημειώνει: «Ο ίδιος ο Ραδοσλαύφ αναγγέλλει την εκτόπιση των ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας εις το εσωτερικόν της Βουλγαρίας». Στη συνέχεια ο φακός της αφήγησής του στρέφεται στον παράλληλα εντεινόμενο διωγμό των Ελλήνων της Τουρκίας.

30. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 263, «Υπόμνημα».

31. Θεόφιλος Δ. Αθανασιάδης, «Φρικιαστικά σελίδες ημερολογίου αιχμαλωσίας», *Ημερολόγιον Δράμας*, 1930, 85-88.

32. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 202, «Υπόμνημα των εκ Βουλγαρίας».

33. ΓΑΚ/ΚΥ/ΑΠΓΠ, φάκ. 218, «Εκθεσις περί της εν Βουλγαρία καταστάσεως».

34. Αθανασιάδης, «Φρικιαστικά σελίδες», 85.

ενεργό και δυναμικό τμήμα του πληθυσμού της Ανατολικής Μακεδονίας, γεγονός που την κατέστησε περισσότερο ευπρόσβλητη στις βουλγαρικές βλέψεις για μελλοντική προσάρτηση. Η διάλυση οικογενειών επέφερε βαθιά ρήγματα στην κοινωνική συνοχή, ενώ δεν ήταν εύκολο να επουλωθούν τα ψυχικά τραύματα των ανθρώπων που επέζησαν. Κι αυτό γιατί μετά τα γεγονότα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επακολούθησε το κύμα των πληθυσμιακών ανακατατάξεων του Μεσοπολέμου, κατά τη διάρκεια των οποίων οι εκούσιες ή ακούσιες μετακινήσεις προκαλούσαν κλίμα αστάθειας και συχνά μεθοριακά επεισόδια. Τα παραμεθόρια χωριά της ορεινής Δράμας βρίσκονταν υπό συνεχή ανασφάλεια, καθώς συχνές ήταν οι επιδρομές κομιτατζήδων που τρομοκρατούσαν ή σκότωναν κατοίκους των χωριών.

Όσπου επήλθε η οδυνηρή αναβίωση παρόμοιων δεινών κατά τη διάρκεια της Τρίτης Κατοχής. Η Βουλγαρία συνέχιζε να προβάλλει διεκδικήσεις για την εκπλήρωση του μεγαλοϊδεατικού οράματος της «Μεγάλης Βουλγαρίας». Την περίοδο 1941-1944 με την αρωγή μιας πολύ ισχυρότερης τότε Γερμανίας, οι βουλγαρικές δυνάμεις εισβολής πραγματοποιούσαν την Τρίτη Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, εφαρμόζοντας ανάλογες βίαιες πρακτικές. Οι τρεις διαδοχικές κατοχές ανέτρεψαν τις ισορροπίες στην κοινωνική και οικονομική ζωή της ευρύτερης περιοχής.

Αγνή Κολιαδήμου

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ ΕΔΕΣΣΑΣ-ΑΛΜΩΠΙΑΣ

ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΥΤΕΣ (1916-1919)*

*Το άρθρο έχει ανακοινωθεί στην ημερίδα με θέμα: «100 χρόνια μετά. Οι νέοι ιστορικοί μιλούν για το Μακεδονικό Μέτωπο», που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 21 Οκτωβρίου 2015.

Η παρουσία των στρατευμάτων της Αντάντ (Entente) στην ευρύτερη περιοχή της Έδεσσας και της Αλμωπίας χρονολογείται στους πρώτους μήνες του 1916. Αν και τα βαλκανικά σύνορα θεωρούνταν δευτερεύουσας σημασίας για τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, οι Αγγλογάλλοι είχαν πάρει από τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1915 την απόφαση να αποβιβάσουν μια μικρή αρχικά δύναμη στη Θεσσαλονίκη με αποστολή να βοηθήσουν από νότια τη Σερβία που δεχόταν πολυμέτωπη επίθεση. Οι πρώτες δυνάμεις της Αντάντ που αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη αποτελούνταν από τμήματα της 10^{ης} βρετανικής μεραρχίας με επικεφαλής τον στρατηγό Μπράιαν Μαχόν (Sir Bryan Mahon) και την 156^η γαλλική μεραρχία με διοικητή τον στρατηγό Μωρίς Μπαϊγιού (Maurice Camille Bailloud). Η απόβαση των δυνάμεων αυτών ξεκίνησε στις 5 Οκτωβρίου 1915, ενώ στις 12 Οκτωβρίου έφθασε στη Θεσσαλονίκη ο ορισμένος ως γενικός διοικητής των γαλλικών στρατευμάτων της Ανατολής και, από τον Ιανουάριο του 1916, όλων των συμμαχικών δυνάμεων της περιοχής στρατηγός Μωρίς Σαράιγ (Maurice-Paul-Emmanuel Sarrail).¹ Μετά τις διαδοχικές ήττες των συμμάχων από το βουλγαρικό στρατό στις μάχες του Κριβολάκ (Krivolac) (3-23 Νοεμβρίου 1915) και του Κοστούρινο (Kosturino) (6-12 Δεκεμβρίου 1915) της Νότιας Σερβίας, ο Σαράιγ έδωσε εντολή στις τρεις γαλλικές μεραρχίες και τις τέσσερις βρετανικές ταξιαρχίες που συμμετείχαν στην επίθεση στο σερβικό έδαφος να υποχωρήσουν στην ελληνική επικράτεια και να εμποδίσουν τους Βουλγάρους να παραβιάσουν τη μεθόριο της χώρας. Δηλαδή ως στόχος τέθηκε πλέον η δημιουργία μιας «γραμμή άμυνας» στα ελληνικά σύνορα.

1. Cyril Falls, *Military Operations Macedonia. From the Outbreak of War to the Spring of 1917*, (London: His Majesty's Stationery Office, 1933), 37-46.

Γεωγραφικά η υπό μελέτη περιοχή οριοθετείται στα βόρεια-βορειοανατολικά από τη Τζένα (Κοζύφ στα σλαβικά) (2.182 μ.) και το Πίνοβο (2.156 μ.) που δεσπόζουν πάνω από τα χωριά της Μικρής Αλμωπίας (Μογλενών, Ενωτίας)² και βόρεια-βορειοδυτικά από την ογκώδη οροσειρά του Βόρα (Καϊμακτσαλάν) (2.524 μ.) που «αγκαλιάζει» το οροπέδιο της Αλμωπίας, τα ορεινά χωριά της Έδεσσας και το υψίπεδο της λίμνης Άρνισσας (Οστρόβου) καταλήγοντας δυτικά στην πεδιάδα της Φλώρινας.

Οι βουλγαρικές δυνάμεις μετά την απόθεση των συμμάχων είχαν ακροβολιστεί από τις αρχές Δεκεμβρίου του 1915 κατά μήκος της ελληνικής μεθορίου, κατ' εντολή του αρχηγού του γερμανικού γενικού επιτελείου στρατού για τα δύο πρώτα χρόνια του πολέμου στρατηγού Έρικ φον Φαλκενχάιν (Eric Georg Anton von Falkenhayn)³ που, υποτιμώντας τη σημασία του Μακεδονικού Μετώπου και επιχειρώντας να αποφύγει την άσκοπη κατά τη γνώμη του σπατάλη δυνάμεων, είχε δώσει εντολή να μην παραβιαστεί η ελληνική μεθόριος.⁴ Την περιοχή από τη Φλώρινα ως τη Γευγελή επέπτευε η 1^η βουλγαρική στρατιά, η 3^η μεραρχία της οποίας, υπό τις διαταγές του στρατηγού Κλίμεντ Μπογιατζιέφ (Kliment Boyadjieff),⁵ είχε καταλάβει την κορυφογραμμή Τζέννας-Καϊμακτσαλάν. Δυτικά της ως το Μοναστήρι είχε ακροβολιστεί η 8^η μεραρχία, ενώ ανατολικά της 3^{ης} μεραρχίας την περιοχή από τα υψώματα της ανατολικής όχθης του Αξιού και το χωριό Χούμα⁶ ως τη Γευγελή κάλυπτε η 5^η μεραρχία της 1^{ης} στρατιάς.⁷

Η διάταξη αυτή μεταβλήθηκε σε περιορισμένο βαθμό το καλοκαίρι του 1916 με την προώθηση της 5^{ης} μεραρχίας προς τα δυτικά, η οποία πλέον είχε υπό τον έλεγχο

2. Μικρή Αλμωπία αποκαλείται μια ορεινή κοιλάδα που βρίσκεται σε υψόμετρο 500 μέτρων στο βορειοανατολικό άκρο του υψιπέδου της Αλμωπίας, ανάμεσα στη Τζένα και το Πάικο. Στην περιοχή αυτή βρίσκονται οι οικισμοί Νότια, Αετοχώρι (Τουσίσι), Αρχάγγελος (Οσσιανη), Περικλεία (Μπέριπλαβ), Λαγκαδιά (Λούγκουντσα), Τρία Έλατα (Λέσκοβο), Σκρα (Λούμνιτσα), Κούπα, Μικρά και Μεγάλα Λιβάδια που μετά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος (1913) αποτέλεσαν αρχικά την ανεξάρτητη υποδιοίκηση Νότιας και, στη συνέχεια, ενσωματώθηκαν στην υποδιοίκηση Αλμωπίας. Μεταξύ 1938-1942 οι οικισμοί Σκρα, Κούπα, Μικρά και Μεγάλα Λιβάδια υπάχθηκαν στην επαρχία Παιονίας του νομού Κιλίκις, βλ. ΙΜΜΑ/ΚΕΜΠ/Αρχείο Δημογραφικών: *Νότια, Περικλεία*. ΙΑΜ/ΓΔΜ/Φ. 53.2, «Πίναξ εμφανίων τα εις την περιφέρειαν Νότιας υπαγόμενα χωριά (Ιανουάριος 1913)». Η Κούπα αποσπάστηκε με το Δ. της 5^{ης}/16^{ης} Μαρτίου 1935 (ΦΕΚ Α 87/16-3-1935), το Σκρά, τα Μικρά και Μεγάλα Λιβάδια με το Δ. της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1942 (ΦΕΚ 292/Α/14-11-1942), βλ. Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 2, (Αθήνα : Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1975), 387 και 417.

3. Capitaine F. J. Deygas, *L' armée d' Orient dans la Guerre Mondiale (1915-1919) (Dardanelles, Grèce, Macédoine, Albanie, Serbie, Bulgarie. Constantinople, Danube, Hongrie, Roumanie, Russie). Préface du Maréchal Franchet D' Espérey*, (Paris: Payot, 1932), 86.

4. Deygas, *L' armée d' Orient*, 79 και 86.

5. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1916, μετά την υποχώρηση του βουλγαρικού στρατού, ο στρατηγός Μπογιατζιέφ αντικαταστάθηκε στη θέση του διοικητή της 1^{ης} Βουλγαρικής Στρατιάς από τον στρατηγό Ντίμιταρ Γκέσοβ (Dimitar Gesov), βλ. Colonel F. Feyler, *Le Campagne de Macédoine (1916-1917)*, (Genève: Edition d' Art Boissonnas, 1920), 22.

6. Σημ. Το χωριό αυτό, που βρίσκεται βορειοανατολικά της Τζέννας και επί τουρκοκρατίας μαζί με τα χωριά της Μικρής Αλμωπίας ανήκε στον καζά Γευγελής, είχε συμπεριληφθεί με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου στο σερβικό κράτος.

7. Feyler, *Le Campagne de Macédoine*, 22.

της την περιοχή από τη δυτική όχθη του Αξιού ως την κορυφή της Τζένας Μάλα Ρούπα (2.010 μ.), που δεσπόζει πάνω από το χωριό Περίκλεια (Μπερισλάβ) της Μικρής Αλμωπίας. Η 3^η μεραρχία, υποστηριζόμενη ανατολικά από ένα σύνταγμα της 9^{ης} στρατιάς, έλεγχε το Καϊμακτσαλάν από τις βουνοκορφές Δουδίστα και Μακεδονικό Κόζιακα (1.850 μ.), βόρεια του χωριού Άνω Λουτράκι (Γκόρνο Πόζαρ), ως την κορυφή Στάρκοβ Γκροπ (1.884 μ.), βόρεια της Άρνισσας.⁸ Οι βουλγαρικές δυνάμεις σε όλο αυτό το μέτωπο είχαν καταλάβει τις σημαντικότερες βουνοκορφές και έλεγχαν τους περισσότερους ορεινούς όγκους πάνω από τα 1.000 μέτρα και τις πλαγιές που κατέληγαν βόρεια των υψιπέδων της Αλμωπίας και της Άρνισσας.⁹ Οι Βούλγαροι, για να εδραιώσουν την κυριαρχία τους σε αυτήν τη δύσβατη περιοχή όπου υπήρχαν μόνο μουλαρόδρομοι, εκτέλεσαν πολλά οχυρωματικά έργα, σκάβοντας χαρακώματα και τοποθετώντας συρματοπλέγματα σε πολλά σημεία στα βουνά και στα πρανή που είχαν καταλάβει κατά μήκος της συνοριακής γραμμής και βόρεια των ορεινών χωριών της Αλμωπίας, Νότια, Φούστανη, Γαρέφι (Τσερνέσοβο), Πρόμαχοι (Μπάχοβο), Πευκωτό (Σμπόρσκο), Άνω Λουτράκι, Άνω Κορυφή (Γκόρνο Ράδοβο), όπως και της Άρνισσας. Επίσης, εγκατέστησαν βάσεις πυροβολικού στις σημαντικότερες από τις κορυφές που είχαν καταλάβει (Τζένα, Κόζιακα, Ντόμπρο Πόλε, Βέτερνικ, Σοκόλ, Νίτζε Πλάνινα, Προφήτη Ηλία, Στάρκοβ Γκροπ), ενώ ταυτόχρονα κατασκεύασαν πολλά μονοπάτια και δρόμους στα βουνά όπως επίσης και μια γραμμή Ντεκοβίλ (Decauville).¹⁰

Από την πλευρά τους οι Αγγλογάλλοι, από το Δεκέμβριο του 1915 ως τις αρχές του καλοκαιριού του 1916, είχαν στείλει στην περιοχή περιορισμένο αριθμό δυνάμεων. Αρχικά από τις 18 Δεκεμβρίου 1915 είχε ανατεθεί η εποπτεία των ελωδών εκτάσεων μεταξύ του Αξιού και του Λουδία σε ένα απόσπασμα 1.500 Σέρβων.¹¹ Δύο μήνες αργότερα, στις 10 Φεβρουαρίου 1916, στάλθηκε από το στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης στη δυτική όχθη του Αξιού το 1^ο σύνταγμα ορεινών καταδρομών Αφρικής (1^ε

8. Ministère de la Guerre, 'Etat-Major de l' Armée–Service Historique, *Les Armées Françaises dans la Grande Guerre*, Tome VIII, Première Volume, (Paris: Imprimerie Nationale, 1923), 510.

9. Με τη σειρά από ανατολικά προς δυτικά οι Βούλγαροι είχαν καταλάβει τις κορυφές του όρους Τζένα (2.182 μ.), με σημαντικότερες τη Μάλα Ρούπα (βόρεια των χωριών Περίκλεια και Λαγκαδιά), τη Δουδίστα και το όρος Πίνοβο (2.154 μ.) (βόρεια των χωριών Αετοχώρι και Φούστανη). Επίσης, έλεγχαν όλες τις κορυφές του Βόρα με σημαντικότερες από τα ανατολικά προς τα δυτικά, τον Μακεδονικό Κόζιακα (1.850 μ.), (βόρεια του χωριού Πρόμαχοι), την Κράβιστα (1.772 μ.), το υψίπεδο Ντόμπρο Πόλε (1.830 μ.) και την Σοκόλ (1.827 μ.) (δυτικά των Προμάχων και βόρεια-βορειοδυτικά των χωριών Άνω και Κάτω Λουτράκι), τις κορυφές Κιλιντέρκα (1.726 μ.) και Νίτζε Πλάνινα (2.363 μ.) (βορειοδυτικά των χωριών Άνω Κορυφή, Κάτω Κορυφή και Όρμα), τις γειτονικές κορυφές Καϊμακτσαλάν-Προφήτης Ηλίας (2.524 μ.) και Στάρκοβ Γκροπ (1.884 μ.) (βόρεια της λίμνης Άρνισσας και των χωριών Ζέρβη και Άγιος Αθανάσιος). Επίσης, κατείχαν τις χαμηλότερες κορυφές του Καϊμακτσαλάν, όπως τις Πρεσλάπ (1.461 μ.), Γκόλο Μπίλο (1.372 μ.) και Βέτερνικ (1.570 μ.) βόρεια-βορειοδυτικά των χωριών Γαρέφι, Πρόμαχοι και Λουτράκι, περιοχή από την οποία οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν την 1^η Σεπτεμβρίου 1918 τη νικηφόρα τους επίθεση, σπάζοντας στις 15 Σεπτεμβρίου το μέτωπο στο υψίπεδο του Ντόμπρο Πόλε, πάνω από το Άνω Λουτράκι, βλ. Ministère de la Guerre, 'Etat-Major de l' Armée–Service Historique, *Les Armées Françaises dans la Grande Guerre*, Tome VIII, Deuxième Volume, (Paris: Imprimerie Nationale, 1933), 37.

10. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, 517-518.

11. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 406.

régiment de chasseurs d'Afrique), του οποίου το κύριο σώμα είχε εγκατασταθεί στο Λιανοβέργι Ημαθίας ενώ οι υπόλοιποι άνδρες του συντάγματος στάθμευαν στην Πέλλα (Αγίους Αποστόλους) της επαρχίας Γιαννιτσών. Την 1^η Μαρτίου, έφθασαν και τμήματα των 50 ανδρών της 122^{ης} γαλλικής μεραρχίας για να φυλάξουν τις γέφυρες του Αξιού προς την Έδεσσα.¹² Με εντολή του στρατηγού Σαράγι μετά τα μέσα Μαρτίου του 1916 ανιχνευτές του 1^{ου} συντάγματος ορεινών καταδρομών Αφρικής στάλθηκαν στην κοιλάδα της Αλμωπίας με αποστολή να συλλέξουν πληροφορίες για την περιοχή των χωριών Σκρα (Λούμνιτσας), Περίκλειας, Λυκόστομου (Στρούπινου) και Προμάχων.¹³

Στα στρατεύματα αυτά, που αποτέλεσαν μια μικτή ταξιαρχία υπό τη διοίκηση του Γάλλου στρατηγού Αυγούστου Φροτιέ (Auguste Frotié),¹⁴ προστέθηκε το Μάιο το 2^ο σύνταγμα σκουρόχρωμων Ζουάβων (2e regiment bis de Zouaves), το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου προωθήθηκε μέσω της πεδιάδας των Γιαννιτσών και του δρόμου Σκύδρας (Βέρτεκοπ)–Αψάλου προς την Αλμωπία, ενώ δύο τάγματα που διατάχθηκαν να φυλούν τις γέφυρες της Έδεσσας προσπέρασαν την πόλη και εγκαταστάθηκαν κοντά σε αυτήν.¹⁵ Στο σώμα του Φροτιέ ανατέθηκε την περίοδο Ιουνίου – μέσα Ιουλίου 1916 η εποπτεία της περιοχής Άνω Αλμωπίας–Έδεσσας–υψιπέδου Άρνισσας με στόχο την αποτύπωση και τη βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου, τον έλεγχο του λαθρεμπορίου και την αντιμετώπιση των επιδρομών των κομιτατζήδων, η παρουσία των οποίων ήταν έντονη στην περιοχή. Στις αναγνωριστικές αποστολές που πραγματοποιούνταν οι άνδρες του Φροτιέ καθημερινά συλλάμβαναν και εκτελούσαν άτομα με την κατηγορία της κατασκοπείας.¹⁶ Ταυτόχρονα, η διαπίστωση ότι η περιοχή στερούνταν βασικού οδικού δικτύου οδήγησε στην απόφαση να σταλούν στα μέσα Ιουνίου τέσσερις μονάδες σερβικού μηχανικού στην Άρνισσα και στην κοιλάδα της Αλμωπίας για να βελτιώσουν τους υπάρχοντες δρόμους και να χαράξουν νέες διαδρομές, ενώ στάλθηκαν για ενίσχυση και τρεις ίλες της 122^{ης} γαλλικής μεραρχίας.¹⁷

Αν και το σώμα Φροτιέ διέθετε περιορισμένες δυνάμεις, η παρουσία του στην Αλμωπία ώθησε τους Βουλγάρους να επιχειρήσουν την εκκένωση χωριών κοντά στους ορεινούς όγκους που κατείχαν με στόχο να ελέγξουν καλύτερα την περιοχή.¹⁸ Στις 20 Ιουνίου 1916 οι Βούλγαροι επιτέθηκαν στα σλαβόφωνα ορεινά χωριά Άνω Λουτράκι, Άνω Κορυφή και Κάτω Κορυφή της βορειοδυτικής Αλμωπίας, εξαναγκάζοντας τους κατοίκους να τα εγκαταλείψουν. Σύμφωνα με τον υποδιοικητή Αλμωπίας στα τέλη του 1918 Ν. Φερσαμή οι κάτοικοι των χωριών αυτών που, πριν την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα, ήταν φανατικοί Εξαρχικοί κατέφυγαν στη Βουλγαρία με δική

12. Πρόκειται για τις γέφυρες του Αξιού που βρίσκονταν στο 109°, 112°, 116° και 117° χιλιόμετρο, καθώς και για την πεζογέφυρα του Εκσιού (Ξινό Νερό Φλώρινας), βλ. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 428-429.

13. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 430, υποσ. 2.

14. Το σώμα του στρατηγού Φροτιέ εξαρτιόταν από τον στρατηγό διοικητή της 122^{ης} γαλλικής μεραρχίας, βλ. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 433.

15. Feyler, *Le Campagne de Macédoine*, 32.

16. Historique du 2e Régiment Bis de Marche de Zouaves, <http://vinny03.perso.neuf.fr/gg/leshistos/2ebismz.htm>

17. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 504, 508.

18. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 432.

τους επιλογή. Αντίθετα την άποψη ότι εκτοπίστηκαν στο βουλγαρικό έδαφος από τους επιτιθέμενους εξέφρασε σε έκθεσή του το 1919 ο τότε τμηματάρχης της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης–Πέλλης Κωνσταντίνος Καραβίδα. Μαζί με αυτούς έφυγαν για τη Βουλγαρία και 25 από τις συνολικά 156 οικογένειες του γειτονικού στην Κάτω Κορυφή σλαβοφώνου χωριού Σαρακηνοί (Σαρακίνοβο), παρ' όλο που ο οικισμός τους δεν είχε υποστεί ζημιές. Την ίδια ημέρα οι γαλλικές δυνάμεις πυρπόλησαν τους οικισμούς Λυκόστομο και Πευκωτό με την κατηγορία ότι οι κάτοικοί τους υπέθαλπαν κομιτατζήδες. Σύμφωνα με την έκθεση του Καραβίδα οι περισσότεροι από τους κατοίκους του Λυκόστομου διασκορπίστηκαν στα γειτονικά χωριά, ενώ μόνο 20 οικογένειες κατέφυγαν στη Βουλγαρία. Μια μέρα αργότερα, στις 21 Ιουνίου, πάντα κατά τον Καραβίδα, οι Βούλγαροι κατέλαβαν το Πευκωτό, εκτοπίζοντας τους κατοίκους του στην περιφέρεια Καβαδάρ (Kavadar) της Σερβίας. Αντίθετα, ο Ν. Φερσαμής αναφέρει ότι ήταν επιλογή των κατοίκων του εξαρχικού αυτού χωριού να μετακινηθούν στη Βουλγαρία. Στα τέλη του ίδιου μήνα οι Βούλγαροι επιτέθηκαν και κατέλαβαν την κωμόπολη της Άνω Αλμωπίας Νότια και το γειτονικό σε αυτήν Αετοχώρι (Τούσιν). Ακολούθησε ο εκτοπισμός των κατοίκων του Αετοχωρίου στο Καβαδάρ και στη συνέχεια στο Αλεξινάτς (Aleksinac) της Σερβίας, όπου χρησιμοποιήθηκαν ως εργάτες. Οι κάτοικοι της Νότιας που ήταν όλοι Βλαχόφωνοι Μουσουλμάνοι μετατοπίστηκαν τον Αύγουστο του 1916 στο Λουλέ Μπουργάς της Ανατολικής Θράκης, εκτός από 90 οικογένειες που εκτοπίστηκαν στο Καβαδάρ (Παράρτημα, Πίνακες 1 και 2).¹⁹

Στις 17 Ιουλίου 1916 άρχισαν να φθάνουν από το στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης, για να αντικαταστήσουν τις περιορισμένες δυνάμεις του Φροτιέ, τα πρώτα τμήματα του αναδιοργανωμένου και εξοπλισμένου από τους Γάλλους, σερβικού στρατού, στον οποίο είχε ανατεθεί η εποπτεία της περιοχής. Τα σερβικά στρατεύματα μετά την περιπετειώδη διάσχιση των αλβανικών βουνών είχαν μεταφερθεί με αγγλογαλλικά πλοία στην Κέρκυρα και από εκεί τον Απρίλιο του 1916 στη Θεσσαλονίκη, όπου ανένηψαν θεαματικά.²⁰ Οι πρώτες σερβικές μεραρχίες που προωθήθηκαν στην περιοχή μέσω του σιδηροδρομικού σταθμού της Σκύδρας ήταν οι μεραρχίες Σουμαδιά, που ανήκε στη 2^η σερβική στρατιά του στρατηγού Στέπαν Στεπάνοβιτς (Stepan Stepanović) και Δρίνα, που ανήκε στην 3^η στρατιά του στρατηγού Πάβελ Γιούρισιτς (Pavel Yourichitć).²¹ Η Σουμαδιά προωθήθηκε στην Αριδαία με αποστολή να εποπτεύει τις πλαγιές των βουνών της Αλμωπίας, ενώ στη Δρίνα ανατέθηκε η περιοχή από το χω-

19. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα/Εν. 1/Φ. 3.3, «Έκθεσις του Τμηματάρχη Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης–Πέλλης προς το Διοικητή του σχετικά με κατάσταση χωριών, Πόζαρ, Άνω–Κάτω Ράδοβο, Σαρακίνοβο, Λούμνιτσα, Μαγιαδάγ, Σεχόβου κλπ (1919)». ΙΑΜ/ΓΔΜ/Φ.98, «Ο Υποδιοικητής Ενωτίας Ν. Φερσαμής προς τον κ. Νομάρχη Πέλλης, Εν Σουμπώσκω τη 21^η Δεκεμβρίου 1918».

20. Jasmina Tomašević, «Ο σερβικός στρατός στον μεγάλο πόλεμο, ένας στρατός αγροτών. Εντυπώσεις από την εμπόλεμη Ελλάδα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (2005-2014), 196-202. Feyler, *Le Campagne de Macédoine*, 24-27 και 41.

21. Feyler, *ό.π.*, 42. Στη συνέχεια τη διοίκησή της ανέλαβε ο στρατηγός Στούρμ (Sturm), βλ. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, Tome VIII, Deuxième Volume, 2.

ριό Κορυφή και κατά μήκος του δυτικού τμήματος της οροσειράς του Καϊμακτσαλάν με αποστολή να ελέγχει την περιοχή γύρω από την Άρνισσα.²²

Οι Βούλγαροι, μόλις αντιλήφθηκαν την παρουσία των Σέρβων, αντέδρασαν άμεσα και έστειλαν στις 27 Ιουλίου δύο τάγματα στην περιοχή του Λυκόστομου και του Λουτρακίου, προσπαθώντας να τους απωθήσουν στην κάτω λεκάνη της Αλμωπίας, χωρίς όμως να τα καταφέρουν. Από την πλευρά τους οι σερβικές μεραρχίες, κατασκευάζοντας χαρακώματα στους πρόποδες των βουνών κατά μήκος της συνοριακής γραμμής, άρχισαν να εδραιώνουν την παρουσία τους στην περιοχή. Μετά την προώθηση και των υπόλοιπων στρατευμάτων τους οι τρεις σερβικές στρατιές, με αρχιστράτηγο τον στρατηγό Πέταρ Μπόγιοβιτς (Petar Bogonić), αναπτύχθηκαν παράλληλα με τα ελληνοσερβικά σύνορα, καλύπτοντας τη μεθόριο από την Άνω Αλμωπία ως την Κέλλη της Φλώρινας σε ένα μέτωπο 75 χιλιομέτρων. Η μεραρχία Μοράβα της 1^{ης} στρατιάς κάλυπτε την πρώτη γραμμή από την Κούπα και τον Αρχάγγελο ως τη Φούστανη της Αλμωπίας, η μεραρχία Σουμαδιά της 2^{ης} στρατιάς από την Τζένα και τη Φούστανη ως την Κάτω Κορυφή και η μεραρχία Δρίνα της 3^{ης} στρατιάς από την Κάτω Κορυφή ως την Άρνισσα. Στη δεύτερη γραμμή βρίσκονταν η μεραρχία Τιμόκ της 2^{ης} στρατιάς που είχε στρατοπεδεύσει στην Αλμωπία μεταξύ Αψάλου (Δραγουμάντσας) και Ξιφιανής (Κωστούργιαννης), η μεραρχία Βαρδάρη της 1^{ης} στρατιάς που είχε τοποθετηθεί βόρεια της Σκύδρας και η μεραρχία Δούναβη της 3^{ης} στρατιάς που κάλυπτε την περιοχή από την Άρνισσα ως τη λίμνη Πετρών (Πετρέσκο). Η 122^η γαλλική μεραρχία, που επέπτευε τη συνοριακή γραμμή ανατολικά της μεραρχίας Μοράβα και τον ποταμό Αξιό, είχε επιφορτιστεί να φτιάξει δρόμους ως τις αρχές Αυγούστου για να περάσουν τα βαρέα πυροβόλα προς το Σκρα, ενώ την οπισθοφυλακή της αποτελούσε τμήμα της 156^{ης} γαλλικής μεραρχίας. Μετά την αποστολή των στρατευμάτων αυτών δόθηκε εντολή στο σώμα του στρατηγού Φροτιέ να επιστρέψει για ξεκούραση στο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης.²³

Στις αρχές Αυγούστου του 1916 οι γαλλοσερβικές δυνάμεις ανέλαβαν δράση στην περιοχή της Άνω Αλμωπίας καταλαμβάνοντας τους οικισμούς Περίκλεια, Λαγκαδιά και Αρχάγγελο. Οι σύμμαχοι εκτόπισαν τους χωρικούς στις περιφέρειες Γιαννιτών, Έδεσσας, Βέροιας, Αλμωπίας και Θεσσαλονίκης, όπου χρησιμοποιήθηκαν ως εργάτες στα συμμαχικά στρατεύματα, ενώ 90 από τις 250 Βλαχόφωνες οικογένειες του Αρχάγγελου κατέφυγαν στο γειτονικό χωριό Λιβάδια. Οι εκτοπισμένοι πληθυσμοί εξαναγκάστηκαν να αφήσουν πίσω όλα τους τα υπάρχοντα (Παράρτημα, Πίνακες 1 και 2).²⁴

Η ενίσχυση του μετώπου στην περιοχή Αλμωπίας-Άρνισσας ανησύχησε τους Βουλγάρους που επιτέθηκαν πρώτοι στα μέσα Αυγούστου στα δύο άκρα της σερβικής γραμμής στις περιοχές Μοναστηρίου και Τζένας αλλά και κατά μήκος του μετώπου

22. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, Tome VIII, Première Volume, 514.

23. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 513-514, 532. Feyler, *Le Campagne de Macédoine*, 43-44. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, Tome VIII, Deuxième Volume, 4 και 9.

24. ΑΚΚ/Εν. 1/Φ. 3.3, «Εκθεσις του Τμηματάρχη Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης-Πέλλης». ΙΑΜ/ΓΔΜ/Φ.98, «Ο Υποδιοικητής Ενωτίας Ν. Φερσαμής προς τον κ. Νομάρχη Πέλλης, Εν Σουμπώσκω τη 21^η Δεκεμβρίου 1918».

από την Άνω Αλμωπία ως την κοιλάδα της Φλώρινας,²⁵ προλαμβάνοντας το σχεδιασμό του Γενικού Επιτελείου της Γαλλίας να ξεκινήσουν οι συμμαχικές δυνάμεις επίθεση στις 20 Αυγούστου ως αντιπερισπασμό, ώστε να βοηθήσουν την εισερχόμενη στον πόλεμο Ρουμανία.²⁶ Στον τομέα της Τζένας οι Βούλγαροι επιτέθηκαν και κατέλαβαν τη Νότια, ενώ σε όλο το μέτωπο των ελληνοσερβικών συνόρων έγιναν σφοδρότατες μάχες με τη χρήση βαρέων πυροβόλων όπλων και από τις δύο μεριές. Αν και οι σερβικές δυνάμεις αιφνιδιάστηκαν και αρχικά υποχώρησαν στο μέτωπο της λίμνης Άρνισσας, κατάφεραν να κρατήσουν τις περισσότερες από τις θέσεις τους και να προωθηθούν ως τα τέλη Αυγούστου σε όλο το ορεινό μέτωπο της Αλμωπίας–Άρνισσας.²⁷

Η συμμαχική επίθεση εξαπολύθηκε στις 12 Σεπτεμβρίου 1916 κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες ομίχλης και βροχής. Στη μάχη του Καϊμακτσάλαν (12-30 Σεπτεμβρίου) που διεξήχθη σε υψόμετρο πάνω από 2.000 μέτρα η μεραρχία Δρίνα κατέλαβε με βαρύ φόρο αίματος την ψηλότερη κορυφή της οροσειράς, τον Προφήτη Ηλία, καθώς ήταν εκτεθειμένη στα πυροβόλα των εχθρών, ενώ δεν κατάφερε να κατακτήσει τη δίδυμή της κορυφή Στάρκοβ Γκροπ. Σκληρές μάχες έγιναν και στην Αλμωπία, όπου οι σύμμαχοι διατήρησαν τον έλεγχο των ορεινών χωριών εκτός από τη Νότια και το Αετοχώρι που παρέμειναν στην κατοχή των Βουλγάρων.²⁸ Τις συμμαχικές δυνάμεις υποστήριζε βαρύ πυροβολικό που είχε σταλεί σιδηροδρομικά στη Σκύδρα και την Άρνισσα στα τέλη Αυγούστου μαζί με δυνάμεις της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής (*Armée Française d'Orient*).²⁹ Για να είναι εφικτός ο ανεφοδιασμός των στρατευμάτων, κατόπιν εντολής του Σαράιγ, οι Σέρβοι είχαν ξεκινήσει εσπευσμένα από τις 12 Αυγούστου την κατασκευή μιας γραμμής Ντεκοβίλ που θα συνέδεε τη Σκύδρα με την Αλμωπία με στόχο να ολοκληρωθεί ως τις 18 Σεπτεμβρίου.³⁰ Στα δυτικά οι συμμαχικές δυνάμεις προωθήθηκαν προς την κοιλάδα του Μοναστηρίου, το οποίο κατέλαβαν στις 11 Δεκεμβρίου 1916. Την ημέρα εκείνη ο αρχιστράτηγος Σαράιγ διέταξε παύση των εχθροπραξιών λόγω του χειμώνα.³¹

Οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν νέα επίθεση την άνοιξη του 1917 χωρίς να μεταβληθούν ουσιαστικά οι θέσεις που κατείχαν οι δύο αντίπαλοι στην περιοχή Αλμωπίας–

25. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, Tome VIII, Première Volume, 533.

26. Η Ρουμανία μπήκε στο πόλεμο στις 17 Αυγούστου 1916 στο πλευρό της Αντάντ, από την οποία είχε ζητήσει να εξαπολύσει αντεπίθεση στο Μακεδονικό Μέτωπο, για να αποτρέψει βουλγαρική επίθεση στα νότια της. Από την πλευρά των Βουλγάρων η επίθεση ξεκίνησε στις 16 Αυγούστου με την 3^η βουλγαρική μεραρχία να επιτίθεται κατά μήκος της συνοριακής μεθορίου της Αλμωπίας και την 8^η στην περιοχή της λίμνης Άρνισσας, βλ. Feyler, *Le Campagne de Macédoine*, 44.

27. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, 533-534. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, Tome VIII, Deuxième Volume, 2-18.

28. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, 27-28, 41-46, 50, 58, 66, 79-99.

29. Για να ενισχύσει τις σερβικές δυνάμεις ο Σαράιγ έστειλε μια βαριά πυροβολαρχία στη 2^η στρατιά και πέντε στην 3^η που έφθασαν στη Σκύδρα και στην Άρνισσα μεταξύ 25 και 31 Αυγούστου. Από τη Γαλλική Στρατιά της Ανατολής στάλθηκαν μεταξύ 22 Ιουλίου και 2 Αυγούστου στην περιοχή της Έδεσσας το απόσπασμα του συνταγματάρχη Φιλλονώ (Fillonneau) που και αυτό διέθετε δύο τμήματα πυροβολικού, βλ. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 17-18.

30. Ministère de la Guerre, *ό.π.*, 26.

31. Spencer C. Tucker (ed.), *The European Powers in the First World War: An Encyclopedia*, (New York, London: Routledge, 2013) (1st edition 1996), 104.

Άρμισσας, καθώς οι Βούλγαροι ήταν καλά οχυρωμένοι στα χαρακώματα εποπτεύοντας από ψηλά τις γραμμές των αντιπάλων τους.³² Το μέτωπο παρέμεινε σταθερό ως το καλοκαίρι του 1918, όταν ο τότε αρχηγός της Στρατιάς της Ανατολής στρατηγός Λουί Φρανσέ ντε Εσπεραί (Louis Franchet d'Esperey) και ο διάδοχος του σερβικού θρόνου πρίγκιπας Αλέξανδρος Α΄ Καραγιώργεβιτς (Alexander Karadjordjevic) πήραν την απόφαση να επιτεθούν στο ορεινό υψίπεδο του Ντόμπρο Πόλε, πάνω από το χωριό Λουτράκι, με την πεποίθηση ότι, αν διασπούσαν τη γραμμές των Βουλγάρων στις κορυφές του Καϊμακτσαλάν, δεν θα συναντούσαν αντίσταση στην ανακατάληψη της Σερβίας. Για το σκοπό αυτό κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού στάλθηκαν σκαπανείς για να βελτιώσουν τους δρόμους και να διανοίξουν νέους, αφού στην περιοχή η μεταφορά των πολεμοφοδίων γινόταν με τα χέρια. Για την επιχείρηση στο Ντόμπρο Πόλε επιλέχθηκαν να χρησιμοποιηθούν η 17^η αποικιακή γαλλική μεραρχία (colonial), η 122^η γαλλική μεραρχία και η σερβική μεραρχία Σουμαδιά. Η αιφνιδιαστική επίθεση που εξαπέλυσαν στέφθηκε με επιτυχία και στις 14 Σεπτεμβρίου καταλήφθηκε το Ντόμπρο Πόλε, στις 15 η γειτονική βουνοκορυφή Σοκόλ, ενώ στις 16 και 17 Σεπτεμβρίου έπεσαν στα χέρια των συμμάχων οι βουνοκορυφές Κόζιακας και Τζένα. Η νίκη στο Ντόμπρο Πόλε άνοιξε το δρόμο για τη νικηφόρα προέλαση των συμμαχικών δυνάμεων στη Σερβία και εξανάγκασε τους Βουλγάρους να υπογράψουν στις 29 Σεπτεμβρίου του 1918 ανακωχή.³³

Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων που διεξήχθησαν επί δύο και πλέον χρόνια σε όλο το μέτωπο της ορεινής Αλμωπίας πολλοί από τους ακριτικούς οικισμούς της βρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών και υπέστησαν μεγάλες καταστροφές από τις βολές των πυροβόλων των δύο αντιπάλων. Στη Νότια την οποία συνεχώς κατείχαν οι Βούλγαροι ως το σπάσιμο του μετώπου τον Σεπτέμβριο του 1918,³⁴ εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, διατηρήθηκαν μόνο οι τοίχοι και οι στέγες των σπιτιών, ενώ το Αετοχώρι καταστράφηκε ολοσχερώς από τη ρίψη οβίδων και από τα δύο αντίπαλα στρατεύματα. Από την ίδια αιτία τον Αύγουστο του 1916 μεγάλες καταστροφές υπέστησαν και τα χωριά Αρχάγγελος, Περίκλεια και Λαγκαδιά που βρίσκονταν στους πρόποδες της Τζένας και βρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών. Η καταστροφή των οικημάτων των χωριών αυτών ολοκληρώθηκε με την αφαίρεση της ξυλείας των σπιτιών από τους συμμάχους για την κατασκευή οχυρωματικών έργων, πρακτική που εφαρμόστηκε και στην περίπτωση των χωριών Άνω Κορυφή και Άνω Λουτράκι.³⁵

Η πλειοψηφία των κατοίκων των οικισμών που μετακινήθηκαν είτε από τους Βουλγάρους στο βουλγαρικό έδαφος και στις υπό κατάληψη επαρχίες της Σερβίας είτε από τους συμμάχους στις γειτονικές στην Αλμωπία επαρχίες άρχισαν να επιστρέφουν στις πατρίδες τους από τον Οκτώβριο του 1918. Όλοι εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση. Τα περισσότερα από τα ζώα τους, βοσκής και αροτριώντα, είχαν εξοντωθεί, τα σπίτια τους ήταν ερείπια, λιμοκτονούσαν

32. Alan Palmer, *The gardeners of Salonica*, (London: Andre Deutsch, 1965), 127-129.

33. Deygas, *L'armée d'Orient*, 228-257. Richard Hall, *Balkan Breakthrough: The Battle of Dobro Pole 1918*, (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2010).

34. Γεώργιος Ι. Μίντσης, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα, 1912-1992. Σύγχρονη ιστορία της πόλης και της περιοχής*, (Έδεσσα: Δήμος Έδεσσας, 1992), 26.

35. ΑΚΚ/Εν. 1/Φ. 3.3, «Εκθεσεις του Τμηματάρχη Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης-Πέλλης».

και δεν διέθεταν σπόρο και εργαλεία για να καλλιεργήσουν τα μικρά ορεινά χωράφια τους. Πολλοί από όσους είχαν μετακινηθεί στα πεδινά των Γιαννιτσών, της Βέροιας, της Έδεσσας και της Θεσσαλονίκης, πέθαναν εξαιτίας του υγρού κλίματος στο οποίο δεν ήταν συνηθισμένοι, των ασθενειών και των κακουχιών, ενώ και μετά την απελευθέρωση η καχυποψία της ελληνικής διοίκησης απέναντί τους, που τους θεωρούσε βουλγαρόφιλους,³⁶ δεν επέτρεψε την ουσιαστική αποκατάστασή τους.

Η ανάγκη υγειονομικής υποστήριξης αρχικά του γαλλικού αποσπάσματος Φροτιέ που επέπτευε την περιοχή ως τα μέσα Ιουλίου του 1916 και στη συνέχεια του σερβικού στρατού και των υπόλοιπων συμμαχικών δυνάμεων που δρούσαν εκεί, ιδιαίτερα μετά τις σφοδρές συγκρούσεις Αυγούστου–Δεκεμβρίου 1916, δημιούργησαν την ανάγκη για υγειονομική κάλυψη των τραυματιών του μετώπου. Ταυτόχρονα η ζέστη σε συνδυασμό με τη γειννίαση με ελώδεις εκτάσεις, το κρύο και η βροχή ταλαιπωρούσαν τους στρατιώτες που έχριζαν περίθαλψης καθώς υπέφεραν από πυρετούς, δυσεντερία, τύφο και αναιμία. Σε κορυφαίο πρόβλημα που έθετε σε μέγιστο κίνδυνο το αξιόμαχο των στρατευμάτων είχε αναδειχθεί η ελονοσία που, ιδίως κατά τους θερινούς μήνες, βασάνιζε τα ασυνήθιστα στις κλιματολογικές συνθήκες της Μακεδονίας στρατεύματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, μετά τον επισιτισμό του στρατού και την επάρκεια σε πυρομαχικά, η ελονοσία ήταν το τρίτο μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν τα συμμαχικά στρατεύματα.³⁷

Οι πρώτες μονάδες περίθαλψης δημιουργήθηκαν από τους Γάλλους στη Σκύδρα και στο ακατοίκητο τσιφλίκι Ανάβρα (Ισβορ) της Αλμωπίας, για την υποστήριξη αρχικά των γαλλικών δυνάμεων του Φροτιέ. Επρόκειτο για μικρές νοσοκομειακές μονάδες εκστρατείας με δυνατότητα περίθαλψης και περιορισμένο αριθμό κλινών που στεγάζονταν σε σκηνές και λειτουργούσαν ως βάσεις των μηχανοκίνητων ασθενοφόρων (*Ambulance chirurg automobile*), τα οποία μετέφεραν τους τραυματίες από το μέτωπο. Αποτελούσαν ουσιαστικά σταθμούς πρώτων βοηθειών παρέχοντας σύντομη νοσηλεία στους τραυματίες, καθώς διέθεταν και κινητά χειρουργεία.³⁸

Την υγειονομική κάλυψη των σερβικών στρατευμάτων, στα οποία κατά κύριο λόγο ανατέθηκε η εποπτεία της περιοχής Αλμωπίας–Έδεσσας–Άρνισσας, ανέλαβαν σε μεγάλο βαθμό οι Αγγλογάλλοι, αφού οι ίδιοι οι Σέρβοι αδυνατούσαν να χρηματοδοτήσουν και να υποστηρίξουν με ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό επαρκείς μονάδες περίθαλψης. Μετά τους Γάλλους και η βρετανική κυβέρνηση δέχτηκε να παράσχει υγειονομική και νοσοκομειακή περίθαλψη στις σερβικές δυνάμεις ύστερα από σχετικό αίτημα που της είχε απευθύνει το Μάιο του 1916 ο γενικός υπεύθυνος της υγειονομικής υπηρεσίας του σερβικού στρατού. Έτσι, το καλοκαίρι του 1916 οι Γάλλοι εγκατέστησαν ένα μεγάλο νοσοκομείο για τις ανάγκες των Σέρβων στη Βέροια. Την ίδια εποχή έφθασαν στη Θεσσαλονίκη και από εκεί μεταφέρθηκαν νοτιοδυτικά

36. IAM/ΓΔΜ/Φ.95, «Συμμαχικές αποζημιώσεις, Κατάσταση εμφανίονσα τα καταστραφέντα χωριά της Υποδιοικήσεως Ενωτίας (1919)», χ.χ. IAM/ΓΔΜ/Φ.98, «Ο Υποδιοικητής Ενωτίας Ν. Φερσαμής».

37. Falls, *Military Operations*, 287. Feyler, *Le Campagne de Macédoine*, 68.

38. Α. Γαρυφάλος, Π. Σαββαΐδης, Δ. Χριστοδούλου, *Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό Μέτωπο*, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015), 28, 57.

της Σκύδρας, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το χωριό Μαυροβούνι,³⁹ το 36° και το 37° Γενικό Αγγλικό Νοσοκομείο (*General Field Hospital*), τα οποία τέθηκαν επίσης στην υπηρεσία των Σέρβων.⁴⁰ Τα νοσοκομεία αυτά, που ήταν υπαίθρια και στεγάζονταν σε σκηνές, βρίσκονταν κοντά στο μέτωπο έχοντας ως αποστολή την άμεση περίθαλψη των τραυματιών των μαχών που διεξάγονταν σε αυτό το τμήμα του μετώπου, τη χειρουργική αντιμετώπιση και την αποστολή των τραυματιών στις νοσοκομειακές μονάδες της Θεσσαλονίκης. Εκτός από τους Σέρβους τραυματίες, σε αυτά νοσηλεύτηκαν Ιταλοί, Ρώσοι και Γάλλοι, των οποίων οι μονάδες συμμετείχαν κατά περιόδους στις πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή. Ταυτόχρονα, λόγω της έξαρσης κυρίως της ελονοσίας και κατά τη διάρκεια του 1918 της φονικής ισπανικής γρίπης, τα νοσοκομεία περιέθαλπαν και ασθενείς με σοβαρά νοσήματα.

Η λειτουργία των νοσοκομείων αυτών δεν ήταν εύκολη, καθώς αντιμετώπιζαν ελλείψεις σε εξοπλισμό, δυσκολίες στη μεταφορά των τραυματιών και προβλήματα υγιεινής.⁴¹ Ένα από τα σοβαρότερα εμπόδια ήταν ότι κατά παράβαση των διεθνών συμβάσεων βομβαρδίστηκαν πολλές φορές με θύματα γιατρούς, νοσηλευτικό προσωπικό και τραυματίες. Παρά τις νότες διαμαρτυρίας που έστελναν οι σύμμαχοι για τα περιστατικά αυτά, οι εχθροί βομβάρδιζαν πολύ συχνά τα νοσοκομεία της Σκύδρας με τη δικαιολογία ότι βρίσκονταν κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό και σε αποθήκες πυρομαχικών.⁴² Οι αγγλικές νοσοκομειακές εγκαταστάσεις στη Σκύδρα διαλύθηκαν λίγους μήνες μετά την ανακωχή, τον Μάιο του 1919, δωρίζοντας το νοσοκομειακό τους υλικό στο δήμο Έδεσσας.⁴³

Επίσης, οργανώθηκαν και σερβικά νοσοκομεία για άμεση υποστήριξη των σερβικών στρατιών που έδρευαν στην περιοχή. Το 1° υπαίθριο σερβικό στρατιωτικό νοσοκομείο (*The First Surgical Field Hospital of the Second Army*) λειτούργησε από το 1916 ως το 1918 στην Άψαλο (Δραγουμάντσα) και ήταν συνδεδεμένο με τη δεύτερη σερβική στρατιά. Στο νοσοκομείο αυτό, στο οποίο υπήρχαν τρεις χειρουργικές αίθουσες και ακτινολογικό τμήμα, υπηρετούσαν Σέρβοι χειρουργοί.⁴⁴

Στην υπηρεσία της τρίτης σερβικής στρατιάς τέθηκε το 7° υπαίθριο νοσοκομείο της οργάνωσης *Scottish Women's Hospitals (7th Medical Unit of the Scottish Women's Hospitals for Foreign Service)*, που στις 7 Σεπτεμβρίου του 1916 μεταφέρθηκε από τη Θεσσαλονίκη στα υψώματα κοντά στη λίμνη Άρνισσα, πέντε περίπου χιλιόμε-

39. Έδεσσα, αρ.φ.10, 15 Μαΐου 1919, 6.

40. Το 36° Αγγλικό Νοσοκομείο άρχισε να λειτουργεί στη Σκύδρα από τις 10 Ιουλίου 1916 με 1.040 κρεβάτια που αυξήθηκαν σε 1.540 στις αρχές Αυγούστου, βλ. Thomas John Mitchell, *Medical Services, General History*, Volume 4, (London: H.M. Stationery Office, 1924), 102. Το 37° Αγγλικό Νοσοκομείο διέθετε 1.600 κρεβάτια, βλ. Turtle Burnaby, *The Glorious Madness: Tales of the Irish and the Great War*, (London: Gill and MacMillan, 2014), χ.αρ.

41. Γαρούφαλλος, Σαββαΐδης, Χριστοδούλου, *Οι υγειονομικές υπηρεσίες*, 64-66.

42. Burnaby, *The Glorious Madness*, χ.αρ. Brana Dimitrijević, "Des aeroplanes et des Bombarde-ments," *History of Medicine@Project Rastko*. <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12429> (Μετάφραση από τα σερβικά Petar Novakovich). Jacques Mortane, ed., "Histoire de la guerre aérienne," *La Vie Aérienne illustrée* 184 (20 Mai 1920), 46-47 και 50, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327844357/date>

43. Έδεσσα, αρ.φ.10, 15 Μαΐου 1919, 6.

44. <http://www.serbia.com/about-serbia/serbia-history/world-war-one/dr-vojislav-subotic/>
<http://servo.aob.rs/eeditions/CDS/Razvoj%20astronomije%20kod%20Srba/4/pdfs/22Dimitrijevic-e.pdf>

τρα βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού ο οποίος βρίσκεται στο ομώνυμο χωριό. Αυτή η κινητή νοσοκομειακή μονάδα, που επίσης στεγαζόταν σε σκηνές, βρισκόταν λίγα χιλιόμετρα από την πρώτη γραμμή του μετώπου και διέθετε 200 περίπου κρεβάτια. Αποκαλούνταν Αμερικανική Μονάδα (*America Unit*), προς τιμήν των Αμερικανών δωρητών που την ενίσχυαν οικονομικά ή Μονάδα Οστρόβου (*Ostrovo Unit*) από τον τόπο εγκατάστασής της. Επικεφαλής της ήταν ως το Φεβρουάριο του 1917 η Αυστραλέζα γιατρός Δρ. Άγκνες Μπέννεντ (Agnes Bennett) και αντικαταστάτριά της ως τον Οκτώβριο του 1918 η επίσης Αυστραλέζα Μαίρη ντε Γκάρις (Mary de Garis).

Το υπαίθριο αυτό νοσοκομείο, που στελεχωνόταν αποκλειστικά από γυναίκες, είχε 60 άτομα νοσηλευτικό προσωπικό και πέντε γυναίκες γιατρούς που προέρχονταν από τη Βρετανία, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Επίσης, διέθετε δικά του ασθενοφόρα με γυναίκες οδηγούς, ενώ συνεργαζόταν και με την Κινητή Μονάδα Μεταφοράς της Κάθριν Χάρλεϋ (*Mrs Harley Women's Transport Unit*), μια ανεξάρτητη μονάδα μηχανοκίνητων ασθενοφόρων που μετέφερε άμεσα ασθενείς από το μέτωπο. Το νοσοκομείο διέθετε χειρουργικό τμήμα για την άμεση αντιμετώπιση των τραυματιών της πρώτης γραμμής και αναρρωτήριο, όπως και τμήμα εξωτερικών ασθενών. Ωστόσο, εξαιτίας της έξαρσης της ελονοσίας κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και του φθινοπώρου του 1916 δεχόταν και περιστατικά ελονοσιούντων ασθενών. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε και αυτή η μονάδα ήταν μεγάλες, αφού εκτός από τα πολλά και βαριά περιστατικά που περιέθαλπε καθημερινά και τους βομβαρδισμούς λόγω της γειννίασης με το μέτωπο έλειπαν υλικά και εφόδια, ενώ ασθένειες εκδήλωναν και μέλη του νοσηλευτικού προσωπικού, εξαιτίας του κρύου το χειμώνα και της ζέστης το καλοκαίρι. Στις 23 Οκτωβρίου 1918, λίγες μέρες μετά την ανακωχή, το νοσοκομείο αυτό διαλύθηκε, ακολουθώντας τα προελαύνοντα στρατεύματα των συμμάχων στο σερβικό έδαφος και μεταφέρθηκε στην πόλη Βράνγια (Vranja) της Σερβίας, 311 χιλιόμετρα βόρεια της Άρνισσας.⁴⁵

Τον Απρίλιο του 1918 ένα ακόμα νοσοκομείο της οργάνωσης *Scottish Women's Hospitals* συστήθηκε κοντά στο σημερινό χωριό Νέα Ζωή, ένδεκα χιλιόμετρα από τη Σκύδρα για να υποστηρίξει τη μεραρχία Γιουγκοσλάβ που αποτελούνταν από εθελοντές. Το νοσοκομείο ονομαζόταν *The Elsie Inglis Unit* από το όνομα της γυναίκας που ίδρυσε και ήταν επικεφαλής της οργάνωσης η οποία είχε πεθάνει μερικούς μήνες πριν.⁴⁶

Το φθινόπωρο του 1916 άρχισαν να συστήνονται νοσοκομεία στην Έδεσσα, για να καλυφθούν οι επείγουσες ανάγκες της πρώτης γραμμής του μετώπου λόγω των φονικών μαχών που διεξάγονταν στην Τζένα και το Καϊμακτσαλάν. Στα μέσα Οκτωβρίου του 1916 στάλθηκε από την Κέρκυρα, όπου εργαζόταν στο δεύτερο νοσοκομείο της αγγλικής οργάνωσης *Serbian Relief Fund*, η Δωροθέα Μοντ (Dorothea Maude), για

45. <http://scottishwomenshospitals.co.uk/women/> Costel Coroban, «“As Sound as a Dollar”: Fundraising in America and its Contribution to the Great War in Nurse's Diaries», 1-2 και 5-7, <http://litere.univ-ovidius.ro/Anale/documente-z/articole-2013-1/coroban%201-2013.pdf>. Για την Katherine Mary French-Harley και την οργάνωσή της, βλ. <https://writeso.wordpress.com/2014/02/09/katherine-harley/> Comité International, “La grande guerre,” *Bulletin International des Sociétés de la Croix-Rouge* 48 (190) (April 1917), 144-167.

46. <https://sivenas.wordpress.com/2017/01/12/the-scottish-womens-hospitals-the-elsie-inglis-unit/>

τρός αναισθησιολόγος και χειρουργός, για να ιδρύσει ένα νέο νοσοκομείο που θα παρείχε περίθαλψη στους Σέρβους στρατιώτες. Το νοσοκομείο αυτό με δυναμικότητα 60 κλίνες, το οποίο «στεγάστηκε σε ένα μεγάλο σπίτι, γεμάτο ψείρες και κοριοί που χρησιμοποιούνταν ως τότε ως νοσοκομείο για τον τύφο»,⁴⁷ ιδρύθηκε υπό την εποπτεία της Επιτροπής Αρωγής Τραυματισμένων Συμμάχων (*Wounded Allies Relief Committee*).⁴⁸ Για τη στελέχωσή του στάλθηκε από το Λονδίνο τον Δεκέμβριο του 1916 η γιατρός Νίνα Μπούλ (Nina Boyle),⁴⁹ ενώ τη διεύθυνσή του, μετά την επάνοδο της Μοντ στις ΗΠΑ στις 30 Απριλίου του 1917, ανέλαβε ο Άγγλος γιατρός Frederic W.E. Burnham.⁵⁰ Προς τον γιατρό αυτόν μάλιστα το δημοτικό συμβούλιο Έδεσσας εξέδωσε ευχαριστήριο ψήφισμα στις 27 Ιουνίου 1917 «εκτιμώντας τας προς την πόλιν μας προσφερθείσας πολυτιμωτάτας υπηρεσίας του[...], εκτελούντα πλείστας όσας επιτυχείς εγχειρήσεις ασθενών και νοσηλεύοντος μέγα αριθμόν πτωχών ασθενών ακούραστα».⁵¹ Πράγματι οι υπηρεσίες που πρόσφερε στην πόλη το νοσοκομείο αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικές σε μια περίοδο που ήταν το μοναδικό στην πόλη, αφού η προσπάθεια του δημοτικού συμβουλίου το Δεκέμβριο του 1916 να ιδρύσει και να συντηρήσει νοσοκομειακό τμήμα υπό την αιγίδα του δεν ευδοχώθηκε.⁵² Αποτυχημένη ήταν και η προσπάθεια που έγινε τον Ιούλιο του 1917 για ίδρυση παραρτήματος του Ερυθρού Σταυρού στην Έδεσσα την οποία επίσης ο δήμος είχε επιχορηγήσει με 1.000 δραχμές.⁵³

Από τα τέλη του 1916 στην είσοδο της Έδεσσας σε επιταγμένο δημοτικό οίκημα στεγάστηκε ένα γαλλικό στρατιωτικό νοσοκομείο, γύρω από το οποίο οι Γάλλοι είχαν

47. Marianne P. Fedunkiw, "Women Physicians Serving in Serbia, 1915-1917: The Story of Dotothea Maude," *History of Medicine*, 4 (1) (2007), 55-56,

http://www.mumj.org/Issues/v4_2007/articles/MUMJ%20-%2053%20-%2057%20-%20History%20of%20Medicine.pdf

48. Η Επιτροπή Αρωγής Τραυματισμένων Συμμάχων είχε ως σκοπό τον επαναπατρισμό των τραυματισμένων στρατιωτών των συμμάχων, βλ. *The Spectator*, 15 Μαΐου 1915, 17. Arnold Bennett, *The Wounded Allies' Relief Committee. A Short Account of Work Done*, (Kingsway London WC: Sardinia House, 1915), 1-16,

http://digital.slv.vic.gov.au/view/action/singleViewer.do?dvs=1452262669723~56&locale=el_GR&meta-da-

[ta-object_ratio=10&show_metadata=true&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?preferred_usage_type=VIEW_MAIN&DELIVERY_RULE_ID=10&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true](http://digital.slv.vic.gov.au/view/action/singleViewer.do?dvs=1452262669723~56&locale=el_GR&meta-da-object_ratio=10&show_metadata=true&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?preferred_usage_type=VIEW_MAIN&DELIVERY_RULE_ID=10&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true)

49. Joan Lock, *The British Policewoman*, (London: Robert Hale, 2015) (1st edition 1979), 48.

50. "Dr. F. W. E. Burnham 1872-1957: A Life of Strange Adventure," *Manitoba Medical Review* 46(9), 1966, 569-570,

<http://www.mhs.mb.ca/searchresults.shtml?cx=010615179535509863828%3A7zow4hr79w&cof=FORID%3A11&q=Manitoba+Medical+Review++46%289%29%2C+&sa=Search>

51. Αρχείο Δήμου Έδεσσας (ΑΔΕ), Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Έδεσσας (ΠΣΔΣΔΕ), Βιβλίο Ψηφισμάτων έτους 1917, Ψήφισμα αρ. 40, 27 Ιουνίου 1917.

52. Ο δήμος είχε ψηφίσει κονδύλι 2.500 δραχμών για το νοσοκομειακό τμήμα και 400 δραχμών ως αποζημίωση για τον γιατρό του νοσοκομείου, βλ. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Βιβλίο Ψηφισμάτων έτους 1916, Ψήφισμα αρ. 26, 9 Δεκεμβρίου 1916. Ωστόσο, τον Ιανουάριο του 1918 το δημοτικό συμβούλιο μείωσε τον μισθό του δημοτικού ιατρού, που είχε αυξηθεί επειδή θα εκτελούσε καθήκοντα στο μη συσταθέν νοσοκομειακό τμήμα, βλ. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Βιβλίο Πρακτικών και Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Έδεσσας 1918, Συνεδριάσεις της 23^{ης} Ιανουαρίου 1918.

53. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Βιβλίο Ψηφισμάτων έτους 1917, Ψήφισμα αρ. 42, 6 Ιουλίου 1917.

κατασκευάσει και πρόσθετα κτίρια. Το νοσοκομείο αυτό που βρισκόταν στην οδό Βερτεκοπίου, κοντά στη δυτική είσοδο της πόλης, διαλύθηκε μετά το Φεβρουάριο του 1919.⁵⁴ Εν τω μεταξύ, λόγω της έξαρσης της ελονοσίας, το καλοκαίρι του 1917 η γαλλική κυβέρνηση είχε στείλει και δύο εξειδικευμένους Γάλλους γιατρούς με αποστολή την καταπολέμηση των ελωδών πυρετών. Οι γιατροί αυτοί παρέμειναν για δύο μήνες στην Έδεσσα σε οίκημα ιδιώτη που τους παραχωρήθηκε από το δήμο, διανέμοντας μεγάλες ποσότητες κινίνης στην πόλη και στην περιφέρεια και υποδεικνύοντας μέσα για την καταπολέμηση των ελωδών μiasμάτων.⁵⁵

Από τις αρχές του 1918 ως το τέλος της ίδιας χρονιάς λειτούργησε στην Έδεσσα ακόμα ένα νοσοκομείο 40 κλινών της οργάνωσης *American Women's Hospitals* σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό (*American Women's Hospital of American Red Cross*).⁵⁶ Το νοσοκομείο αυτό, σύμφωνα με τα στοιχεία του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού με δαπάνη του οποίου ανακαινίστηκε, στεγάστηκε σε ένα τουρκικό σχολείο που παραχωρήθηκε από τη σερβική κυβέρνηση.⁵⁷ Στελεχώθηκε από δύο Αμερικανίδες γιατρούς, τη Δρ. Ρεγγίνα Κέις (Regina Flood Keyes) από το Μπάφαλο που ήταν η διευθύντρια και χειρουργός του νοσοκομείου και την εξαδέλφη της Δρ. Φράνσις Φλόυντ (Frances M. Flood) από την Ελμίρα της Νέας Υόρκης, που είχε αναλάβει τα μη χειρουργικά περιστατικά. Μαζί τους εργάζονταν δύο Αμερικανίδες νοσοκόμες και μια ομάδα από ντόπιους βοηθούς. Για να εξυπηρετηθούν οι χιλιάδες ασθενείς που κατέφευγαν στο νοσοκομείο, ιδρύθηκαν φαρμακεία υπό την εποπτεία των γιατρών του, τα οποία εξυπηρετούσαν 3.000 άτομα το μήνα. Παρά τις μεγάλες ελλείψεις που αντιμετώπιζε το νοσοκομείο σε υλικά, παρείχε περίθαλψη όχι μόνο στους Γάλλους και Σέρβους τραυματίες αλλά και στους ντόπιους και πρόσφυγες ασθενείς που νόσησαν από τύφο και ισπανική γρίπη κατά τη διάρκεια του 1918.⁵⁸ Η νοσηλεία στα συμμαχικά νοσοκομεία αποτέλεσε για πολλούς από τους κατοίκους της πόλης και των γύρω οικισμών την πρώτη τους εμπειρία μοντέρνας ιατρικής φροντίδας.⁵⁹

Κατά τη διάρκεια της συμμαχικής επίθεσης στο υψίπεδο Ντόμπρο Πόλε, το Σεπτέμβριο του 1918, μετά από πρόσκληση του συνταγματάρχη Ζουρνταίν (Jourdain), υγειονομικού διοικητή (medical officer) της 17^{ης} αποικιακής μεραρχίας των γαλλικών δυνάμεων, η Δρ. Κέις οργάνωσε ένα νοσοκομείο κοντά στο Άνω Λουτράκι, στην

54. Το κτίριο όπου στεγάστηκε το γαλλικό νοσοκομείο υπάρχει ακόμα και σήμερα, σε κακή κατάσταση, στην οδό Εγνατίας 82.

55. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Βιβλίο Ψήφισμάτων έτους 1917, Ψήφισμα αρ. 43, 6 Ιουλίου 1917 και Ψήφισμα αρ. 49, 18 Ιουλίου 1917, όπου αναφέρεται η χορήγηση αποζημίωσης από τον δήμο για την οικία στην οποία διέμεναν οι Γάλλοι γιατροί.

56. <http://www.joycetice.com/military/floodocs.htm>

57. The American Red Cross, *The Work of Red Cross War Found, March 1st, 1918. With Details of the Various Activities through which this Found is Distributed*, (Washington D.C.: The American Red Cross 1918), 83.

58. Esther Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans*, (New York: The Macmillan Company 2nd 1933) (1st edition 1927), κεφ. IV. <http://www.ourstory.info/library/2-ww1/Lovejoy/awhTC.html>
<http://www.joycetice.com/military/floodocs.htm>

59. Samuel Foster, "British Medical Volunteers and the Balkan Front 1914-1918: The Case of Dr Katherine Stuart MacPhail," *University of Sussex Journal of Contemporary History*, 14 (2013), 10.

πρώτη γραμμή του μετώπου, χειουργώντας Γάλλους, Σέρβους, Βουλγάρους και Γερμανούς στρατιώτες. Μετά την ανακωχή το νοσοκομείο μεταφέρθηκε από την Έδεσσα στο Μοναστήρι, για να περιθάψει τους χιλιάδες Σέρβους πρόσφυγες και αιχμαλώτους που γυρνούσαν, πολλοί άρρωστοι από τύφο, στην πατρίδα τους.⁶⁰ Για τις υπηρεσίες της η ελληνική κυβέρνηση απένειμε στην Δρ. Κείς τον Ιανουάριο του 1919, που είχε ήδη αναχωρήσει για το Μοναστήρι, «το παράσημον του αργυρού σταυρού του Β.Τ. του Σωτήρος».⁶¹

Η παρουσία συμμαχικών στρατευμάτων στην ευρύτερη περιοχή του νομού Πέλλας από το καλοκαίρι του 1916 ως την αποστράτευση του γαλλικού στρατού, τον Οκτώβριο του 1919, επηρέασε τη ζωή σε όλη την περιφέρεια. Εκτός από την Έδεσσα συμμαχικές δυνάμεις ιδίως γαλλικές και σερβικές που αποτελούσαν την οπισθοφυλακή και τις εφεδρείες του Μετώπου βρίσκονταν στρατοπεδευμένες στη Σκύδρα, σε χωριά της Αλμωπίας, όπως η Αριδαία, η Φούστανη, η Ξιφιανή και η Άψαλος, στις νότιες και δυτικές κλιτείες του Καϊμακτσαλάν ανάμεσα στα χωριά Άγιο Αθανάσιο (Τσέγανη), Ζέρβη, Παναγίτσα (Οσλοβο) και Πάτημα (Πάτοτσιν), καθώς και βόρεια των χωριών Άνω Λουτράκι και Άνω Κορυφή. Ιταλικές δυνάμεις έδρευαν στον Άγρα (Βλάδοβο) και τα Βρυτά (Γκούγκοβο).

Η στρατιωτική ηγεσία των Γάλλων έδρευε στην Έδεσσα και είχε καταλάβει πολλά δημόσια κτίρια για την εγκατάσταση των διοικητικών της υπηρεσιών. Στην πόλη έδρευε το Γενικό Γαλλικό Επιτελείο,⁶² γαλλοσερβική αεροπορική υπηρεσία με Γάλλο διοικητή⁶³ ενώ διατηρούνταν και λέσχη Γάλλων αξιωματικών.⁶⁴ Επίσης, ξενοδοχεία όπως το *Εθνικόν*, το *Παρθενών* και το *Λουζ* και ιδιωτικές κατοικίες είχαν επιταχθεί για τη διαμονή των Γάλλων και Σέρβων στρατιωτικών, ενώ ο γαλλικός στρατός είχε χτίσει ένα διώροφο κτίριο, το οποίο πιθανά χρησίμευε ως αποθήκη οπλισμού.⁶⁵ Μάλιστα η έπαυλη του μεγαλοβιομήχανου Γρηγορίου Τσίτση στην είσοδο της πόλης είχε επιταχθεί και χρησιμοποιηθεί ως κατοικία του φρουράρχου Έδεσσας, Γάλλου συνταγματάρχη Βικ (lieutenant-colonel Vicq).⁶⁶ Η παρουσία των συμμαχικών δυνάμεων και η λειτουργία λέσχης αξιωματικών και καφέ σαντάν για τη διασκέδαση των στρατευμάτων είχαν προσδώσει στην κωμόπολη κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, ενώ λογοτεχνικά κείμενα και εντυπώσεις Γάλλων αξιωματούχων και στρατιωτών δημοσιεύονταν

60. Lovejoy, *Certain Samaritans*, κεφ. IV.

61. *Έδεσσα*, αρ.φ.3, 1 Φεβρουαρίου 1919, 8.

62. Το κτίριο μετά την αποστράτευση χρησιμοποιήθηκε ως γυμνάσιο, βλ. *Έδεσσα*, αρ.φ. 20, 1 Νοεμβρίου 1919, 7.

63. Σύμφωνα με την *Έδεσσα*, αρ.φ.7, 1 Απριλίου 1919, 7 και 8, διοικητής της πριν την αποστράτευση ήταν ο Γάλλος Ντε λα Φερτέ. Στο κτίριο στεγάστηκε μετά την αναχώρηση των συμμάχων το δημαρχείο της πόλης.

64. Χρησιμοποιήθηκε για να στεγαστεί η Πρακτική Σχολή Έδεσσας, βλ. *Έδεσσα*, αρ.φ.7, 1 Απριλίου 1919, 8.

65. Το κτίριο αυτό αργότερα χρησιμοποιήθηκε από το εριουργείο ΣΕ.ΦΕ.ΚΟ για τα γραφεία της εταιρίας, βλ. Μίντση, *80 χρόνια*, 36.

66. ΑΔΕ, Βιβλίο Πράξεων Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Έδεσσας (ΒΠΔΣΔΕ) έτους 1918, Πράξις 28, 9 Ιουνίου 1918.

στα γαλλικά στη δίγλωσση έκδοση της τοπικής εφημερίδας *Έδεσσας* ως την αναχώρηση των συμμάχων.⁶⁷

Από την άλλη, η ταυτόχρονη παρουσία στρατού και πολλών προσφύγων από τη Σερβία, οι οποίοι σύμφωνα με τα στοιχεία του *Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού* ανέρχονταν σε περίπου 3.000 άτομα,⁶⁸ είχε προκαλέσει συνωστισμό στην πόλη και είχε γίνει η αιτία να γεννηθούν και να αναπτυχθούν μολυσματικές ασθένειες. Στην καταπολέμησή τους, εκτός των νοσοκομείων που ίδρυσαν οι ξένες οργανώσεις, συνέβαλε και το δημοτικό συμβούλιο, το οποίο μετά από πρόταση του δημάρχου Γεωργίου Πέτσου αύξησε στις αρχές του 1918 το μισθό του δημοτικού γιατρού και προσέλαβε επιπλέον οδοκαθαριστές και कारαγωγείς για τη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας.⁶⁹

Σημαντική ήταν η συμβολή των συμμάχων στην κατασκευή δημοσίων έργων. Μονάδες του σερβικού μηχανικού και του γαλλικού στρατού (122^η μεραρχία) μετέτρεψαν τα ημιονικά μονοπάτια σε δρόμους, χάραξαν καινούριους με σημαντικότερο τον οδικό άξονα Αριδαίας–Άψαλου–Σκύδρας, για να εξυπηρετήσουν τη μεταφορά πυροβόλων, εξοπλισμού, αγαθών και τραυματιών. Επίσης, με απόφαση του Γαλλικού Αρχηγείου Ανατολής κατασκευάστηκε από τον Αύγουστο ως το Σεπτέμβριο του 1916 από το σερβικό στρατό η γραμμή Ντεκοβίλ που συνέδεε τη Σκύδρα με την Αλμωπία. Η γραμμή αυτή από τη Σκύδρα ως την Αριδαία είχε μήκος 28 χιλιόμετρα, ενώ από την Άψαλο υπήρχε διακλάδωση μήκους 13 χιλιομέτρων που έφθανε ως το χωριό Όρμα (Τρέσινο). Σύμφωνα με στοιχεία του Οργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδας (ΟΣΕ) στη δύναμη της γραμμής περιλαμβάνονταν 14 ατμάμαξες που λειτουργούσαν με κάρβουνο. Με αυτό το τρένο εφοδιάζονταν καθημερινά οι ενδιάμεσες αποθήκες του στρατού που βρίσκονταν στην Άψαλο, στην Αριδαία, στην Ξιφιανή και στην Πολυκάρπη από όπου διοχετεύονταν πολεμοφόδια και αγαθά στην πρώτη γραμμή του μετώπου στις υπώρειες του Καϊμακτσαλάν, ενώ διασφαλιζόταν η γρηγορότερη και ασφαλέστερη μεταφορά τραυματιών στα νοσοκομεία.⁷⁰ Επίσης, οι Σέρβοι κατασκεύασαν δίκτυα ύδρευσης και κοινόχρηστες βρύσες πόσιμοι νερού σε πολλά χωριά της Αλμωπίας.⁷¹

Έργα εκτελέστηκαν και μέσα στην πόλη της Έδεσσας. Η διάνοιξη δύο βασικών οδικών αρτηριών οφείλεται στον Γάλλο συνταγματάρχη Βικ που υπηρέτησε ως φρούραρχος της πόλης ως τον Οκτώβριο του 1918, πριν μετατεθεί στο Μοναστήρι. Ο Βικ κατασκεύασε τον Ιούνιο του 1918 την οδό Γαλλικής Δημοκρατίας, που ξεκινούσε

67. *Έδεσσα*, αρ.φ.1, 1 Ιανουαρίου 1919, 3-4. *Έδεσσα*, αρ.φ.2, 26 Ιανουαρίου 1919, 3 και 5. *Έδεσσα*, αρ.φ.3, 1 Φεβρουαρίου 1919, 3-4.

68. The American Red Cross, *The Work of the American Red Cross*, 83.

69. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδριάσεις της 25^{ης} Ιανουαρίου 1918.

70. Ministère de la Guerre, *Les Armées Françaises*, Tome VIII, Première Volume, 508. http://imerografos.blogspot.gr/2008/08/blog-post_06.html. Véronique Goloubinoff, “Les petits trains de la grande guerre: La voie de 0,60 m militaire en 1914-1918” [PDF], *Histoire*, Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense, février 2011.

71. Προφορική μαρτυρία Κώστα Τσελίδη (γενν. 1925), κατοίκου Χρυσής Αλμωπίας ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «H Légation de Grèce προς τον υπουργόν επί των Εξωτερικών, Ν. Πολίτη, αρ.πρωτ.397, Εν Θεσσαλονίκη τη 24^η Ιουλίου 1918».

από την πλατεία Τημενιδών και έφθανε ως την έπαυλη Τσίτση (τη σημερινή λεωφόρο Φιλίππου) και την οδό συνταγματάρχου Βικ, που ξεκινούσε από την οδό στρατηγού Γκιγιωμά και έφθανε ως το αγγλοσερβικό νοσοκομείο της πόλης, τη σημερινή οδό Δημοκρατίας (πρώην Παύλου Μελά).⁷² Ωστόσο, για τη χάραξη αυτών των λεωφόρων κατεδάφισε πολλά σπίτια και οινοποιεία, για την εκτίμηση της αποζημίωσης των οποίων ο δήμος είχε ορίσει πενταμελή επιτροπή,⁷³ ενώ προέβη και στην εκτέλεση εξυγιαντικών και εξωραϊστικών έργων. Για την προσφορά του το δημοτικό συμβούλιο Έδεσσας εξέδωσε ευχαριστήριο ψήφισμα⁷⁴ και τον ανακήρυξε επίτιμο δημότη της πόλης.⁷⁵ Δύο μήνες αργότερα το δημοτικό συμβούλιο εξέδωσε νέο ψήφισμα με το οποίο αναλάμβανε την πληρωμή των ενοικίων των οικιών στις οποίες διέμεναν τα γαλλικά στρατεύματα και της έπαυλης Τσίτση, όπου είχε καταλύσει ο Βικ ως αντάλλαγμα για τα πολλά έργα που είχαν επιτελέσει οι Γάλλοι στην Έδεσσα.⁷⁶ Στα έργα των Γάλλων συγκαταλεγόταν και η ίδρυση γαλλικής εταιρείας ηλεκτρισμού που χρησιμοποιούσε τις υδατοπτώσεις του Έδεσσαίου για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Ωστόσο, μετά την αποχώρηση των συμμάχων, που άρχισε σταδιακά τον Ιανουάριο του 1919⁷⁷ και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου με την αποστράτευση του γαλλικού στρατού,⁷⁸ σημαντικά έργα έμειναν ανεκμετάλλευτα παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν. Συγκεκριμένα, αν και το Φεβρουάριο του 1919 μετά από πρόταση του δημάρχου Γεωργίου Πέτσου το δημοτικό συμβούλιο είχε επικροτήσει την εξαγορά του νοσοκομειακού υλικού και των πρόσθετων κτιρίων που είχαν κατασκευάσει οι Γάλλοι γύρω από το χρησιμοποιηθέν ως νοσοκομείο δημοτικό οίκημα, τα πενιχρά του έσοδα δεν επέτρεψαν την ίδρυση ενός δημοτικού νοσοκομείου.⁷⁹ Δεν είναι γνωστό για ποιο χρονικό διάστημα, πάντως από το καλοκαίρι του 1919 λειτούργησε στην πόλη στρατιωτικό νοσοκομείο που ανήκε στην 9^η μεραρχία του ελληνικού στρατού με 70 κρεβάτια.⁸⁰ Επίσης, οι ενέργειες του δήμου Έδεσσας να ιδρυθεί δημοτικό εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από τις υδατοπτώσεις του Έδεσσαίου, εξαγοράζοντας με δάνειο από την Εθνική Τράπεζα ένα μηχάνημα παραγωγής

72. ΑΔΕ, ΒΠΔΣΔΕ έτους 1918, Πράξις 28, 9 Ιουνίου 1918.

73. Η επιτροπή αυτή αποτελούνταν από τους έγκριτους πολίτες Αλή Ριζά (δήμαρχο της πόλης από την απελευθέρωση ως τον Ιανουάριο του 1916), Δημήτριο Σαμαρά, Δημήτριο Ούτα, Χριστόδουλο Γιαννάκη και Νικόλαο Δώδο, βλ. ΑΔΕ, ΒΠΔΣΔΕ 1918, Πράξις 29, 21 Ιουλίου 1918. Για το θέμα της αποζημίωσης των οινοποιείων που κατεδαφίστηκαν, βλ. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 31^{ης} Οκτωβρίου 1919. Πάντως ακόμα το 1922 δεν είχαν χορηγηθεί όλες οι αποζημιώσεις, όπως φαίνεται από αιτήσεις που κατέθεσαν στο δήμο το 1922 χήρες Τούρκων που κατεδαφίστηκαν τα σπίτια τους για να γίνει η οδός Γαλλικής Δημοκρατίας, βλ. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 10^{ης} Μαρτίου 1922, 100.

74. ΑΔΕ, ΒΠΔΣΔΕ έτους 1918, Πράξις αρ. 32, 11 Οκτωβρίου 1918.

75. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 12^{ης} Οκτωβρίου 1918.

76. ΑΔΕ, ΒΠΔΣΔΕ, Ψήφισμα αρ. 73, 21 Δεκεμβρίου 1918.

77. Έδεσσα, αρ. φ. 2, 26 Ιανουαρίου 1919, 8.

78. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 12^{ης} Οκτωβρίου 1919.

79. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1919.

80. *The American Red Cross Commission to Greece, Survey of the Hospitals of Greece*, by Major Carl E. BlacK, M.D., Deputy Commissioner, Head of the Department of Military Relief and Hospital Service, (Athens: The American Red Cross July 1919), 65.

<https://archive.org/stream/surveyofhospital00amerrich#page/64/mode/2up>

ηλεκτρικής ενέργειας από τις υπό διάλυση αντίστοιχες εγκαταστάσεις των γαλλικών στρατιωτικών αρχών,⁸¹ δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Το δημοτικό εργοστάσιο παραγωγής ενέργειας, που με πολλές δυσκολίες τελικά λειτούργησε, δεν μπόρεσε να καλύψει τις ανάγκες της πόλης με αποτέλεσμα ο δήμος να συνεχίζει να αγοράζει ρεύμα από τις τοπικές βιομηχανίες που εκμεταλλεύονταν τις υδατοπτώσεις του Έδεσσαίου.⁸² Ημιτελής παρέμεινε για πολλές δεκαετίες και η οδός Αριδαίας–Έδεσσας παρά τη μεγάλη της σημασία για τη διατήρηση και βελτίωση της εμπορικής κίνησης της πόλης, καθώς το ελληνικό κράτος επέδειξε ολιγωρία για την κατασκευή του τμήματος Αψάλου–Έδεσσας, μήκους 18 χιλιομέτρων, που δεν είχαν αποπερατώσει οι συμμαχικές δυνάμεις.⁸³

Δεν έλειπαν, ωστόσο, και παράπονα που εκφράζονταν σε βάρος των συμμαχικών δυνάμεων. Σύμφωνα με την έγκυρη τοπική εφημερίδα *Έδεσσα* τα ιταλικά στρατεύματα που έδρευαν στην Άρνισσα και στον Άγρα δημιουργούσαν προβλήματα στους κατοίκους της περιοχής. Ως απόδειξη η εφημερίδα ανέφερε την κλοπή που είχαν διαπράξει, το Μάιο του 1919, 50 Ιταλοί στρατιώτες στην Καρυδιά (Τέχοβο)⁸⁴ και τις επιθέσεις Ιταλών εναντίον ενός κτηματία και ενός εμπόρου με σκοπό τη ληστεία στα Βρυτά και στον Άγρα τον Ιούνιο του 1919. Η αναχώρησή τους ένα μήνα αργότερα αντιμετωπίστηκε με ανακούφιση, αφού εκτός από τις κλοπές που διέπρατταν έκοβαν χωρίς λόγο δάση με αποτέλεσμα να πλημμυρίζουν καλλιεργημένα χωράφια.⁸⁵ Περιορισμένα φαινόμενα κλοπής που διαπράχθηκαν από Σέρβους αναφέρθηκαν από τη διοίκηση χωροφυλακής Θεσσαλονίκης στην περιφέρεια Αλμωπίας.⁸⁶

Ιδιαίτερα απασχόλησαν τις ελληνικές αρχές οι καταγγελίες κατοίκων εναντίον των σερβικών δυνάμεων κατοχής που έδρευαν στις επαρχίες της Έδεσσας και της Αλμωπίας, τις οποίες επιβεβαίωναν με αλληπάλληλες αναφορές προς το υπουργείο Εξωτερικών ο νομάρχης Πέλλας και τα τοπικά όργανα διοίκησης και δημόσιας τάξης. Ειδικότερα οι κάτοικοι των Προμάχων, οικισμού που βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του μετώπου, με επιστολή τους προς τον νομάρχη Πέλλας κατάγγελλαν ότι από την περίοδο της άφιξης των Σέρβων στην περιοχή τους, τον Ιούλιο του 1916, χρησιμοποιούνταν καθημερινά σε αγγαρείες για την εκτέλεση έργων οδοποιίας και για άλλες υπηρεσίες, ενώ τα λίγα σπίτια του οικισμού τους που δεν είχαν καταστραφεί από τους

81. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 12^{ης} Οκτωβρίου 1918. Ο δήμος πήρε το δάνειο από την ΕΤΕ με την υποστήριξη της ΓΔΜ, βλ. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1918. Το δάνειο αυτό ήταν ύψους 77.500 γαλλικών φράγκων, βλ. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 31^{ης} Οκτωβρίου 1919.

82. ΑΔΕ, Βιβλίων Πρακτικών και Αποφάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Έδεσσας έτους 1920, Συνεδρίασις της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1920, 72. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 22^{ης} Μαρτίου 1921, όπου ο εργοστασιάρχης Γρηγόριος Τσίτσης προτείνει την πώληση ρεύματος προς τον δήμο από τη μονάδα του.

83. ΑΔΕ, ΠΣΔΣΔΕ, Συνεδρίασις της 19^{ης} Αυγούστου 1919, 58.

84. *Έδεσσα*, αρ.φ.10, 15 Μαΐου 1919, 5.

85. *Έδεσσα*, αρ.φ.13, 15 Ιουλίου 1919, 5.

86. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η Διοίκησης Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης προς την Ανωτάτην Διοίκησην Χωροφυλακής Μακεδονίας, αρ.πρωτ.187, Εν Θεσσαλονίκη τη 1^η Νοεμβρίου 1918».

βομβαρδισμούς είχαν επιταχθεί από τους Σέρβους.⁸⁷ Αντίστοιχα παράπονα για τη συμπεριφορά των Σέρβων είχαν εκφραστεί από τον πάρεδρο των προσφύγων του γειτονικού στη Σκύδρα συνοικισμού Προφήτη Ηλία. Με επιστολή του προς τον νομάρχη, ο πάρεδρος εξέφραζε την αγανάκτηση των χωρικών που είχαν καταφύγει στο χωριό για τη συνεχή επιβολή αγγαρειών σε βάρος τους από τους Σέρβους και την εξαναγκαστική καλλιέργεια λαχανοφυτειών για τη σίτιση του σερβικού στρατού, κατόπιν παρότρυνσης του Τούρκου παρέδρου του χωριού.⁸⁸ Τις καταγγελίες αυτές επιβεβαίωσε και ο νομάρχης Πέλλας Ι. Μεταξάς, διευκρινίζοντας ότι οι ενέργειες αυτές, μαζί με επιτάξεις τροφίμων και κάθε είδους αυθαιρεσίες, λάμβαναν χώρα σε όλα σχεδόν τα χωριά της Αλμωπίας. Μάλιστα, για να τονίσει την ακρίβεια των όσων υποστήριζε, επικαλούνταν τη σύμφωνη μαρτυρία και του διευθυντή της γαλλικής αστυνομίας Αριδαίας Σάρλ Λαμάς (Charles Lamache).⁸⁹

Επίσης, σωρεία καταγγελιών διατυπώνονταν καθ' όλη τη διάρκεια του 1917 και του 1918 από τους νομάρχες και τα αστυνομικά όργανα του νομού για την άσκηση προπαγάνδας σε βάρος των κατοίκων της Έδεσσας και της Αλμωπίας. Σύμφωνα με αναφορά της κυβερνητικής αντιπροσωπείας Θεσσαλονίκης–Πέλλας που είχε υποβληθεί το Νοέμβριο του 1917 προς το υπουργείο Εξωτερικών, στην Έδεσσα είχε συσταθεί σερβικό σχολείο όπου φοιτούσαν 50 μαθητές, παιδιά προσφύγων από το Μοναστήρι, μαζί με πέντε Εδεσσαίες μαθήτριες χωρίς άδεια των ελληνικών αρχών.⁹⁰ Επίσης από τη διεύθυνση χωροφυλακής και δημόσιας ασφάλειας αναφερόταν ως προσπάθεια αλλοίωσης του εθνικού φρονήματος των Μοναστηριωτών προσφύγων ελληνικής καταγωγής η οργάνωση σώματος προσκόπων από τα παιδιά τους, στα οποία απαγόρευαν να μιλούν ελληνικά. Επισημαινόταν ακόμα ότι υπό την απειλή της στέρησης του συσσιτίου που χορηγούσε η Αμερικανική Επιτροπή υποχρέωναν τις οικογένειες των ελληνικής συνείδησης προσφύγων από το Μοναστήρι να μιλούν σερβικά. Στους ισχυρισμούς αυτούς προτίθετο ότι ως μέθοδος εκσερβισμού των κατοίκων της πόλης χρησιμοποιούνταν η υποχρεωτική συγκατοίκηση ντόπιων με Σέρβους αξιωματικούς, οι οποίοι διέδιδαν ότι ήταν δική τους η Έδεσσα και η Αλμωπία και προσπαθούσαν να παντρευτούν τις κόρες των οικοδεσποτών.⁹¹

Σωρεία αναφορών με καταγγελίες για προπαγανδιστική συμπεριφορά των σερβικών στρατευμάτων κατοχής αποστέλλονταν στο υπουργείο Εξωτερικών και για την περιοχή της Αλμωπίας, τα χωριά της οποίας κατοικούνταν από σλαβόφωνους πληθυσμούς. Ελληνικές αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές που έδρευαν στην Αλμωπία

87. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Αναφορά κατοίκων Μπαχόβου προς τον Νομάρχη Πέλλης, Εν Εδέσση τη 29^η Αυγούστου 1917».

88. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο πάρεδρος του προσφυγικού συνοικισμού Προφήτη Ηλία Ιωάννης Βαξεβάνος προς τον Νομάρχη Πέλλης, Εν Προφήτη Ηλία τη 25^η Ιανουαρίου 1918».

89. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Νομάρχης Πέλλης Ι. Μεταξάς προς τον Κυβερνητικών Αντιπρόσωπον Θεσσαλονίκης και Πέλλης, αρ.πρωτ.2073, Εν Εδέσση τη 31^η Αυγούστου 1917».

90. ΙΑΥΕ /Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η κυβερνητική αντιπροσωπία Θεσσαλονίκης–Πέλλης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ.πρωτ.3881, Εν Θεσσαλονίκη τη 24^η Νοεμβρίου 1917».

91. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ.πρωτ.3880, Salonique le 6/19 Νοεμβρίου 1917». ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η Διεύθυνση Χωροφυλακής και Δημόσιας Ασφάλειας προς το Υπουργείον Εξωτερικών, αρ.πρωτ.1467, 24 Ιανουαρίου 1918».

κατήγγελλαν ότι οι Σέρβοι επεδίωκαν να διορίσουν δικό τους υποδιοικητή με έδρα την Αριδαία, εξανάγκαζαν τους ιερείς σε όλες τις εκκλησίες των χωριών να λειτουργούν στη σλαβική, ακόμα και όταν οι κάτοικοι ήταν Ελληνόφωνοι,⁹² καταλάμβαναν ναούς, όπως της Χρυσής (Σλάτινας), όπου Σέρβος ιερέας τελούσε γάμους στρατιωτών με ντόπιες γυναίκες.⁹³ Σύμφωνα πάντα με τις αναφορές, οι Σέρβοι υποχρέωναν τους κατοίκους να χρησιμοποιούν σερβικά ονόματα και να φέρουν στο κεφάλι τους το σερβικό πύλο, παρεμπόδιζαν τη λειτουργία ελληνικών δημοτικών σχολείων σε χωριά, όπως οι Σαρακηνοί, παρότρυναν τους δασκάλους να διδάσκουν στα σερβικά, όπως στην Όρμα, έπαυαν και εκδίωκαν τους φιλέλληνες Μουσουλμάνους μουχτάρηδες των χωριών,⁹⁴ ενώ είχαν εκδιώξει το 1917 και τον Έλληνα δήμαρχο της Αριδαίας Οικονομίδα.⁹⁵

Σε όλα αυτά τα έγγραφα εκφραζόταν ο φόβος ότι η σερβική προπαγάνδα είχε μεγάλη απήχηση στα σλαβόφωνα χωριά, λόγω της γλωσσικής συγγένειας αλλά και επειδή οι Σέρβοι είχαν εκτελέσει πολλά έργα στην περιοχή.⁹⁶ Ταυτόχρονα επισημαινόταν ότι οι Σέρβοι παραινούσαν τους κατοίκους των χωριών να μην πληρώνουν φόρους στο ελληνικό κράτος και να αρνούνται τη στράτευση στον ελληνικό στρατό. Οι κατηγορίες στρέφονταν και κατά του Έλληνα υποδιοικητή της περιοχής Χαράλαμπου Καραμανώλη, στον οποίο στην καλύτερη περίπτωση αποδιδόταν αδράνεια έναντι των προκλητικών ενεργειών των Σέρβων,⁹⁷ αφού οι περισσότεροι Έλληνες διοικητικοί υπάλληλοι τον θεωρούσαν «σερβίζοντα» και «όργανο» της σερβικής πολιτικής στην περιοχή.⁹⁸ Μάλιστα εξαιτίας των καταγγελιών σε βάρος του απομακρύνθηκε το Δεκέμβριο του 1917 από τη θέση του υποδιοικητή Αλμωπίας.⁹⁹ Αντίθετα, για την επαρχία Γιαννιτσών για την οποία οι αναφορές ήταν περιορισμένες, αν και εκφραζόταν η

92. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Διεύθυνσις Χωροφυλακής και Δημοσίας Ασφαλείας, Τμήμα Αστυνομικών, αρ.πρωτ.24288 προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Εν Αθήναις τη 7^η Ιανουαρίου 1918».

93. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Ανθυπολοχαγός Μιλτιάδης Φραγκιαδάκης προς την Αστυνομικήν Διεύθυνσιν Βεροίας, αρ.πρωτ.9, Εν Σουμπόσκω τη 9 Ιανουαρίου 1918».

94. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Τ. Αλεξανδρής προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Εν Αθήναις τη 5^η Μαΐου 1918».

95. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Νομάρχης Πέλλης Κ. Τσιτσιλίας προς τον Κυβερνητικόν Αντιπρόσωπον Θεσσαλονίκης-Πέλλης, αρ.εμπ.πρωτ.12, Εν Θεσσαλονίκη τη 6^η Δεκεμβρίου 1917».

96. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η Legation de Grèce προς τον Υπουργό Εξωτερικών κ. Πολίτη, Εν Θεσσαλονίκη τη 24^η Ιουλίου 1918», όπου αναφέρεται ότι στο Λουτράκι είχαν κατασκευάσει δρόμο που συνέδεε το χωριό με τον κάμπο και είχαν χτίσει καινούριο ναό ικανοποιώντας το αίτημα των κατοίκων.

97. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Νομάρχης Πέλλης Κ. Τσιτσιλίας προς τον Κυβερνητικόν Αντιπρόσωπον Θεσσαλονίκης-Πέλλης, αρ.εμπ.πρωτ.12, Εν Θεσσαλονίκη τη 6^η Δεκεμβρίου 1917».

98. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Το Γραφείον Τύπου Θεσσαλονίκης προς τον Υπουργόν Εξωτερικών Ν. Πολίτη, αρ.πρωτ.172 (Εμπιστευτικόν), Εν Θεσσαλονίκη τη 8^η Νοεμβρίου 1917». ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η Legation de Grèce προς το Υπουργείον Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 278, Εν Θεσσαλονίκη τη 19^η Δεκεμβρίου 1917».

99. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Θεσσαλονίκης-Πέλλης προς το Υπουργείον Εξωτερικών, αρ.πρωτ.7943, Εν Θεσσαλονίκη τη 14^η Δεκεμβρίου 1917».

πεποίθηση ότι και εκεί ασκούσαν προπαγάνδα, επισημαινόταν ότι χρησιμοποιούνταν ηπιότερα μέσα εκσερβισμού.¹⁰⁰

Οι καταγγελίες αυτές όπως ήταν φυσικό είχαν θορυβήσει το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών που ανέθεσε στην ελληνική διπλωματική αποστολή που έδρευε στη Θεσσαλονίκη να διερευνήσει την ακρίβεια αυτών των στοιχείων. Τον Ιούλιο του 1918 ο εκπρόσωπος της ελληνικής διπλωματικής αποστολής (Légation de Grèce) Λέγος πραγματοποίησε περιοδεία στην Αλμωπία μαζί με τον πρεσβευτή της Σερβίας στην Ελλάδα Μπαλούχτσις. Σε συναντήσεις που είχε με τους Σέρβους διοικητές των μεραρχιών που έδρευαν στην περιοχή είχε λάβει διαβεβαιώσεις ότι δεν υπήρχε καμιά πρόθεση για άσκηση προπαγάνδας και ότι μάλιστα οι ίδιοι είχαν δώσει εντολές να τιμωρούνται οποιεσδήποτε παρεκτροπές εκ μέρους των στρατιωτών τους. Στο συμπέρασμα ότι οι καταγγελίες ήταν υπερβολικές κατέληξε ο Λέγος μετά τη συνάντηση που είχε με τους εκπροσώπους των ελληνικών αρχών που έδρευαν στην Αριδαία και τη διαπίστωση ότι οι σχέσεις των Γάλλων με τους Σέρβους δεν ήταν ιδιαίτερα αγαστές, γεγονός που καθιστούσε επίσης τη μαρτυρία του Λαμάς ελέγξιμη. Την ίδια άποψη είχε και ο νέος υποδιοικητής Αλμωπίας Φερραίος, ο οποίος όμως δίσταζε να συνεργαστεί με τις σερβικές στρατιωτικές αρχές, για να μην κατηγορηθεί όπως ο προκάτοχός του ως σερβόφιλος.¹⁰¹

Αυτές οι διαπιστώσεις δεν αναιρούσαν το γεγονός ότι η παρουσία των σερβικών στρατευμάτων στην περιφέρεια Αλμωπίας συνοδεύτηκε από κάποιες κλίμακας παρεκτροπές, αφού ουσιαστικά επρόκειτο για στρατό κατοχής, στον οποίο άτυπα κατά τη διάρκεια του πολέμου το ελληνικό κράτος είχε παραχωρήσει μέρος των κυριαρχικών του δικαιωμάτων. Βάσιμες ήταν οι διαμαρτυρίες κατοίκων οικισμών για τις συνεχείς αγγαρείες στις οποίες υποβάλλονταν, ιδίως για την κατασκευή δρόμων και στρατιωτικών έργων όμως τα έργα αυτά ήταν απαραίτητα για τη μετακίνηση στρατευμάτων και εφοδίων στην εμπόλεμη ζώνη. Αντίστοιχα, οι επιτάξεις ζώων με εξευτελιστικό αντίτιμο, που χρησιμοποιήθηκαν εκτός από τα έργα για τη μεταφορά τροφίμων και πολεμοφοδίων, η εξαντλητική υλοτόμηση των δασών για την κατασκευή χαρακωμάτων και οικημάτων και οι ζημιές σε αγρούς ήταν ενέργειες που δεν μπορούσαν να αποφευχθούν σε μια περιοχή που βρισκόταν στην εμπόλεμη ζώνη και στην οποία στρατοπέδευαν χιλιάδες ξένοι στρατιώτες.¹⁰² Αυτές όμως οι πρακτικές καθιστούσαν αντιπαθείς σε πολλούς κατοίκους της περιοχής τις σερβικές δυνάμεις κατοχής, γεγονός που μάλλον αναιρεί την πεποίθηση των Ελλήνων δημοσίων λειτουργών ότι η προπαγάνδα των Σέρβων είχε μεγάλη απήχηση στο ντόπιο στοιχείο. Εξάλλου οι κά-

100. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Τ. Αλεξανδρής προς τον Υπουργείο των Εξωτερικών, Εν Αθήνας 5 Μαΐου 1918».

101. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Θεσσαλονίκης-Πέλλης προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ.πρωτ.6571, Εν Θεσσαλονίκη τη 5 Δεκεμβρίου 1917». ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η Légation de Grèce προς τον υπουργόν επί των Εξωτερικών, Ν. Πολίτη, αρ.πρωτ.397, Εν Θεσσαλονίκη τη 24^η Ιουλίου 1918».

102. ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Ο Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Θεσσαλονίκης - Πέλλης προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ.πρωτ.6571, Εν Θεσσαλονίκη τη 5 Δεκεμβρίου 1917». ΙΑΥΕ/Α' Πολιτική 1917-1918/Α/5-α/5/VIII, «Η Légation de Grèce προς τον υπουργόν επί των Εξωτερικών, Ν. Πολίτη, αρ.πρωτ.397, Εν Θεσσαλονίκη τη 24^η Ιουλίου 1918».

τοικοι της περιοχής, παρά το γεγονός ότι οι οικισμοί τους βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή του Μακεδονικού Μετώπου, απέδιδαν με σχετική συνέπεια τους φόρους και δεν αρνήθηκαν να υπηρετήσουν στον ελληνικό στρατό, σε αντίθεση με όσα ανέφεραν οι καταγγελίες.

Από την άλλη τα πολλά έργα οδοποιίας και υδροδότησης, οι επισκευές ναών και σχολικών κτιρίων σε μια επαρχία εντελώς παραμελημένη είναι λογικό να έγειραν αισθήματα συμπάθειας προς τους Σέρβους. Σύμφωνα πάντως με το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο Λέγος ενέργειες προσηλυτισμού που έθεταν σε κίνδυνο την εθνική κυριαρχία της Ελλάδας στην περιοχή δεν υπήρξαν, τουλάχιστον από τις επίσημες σερβικές στρατιωτικές αρχές. Βέβαια, δεν αποκλείονταν οι προσπάθειες άσκησης προπαγάνδας από άτομα που ανήκαν στα σερβικά στρατεύματα, οι οποίες πράγματι προκαλούσαν προστριβές και επεισόδια. Οι τάσεις αυτές μπορεί να υποδαυλιζονταν και από ορισμένους Μουσουλμάνους μουχτάρηδες που εκμεταλλεζόμενοι την ανώμαλη πολιτειακή κατάσταση στην εμπόλεμη περιοχή είχαν σπεύσει να διαβάλλουν παράγοντες της ελληνικής διοίκησης στους Σέρβους αναπτύσσοντας ταυτόχρονα απέναντί τους απαξιωτική συμπεριφορά, αφού βαθύτερη επιθυμία τους ήταν η αποτίναξη του ελληνικού ζυγού. Χρειάζεται επίσης να ληφθεί υπόψη ότι οι επαρχίες Έδεσσας και Αλμωπίας ήταν περιοχές που μόλις πριν λίγα χρόνια είχαν ενσωματωθεί στην Ελλάδα και στις οποίες η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Σλαβόφωνοι, Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί. Από τους τελευταίους πολλοί κατά τις τελευταίες δεκαετίες, πριν την ενσωμάτωση των επαρχιών αυτών στην ελληνική επικράτεια, είχαν ταχθεί φανερά υπέρ της Εξαρχίας εκδηλώνοντας φιλοβουλγαρικά αισθήματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕ ΤΑ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟ-ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΑΛΜΩΠΙΑΣ (ΕΝΩΤΙΑΣ)¹⁰³

Εντελώς κατεστραμμένα χωριά	Πληθυσμός το 1913	Ημικατεστραμμένα Χωριά	Πληθυσμός
Αετοχώρι (Τούσιν)	1.075	Νότια	3.442
Λυκόστομο (Στρούπινο)	670	Κάτω Λουτράκι (Κάτω Πόζαρ)	893/1.809
Άνω Λουτράκι (Άνω Πόζαρ)	910	Φούστανη	1.955
Άνω Κορυφή (Άνω Ράδοβο)	161	Πευκωτό (Σμπόρσκο)	1.102
Αρχάγγελος (Όσσιανη)	1.219	Πρόμαχοι (Μπάχοβο)	1.082
Λαγκαδιά (Λούγκουτσα)	633	Πιπεριές (Μίτζιο Μαχαλά)	1.201
Περίκλεια (Μπερισλάβ)	340		
Κάτω Κορυφή (Κάτω Ράδοβο)			
Κούπα	626		
Σκρα (Λούμνιτσα)	1.405		

103. ΙΑΜ/ΓΔΜ/Φ.95, «Συμμαχικές αποζημιώσεις, Κατάσταση εμφανίονσα τα καταστραφέντα χωριά της Υποδιοικήσεως Ενωτίας», χ.χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΧΩΡΙΩΝ ΒΟΡΕΙΑΣ ΑΛΜΩΠΙΑΣ
(ΙΟΥΝΙΟΣ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1916)¹⁰⁴

Χωριό	Χρονολογία Καταστροφής	Πληθυσμός	Αιτία Καταστροφής	Αριθμός Μετακινηθέντων/ Τόπος Εγκατάστασης
Άνω Λουτράκι	20 Ιουνίου 1916	230 οικογένειες	Βουλγαρικές οβίδες/Σέρβοι (ξυλεία για οχυρώσεις)	120 οικογένειες ζήτησαν καταφύγιο στη Βουλγαρία, οι υπόλοιπες στο Κάτω Λουτράκι
Άνω Κορυφή	20 Ιουνίου 1916	30 οικογένειες Βουλγαροφών Χριστιανών		Όλες κατέφυγαν στη Βουλγαρία
Κάτω Κορυφή	20 Ιουνίου 1916	78 οικογένειες Βουλγαροφών Χριστιανών		45 οικογένειες κατέφυγαν στη Βουλγαρία
Σαρακηνοί			Δεν έπαθε ζημιές	156 οικογένειες/ 25 κατέφυγαν στη Βουλγαρία
Λυκόστομο	20 Ιουνίου 1916	63 οικογένειες Βουλγαροφών 70 οικογένειες Μουσουλμάνων	Πυρπολήθηκε Από γαλλοσερβικές δυνάμεις	Οι κάτοικοι διασκορπίστηκαν στα γειτονικά χωριά/ 20 οικογένειες κατέφυγαν στη Βουλγαρία
Πευκωτό	21 Ιουνίου 1916	240 οικογένειες Βουλγαροφών Χριστιανών	Καταλήφθηκε από τους Βουλγάρους	Οι κάτοικοι εκτοπίστηκαν από τους Βουλγάρους στα χωριά του Καβαδάρ (Σερβία)
Αετοχώρι	Τέλη Ιουνίου 1916	180 οικογένειες Βουλγαροφών Χριστιανών	Καταλήφθηκε από τους Βουλγάρους	Οι κάτοικοι εκτοπίστηκαν από τους Βουλγάρους πρώτα στα χωριά του Καβαδάρ (Σερβία) και μετά στο Αλέξινατς
Νότια	Ιούνιος 1916	950 οικογένειες Βλαχοφώνων	Καταλήφθηκε από τους	Τον Αύγουστο 90 οικογένειες

104. ΑΚΚ/Εν. 1/Φ. 3.3, ό.π.: ΙΑΜ/ΓΔΜ/Φ.95, «Αναφορά του υποδιοικητή Αλμωπίας Ν.Φερσαμή προς τον Νομόρχη Πέλλης για την κατάσταση των καταστραφέντων χωριών της Υποδιοικήσεως Αλμωπίας, αρ.πρωτ.366, Εν Σουμπάσκη τη 21^η Νοεμβρίου 1918».

		Μουσουλμάνων	Βουλγάρους	μετατοπίστηκαν από τους Βουλγάρους στο Καβαδάρ (Σερβία)/ οι υπόλοιποι στο Λουλέ Μπουργάς (Α. Θράκη)
Περίκλεια	1 Αυγούστου 1916	62 οικογένειες Βλαχοφώνων Χριστιανών (Ελληνοφρόνων)	Βρέθηκε μεταξύ δύο πυρών	Εκτοπίστηκαν από τις γαλλοσερβικές δυνάμεις στα Γιαννιτσά/ εργάτες στα συμμαχικά έργα
Λαγκαδιά	2 Αυγούστου 1916	113 οικογένειες Βλαχοφώνων (μισοί Ελληνόφρονες και μισοί Ρουμανίζοντες)	Βρέθηκε μεταξύ δύο πυρών	Εκτοπίστηκαν από τις γαλλοσερβικές δυνάμεις στις περιφέρειες Γιαννιτσών, Έδεσσας, Βέροιας/εργάτες στα συμμαχικά έργα
Αρχάγγελος	Αύγουστος 1916	250 οικογένειες Βλαχοφώνων (η πλειοψηφία Ελληνόφρονες)	Βρέθηκε μεταξύ δύο πυρών	90 οικογένειες κατέφυγαν στα Λιβάδια. Οι υπόλοιποι εκτοπίστηκαν από τις γαλλοσερβικές δυνάμεις στις περιφέρειες Γιαννιτσών, Θεσσαλονίκης, Βέροιας, Αλμωπίας/ εργάτες στα συμμαχικά έργα